

**CRNA GORA
U PRVOM SVJETSKOM RATU**

Zbornik radova

Biblioteka
Kultura i istorija

CRNA GORA
U PRVOM SVJETSKOM RATU

Zbornik radova

Izdavač
Matica crnogorska

Za izdavača
Novica Samardžić

Urednik
Dragan Radulović

Objavlivanje knjige pomoglo
Ministarstvo nauke Crne Gore

CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa
CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU
Cetinje, 15. i 16. oktobar 2014.

MATICA
crnogorska

Cetinje – Podgorica
2015

Uvodna riječ

Međunarodni naučni skup *Crna Gora i crnogorsko pitanje u Prvom svjetskom ratu* koji se danas održava na Cetinju u organizaciji Matice crnogorske i Ministarstva nauke sastavni je dio aktivnosti institucija države Crne Gore posvećenih obilježavanju stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata. Politički i vojni sukob dotad nezamislivih razmjera za koji se smatra da je označio kraj stare evropske liberalne civilizacije *dugog XIX vijeka (1789–1914)*, njegovi uzroci, razvoj i posljedice, kao najava budućih sunovrata – evo i sto godina docnije – čine nas kritički upitanim i podstiču na razmišljanje. Razumijevanje Prvog svjetskog rata nije samo tema historičara, već goruće pitanje naše savremene evropske sudbine, koju dodatno aktuelizuju evropske integracije u sjeni ozbiljne krize neoliberalnog projekta.

Osnovna namjera Matice crnogorske je da organizovanjem ovog skupa naučnom utemeljenošću doprinesemo modernom shvatanju prošlosti i suprotstavimo se banalnim estradizacijama tema Prvog svjetskog rata koje su prisutne u javnosti. Strana nam je slavljenička euforija obožavanja Prvog svjetskog rata koji se koristi za opravdanje docnijih imperijalističkih poduhvata, pa i onih krajem prošlog vijeka na ovim prostorima. Neprihvatljivo nam je imenovanje države ili pojedinca koji će jedini ponijeti stigmu odgovornosti za izbijanje rata. Naučna historiografija je veoma precizna u svom

razumijevanju: Prvi svjetski rat je proizvod duboke militarizacije evropskih država uzrokovan njihovim geopolitičkim interesima. To je bio rat za koji su u Evropi mnogi odavno bili spremni, i priželjkivali ga, ali među njima sigurno nije bila Crna Gora.

Poštovani učesnici skupa,

U pozivnom pismu koje smo vam uputili navedene su teme skupa, i one se tiču Crne Gore, njenog učešća u Prvom svjetskom ratu, i njene sudbine... Iako iscrpljena u ljudstvu i materijalno nakon Balkanskih ratova, Crna Gora je – poštujući svoje obaveze prema saveznicima – ušla u Prvi svjetski rat, ali iz njega nije izašla. Crna Gora je dva puta poražena u njemu: prvi put je kapitulirala pred moćnim protivnikom, a drugi put kada je politički i moralno izdana od strane saveznika na čijoj se strani borila. Crna Gora je u ovom ratu izgubila sve: svoju državu, vojsku, dinastiju i crkvu... O dubini slova, možda najbolje svjedoči činjenica da su građani Crne Gore tek na referendumu 2006. godine obnovili punu suverenost svoje države pod njenim imenom, i ponovo je upisali u zajednicu postojećih država.

Ova generacija je dužna da trezveno sagleda prošlost, bez glorifikacije i nacionalnih trauma, da bi joj pogled u budućnost bio jasniji. Naše razumijevanje događaja iz prošlosti mora biti otvoreno prema novim saznanjima i spremno na kritičko preispitivanje. Ideje koje su izazvale i vodile dva svjetska rata još uvijek su prisutne, srećom ne u svom dominantnom obliku, ali jasno prepoznatljive. Zbog zajedničke, miroljubive budućnosti u Evropi, moramo ih uvijek imati pred očima i kritički se odnositi prema njima.

Pozivajući vas na ovaj skup, iznimno cijeneći vašu stručnost i naučnu objektivnost, smatrali smo da je najbolji

način obilježavanja ovako značajnog događaja iz crnogorske prošlosti taj da se on sagleda iz različitih uglova, kritički promisli i osvjetli, i da to učine istraživači na osnovu novih dokumenata i saznanja, istraživači u čiju se nepristrasnost i sud može imati povjerenja.

Dame i gospodo,

U ime Matice crnogorske najtoplije vam zahvaljujem što ste danas sa nama na Cetinju, crnogorskoj prijestonici, i želim vam uspješan rad.

DR ŽIVKO M. ANDRIJAŠEVIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET CRNE GORE

O NEKIM OSOBENOSTIMA CRNOGORSKOG DRUŠTVA 1914. GODINE

Abstract

For Montenegro in 1914, as well as after the Congress of Berlin, we might use the term “new” Montenegro. But not only because of the size of figures which indicate the physical changes of Montenegro as a state and society, but much more because of the alternation of its national and social entity.

The Montenegrin society of 1914 could be characterized – not as culturally divergent, but culturally divided. Historians have the obligation to define its constituent parts, as well as to try to show how these parts function together.

All this resulted in preparations for the agrarian reform, organization and colonization of the newly acquired areas, as well as for the integration of the old and the new land. In this great endeavor Montenegro was stopped by outbreak of the war.

With all its new characteristics, in August 1914 the Montenegrin society got into war with Austria-Hungary. For the first time it entered into a war not only without unitary idea, but also without any idea at all. What were the goals and expectations of the Montenegrin society? That was not a war for new arable land, or for some unrealized national cause, “liberation of the enslaved brothers” or defense of threatened independence. What could the Montenegrin society had considered in August 1914 as the purpose and meaning of the war? Based on new sources, there are several recognized aspects.

Key words: Montenegro, King Nikola, newly liberated areas, religion policy, agrarian relations, national integration

U crnogorskoj historiografiji postoji nekoliko studija i monografija o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu, kao i veći broj istraživačkih članaka i priloga. U ovim radovima pažnja istraživača uglavnom je posvećena crnogorskim vojnim operacijama od 1914. do 1916. godine, kao i političkim i diplomatskim odnosima između Crne Gore i njenih ratnih saveznika. Naravno, u domaćim arhivima postoji još dosta nekorišćene građe, koja omogućava da se postojeća znanja upotpune. Pored istraženih tema, koje se odnose na učesće Crne Gore u ovom svjetskom sukobu, postoje i teme kojima nije posvećivana veća pažnja, a jedna od takvih tema je – crnogorsko društvo u Prvom svjetskom ratu. Nijesu velika naša znanja o uticaju rata na karakter crnogorskog društva, o njegovom funkcionisanju u ratnim i okupacijskim uslovima, o promjenama koje je doživjelo, o izazovima s kojima se susretalo i načinu na koji je na njih odgovaralo... Ovakvo istraživanje nesumnjivo bi doprinijelo cjelovitijem izučavanju okolnosti u kojima je Crna Gora živjela tokom četiri ratne godine, ali bi pomoglo i boljem razumijevanju osnove na kojoj su se tokom rata i nakon njega formirala identitetska i politička uvjerenja crnogorskog društva.

U izučavanju crnogorskog društva u Prvom svjetskom ratu, važno je ukazati na njegov karakter u trenutku kada Crna Gora ulazi u rat, budući da je, zahvaljujući dobitima nakon Balkanskih ratova, ona doživjela najveći teritorijalni, populacijski i kulturološki preobražaj u svojoj istoriji. Sa drastično promijenjenim teritorijalnim opsegom, i velikim promjenama svih društvenih struktura, Crna

Gora je 1914. godine ušla u Prvi svjetski rat. Naravno, od završetka Balkanskih do ulaska Crne Gore u Svjetski rat, prošlo je premalo vremena da bi se u okviru crnogorske države integrisale stare i nove društvene strukture. Upravo uviđajući važnost prepoznavanja ovih osobenosti crnogorskog društva u vrijeme kada Crna Gora ulazi u Prvi svjetski rat, odlučili smo da ovim radom ukažemo na njih. Zadatak nam je da pokažemo kakva je bila Crna Gora i njeno društvo u trenutku kada ulaze u Svjetski rat, i koje su sve osobenosti crnogorskog društva mogle biti osnova na kojoj su se formirala njegova identitetska i politička uvjerenja. Zbog toga ćemo pažnju posvetiti posebnostima crnogorskog društva 1914. godine, koje su dominantno odredile njegov karakter tokom ratnih godina, ali i decenijama kasnije. U ovom članku najprije ćemo ukazati na glavna obilježja onog dijela crnogorskog društva koji je ušao u sastav Crne Gore 1913. godine, i time pokazati s kakvim se teškoćama u sprovođenju procesa integracije Crna Gora tada susrela. Ovaj osvrt sadrži dokaze za tvrdnju da u okviru crnogorske države 1914. godine postoje dva društva, između kojih su veze slabe ili ih uopšte nema, pa čak i da između ta dva dijela postoje nepomirljive razlike. Nakon osvrta na socijalno dvojstvo Crne Gore 1914. godine, ukazaćemo ukratko i na njegovu političku dvopolnost, koja je nesumnjivo imala postojana socijalna uporišta. Svim ovim pojavama biće posvećena pažnja u mjeri koja je dovoljna samo za prepoznavanje njihove postojanosti i važnosti, jer u okviru jednog naučnog članka i nije moguće učiniti više od toga. Cjelovito izučavanje ove problematike, odnosno, crnogorskog društva 1914. godine, moguće je samo u formi naučne monografije.

* * *

Nakon završetka Balkanskih ratova (1913), Crna Gora je doživjela jedan od najvećih teritorijalnih i populacijskih

preobražaja u svom državnom životu, i nesumnjivo, do tada najveću promjenu nacionalne i konfesionalne strukture. Teritorijalni dobici koje je ostvarila nakon ovih ratova 1912–1913. godine, bili su uzrok ovih promjena. Zvanično Cetinje je odmah spoznalo važnost i veličinu tih promjena, kao i obavezu države da nove oblasti poprime crnogorska obilježja i postanu dio društvenog, ekonomskog i kulturnog bića Crne Gore. Kralj Nikola je, januara 1914. godine, u Prijestolnoj besjedi u Narodnoj skupštini rekao da su crnogorski ratni dobici znatni, i da se pred Crnom Gorom zato otvara „beskrajno polje rada“ na uređenju dobijenih oblasti. Zadaci koji se pred Crnom Gorom nalaze, nijesu laki, i za njihovo uspješno izvršavanje, smatra kralj, potrebni će biti novi i svježi izvori narodne i državne snage.¹ I u provladinom „Vjesniku“ su na početku 1914. godine naveli da je za Crnu Goru bilo važno da dobije nove teritorije, ali da je isto tako važno unaprijediti dobijene oblasti i učiniti ih „nerazdvojivima od sebe“. Zbog toga pred crnogorsku državu stoje „orgomni poslovi i zadaci“, koje je nametnulo konačno ispunjavanje vjekovnih crnogorskih težnji.²

Koje su državne mjere Crne Gore prije Balkanskih ratova, i kakve je dobitke ona ovim ratovima ostvarila? Prije 1913. godine površina Crne Gore iznosila je 9.475 km², a prema popisu iz 1909. godine, u Crnoj Gori je živjelo 317.856 stanovnika. U literaturi postoje i tvrdnje da je taj broj preuveličan, i da je broj stanovnika Crne Gore 1909. godine mogao biti oko 220.000.³ Prema popisnim podacima, najviše stanovnika živjelo je u Nikšićkoj oblasti (oko 50.000), a najmanje u Primorsko-crmničkoj oblasti (oko 20.000). Najveći grad bila je Podgorica (9895), a .....

¹ „Besjeda Nj. V. Kralja i Gospodara Nikole I“, *Glas Crnogorca*, 29. 01. 1914, br. 5, 1–2.

² *Vjesnik*, br. 3, 08. 01. 1914, 1.

³ P. S. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, 132.

zatim slijedi Cetinje (5895), Ulcinj (5381), Nikšić (4086), Bar (3513).⁴ U vjerskoj strukturi dominirali su pravoslavci, kojih je bilo oko 300.000, dok je muslimana bilo oko 10.000, a katolika 5.000.⁵ Na osnovu Zakona o administrativnoj podjeli Crne Gore, država se dijelila na deset oblasti (Katunska, Riječko-lješanska, Primorsko-crmnička, Zetska, Brdska, Nikšićka, Vučedolska, Durmitorska, Moračko-rovačka, Vasojevička). Svaku oblast činilo je od četiri do sedam kapetanija.⁶ Poslije teritorijalnih dobitaka nakon Balkanskih ratova, površina Kraljevine Crne Gore bila je veća od 14.000 km². Podaci o površini Crne Gore poslije Balkanskih ratova su različiti. Zvanični crnogorski podatak je 14.254 km², dok se u drugim izvorima navodi: 14.180 km², 14.443 km² i 15.017 km².⁷ U svakom slučaju, Crna Gora je nakon Balkanskih ratova dobila oko 5.000 km² novih teritorija, što je uvećanje za oko 50% u odnosu na dotadašnju površinu.⁸ Nove teritorije Crne Gore bile su: Pljevaljski kraj, Bukovica, Podgora, Mataruge, Donji Kolašin, Kričak, Bjelopoljski kraj, Bihor, Mojkovački kraj, Beranski kraj, Plavsko-gusinjska oblast, Rožajski kraj, oblast Tuzi i Krajine uz Skadarsko jezero, te prostor između Prokletija, Visitora, Mokre planine, Hajle, visa Novi vrh na Mokroj gori, rijeke Kline i Bijelog Drima do vrha Kunora na Paštriku. Na ovoj teritoriji bile su varoši ili veća naselja: Pljevlja, Bijelo Polje, Mojkovac, Berane,

.....
⁴ „Varoši po broju stanovništva“, *Glas Crnogorca*, 15. 01. 1911, br. 3, 4.

⁵ „Statistika muhamedanskih i rimokatoličkih stanovnika – crnogor. podanika po popisu na dan 31. dec. 1909“, *Glas Crnogorca*, 12. 02. 1911, br. 7, 2.

⁶ „Zakon o administrativnoj podjeli Knjaževine Crne Gore“, *Glas Crnogorca*, 23. 02. 1910, br. 10, 1.

⁷ H. Batovski, „Teritorijalni razvoj Crne Gore“, *Zapisi*, 1937, knj. XVIII, 2, 77; M. Dašić, „Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države“, *Istorijski zapisi*, 1987, 1, 128.

⁸ „Ugovor o granici između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore“, 28. 07/10. 08. 1914; *Balkanski ugovorni odnosi*, tom I, priredio M. Stojković, Beograd, 1998, 391–393.

Plav, Gusinje, Rožaje, Tuzi, Peć, Đurakovac, Vitimirica, Dečane, Đakovica, Junik... Već prilikom prvih susreta crnogorskih činovnika sa novodobijenim oblastima, na Cetinje su stizali izvještaji u kojima se iskazuje oduševljenje prirodnim bogatstvima kojima raspolažu ovi krajevi („more ravnice“), ali i njihovom ekonomskom nerazvijenosti i zapuštenosti.⁹ Prema Uredbi o upravnim, sudskim i finansijskim vlastima u novooslobođenim oblastima, novi krajevi su podijeljeni na četiri administrativne oblasti (Pečku, Beransku, Bjelopoljsku i Pljevaljsku), u okviru kojih je bilo 13 kapetanija i 7 varoških uprava.¹⁰

Prema rezultatima popisa koji je sproveden krajem 1913. godine, ali koji nije obuhvatio oblast Tuzi i Krajine, u novooslobođenim krajevima Crne Gore živjelo je 224.000 stanovnika. Prema procjeni historičara Branka Babića, zajedno sa stanovništvom Tuzi i Krajine, u novooslobođenim oblastima ukupno je živjelo oko 240.000 stanovnika. Na osnovu podataka iz zvaničnih izvora, Babić navodi da je na ovim prostorima živjelo oko 160.000 muslimana, 20–25.000 Albanaca-katolika i 50–60.000 pravoslavaca.¹¹ Od oko 180.000 nepravoslavaca, zasigurno je 100.000 pripadalo nacionalnim Albancima, što čini veliku nacionalnu zajednicu u Crnoj Gori. Poslije 1913. godine Crna Gora je, prema zvaničnim podacima, imala oko 550.000 stanovnika, od toga 360.000 pravoslavaca i 190.000 nepravoslavaca (muslimana i katolika). Prije Balkanskih ratova taj odnos

.....
⁹ „Prvi utisci na Peć, njen položaj u okolinu i more ravnice, izazvali su na mene nešto osobito lijepo, nesravnjivo ni sa jednim krajem što sam do sad vidio, gdje ruka ljucka slabo je što doprinijela.“; M. Tatar, načelnik Privrednog odjeljenja MUD-a – J. Vukotiću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 20. 11. 1913, Državni arhiv Crne Gore (DACG), fond „Ministarski savjet“ (MS), fascikla br. 22, br. dokumenta 211.

¹⁰ Uredba o upravnim, sudskim i finansijskim vlastima u novooslobođenim oblastima, 10. 12. 1913; *Crnogorski zakonici*, knj. V, priredili: B. Pavićević i R. Raspopović, Podgorica, 1998, 556–557.

¹¹ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima*, Cetinje/ Titograd, 1984, 128, 135.

je bio umnogome drugačiji: 300.000 pravoslavaca i oko 15.000 nepravoslavaca. To znači da je odnos pravoslavaca i nepravoslavaca u crnogorskoj državi prije 1913. godine bio 96:4%, a poslije Balkanskih ratova 65:35%. No, ukoliko je tačna tvrdnja da je 1909. godine Crna Gora uistinu imala oko 220.000 stanovnika, onda odnos pravoslavaca i nepravoslavaca 1913. godine iznosi oko 55:45%.

Ovi podaci o novodobijenim teritorijama, kao i o broju i strukturi novih podanika, ukazuju najprije na ogromne razmjere fizičkih promjena koje su doživjeli crnogorska država i društvo, i s kojima su ušli u Prvi svjetski rat. Zahvaljujući proširenju teritorije, crnogorska država prešla je preko Tare, obuhvatajući cjelokupno Polimlje i Potarje, odnosno, prostor od Pljevalja do Berana, oblast Plava i Gusinja, prostor Gornjeg Ibra, Tuzi i Krajinu, kao i veći dio Metohije od Mokre gore do Bijelog Drima. To je, u prvom redu, bio preveliki fizički preobražaj države, jer za državu od 9.475 km², pripajanje novih 5.000 km², veliki je zahvat. Uostalom, za svaku državu bi uvećanje teritorije za 50% predstavljalo ogromnu promjenu, i stvaralo joj veliku obavezu da sprovede proces njene administrativne, socijalne i ekonomske integracije. Pogotovo je to bio veliki problem za državu kao što je u to vrijeme bila Crna Gora, tim više što su krajevi koje je dobila bili zaostali i čak unutar sebe neintegrisani.¹²

.....
¹² „Berane vrši saobraćaj većinom sa Andrijevicom, Rožajem, Peći, i nešto sa Bijelim Poljem i Sjenicom. Oskudicom boljih komunikacija, jer su svi putevi vrlo rđavi i kiridžijski, osim novo trasiranog za Andrijevicu, i trgovina je u ovim krajevima dosta slabo razvijena... U trgovačkom pogledu Pljevlje danas stoji vrlo slabo. Od kako je ukinut dubrovački drum i veza sa Dubrovnikom, od tada je i trgovina svedena na minimum. Danas se većinom trgovina i saobraćaj vodi sa Bosnom, ali u maloj meri... Saobraćaj se vrši kolima. Iz Pljevalja vode drumovi za Prijepolje, Metaljku-Ustipraču, i nedovršeni drum Pljevlje-Sjeverin-Rudo, kojim se saobraćaj vrši konjima, kiridžilukom. Po današnjem svome položaju, političkom podelom Sandžaka, ekonomske prilike ove varoši s dana na dan će opadati, zbog čega se bojati da i sama varoš ne propadne.“; J. Dedijer, *Nova Srbija*, Beograd, 1913, 295, 301.

Između starih i novih crnogorskih teritorija nije postojao ni metar kolskog puta, koji bi mogao biti dobra osnova za proces integracije, niti je postojala uzajamna tržišna povezanost. „Stara“ i „nova“ Crna Gora bile su, u komunikacijskom i ekonomskom smislu, gotovo dva ostrva. Tek 1925. godine završen je kolski put od Andrijevice do Peći, preko Čakora, a mnogo kasnije put od Šavnika do Pljevalja, i od Kolašina do Mojkovca i Bijelog Polja.¹³ O tome kakve su bile komunikacije između novih i starih oblasti crnogorske države 1913. godine, zanimljivo svjedočanstvo ostavio je češki naučnik Jozef Svatek, koji je 1913. godine boravio u Crnoj Gori. U knjizi koju je objavio u Pragu 1914. godine, on navodi da se put od Andrijevice do Peći pretvara u opasno stepenište, tako da čovjeku koji njime prolazi, život često visi o koncu. „To je jedina direktna komunikacija od Andrijevice do Peći“, kaže Svatek, i dodaje da „na ovom putu nesrećom možemo nazvati svaku situaciju kada se na putu susretnu dva konjanika“. A za put od Peći do Đakovice on kaže da je još gori od onog do Peći, te da se čak taj put uopšte i ne bi mogao tako zvati. To je, u stvari, korito rijeke kojim mogu proći samo konjanici i posebno izdržljivi gorštaci.¹⁴ Uviđajući veličinu problema komunikacijske nepovezanosti stare i nove teritorije, grupa crnogorskih poslanika je aprila 1913. godine, još dok je trajao rat, predložila Vladi da se poboljša i uredi saobraćaj između Kolašina i novodobijenih oblasti. Poslanici su tražili da Vlada otpočne rad na trasiranju kolskog puta od Kolašina do Mojkovca i Bijelog Polja, a da se odmah nakon toga pristupi izgradnji. Ukoliko finansijsko stanje ne dozvoljava da se otpočne izgradnja kolskog puta, oni

.....

¹³ V. Bouček, *Putevi u Zetskoj oblasti, Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927, 369–370; V. Bouček, „Državni i banovinski putevi u Zetskoj banovini“, *Ilustrovani zvanični Almanah – šematizam Zetske banovine*, Sarajevo, 1931, 110–115.

¹⁴ J. Svatek, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000, 92, 95.

predlažu da se barem napravi krčanik, koji bi se kasnije mogao proširiti do mjere koja odgovara kolskom putu.¹⁵ Smatrajući ovaj prijedlog opravdanim, crnogorska vlada je juna 1914. godine započela izgradnju kolskog puta od Kolašina do Bijelog Polja, ali je ovaj poduhvat prekinulo izbijanje rata.¹⁶ Neposredno prije početka rata, i berlinska „Deutsche Bank“ je pokazala interesovanje za izgradnju željeznice kroz novooslobođene krajeve, uputivši svog izaslanika da pregleda ove oblasti.¹⁷ Ipak, sa problemom komunikacijske nepovezanosti „stare“ i „nove“ Crne Gore, crnogorsko društvo je dočekalo rat 1914. godine.

Najmanji problem za crnogorsko društvo bio bi da su između zajednica koje su mu pripadale 1914. godine, nedostajale samo putne komunikacije. Kada imamo u vidu oblasti i stanovništvo koje se 1914. godine našlo u sastavu Crne Gore, onda je jasno da crnogorsko društvo čine kulturološki, tradicijski i politički različite, pa čak i suprotstavljene zajednice. Ovaj pojava nameće nam jedno važno pitanje, koje bi moglo biti predmetom posebne analize: Da li je Crna Gora 1913. godine vratila u državno okrilje 50% svojih „istorijskih teritorija“ ili je uzela dio tuđeg civilizacijskog prostora? Pored toga, Crna Gora je dobila gotovo 200.000 stanovnika koji je nijesu smatrali prijateljskom ili svojom, već okupatorom koji je osvojio njihove krajeve koji su bili pod Osmanskim carstvom. Nacionalni Albanci smatrali su je i krivcem što ih je odvojila od njihove matične države, koja je stvorena 1913. godine. Ako je postojala

.....
¹⁵ Grupa poslanika – Ministarskom savjetu, 28. 04. 1913, DACG, MS, f. 21, br. 22.

¹⁶ Sekretar Oblasne uprave Kolašin – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 22. 06. 1914, DACG, fond „Ministarstvo unutrašnjih djela“ (MUD), fascikla 148, br. 4496.

¹⁷ S. Ramadanović, načelnik Ministarstva inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. 05. 1914, DACG. MUD, f. 147, br. 2152.

neka tradicija u odnosima između Crne Gore i njenih novih nepravoslavnih podanika, onda je najpostojanija bila – tradicija neprijateljstva. Samo neznatan dio muslimanskog stanovništva novodobijenih oblasti, najčešće pripadnici višeg socijalnog sloja, iz praktičnih, odnosno, interesnih ili karijernih razloga podržavao je crnogorsku vlast i pristajao da joj u svemu bude na usluzi. Tako se Safedin-beg Mahmutbegović odmah poslije crnogorskog ulaska u Peć stavio na raspolaganje novoj vlasti, prihvativši se čak i položaja predsjednika Suda. Kako tvrdi tadašnji vojni komandant u ovoj oblasti, „za vrijeme njegovog presjedavanja mušketao je za interese crnogorske oko trideset Arnauta“.¹⁸

Kada je riječ o odnosu pravoslavnog stanovništva novodobijenih oblasti prema Crnoj Gori, o tradiciji neprijateljstva se, naravno, ne može govoriti, ali može o tradiciji podijeljene naklonosti prema Crnoj Gori i Srbiji.¹⁹ Ipak, tokom tridesetak godina nacionalno-političkog djelovanja u ovim oblastima, Crna Gora je kod pravoslavnog stanovništva od Pljevalja do Berana, stekla snažna uporišta i pridobila naklonost njegovog većeg dijela.²⁰ Ulazak u sastav Crne Gore 1912. godine, pravoslavno stanovništvo je u nekim izjavama smatralo ostvarenjem davnašnjeg

.....
¹⁸ Brigadir R. Vešović – divizijaru J. Vukotiću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 07. 06. 1914, DACG, MS, f. 23, br. 161.

¹⁹ J. Martinović, oblasni upravitelj – L. Mijuškoviću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 09. 12. 1905, DACG, fond „Ministarstvo inostranih djela“ (MID), 1905, br. 2795; V. Knežević, pogranični komesar – L. Tomanoviću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 04. 09. 1908, DACG, MID, 1908, br. 3164; V. Knežević, pogranični komesar – L. Tomanoviću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 21. 09. 1909, DACG, MID, 1909, br. 1380; V. Knežević, pogranični komesar – D. Gregoviću, ministru inostranih djela, 14. 11. 1911, DACG, MID, 1911, br. 3248.

²⁰ Opširnije: Đ. Pejović, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912*, Titograd, 1973; Ž. M. Andrijašević, „Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)“, *Istorijski zapisi*, 2003, 1–4, 7–23.

ideala o nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju sa svojom maticom, ali i prilikom da se oslobodi socijalnog i ekonomskog izrabljivanja.²¹

Pojava da društvo čine različite ili suprotstavljene zajednice nije rijetka ili neobična, ali je za Crnu Goru 1914. godine problematičan bio omjer između tih različitih i suprostavljenih zajednica. Kada u državi od oko 550.000 stanovnika, postoji najmanje 30% podanika koji je ne smatraju svojom ili prijateljskom, onda to nije različitost koja je čini kulturološki posebnom, već različitost koja lako dovodi u pitanje njenu održivost. Velike oblasti i društvene zajednice, koje su postale dio crnogorske države 1913. godine, bile su 1914. gotovo strano tijelo u crnogorskom društvu. Tako je, recimo, Đakovička oblast, koja je od novodobijenih oblasti bila najudaljenija od središta crnogorske države, imala 42.000 stanovnika, od kojih je samo njih oko 600, moglo osjećati bliskost sa Crnom Gorom. Prema izvještaju iz marta 1914. godine, u Đakovičkoj oblasti ima 109 sela, i 23.456 stanovnika islamske vjeroispovijesti (12.026 muškaraca i 11.430 žena), 5.167 katolika (2.744 muškaraca i 2.423 žena) i samo 194 pravoslavca (110 muškaraca i 84 žene). Ukupno u Đakovičkoj nahiji živi 28.817 stanovnika. Varoš Đakovica ima 12.678 stanovnika islamske vjeroispovijesti, 294 katolika i 386 pravoslavaca, što ukupno iznosi 13.358 stanovnika. Prema tome, u Đakovičkoj nahiji i varoši Đakovici, ukupno živi 42.175 stanovnika. Od ovog broja samo je 580 pravoslavne vjeroispovijesti. Ova oblast je specifična u odnosu na crnogorske krajeve i po socijalnim i ekonomskim obilježjima. Riječ je o oblasti gdje vladaju feudalni odnosi, jer su stanovnici sela bili čifčije đakovičkih aga. Prema zvaničnim podacima, stanovništvo u Đakovičkoj

.....
²¹ Grupa pravoslavnog stanovništva Beranske oblasti – brigadiru J. Vukotiću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 23. 01. 1914, DACG, MS, f. 23, br. 13.

nahiji živi u zadrugama, koje imaju od 6 do 52 člana. Ukupno u nahiji ima 3.325 zadruga, od kojih 2.187 žive na zemlji koja je njihovo privatno vlasništvo. Porodične zadruge koje imaju zemlju u svom vlasništvu, raspolažu sa 17.128 rala oranice i 14.450 kosa livade. Zemlja je dobrog kvaliteta. Glavna poljoprivredna kultura je kukuruz. Stanovništvo se zanima i stočarstvom, i većinom drži krupnu stoku (U selima Đakovičke nahije i varoši Đakovica ima 2.354 konja, 22.597 govedi, 32.083 ovaca i 11.914 koza).²² Nalazeći se uz granicu sa novostvorenom državom Albanijom, koju je albansko stanovništvo ovog kraja zasigurno smatralo svojom nacionalnom maticom, a komunikacijski izolovano od središta crnogorske države i od njega udaljeno više od 250 km, većinsko albansko stanovništvo u Đakovičkoj oblasti je i na Cetinju smatrano mogućim izvorom ugrožavanja Crne Gore. Zbog toga je odmah poslije Balkanskog rata napravljen plan za naseljavanje ove oblasti crnogorskim (pravoslavnim) stanovništvom. To je, kako se navodi, bio prvi i najvažniji zadatak crnogorske vlasti, motivisan isključivo političkim razlozima.²³

Pored političkih uvjerenja ili konfesionalnih i nacionalnih osobnosti stanovništva novih oblasti, u novodobi-jenim oblastima postojale su i društvene posebnosti koje su ih razlikovale od države čiji su dio postali. Kao dokaz za ovakav stav mogu nam poslužiti podaci koji se nalaze u zvaničnim izvještajima o jednoj od ovih oblasti. Uzećemo kao primjer podatke o društvu u Pljevaljskoj oblasti, gdje je 1913. godine živjelo 18.707 stanovnika, od čega 10.647 pravoslavaca i 8.060 muslimana, dok je varoš

.....
²² N. Vučinić, član Oblasnog suda – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 01. 03. 1914, DACG, MUD, f. 155, br. 4779.

²³ Vojvoda G. Vuković, predsjednik Glavnog odbora za naseljavanje novooslobođenih predjela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 13. 05. 1914, DACG, MUD, f. 146, br. 5121.

Pljevlja imala 7.471 stanovnika, od čega 1.701 pravoslavaca i 5.770 muslimana.²⁴ U izvještaju kapetana Sima Šiljka, iz maja 1913. godine, neposredno nakon što je ova oblast ušla u sastav Kraljevine Crne Gore, navodi se da polovinu stanovništva Pljevaljske oblasti čine muslimani, a polovinu pravoslavci. Mnoga sela su vjerski mješovita, s tim što u bogatijim i prirodno uslovnijim selima većinu čine muslimani. Pravoslavci (Srbi) žive samostalno u siromašnijim selima. Kapetan Šiljak, recimo, navodi da u Bukovici ima 600 muslimanskih kuća, a srpskih oko 30. U selu Potpeću 230 kuća je muslimanskih, a 40 srpskih, dok je u Podgori taj odnos 240 prema 60. U varoši Pljevlja 9/10 stanovništva čine muslimani, dok je 1/10 pravoslavaca. Za stanovništvo Pljevaljskog kraja navodi se da se slabo hrani. Dominira hljeb od mješavine ovsa i ječma (karišik), a hljeb od kukuruza i pšenice peče neveliki broj porodica, i to najčešće kada dođe značajniji gost. Higijenski uslovi su loši. Većina porodica obično u istoj prostoriji jede, spava i provodi dan, što uslovljava čestu pojavu šuge. Kuće su primitivne, podignute na vlažnom zemljištu i sa malo svjetlosti. Kod mnogih muslimanskih porodica štala se nalazi ispod spavaće sobe ili u neposrednoj blizini kuće. Da bi se poboljšala higijena u selima i da bi se spriječile zarazne bolesti, crnogorska vlast je zabranila uvođenje sitne stoke u spavaće sobe i održavanje štala ispod njih. Naređeno je obavezno mjesečno čišćenje soba i pravljenje nužnika najmanje 30 m daleko od kuće. Sličan stepen nehigijene postoji i u varoši. Prema podacima koje navodi crnogorski kapetan, u selima je narod ponajviše posvećen zemljoradnji. Zemlja dobro rađa, jer se zahvaljujući velikom broju stoke dobro đubri. Postoje zemljišta gdje čak nije potrebno ni oranje, već se sjeme baci na dobro nađubrenu zemlju. Oko $\frac{3}{4}$ zemljišta daje

.....
²⁴ B. Peruničić, „Izveštaj o stanju u Okrugu pljevaljskom 1913“, *Istorijski zapisi*, 1962, 3–4, 522.

dosta veliki prinos bijelog žita. U Pljevaljskom kraju razvijeno je i stočarstvo, jer su prirodni uslovi izuzetni. Sitna stoka i goveda su u dobrom stanju. Izuzetni su i uslovi za voćarstvo i šumarstvo. U Pljevljima ima i dosta uglja, koji se koristi za grijanje, i vrlo je dobrog kvaliteta, ali se smatra da nije podesan za parne mašine. Ugalj se na nekim nalazištima površinski iskopava, a negdje se vadi do 6 m dubine. Što se tiče agrarnih odnosa, u Pljevaljskom kraju se do oslobođenja održao osmanski feudalizam. „Odnosi aga prema čivčijama jesu isto što i gospodara prema robovima“, navodi se u izvještaju. Sve do 1912. godine postojalo je kulučenje i uzimanje četvrtine ili polovine prihoda, a bilo je sela gdje je aga ostavljao seljaku samo osminu ili dvanestinu, tek toliko da se može prehraniti. U Pljevaljskom kraju razvijena je trgovina, koja je uglavnom bila u rukama Turaka (oko 80%). Ulaškom Pljevalja u sastav Crne Gore stvaraju se uslovi i da čitav prostor Durmitorskog kraja, do Šavnika, bude trgovinom usmjeren na Pljevlja. Pljevlja mogu imati i poseban trgovački značaj za Bijelo Polje i Berane, i to sa svojom manufakturnom i galanterijskom robom, dok sa svojim poljoprivrednim proizvodima (sir, skrup, maslo, kastradina, živa stoka) mogu imati važnost za „staru“ Crnu Goru. Da bi se ostvario takav trgovački značaj Pljevalja, potrebno je, naravno, izgraditi puteve: Pljevlja–Žabljak i Pljevlja–Bijelo Polje.

U izvještaju crnogorskog kapetana Šiljka daju se podaci i o prosvjetnim prilikama u Pljevaljskom kraju, kao i o mentalitetu stanovništva. Što se tiče prosvjetnih prilika, Šiljak kaže da su one dosta loše, i da je nepismeno više od 80% stanovništva obje vjeroispovijesti. Pohađanje škola je neobavezno, a nastava je loše organizovana. Opisujući mentalitet ljudi ovoga kraja, Šiljak navodi da su pljevaljski muslimani slični onima u Bosni. Oni svoju

narodnost temelje na religiji i nije sasvim jasno da li oni uopšte i znaju što je to narodnost. Narodnosna svijest je mnogo jače izražena kod Srba, koji su i skloniji kulturi nego muslimani. Po mentalitetskom sklopu, i Srbi i muslimani su gotovo isti. Njihove glavne karakterne mane su: lukavost, podlost, sklonost intrigiranju i provokaciji. Kada je o pravoslavicima riječ, Šiljak kaže da oni ne razumiju značenje riječi „sloboda“, već pod slobodom smatraju oduzimanje svih prava muslimanima i oslobođenje od bilo kakvih obaveza prema državi.²⁵

Slična zapažanja o privrednim prilikama i osobinama stanovništva u Pljevaljskoj oblasti iznosi i upravnik carinarnice u Pljevljima. On kaže da, osim razvijenog stočarstva, ovdje nema drugih privrednih grana koje mogu obezbijediti ekonomski razvoj oblasti. Zbog nepostojanja dobrih komunikacija, Pljevlja ne mogu imati trgovački značaj za Crnu Goru, jer će se proizvodi iz Bijelog Polja usmjeravati prema Podgorici, a proizvodi iz Durmitorskog kraja će i dalje ići prema Nikšiću. Opisujući karakterne i mentalitetske odlike stanovnika ove oblasti, on kaže da je pravoslavni seljak na niskom intelektualnom stepenu, otporan na bilo kakve uticaje, a dugovremeni život pod turskom feudalnom vlašću stvorio je od njega čovjeka koji ima sluganski mentalitet. Tokom turske vladavine pravoslavac nikada nije pokazivao otpor prema gospodararu, već je svoj položaj čuvao udvaranjem i povlađivanjem. To ga je učinilo tromim i ravnodušnim prema nacionalnim ciljevima, i umanjilo njegova patriotska osjećanja, uprkos tome što je pravoslavni Pljevljak živio između Crne Gore i Srbije. Zbog toga će biti teško od takvog čovjeka učiniti podanika koji može biti upotrijebljen za ostvarivanje

.....

²⁵ S. Šiljak – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 01. 05. 1913, DACG, MUD, f. 135, br. 1535.

državnih ciljeva. Muslimanski seljak u Pljevaljskom kraju je drugačiji. On ima razvijen osjećaj pripadnosti Turcima i osmanskoj državi, i pokazuje žal za svojim „gospostvom“.²⁶

Ulazak novih oblasti u sastav crnogorske države, bio je susret dva agrarna društva od kojih je jedno, sve do 1913. godine, pripadalo osmanskom feudalnom sistemu. U novodobijenim oblastima zemlja je bila u vlasništvu aga, a pravoslavno stanovništvo je imalo status čifčija, odnosno, arendatora (zakupaca). Odnosi između njih bili su uređeni Saferskom naredbom iz 1858. godine. Član 5 Saferske naredbe utvrđuje da u Bjelopoljskom kraju čifčija daje agi četvrtinu ploda, s tim da je oslobođen besplatnog rada na aginom posjedu (kuluka). U Pljevaljskoj oblasti obaveze čifčija, koje su se zadržale do uspostavljanja crnogorske vlasti, bile su: trećina ili četvrtina od žita, a polovina od sijena, voća i povrća. Prema Saferskoj naredbi, u Pljevaljskom kraju čifčije su također bile oslobođene kuluka, ali su neke aginske porodice primoravale čifčije da im besplatno vršu žito i besplatno oru, kose i žanju po tri dana. Član 12 Saferske naredbe daje agama pravo i da sklapaju usmene ugovore sa čifčijama, što im je omogućavalo da uslovljavaju čifčije i iznuđuju više davanja nego što je predviđeno. Dešavalo se i da ugovor bude napisan jezikom koji ne razumiju obje strane, da se ugovorom nameću obaveze i takse koje uredba ne predviđa, kao i da se ugovorni odnosi utvrđuju na period koji je mnogo duži od onog koji predviđa Saferska naredba (3–5 godina).²⁷ Brojni sporovi u novodobijenim oblastima između aga i čifčija, koji su posljedica zloupotreba i preinačavanja

.....

²⁶ D. Begović – kralju Nikoli, 22. 03. 1914, Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore (ABO NMCG), fond „Nikola I“ (NI), 1914, br. 68.

²⁷ Kapetan S. Šiljak – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. 06. 1913, DACG, MUD, f. 136, br. 1894.

Saferske naredbe, ostali su u nasljeđe crnogorskoj vlasti. Pred crnogorskom vlašću bila je obaveza da u ovim oblastima izvrši agrarnu reformu i uredi imovinske odnose na drugačiji način. Taj proces nije bilo jednostavno sprovesti, tako da je cjelokupno stanovništvo novodobijenih oblasti, porez za 1913. godinu i dalje plaćalo prema osmanskome sistemu. Crnogorski ministar finansija je kašnjenje uvođenja poreskog sistema Kraljevine Crne Gore (dacije) u novooslobođene krajeve objašnjavao nemogućnošću da se za kratko vrijeme izvrši premjer zemljišta.²⁸ Zadržavanje osmanskog poreskog sistema, koji je bio povoljniji za muslimansko stanovništvo, doveo je početkom 1914. godine do negodovanja pravoslavaca. Oni su zahtijevali od crnogorske Vlade da riješi agrarno pitanje i ukine povlašćeni položaj muslimana.²⁹

Agrarna zajednica novodobijenih oblasti raspolagala je, za crnogorske prilike, ogromnim kompleksom zemljišta. Prema zvaničnim podacima, Crna Gora je prije početka Balkanskih ratova imala 165.526 rala oranice (1911), dok je u novodobijenim oblastima, prema podacima poslanika Sava Vuletića, kasnije i ministra unutrašnjih djela, bilo oko 700.000 rala ziratne zemlje.³⁰ Krajem 1913. godine crnogorska vlada je uputila komisiju koja je trebalo da utvrdi koliko zemlje za naseljavanje ima u Metohiji. Prema novinskim vijestima, Komisija je već nakon nekoliko dana rada zaključila da je riječ o zemljištu izuzetnog kvaliteta, te da postoje

.....
²⁸ R. Popović, ministar finansija i građevina – Ministarskom savjetu, 11. 06. 1913, DACG, MS, f. 21, br. 4460.

²⁹ Predstavnici pravoslavnog stanovništva Plavsko-gusinjske oblasti – Kraljevskoj crnogorskoj Vladi, 14. 02. 1914, DACG, MS, f. 23, br. 56.

³⁰ U stenografskom zapisniku izlaganja poslanika Sava Vuletića navodi se da u novooslobođenim krajevima ima 700.000 ha ziratne zemlje, što je očigledno štamparska greška. Vidjeti: Stenografske bilješke o radu Crnogorske narodne skupštine, XV redovna sjednica, 21. 02. 1914, knj. 8, Cetinje, 1915, 437.

veliki kompleksi plodne zemlje koja je bez vlasnika.³¹ Kada je februara 1914. godine donešen „Zakon o naseljavanju novooslobođenih predjela“, saopšteno je da se crnogorskim naseljenicima može podijeliti 150.000 rala (100.000 u Metohiji i 50.000 u ostalim krajevima).³²

Proces integracije dva dijela crnogorskog društva poslije 1913. godine nijesu samo otežavale njihove različite i suprotstavljene tradicije, niti samo ekonomska i kulturološka svojstva ovih društava u sadašnjosti, već i negativno nasljeđe koje je poticalo iz Balkanskih ratova. Ovo nasljeđe činili su zločini i nasilje, koje su nad nepravoslavnim stanovništvom, izvršila crnogorska vlast u novodobijenim oblastima. Već tokom 1912. godine uslijedila su masovna pokrštavanja muslimana u novooslobođenim oblastima, a zatim svakojaka nasilja: ubistva, pljačke, prebijanja... Da bi istražila što se u ovim oblastima desilo, crnogorska Vlada je 1913. godine formirala Isljednu komisiju, koja je utvrdila da su nad muslimanskim stanovništvom počinjeni najstrašnji zločini. Tako je u jednom metohijskom selu policijski komandir strijeljao sedamnaest muslimana, samo da bi primorao stanovništvo da preda skriveno oružje i da se pokrsti.³³ Slično je postupio i njegov kolega, koji je strijeljao sedam muslimana, od kojih je najmlađem bilo 14 godine, jer nijesu

.....
³¹ „Vlada je poslala ovijeh dana u najbogatiji dio našijeh Novih Krajeva, u cvjetnu Metohiju, komisiju da učini premjer zemljišta, da ispita njegovu plodnost, da utvrdi koliko ga je praznog i neobrađenoga za ustupanje i naseljavanje, i da svojom studijom stvori osnovicu za brzo i pravilno riješenje agrarnoga pitanja... Sve što je priroda u izobilju mogla dati, tu je. Svi se uslovi za procvat jednog divnog kraja naše otadžbine nalaze na jednom prostoru, u krugu ravnoga horizonta dokle pogled može dobaciti.“; *Vjesnik*, Cetinje, 04. 11. 1913, br. 94, 1.

³² N. Rakočević, *Crnogorska narodna skupština*, Podgorica, 1997, 371.

³³ Žalba grupe muslimana iz okoline Peći – Isljednoj komisiji, 15. 06. 1913, DACG, fond „Isljedna komisija“ (IK); Žalba Asana Sefa – Isljednoj komisiji, 15. 06. 1913, DACG, IK.

htjeli da promijene vjeru.³⁴ Koliko se na osnovu dokumenata može utvrditi, na promjenu vjere primorano je više od 10.000 muslimana, uglavnom onih slovenskog porijekla.³⁵ Muslimani su ubijani i zbog toga što nijesu htjeli da predaju skriveno oružje, ali i da bi se od njih iznudio novac, zlato ili druge dragocjenosti. Činjeno je to često bez zvaničnog objašnjenja ili razloga. Musliman iz okoline Peći, kome je policijski komandir ubio tri brata, tvrdi da je to učinjeno bez ikakvog razloga: „Kad je komandir Sava Lazarević kupio u naše selo oružje, ubio mi je braću: Nezira, Šerifa i Bajrama, ma da nije se kod njih našlo ni oružje, niti drugog kakvog povoda ima, nego ih je bez ikakvog išljeđenja mušketao.“³⁶ Pripadnici crnogorske policije koji su počinili zločine, poput onih koji su strijeljali i 11 muslimana u Plavu, objašnjavali su pred istražnom komisijom da su to učinili jer je to zahtijevao „državni interes“.³⁷ Za centralnu vlast na Cetinju nije bilo dvojbe da su nasilja nad muslimanima činjena zbog ličnih interesa ili razloga.³⁸ Stah od represalija lokalnih

.....
³⁴ Žalba Redž Mustafe – Isljednoj komisiji, 19. 06. 1913, DACG, IK.

³⁵ Ž. M. Andrijašević/ Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003, 79.

³⁶ Molba Adema Muse Isljednoj komisiji za kažnjavanje ubice njegove braće, 06. 06. 1913, DACG, MUD, IK, f. 2; Zapisnik sa saslušanja M. Kusovca, 13. 06. 1913, DACG, IK, f. 3.

³⁷ Zapisnik sa saslušanja R. Popovića pred Isljednom komisijom, 19. 04. 1913, DACG, IK, f. 5.

³⁸ „Povodom pljačkanja, konfiskacija pokretnih imanja u vidu rekvizicije, ucjenjivanja, nelegalno oduzetih globa i zloupotreba tih globa, razbojništva i.t.d. – Kraljevska je Vlada uputila bila naročito određenu komisiju, da stvar islijedi i ova je, po dovršenom isljeđenju, sa svim isljednim spisima predala istu ovome Ministarstvu radi daljeg postupka, te s obzirom na sve istaknuto u priloženim spisima, a po pregledu podnesenog referata od strane naročite komisije – Uvidjelo se: Da su: komandir Uroš Đukić sa poručnicima Markom Babovićem i Radosavom Dašićem, svi iz Vasojevića, posredno i neposredno izvršivali u pećskoj nahiji razne pljačke zloupotrebljavajući datu im vlast umjesto da je dostojno reprezentiraju u korist same službe i državnog ugleda a osobito u novo-oslobođenim krajevima.“, M. Vučinić, sekretar Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnom sudu u Peći, 12. 12. 1913, DACG, IK, f. 3.

predstavnik crnogorske vlasti doveo je krajem 1912. i prvih mjeseci 1913. godine, i do većeg odmetanja muslimana u šumu. Uprkos proglašenoj amnestiji, mnogi od njih nijesu se ni do kraja 1913. godine vratili u svoje domove.³⁹

Nakon svih ovih zločina nad muslimanima u novooslobođenim oblastima, započeo je zajednički život pravoslavaca i nepravoslavaca u Crnoj Gori 1914. godine. Bez obzira što je država osudila ove zločine, i bez obzira na kažnjavanje onih za koje je utvrđeno da su ih počinili, crnogorsko društvo je 1914. godine ostalo bez osnove na kojoj bi moglo graditi međuvjerski sklad i toleranciju. Na ovakvom nasljeđu, koje čine ubistva, pljačke i nasilja, nije bilo moguće izgraditi tolerantne međukonfesionalne odnose koji su postojali u Crnoj Gori prije Balkanskih ratova. I početkom 1914. godine mnogi muslimani u novooslobođenim oblastima smatrali su da ne mogu nastaviti živjeti u Crnoj Gori, jer je odnos lokalne vlasti prema njima, uprkos instrukcijama sa Cetinja da se poštuju njihova vjerska i imovinska prava, bio neprijateljski.⁴⁰ Tokom 1914. godine bilo je među muslimanima u novooslobođenim oblastima i organizovane agitacije za iseljavanje iz Crne Gore. U jednom se izvještaju iz juna 1914. navodi da se muslimani Bjelopoljske oblasti ubjeđuju da treba da napuste Crnu Goru. Taj posao obavljaju muslimani koji su se odlučili na iseljenje, i oni idu od kuće do kuće pokušavajući da preobrate one koji su odlučili da nastave živjeti u Crnoj Gori. Oni im pričaju da će svi koji se isele dobiti najbolju zemlju, kao i da se oni koji ostanu pod crnogorskom vlašću ne mogu više smatrati Turcima. U ovu kampanju uključile su se .....

³⁹ Aduntatura Nj. V. Kralja-Gospodara – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela 20. 06. 1913, DACG, MUD, f. 135, br. 1713; Naredba komandanta Vojnog okruga u Gusinju, 30. 06. 1913, DACG, MUD, f. 136, br. 1891;

⁴⁰ Grupa muslimana iz Plava – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 17. 01. 1914, DACG, MUD, f. 149, br. 4411.

i hodže, koje ih uvjeravaju da Turčin koji umre u Crnoj Gori, nije „pravi“ Turčin, te da je grehota i sramota svakom Turčinu da živi pod upravom drugog naroda, posebno naroda druge vjere. Crnogorske lokalne vlasti pretpostavljaju da će se svi muslimani iseliti ukoliko se nastavi ovakva kampanja, jer su oni veliki fanatici. Ukoliko država ima interes da muslimani ostanu u ovoj oblasti, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju predlaže da se u državnu službu prime dva muslimana, koji bi mogli saznati ko su agitatori i tako pomoći vlastima da ih spriječi u ovoj radnji.⁴¹ Iseljavanja je bilo i u Beranskoj oblasti.⁴²

Na nemogućnost da se uspostavi povjerenje između crnogorskih vlasti i većeg dijela muslimanskog stanovništva u novooslobođenim oblastima, posebno onog albanskog etničkog porijekla, dodatno je uticalo njihovo masovno odbijanje da se povinuju novoj vlasti, i rad na organizovanju pobuna. Tajne radnje na pripremanju pobune počele su odmah poslije uspostavljanja crnogorske vlasti, i nijesu se prekidale ni tokom prvih mjeseci 1914. godine.⁴³ Crnogorska policija je zbog toga vodila nadzor nad svima za koje se sumnjalo da rade na tajnom djelovanju protiv postojećeg poretka.⁴⁴ Prema saznanjima policijskih organa, marta 1914. godine, pojedini muslimani iz Gusinja vodili su pregovore sa muslimanima i katolicima iz Skadra i okoline, kako bi organizovali po-

.....
⁴¹ D. Jovović, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. 06. 1914, DACG, MUD, f. 149, br. 3092.

⁴² M. Petrović, upravitelj Beranske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela, 05. 06. 1914, DACG, MUD, f. 148, br. 2576.

⁴³ Brigadir R. Vešović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 26. 06. 1913, DACG, MUD, f. 135, br. 1653; L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Bijelo Polje, 27. 06. 1913, DACG, MUD, f. 135, br. 1779.

⁴⁴ Ž. Nikčević, sekretar Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 05. 04. 1914, DACG, MUD, f. 148, br. 1470.

bunu protiv crnogorske vlasti. Strahujući da bi se pobunjenici mogli naoružati pribavljanjem oružja iz susjedne Albanije, crnogorsko Ministarstvo unutrašnjih djela je naredilo lokalnim vlastima da posebno vode računa da neko ne prenese oružje preko granice.⁴⁵ U jednom policijskom izvještaju o držanju nepravoslavnog stanovništva u Pečkoj oblasti, s početka 1914. godine, kaže se da: „elemenat muslimanski i katolički u teritoriji crnogorskog zemljišta, stoji najviše gordo i nepokorno, u svakom kraju primjećuju se skupovi, pregovori i buškaranje, izbjježivanje pojedini(h) zlikovaca...“⁴⁶ Ovakvo raspoloženje stvaralo je opšte nepovjerenje prema muslimanima u novodobijenim oblastima, kao elementu koji ugrožava sigurnost i stabilnost crnogorske države, što je za izvjesno vrijeme onemogućilo proces njihove integracije u društveno biće Crne Gore, ali i izgradnju tolerantnih međuvjerskih odnosa u ovim oblastima. Jedini mogući odgovor države prema neprijateljstvu muslimanskog stanovništva bio je jačanje represivno-policijskog aparata, a time se ovaj spor trajno nije mogao riješiti. Zbog opšte nesigurnosti i straha od pobune muslimana (Albanaca) u novodobijenim oblastima, sprovedene su prvih mjeseci 1914. godine reforme žandarmerijskih jedinica i uvećano je njihovo brojno stanje. Aprila 1914. godine, komandant žandarmerijskog kora u Peći, predlaže ministru unutrašnjih djela da se posebna pažnja posveti poboljšanju uslova za rad žandarmerije, kao i obuci žandarma. Imajući u vidu potrebe i dužnosti žandarmerije u ovoj oblasti, on predlaže da se poveća broj žandarma u Pljevljima, Bijelom Polju, Rožajama, Plavu, Gusinju i Beranama, kako bi mogli još bolje kontrolisati puteve i prolaze, ...

⁴⁵ L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Andrijevici, 26. 03. 1914, DACG, MUD, f. 145, br. 1326.

⁴⁶ Komandir S. Lazarević – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 21. 02. 1914, DACG, MUD, f. 144, br. 963.

kao i osiguravati naselja.⁴⁷ Ovakvo stanje u novodobijenim oblastima, učinilo je da se odmah poslije njihovog oslobođenja od osmanske vlasti, faktički uspostavi opsadno stanje od strane crnogorskog represivno-policijskog aparata. Time su odnosi crnogorske države i njenih novih nepravoslavnih podanika 1914. godine, ostali na istom mjestu na kome su bili i godinu ranije, a takođe i udaljenost između većine muslimana iz novodobijenih oblasti i crnogorskog društva sa kojim ih je povezala nova državna granica. Znaci uvažavanja njihovih vjerskih sloboda od strane crnogorske vlasti tokom vjerskih praznika, nijesu bitnije mogli da promijene takvo stanje, isto kao ni interesno podilaženje pojedinih muslimanskih prvaka crnogorskom vladaru.⁴⁸ Imućni begovi i muslimanski prvaci, koji su i pod novom vlašću željeli da očuvaju svoju imovinu i uticaj, nijesu, nažalost, iskazivali većinsko raspoloženje muslimanskog stanovništva u novodobijenim oblastima.⁴⁹

.....
⁴⁷ Komandir S. Lazarević – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. 04. 1914, DACG, MUD, f. 148, br. 2436.

⁴⁸ Brigadir M. Božović, komandant Plavsko-gusinjskog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 21. 06. 1913, DACG, MUD, f. 135, br. 1769; Uprava varoške opštine Gusinje – Kraljevskoj oblasnoj upravi u Andrijevici, 30. 06. 1914, DACG, MUD, f. 149, br. 3164; M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – Ministarstvu unutrašnjih djela, 22. 07. 1914, DACG, MUD, f. 150, br. 5302; H. Nikolić, A. Softić, Z. Redžović, D. Ramusović, C. Šekularac – kralju Nikoli, 13. 01. 1914, ABO NMCG, NI, br. 11.

⁴⁹ „Ovo je sa srećom druga nova godina od kako Vaša moćna zaštita i sloboda bdije nad vašim vjernim i odanim ovamošnjim muslimanima, koje ste svagda dostojili svojim visokim blagovljenjem, pa hitamo da i ovom prilikom uz čestitku Nove godine, podnesemo vašem Veličanstvu duboku blagodarnost na neuskraćenoj nam pravednoj zaštiti, moleći se Bogu za Vaše dragocjeno zdravlje, da ih još mnogo doživite na sreću i ponos uzvišenog nam Doma, drage nam Crne Gore i cijelog Srpstva. Ispred muslimana: Bećir-aga Haverić, Muftija Delević, Hilmi-beg Kajabegović.“ Novogodišnja čestitka muslimanskih prvaka iz Bijelog Polja – kralju Nikoli, 14. 01. 1914, ABO NMCG, NI, br. 29.

Kada imamo u vidu sve ove osobenosti prostora i društva koje se 1913. godine našlo u sastavu Crne Gore, onda se nameće uvjerenje da je ovim teritorijalnim i populacijskim uvećanjem uistinu stvorena „nova“ Crna Gora. Stvaranjem ove „nove“ Crne Gore, nijesu se samo stekli uslovi da se ona za kratko vrijeme konstituiše kao drugačija društvena, kulturološka i politička zajednica od one koja je stvorena 1878. godine, već i da se u potpunosti marginalizuje društveno, kulturološko i političko biće koje je predstavljalo istorijsko jezgro crnogorske države i glavno izvorište njene državotvorne tradicije. Ona tradicionalna, „herojska“ ili nahijska Crna Gora, Crna Gora između Skadarskog jezera i Lovćena, rijeke Morače i Paštrovačke gore, koja je stekla nezavisnost u XVIII vijeku i stvorila nezavisnu državu, postala je 1914. godine društvena i kulturološka manjina. Ali ne samo ona. U Crnoj Gori je 1914. godine društvena i kulturološka manjina postao čak i onaj dio crnogorskog društva koji je činio državu Crnu Goru poslije bitke na Grahovcu (1858). Primjera radi, dio crnogorske države i društva koji je učestvovao u bici na Grahovcu, činio je 1914. godine nešto manje od 25% crnogorske države i društva, dok je dio koji je učestvovao u bici na Vučjem dolu (1876), činio oko 35%. Tako su oni koji su 1856. ili 1876. godine bili Crnogorci, isto kao i njihovi potomci, postali manjina u Crnoj Gori 1914. godine.⁵⁰ Drugim riječima, ona tradicionalna Crna Gora, koja je svoju istorijsku prepoznatljivost izgradila kao “vojnički logor”, postala je manjinska kulturološka zajednica u crnogorskoj državi i društvu 1914. godine. I da nije bilo njene premoći u sistemu vlasti, zahvaljujući tome što je potpuna moć bila u rukama vladara, ova tradicionalna Crna Gora zasigurno bi brzo postala predstavnikom manjinskog političkog mišljenja.

.....

⁵⁰ Ž. M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Cetinje, 2004, 61.

Nakon što je u osnovnim crtama pokazano s kakvim je strukturama crnogorsko društvo dočekalo ulazak u Prvi svjetski rat, važno je ukazati i na obilježja njegovog političkog života uoči rata 1914. godine. Crnogorsko društvo je nakon osam godina parlamentarnog života, imalo svojstva koja su ga činila prepoznatljivom političkom zajednicom. Prvo njegovo političko obilježje bila je podjela na dva partijska i ideološka bloka. Već prvih godina parlamentarnog života formiraju se dvije stranke – Narodna stranka i Prava narodna stranka. One iskazuju dva politička stava prema vladaru, državi i njenim političkim ciljevima. Jedan od crnogorskih političkih prvaka, Jovan Plamenac, konstatuje 1914. godine da je parlamentarni život podijelio crnogorsko društvo na dva politička bloka, koja se iskazuju i kroz dvije ideje o državi: „Oni naši državljani, koji u glavnom imaju jednake misli, shvatanja i poglede o državi, njenom zadatku, o sredstvima, načinima i putovima, pomoću kojih se mogu ostvariti državni ciljevi – imaju i jednu političku ideju o državi, te prema tome, koliko ima takvih zajedničkih ideja o državi, toliko mora biti i političkih stranaka. Razvoj naših unutrašnjih prilika, od Ustava na ovamo, jasno je pokazao, da u Crnoj Gori postoje dvije političke grupe, koje su svojim životnim djelanjem potpuno obilježile svoj politički karakter prema državi. Ta dva politička pravca oličena su u Narodnu (klubašku) i Pravu Narodnu (pravašku) stranku.“⁵¹

Sve razlike između dvije stranke i dva politička mišljenja unutar crnogorskog društva, počinjale su od njihovog stava prema knjazu (kralju) Gospodaru i njegovom režimu, a završavale se njihovim stavom prema crnogorskoj državnoj posebnosti. Protivnike režima knjaza

.....
⁵¹ J. S. Plamenac, *Političke stranke i naš državni život*, Cetinje, 1914, 11–12.

i kralja Nikole, okupljala je Narodna stranka, dok su vladareve pristalice bili glasači Prave narodne stranke. Najviše pristalica Narodna stranka je imala u oblastima koje su Crnoj Gori pripojene poslije 1878. godine: Nikšički kraj, Kuči, Drobnjaci, Piva, Vasojevići..., dok su u „starocrnogorskim“ oblastima najbrojnije pristalice Narodne stranke bile u krajevima gdje je postojala naslijeđena netrpeljivost prema dinastiji (knjazu Danilu) ili nezadovoljstvo zbog mjesta koje porodice ili uticajni pojedinci imaju u sistemu vlasti. Zato su središta protivnika Gospodarevog režima u oblastima koje su prije 1878. godine pripadale Crnoj Gori, bila u Bjelopavlićima, Crmnici, Piperima i Riječkoj nahiji. Ipak, glavna linija političkih podjela u Crnoj Gori poslije 1905. godine išla je između crnogorskih teritorija koje su činile crnogorsku državu prije 1878. godine i onih koje su to postale kasnije. Iako sa generalizacijama uvijek treba biti obazriv, ova linija političkih podjela u najvećoj mjeri je dijelila Crnu Goru na dio koji svoja politička opredjeljenja temelji na istorijskoj tradiciji čiji je nosilac „stara“, odnosno, nahijska Crna Gora, i dio koji svoja politička uvjerenja temelji na iskustvu i sjećanju koje počinje poslije 1878. ili u najboljem slučaju poslije 1858. godine (Grahovačka bitka). Što su, u suštini, bile težnje ove dvije političke grupacije? Pristalice Gospodarevog režima željele su da bude sačuvan sistem vlasti koji funkcioniše kao plemensko predstavničko tijelo, u kome Gospodar neprikosnoveno odlučuje o mjestu koje će u tom sistemu dobiti ovo ili ono pleme. Naravno da u takvom sistemu najvažnija mjesta moraju pripasti onima koji su svojom tradicijom i djelovanjem već dva vijeka uz dinastiju. Nasuprot njima, protivnici Gospodarevog režima iz novih oblasti crnogorske države, čija snaga počiva na brojnosti i ekonomskoj premoći, žele da u sistemu vlasti dobiju mjesto koje im obezbjeđuje veličina broja i njihov ekonomski uticaj, a ne tradicija političkog zajedništva sa

vladajućom kućom, koja u njihovom slučaju uglavnom počinje poslije 1878. godine. Tako se u političkom životu Crne Gore prvih decenija XX vijeka sučeljavaju dvije političke grupacije: jedna, koja želi da sačuva neprikosnovenu Gospodarevu poziciju, pa time i privilegije koje joj iz njenog „pretorijanstva“ sljeduju, i druga, koja želi da uskladi Gospodarevu vlast sa ovlastima koje mu daje Ustav, i tako ostvari politički uticaj koji joj garantuje demokratska procedura. U suštini, crnogorski politički život na početku XX vijeka obilježen je borbom za održavanje sistema tradicionalne vlasti i apsolutne vladavine.

Dva politička pola crnogorskog društva, imala su i dva stava o državi, odnosno, dvije državne ideje. Dio crnogorskog društva koji je svoja politička uvjerenja uglavnom temeljio na tradiciji „stare“ Crne Gore i neprikosnovenosti političke uloge vladara dinastije Petrović-Njegoš, imao je poseban senzibilitet prema državnoj i političkoj posebnosti Crne Gore. To je samo po sebi i razumljivo, jer je ovaj dio crnogorskog društva svoj istorijski identitet uveliko temeljio na državnoj tradiciji. Takođe, država je bila najznačajnija tekovina njihovog zajedničkog napora, ali i napora generacija koje su im prethodile. Jednom riječju, oni su državu smatrali svojom najdragocjenijom istorijskom svojinom, pa su na svaki oblik njenog ugrožavanja – bilo državne posebnosti Crne Gore, bilo vlasti koja tu posebnost predstavlja (Gospodara) – zauzimali odbranaški stav.

Za razliku od većine Gospodarevih privrženika, mnogi pripadnici drugog političkog pola, uglavnom su imali mnogo kraću tradiciju zajedništva sa Crnom Gorom, pa su samim tim imali i drugačiji odnos prema njenom državnom nasljeđu. Za razliku od „starocrnogoraca“ i njihovih predaka, državljani Crne Gore koji su to postali poslije 1858. ili 1878. godine, uglavnom nijesu stvarali

nezavisnu crnogorsku državu, već su u nju ušli kao turska raja, koju su „starocrnogorci“ oslobodili. To je bila bitna razlika koja je 1914. godine određivala odnos ove dvije političke grupacije prema državi Crnoj Gori. Za jedne je država Crna Gora njihova istorijska tekovina i svojina, odnosno, nasljeđe koje su oni stvorili, a za druge – politička zajednica u koju su ušli.

Ne samo 1914. godine, već i decenijama ranije, u crnogorskom društvu prvo pravilo političkog života glasi: „Bog na nebu, Gospodar na zemlji“. Takvo pravilo potvrđivalo se jednako u vrijeme ustavnosti, kao i u doba apsolutizma. Knjaz i kralj Nikola, ili „Gospodar“ kako su ga podanici tradicionalno zvali, bio je izvor najveće zemaljske moći i najjači garant zakonitosti i pravde. Gospodar kontroliše cjelokupni sistem vlasti i sve institucije društva, a njegova svemoć u odlučivanju legalizovana je prvim crnogorskim Ustavom iz 1905. godine. No, iako je na početku XX vijeka Crna Gora bila ustavna monarhija sa svemoćnim vladarem, ne bi se moglo reći da je u njoj postojala strahovlada ili tiranija, a još manje da je Gospodar bio ličnost nedostojna podaničkog uvažavanja.⁵² Na početku XX vijeka Gospodar je dobio i prvu javnu grupaciju političkih neistomišljenika, koja je, strahujući od zatvorske kazne za uvredu vladaoca, više kritikovala vlast kojoj je bio na čelu, nego njega lično. Ipak, čak i kritika sistema vlasti nad kojim stoji Gospodar, smatrana je protivljenjem Gospodaru. Tako se na početku XX vijeka, u okviru dvije stranačke grupacije, crnogorsko društvo dijelilo na osnovu stava – „za“ i „protiv“ Gospodara.⁵³

Isto kao što se crnogorsko društvo prvih decenija XX vijeka dijelilo na dva bloka kada je u pitanju Gospodar i

.....
⁵² Opširnije: Ž. M. Andrijašević, „Politička osnova vladarskog kulta knjaza Nikole krajem XIX i početkom XX vijeka“, *Istorijski zapisi*, 1–2, 2002, 91–112.

⁵³ „Sloge, braćo, sloge“, *Narodna misao*, br. 21, 10. 05. 1907, 3.

njegov režim, tako su Gospodar i njegov režim dijelili crnogorsko društvo na pristalice i protivnike, ili na „vjerne i nevjerne“, kako je to zapazio jedan vladarev protivnik.⁵⁴ Ali, na tome se nije završavalo klasifikovanje protivnika i pristalica. Svoje političke protivnike režim nije smatrao samo „nevjernima“ prema vlasti, već i protivnicima Crne Gore i izdajnicima njenih interesa. Tokom nekoliko godina, režim je zaista uspio da nametne uvjerenje da nema velike razlike između protivnika vlasti i neprijatelja ili izdajnika Crne Gore. Tako je opoziciono djelovanje gotovo izjednačeno sa antidržavnim. Ne može se osporiti da je u takvom izjednačavanju režimu najviše pomogla sama opozicija. Neuspješno pokušavajući da vlast ugrozi ili smijeni nasilnim putem (Bombaška i Kolašinska afera), i često djelujući kao dio agenturne mreže srpske Tajne službe, dio opozicije se uveliko kompromitovao. Od protivnika, uistinu, katastrofalno loše vlasti, jezgro crnogorske opozicije postaje propagator političkog nasilja i svojim najvažnijim potezima se iskazuje kao neozbiljna grupa avanturista. Režim je takvo njihovo preobraćanje dobro iskoristio da ih diskredituje u javnom životu, ali i da legalizuje njihov status neprijatelja države i zakonitog poretka.⁵⁵ Nema sumnje da je zahvaljujući sopstvenim greškama i kompromitaciji, opozicija pomogla režimu da je svojom represijom i manipulacijama učini grupacijom vrlo ograničenog uticaja u parlamentarnom životu. Da jezgro opozicije nijesu činili mnogi ambiciozni i beskarakterni karijeristi, čija je politička pamet bila slaba koliko i njihov karakter, režim bi morao uložiti dosta napora da ih politički marginalizuje. Ovako, režim je 1914. godine imao opoziciju koju je pravio prema .....

⁵⁴ T. Oraovac – knjazu Nikoli, 26. 08. 1907, ABO NMCG, NI, 1907, br. 148.

⁵⁵ R. Vešović, zastupnik komandanta Vasojevičke brigade – L. Tomanoviću, predsjedniku Ministarskog savjeta, 16. 05. 1907, DACG, MS, f. 5, br. 345.

svojim potrebama, i koju je najčešće koristio kao demokratski ukras za svoj apsolutizam. Od drugih do četvrtih parlamentarnih izbora (1907, 1911, 1913/14), režim je uspijevao da osigura najmanje natpolovičnu većinu u Skupštini. Na posljednjim izborima u Kraljevini Crnoj Gori, koji su održani 29. decembra 1913. godine (po starom kalendaru) ili 11. januara 1914. godine (po novom kalendaru), svi nekadašnji potpisnici programa Narodne stranke, koji su se kandidovali, pobijedili su u svojim izbornim jedinicama.⁵⁶ Od ukupno 75 mjesta u Parlamentu, od čega je 13 virilnih poslanika, pristalicama Narodne stranke pripalo je deset mandata. Njima je prišlo još oko deset nezavisnih kandidata, tako da je trećina mjesta u Parlamentu pripala opoziciji.⁵⁷ Tokom predizborne kampanje, kandidati koji su pripadali Narodnoj stranci tvrdili su da je njihov cilj da Crnu Goru učine demokratskom i razvijenom državom, u kojoj se neće činiti bezakonja i nasilja. Kandidati Narodne stranke isticali su da se njihova stranka zalaže za slobodnu Crnu Goru, u kojoj postoji sloboda štampe, opštinska samouprava i budžetska ravnoteža, i u kojoj se predano radi na njenom privrednom i društvenom razvoju. Njihova pobjeda trebalo bi da donese „vaskrs nove, slobodne i napredne Crne Gore“. Narodnjaci obećavaju da će se zalagati i da Crna Gora u spoljnoj politici sporazumno radi sa Srbijom, kao i da učvršćuje prijateljstvo sa Rusijom.⁵⁸ Za razliku od Narodnjaka, kandidati Prave narodne stranke su u predizbornim proglasima isticali svoj patriotizam i odanost Kruni, obećavajući da će dosljedno ići putem kojim su išli i njihovi slavni preci, predvođeni dinastijom Petrović-Njegoš.⁵⁹

.....
⁵⁶ N. Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 593.

⁵⁷ N. Rakočević, *Crnogorska narodna skupština*, Podgorica, 1997, 171.

⁵⁸ Proglas I. Ljumovića biračima Kapetanije spuške, decembar 1913, DACG, Odsjek za sređivanje i obradu arhivske građe – Podgorica (OSIO-PG), Zbirka J. Plamenca, br. 72.

⁵⁹ „Ja sam vas sa držanjem svojim uvjerio, da nijesam niukoliko sašao sa onoga puta na kome nas vjekovima vode naši slavni pretci pod mudrom i slavom ovjenčanom Dinastijom Petrović-Njego-

Iako su posljednji izbori u Kraljevini Crnoj Gori održani nakon pripajanja novooslobođenih oblasti, izborni proces je sproveden samo u granicama crnogorske države prije Balkanskih ratova. Zasigurno su nestabilnost i nemiri u novodobijenim oblastima, kao i strah da izborni proces može podstaći sukobe, uticali da se izbori održe samo u „starim“ granicama Crne Gore. Da su izbori održani na teritoriji čitave Crne Gore, u novooslobođenim krajevima moglo je za crnogorsku Skupštinu biti izabrano 20 novih poslanika (13 iz kapetanija i 7 iz varoši), budući da je prema Zakonu o izboru narodnih poslanika svaka kapetanija i varoš birala po jednog narodnog predstavnika. Tada bi se u Crnogorskoj narodnoj skupštini nalazila 62 izabrana poslanika sa teritorije Crne Gore prije Balkanskih ratova i 20 poslanika iz novodobijenih oblasti. Na osnovu nacionalne strukture kapetanija i varoši u novodobijenim oblastima, možemo samo pretpostavljati kakav bi bio novi saziv crnogorskog Parlamenta, ali je izvjesno da bi poslanici iz novodobijenih oblasti tek morali da stiču osnovna znanja o parlamentarnom radu. Takođe, za razliku od stanovništva u granicama Crne Gore prije Balkanskih ratova, stanovništvo u novodobijenim oblastima imalo je nešto manje iskustva u parlamentarnom životu. U ovim oblastima parlamentarizam je uveden jula 1908. godine, kada su raspisani prvi izbori i osnovane prve političke stranke. Predstavnici srpskog naroda u Osmanskom carstvu formirali su 1908. godine svoju stranku – „Srpsku narodnu organizaciju“, čije je sjedište bilo u Skoplju, a odbori stranke osnovani

.....
ša, već da sam sa svojim drugovima, kao pravim narodnjacima, ostao i ostaću nepokolebljiv, a kao ražareni stub pred onima, koji bi ma i najmanje podozrivi izraz dali o pokušaju da nas skrenu s puta, kojim su ponosno hodali oni, što su sačuvali ovome našem ponosnome stjenju i dragom kamenju – samostalnost svoju ozarenu zrakama slobode zlatne.“, Izborni proglas Đ. Vučinića, 17. 12. 1913, DACG, OSIO-PG, Zbirka J. Plamenca, br. 73.

su u Polimlju i Potarju. Stranački se organizovalo i muslimansko stanovništvo, koje se uglavnom podijelilo u dvije stranke – jednoj su pripadale pristalice predašnjeg sistema, a drugoj sljedbenici mladoturaka. I pravoslavno i muslimansko stanovništvo u ovim oblastima aktivno je učestvovalo u predizbornim aktivnostima, a sa njihovog prostora mogao je biti izabran jedan ili najviše dva poslanika za parlament Osmanskog carstva. Nakon izbora 1908. godine, naredni izbori u oblastima Osmanskog carstva koje su 1913. godine pripale Crnoj Gori, održani su 1912. godine.⁶⁰

Već 1914. godine prepoznavale su se u crnogorskoj političkoj javnosti glavne osobenosti procesa izgradnje crnogorske države i pojave unutar državnog organizma, koje su dominantno odredile njegov karakter. Prošlo je bilo više od osamdeset godina od stvaranja prve trajne institucije državne vlasti, tako da je 1914. bilo moguće izvesti neke zaključke o tom procesu i njegovim konačnim rezultatima. Najtačnija zapažanja o rezultatu tog procesa, kao i o karakteru državne organizacije koja je stvorena u Crnoj Gori, saopštio je na zasijedanju Crnogorske narodne skupštine, februara 1914. godine, poslanik Sekula Drljević. On konstatuje da je od sticanja nezavisnosti i izgradnje institucija vlasti, Crna Gora kao država uvijek funkcionisala kao savez plemena, ne uspijevši da do kraja sprovede proces „udržavljenja plemena“. Centralistička država ideja, posebno uočljiva od vremena knjaza Danila, pretvorila se u ideju bezuslovne pokornosti plemenskih poglavara Kruni. Plemenski poglavari od tada postaju državni organi, a plemena postaju organski dio države. Umjesto da država izbriše pleme kao polufederalni element, ona ga je učinila osnovnom jedinicom

.....
⁶⁰ V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903–1912*, Nova Varoš, 1972, 281–295, 337–341.

države i državne uprave. Takav status pleme ima čak i u parlamentarnom razdoblju Crne Gore, pa i 1914. godine. „Blagodareći takvom toku našega državnoga razvitka“, kaže Drljević, „plemena se nikada nijesu prestajala obraćati na centralnu državnu vlast kao nosioci posebnih interesa, zahtijevajući njihovo ostvarenje u srazmjerima ostvarenja istorodnih interesa drugih plemena. Centralna državna vlast, upuštajući se sa plemenima u diskusiju o opravdanosti odnosno neopravdanosti njihovih zahtjeva, redovno je njihovo plemensko stajalište priznavala kao opravdanu osnovu za načelno postavljanje istih“. Drljević tačno primijećuje da je politika crnogorske države uvijek počivala na izvjesnom kompromisu sa plemenskim interesima, što je uveliko oblikovalo njen karakter, kao i politički karakter crnogorskog društva. Crnogorac koji je u državi uvijek imao status pripadnika plemena koje je i njen djelimični „vlasnik“, i koji nikada nije postao samo podanik koji plaća porez, smatrao je da mu na osnovu „vlasničkog prava“ pripada da učestvuje u upravljanju državom, odnosno, da bude državni činovnik. A biti državni činovnik u siromašnom crnogorskom društvu, značilo je, pored ugleda i uticaja, osigurati i stabilnu egzistenciju. Masovna težnja Crnogoraca da postanu dio državne administracije, ili dominacija ideje da je to najbolji način da se riješi egzistencijalni status, učinila je da kod Crnogoraca gotovo nestane težnja za nezavisnim ekonomskim položajem u društvu, kao i da se ugasi energija za „stvaranje samostalne ekonomske egzistencije“. Drljević zapaža da je zbog izgradnje crnogorske države na plemenskoj osnovi, i težnje Crnogorca da uključivanjem u državnu administraciju osigura egzistenciju i društveni status, kod crnogorskog državljanina uništena ideja o njegovoj nezavisnosti u odnosu na državu. Istovremeno, zamrla je i njegova ekonomska preduzimljivost i volja da se

unaprijedi privredna djelatnost kojom se bavi. Jedino je, izgleda, zbog državne službe kao vrhunskog ideala, napredovala vještina podilaženja državnoj vlasti i umijeće opstajanja u državnoj službi kada se u nju uđe. Drljević kaže da je sistem državne organizacije Crne Gore stvorio od crnogorskog seljaka čovjeka koji je „po svojim pojmovima mnogo bliže srednjovjekovnom riteru nego savremenom ekonomskom čovjeku“. Analizirajući tadašnje stanje državne uprave, Drljević kaže da je zbog uvažavanja plemenskog principa i zadovoljenja plemenskih interesa, država često primala u službu i one koji to svojim sposobnostima ne zaslužuju, kao i da mnogi koji su primljeni na osnovu plemenskog kriterijuma, ne mogu da se u vođenju javnih poslova uzdignu iznad plemenskog interesa. Zbog toga u Crnoj Gori nije lako sprovesti državnu volju i učiniti da zakoni važe jednako za sve.⁶¹ Upravo u ovim osobenostima crnogorske države nalazio se glavni uzrok slabosti u njenom funkcionisanju, ali i nemogućnost da se ona uspostavi kao moderan, pravedan i djelotvoran sistem. Drljevićeva analiza tačno ukazuje na neke osobenosti države u kojoj je 1914. godine živjelo crnogorsko društvo, ali i na svijest koju ovo društvo ima o svojoj državi.

Ovim osvrtom na osobenosti političkog života crnogorskog društva, kao i na njegov karakter i strukturu poslije Balkanskih ratova, pokazali smo da je u Prvi svjetski rat Crna Gora ušla kao država koju čine neintegrisani i, u mnogo čemu, konfrontirani djelovi. Dva tipa društva, koji se od 1913. godine kolokvijalno nazivaju „stara“ i „nova“ Crna Gora, kao i dvije političke grupacije, ocrtaavaju granice podijeljene Crne Gore 1914. godine. Sama po sebi, podijeljenost države i društva može se smatrati

.....
⁶¹ *Stenografske bilješke o radu Crnogorske narodne skupštine*, VI redovna sjednica, 10. 02. 1914, knj. 8, Cetinje, 1915, 158–159.

prirodnom posljedicom njihovog razvitka, i uglavnom se smatra pojavom koja nužno ne dovodi u pitanje njihovo postojanje. No, u Crnoj Gori 1914. godine podjele su bile takvog karaktera da su njeno postojanje kao države i društva, i te kako dovodile u pitanje. Većinski dio društva „nove“ Crne Gore 1914. godine nije „različitost“ u odnosu na društvo „stare“ Crne Gore, već njezova neprijateljska suprotnost. Taj većinski dio društva „nove“ Crne Gore, ona nije oslobodila i pripojila matici-zemlji, već ga je – okupirala, zaposjevši mnoge teritorije koje joj ni po kojem osnovu nijesu pripadale. Zbog toga takve teritorije nijesu prostor „različitosti“ koje treba harmonizovati, već su postojani izvor nestabilnosti. Istovremeno, najveći dio novih oblasti koje je Crna Gora dobila nakon Balkanskih ratova, imale su takav geografski, ekonomski i komunikacijski položaj u odnosu na središte crnogorske države, da je teško bilo za očekivati da se one mogu sasvim integrisati u Crnu Goru. Siromašna država kakva je Crna Gora, nije mogla dovesti do zadovoljavajućeg stepena ni proces društvene integracije na mnogo manjem državnom prostoru, onom poslije 1878. godine, tako da je teško vjerovati da bi to mogla učiniti sa prostorom preko Tare. Uvjereni smo da je izbijanje rata 1914. godine, spriječilo da postane očigledna nemogućnost postojanja Crne Gore koja je stvorena nakon Balkanskih ratova.

Za Crnu Goru 1914. godine problem je predstavljala i njena politička podijeljenost, koja je samo formalno počivala na različitim programskim opredjeljenjima o uređenju države i vlasti. U suštini, neposredno prije početka Svjetskog rata, politička podijeljenost u Crnoj Gori počivala je na različitim stavovima o njenoj državnoj posebnosti i političkoj samostalnosti. Nije to, dakle, bio politički spor oko pitanja: kakvu bi državu

trebalo da imamo, već da li uopšte da je imamo? Političke podjele zasnovane na ovoj razlici, odnosno, stavu prema državi, parlamentarni život teško može ublažiti ili harmonizovati, jer se suprotstavljene grupacije ne spore samo oko uređenja političke zajednice, već i oko trajanja tog zajedništva. Ova sporenja neće prestati tokom Svjetskog rata, a nastaviće se i poslije njegovog završetka.

DR NIKOLA SAMARDŽIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

BALKANSKA KRIZA I PRVI SVETSKI RAT 1875–1914: OPŠTI POGLED

Abstract

Long and complex process of, both, institutional building and international relations deterioration, has fulfilled the history that led to the beginnings of the First World War in 1914. One of the initial points of the process was the Habsburg Monarchy reconstruction in 1867, that emphasized national particularities over subversive messages spotted between the lines of previous liberal movements. The next step was the internationally recognized independence of Serbia and Montenegro at the Berlin Congress in 1878, decisions that have confirmed the real state of Balkan autonomies. However, as Balkan nations tended, over time, to seek support for their national particularities in relations with remote powers and interests, as with Russia, Britain or France, or remaining attached to the Ottoman Empire, they were gradually pulled in the complexities of international relations. The fate of Montenegro in 1914. could be mostly clearly seen through the reports of Italian diplomacy. Italy was the weakest European power, and Montenegro the smallest actively participant state in the First World War. Their victims, although on the winning side, have been mostly disproportionate to the future gains. The First World War both for Italy and Montenegro became a long duration trauma, fulfilled with complex, sometimes painful issues of political, religious or state identities.

Key words: Montenegro, Serbia, Italy, independence, July crisis

Crna Gora je u Prvi svetski rat uvučena stihijom čiji slo-
ženi karakter i tragičan ishod ključni vinovnici nisu bili u
stanju da procene, niti nagoveste. Razmere stradanja da-
leko su prevazilazile ulogu Crne Gore u međunarodnim
odnosima, mada je rat počeo u Jugoistočnoj Evropi izro-
divši se iz političkog sukoba Austrougarske i Srbije, čija je
Crna Gora bila najbliža saveznica i oslonac.¹

U toku vremena koje je dobilo na ubrzanju zahvaljujući
Drugoj industrijskoj revoluciji i prodoru imperijalizma
u osnovne tokove međunarodnih odnosa, Crna Gora
i Srbija imale su marginalnu ulogu. Jugoistočna Evro-
pa bila je jedno od sporednih poprišta evropske poli-
tike, mada je i Istočno pitanje nudilo politički prostor
uticajima Nemačke, Austrije i Rusije koje su nastojale
da se svrstaju u red prvorazrednih sila, s Britanijom i
Francuskom. Jugoistočna Evropa postala je izazov ita-
lijanskom iredentizmu i germanskom ekspanzionizmu
zahvaljujući italijanskom i nemačkom ujedinjenju 1871.
Novi evropski poredak tragao je za novim granicama i
rasporedom snaga, da bi krenuo putanjom samounište-
nja. Otomanska, habzburška i, ranije, mletačka provin-
cija, Balkan je dugo bio predmet mrzovoljnih odnosa
evropskih sila, a tokom XIX veka i prezrivyh tumačenja
opšteg istorijskog i kulturnog zaostajanja. Velika istočna
kriza 1875–1878. otvorila je pitanja koja nisu mogla biti
.....

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija Zapadnog Balkana* (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nau-
ke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. U nastavku su navodeni
samo izvori iz kojih je nastao ovaj rad, bez namere upuštanja u bi-
bliografsko istraživanje.

zatvorena prekrajanjem granica, niti uspostavljanjem sistema protektorata. Priznanje nezavisnosti Crne Gore, Srbije i Rumunije 1878, austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine, i uspostavljanje nezavisnosti Bugarske 1908. i Albanije 1912, u celini su doprineli usložnjavanju međunarodnih odnosa, bez obzira na marginalni karakter balkanskih država.

Prvi svetski rat je počeo, ipak, upravo u Jugoistočnoj Evropi koja je najednom dobila na međunarodnom značaju u onom smislu u kojem je, ceo vek unazad, balkansko krivo ogledalo odražavalo pojedine poremećaje evropskog poretka čiju su postojanost remetili sukobi pretežno lokalnog karaktera, i kad su u njima učestvovala sile prvoga reda. U krupnom istorijskom planu, ekonomski, tehnološki, urbani i kulturni razvoj na prelomu vekova nije pratio istovetan razvoj politike, demokratije i međunarodnih odnosa. Crna Gora i Srbija su dodatno zaostajale u tom smislu. Nova konjunktura međunarodnih odnosa postupno je otkrivala sklonost da se uzajamni nesporazumi, ili ostvarenje važnih potreba, ponovo rešavaju silom. Međunarodni odnosi dodatno su narušeni svrstavanjem u dva neprincipijelna bloka sila. Balkanski ratovi 1912–1913. bili su jedan od indikatora bespuća, čija se uzaludnost nije dala dopuštala nazreti.

Sukobi koji su doprineli izbijanju Prvog svetskog rata odigrali su se u završnici složene političke krize koja se odvijala na jednoj od periferija velikih političkih i ekonomskih sistema. Novo unutrašnje uređenje Habzburške Monarhije 1867. podstaklo je nov talas nacionalnih pokreta, ne samo u granicama Austrougarske. Paradigma Istočnog pitanja doprinosila je i da mali, lokalni incidenti, dobiju opšte značenje. Zloćudnost balkanskih poriva bila je ipak samo dekor koji je doprinosio egzotici osnovnih struja istorije.

Velika istočna kriza 1875–1878. trajno je izmenila međunarodne odnose. Stekavši međunarodnu nezavisnost 1878, Crna Gora i Srbija nisu uspele da izađu iz senke Istočnog pitanja. Berlinski ugovor 1878. nagovestio je nova pitanja, dok je evropska politika postala osetno složenija. Nakon političkih uspeha iz prethodne decenije, kad se faktički osamostalila, Srbija se počela smatrati činiocem regionalne nestabilnosti. Privremenom smirivanju doprineo je tajni dogovor sa Austrougarskom 1881, ali je to opredeljenje izazvalo unutrašnje otpore koji su pretili da će stati na put svakom pokušaju modernizacije i deorijentalizacije. U najširoj perspektivi, balkanizaciji su doprinele Britanija i Rusija, mada su iz daljine manipulirale Istočnim pitanjem. Britanska politika meandrirala je zahvaljujući smenama administracije: Dizraeli je zaosttravao odnos prema Rusiji, da bi Gledston doprineo njenoj emancipaciji kad je Rusiji priznao status zaštitnice hrišćana u Osmanskom carstvu. Dizraeli je smatrao da je Rusija uspehom u ratu protiv Turske ugrozila britanske interese, Gledston je u Rusiji tražio protivtežu ostalim kontinentalnim silama. Promene u političkom karakteru Srbije mogu se dodatno objasniti antigermanskom i antisemitskom politikom zvanične Rusije, koja je od 1876. aktivno potiskivala austrijske uticaje u Srbiji. Toj politici se pridružila Francuska najkasnije nakon 1903. Panslavizam se hranio nezadovoljstvom zbog diplomatskog poraza Rusije na Berlinskom kongresu. Car Aleksandar II je povlađivanjem panslavističkoj politici ohrabrio težnje koje su dugoročno potkopavale osnove režima. Održivost carizma zavisila je od očuvanja prethodnog međunarodnog poretka, koji je Rusija odbacila nepristajanjem da se povinuje Berlinskom ugovoru.²

.....
² O antisemitskim stavovima Rusije na Berlinskom kongresu u: *Srbija 1878. Dokumenti*. Priedili Mihailo Vojvodić, Dragoljub R. Živojinović, Andrej Mitrović, Radovan Samardžić. Srpska književna zajedruha, Kolo LXXI, Knjiga 473, Beograd 1878, 468–476, i *passim*; o

Pojava novih država u drugoj polovini XIX veka učinila je međunarodne odnose dodatno složenim. Ujedinjenje Italije i Nemačke doprinelo je novim rivalstvima. Periferne države, čija je nezavisnost deklarirana 1878, podsticale su nacionalizme koji su izazivali međunarodni poredak lišen efikasnih regulatornih mehanizama. Nacionalizmi su narastali pre svega u područjima metastaziranog feudalizma, ispunjavajući politički i emotivni prostor koji je nastao zahvaljujući neuspehu liberalnih revolucija. Međunarodno priznanje novih balkanskih država bilo je potvrda odustajanja od načela legitimiteta, koje su osporile revolucije iz 1848, i u tome je bio njihov istorijski uspeh s dalekosežnim implikacijama. Berlinski kongres potvrdio je stvarno stanje koje je negiralo poredak iz prethodne epohe legitimističke reakcije. Autonomistički pokreti u Bosni i Hercegovini opominjali su na nacionalno i socijalno raslojavanje, koje se donekle primirilo zahvaljujući institucionalnim promenama koje je donela austrougarska okupacija.

Odnosi Austrougarske i Srbije 1867–1914. postupno su se zaoštravali, na štetu i jedne i druge strane. Sve je manje važno bilo pozitivno istorijsko iskustvo koje je, između ostalog, zabeleženo u mirovnim ugovorima Austrije i Turske (Karlovcima 1699, Požarevac 1718, Beograd 1739). I dok su se u njima nazirali reciprociteti novih istorijskih interesa habzburškog poretka u Jugoistočnoj Evropi i srpske nacionalne revolucije, ti ugovori nisu bili samo rani dokumenti međunarodnog prava, nego i povremeni oslonci ekonomskog razvoja i prekogranične saradnje. U toku poslednjih decenija XIX veka odbacivalo se i nasleđe romantizma koje je povezalo daleke narodne skupine i istorijske epohe, dok se usvajala paradigma nepomirljivosti

.....
politici pogroma 1881–1905: Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, *The History of a National Minority*, Cambridge University Press, 1988, 23–33.

slovenskog i germanskog sveta. Balkanske nacije težile su za podrškom svojim nacionalnim posebnostima, obično uzajamno isključivim u područjima spornih teritorija i beskrajno složenih etničkih odnosa – svejedno da li su ti odnosi, u bližoj ili daljoj istorijskoj perspektivi, bili stvarni ili izmišljeni. Etnička pitanja postala su tema političkih, naučnih i pseudonaučnih kampanja i manipulacija. Evropske sile pokušavale su da upravljaju etničkim sukobima, ne razmišljajući dovoljno o razornom dejstvu njihove podmukle suštine. Osmansko carstvo se tegobno oporavljalo od ekonomske recesije i povremene periferne dezintegracije. Balkanski nacionalni pokreti otkrivali su nerazumevanje, nekad do neprihvatanja, modernizacije i demokratizacije. Međunarodne krize doprinosile su takvoj zbunjenosti. Rusija je na Berlinskom kongresu iznosila antisemitska stanovišta koja su osporavala smisao sećanja na toleranciju kojom je osmanski sistem, na svojim vrhuncima, u već davnim vremenima, okupljao balkanske verske i narodne zajednice. Međunarodno priznata nezavisnost učinila je nove balkanske države novim činiocima uzajamnih sukoba, čiji su obrasci postajali primamljivi i evropskim silama, bez obzira na njihov karakter. Nimalo slučajno, upravo u razdoblju 1875–1914. Balkan je obeležen i stvarnim i izmišljenim karakteristikama prostora prožetog najnižim strastima i najgorim političkim osobinama. Ta slika se projektovala i u prošlost i u budućnost.

Julska kriza 1914, koja je nastupila nakon sarajevskog atentata, otkrila je da su Austrougarska, Nemačka, Rusija i Francuska odlučile da je rat prihvatljivo političko rešenje i međunarodnih odnosa i izazova unutrašnje politike. Srbija je u Julskoj krizi branila, po svaku cenu, priznatu nezavisnost, najveću vrednost nacionalne revolucije koju je započela 1804, i osnovicu dalje ekspanzije. Balkanski ratovi 1912–1913, čiji je doprinos za Srbiju bio emotivan, ali lišen racionalnih benefita, podstakli su njeno samopouzdanje i

učinili je manje opreznom. Beograd je bio neraspoložen da pregovara s Bečom. Neodgovorni elementi u srpskoj vlasti, koji su radili na destabilizaciji austrijske uprave u Bosni i Hercegovini, nisu bili pod punom političkom kontrolom vlade. Rusija je ohrabrila nastanak Balkanske lige i više od Srbije profitirala iz njenih vojnih uspeha.

Osnovni uslov uspostavljanja kontinuiteta modernizacije nakon sticanja nezavisnosti bio je, za Srbiju, prilagođavanje odnosima sa susedima. Osećali su se otpori ekonomskim mogućnostima koje su postale izazov, u smislu pretnje, tradicionalnim društvenim i političkim odnosima. Modernizacija i evropeizacija usporene su, i delimično poremećene, tegobnim preobražajem seljačkog društva oprećenog prokletstvom malih poseda i nasleđenim normativima svakodnevnog života. Srbija je ostala na marginama Druge industrijske revolucije i urbanog razvoja. Vojno-politički udar iz 1903, koji nije bio još samo jedna nasilna smena dinastija, odigrao se u stanju društvene pasivnosti koja se krila ispod uzburkane površine političkih strasti i obračuna. Dinamika parlamentarizma postala je jedan od simbola političke neodgovornosti kojoj se nametala alternativa povratka dinastije Karađorđević i njene preke, autoritarne karakterologije. Suština prevrata bila je nametanje vojne vlasti civilnoj i proto-demokratskoj.

Politička i društvena militarizacija bila je jedan od važnih procesa srpske istorije XX veka. Njena suština bila je u mimikriji očekivanja svake naredne generacije, od dubokog i pravednog društvenog prevrata. Time se ponavljao i jedan od obrazaca Srpske revolucije s početka XIX veka koji se ogledao u seljačkoj pobuni protiv nepodnošljivog stanja provincijalne osmanske uprave i, istovremeno, otuđenosti levantske gradske civilizacije. Osnovno pitanje u međunarodnim odnosima koji su vodili do sukoba koji su razmerama i posledicama prevazilazili sve početne

porive, ostala je nesposobnost Austrougarske i Srbije, pre svega zbog strukture i karaktera vlasti, da razumeju i prihvate uzajamne interese. Politička radikalizacija odvijala se u sve приметnijem kontrastu izvornih uslova međunarodno priznate nezavisnosti Srbije. Srbija se značajno emancipovala u tom pogledu nakon Majskog atentata i likvidacije dinastije Obrenović, ali su se novi atributi državne nezavisnosti, zasnovani na približavanju Rusiji i Francuskoj i anti-austrijskom kursu, razvijali u dualizmu civilnih i vojnih vlasti. Ako je nezavisnost Srbije iz 1878. bila uslovljena i međunarodno nadgledana, o čemu svedoče duh i sadržaj Berlinskog kongresa i pratećih dokumenata, Srbija se dodatno emancipovala u smislu samostalnosti, ali i političke odgovornosti, u toku Carinskog rata 1906–1909. i Aneksione krize 1908–1909. U svakom slučaju, u međuvremenu je nastupila i nova epoha međunarodnih odnosa, ekonomije, tehnologije, kulture, itd. I dok se svaka lokalna kriza internacionalizovala, Austrougarska i Srbija su se gubile u drami evropske politike. U Balkanskim ratovima 1912–1913. Srbija je, konačno, pokušala da dosegne ishodište svoga kosovskog mita zatvarajući, ujedno, u okviru Balkanskog saveza, već arhaično Istočno pitanje. Nova uloga Srbije možda je odgovarala trenutnim vojnim potencijalima, ali ne i političkim kapacitetima, i postala je izgovor nastavku zaoštavanja u međunarodnim odnosima.³

Crna Gora je potrebu da širenjem granica obezbedi povoljniju ekonomsku i etničku konjunkturu, koja bi bila i oslonac političke stabilnosti ostvarila u razdoblju između 1875. i 1912. osloncem na Srbiju i naporima da, naročito

.....
³ „Zbivanja na Balkanu, između 1875–78, i Prvi svetski rat, pojavili su se u zapadnjačkim doživljajima kao neka vrsta negativnog stava, u smislu suprotnosti modelima liberalnog i nacionalnog uređenja, industrije i napretka...“, Egidio Ivetic, *Le guerre balcaniche*, Il Mulino, Bologna, 2006, 13.

od 1910, osigura podršku Rusije, Francuske i Austrougarske. U daljoj istorijskoj perspektivi domen Osmanskog carstva i Mletačke republike, Crna Gora je nakon 1878. bila upućena na složene odnose sa Italijom i Austrougarskom u neposrednom susedstvu. Crna Gora i Italija otkrivale su teritorijalne pretenzije pre svega u oblastima pod Austrougarskom: Boka, Hercegovina, Sandžak, Dalmacija, Istra i Albanija. Bez obzira na izvesno podudaranje takvih interesa, Italija je postala i činilac ravnoteže usled upućenosti Crne Gore na Srbiju koja je, opet, odustajanjem od oslonca na Austriju trasirala put u neizvesnost, koji je potvrdila Majskim prevratom i Carinskim ratom. Italija je otezala da zajmom podrži ulazak Crne Gore u Prvi balkanski rat 1912, i trudila se da je odvrti od pretenzija u Novopazarskom sandžaku, osmanske teritorije pod austrijskom okupacijom, koju je Srbija smatrala svojim istorijskom prostorom. Opsada Skadra koji je, stavom Austrougarske, trebalo da pripadne Albaniji, doprinela je novim nesporazumima. Konferencija ambasadora u Londonu je, uprkos protivljenju Rusije, 13. marta 1913. naredila da se opsada prekine, ali je kralj Nikola to odbio. Početkom aprila saveznička flota blokirala je Bar, a Rusija ostala usamljena. Crnogorske trupe su 23. aprila zauzele Skadar. Italija je bila pod pritiskom i smatrala da su oštećeni njeni interesi. Crnogorci su se povukli 13. maja.

Balkanski ratovi i, naročito, Skadarska kriza, otkrili su slabosti Crne Gore koja se sve teže snalazila u kovitlacu međunarodnih odnosa. Balkanski savez iz 1912. bio je usmeren i protiv Turske i protiv Austrije. U toku Balkanskih ratova Crna Gora i Srbija suočavale su se sa iscrpljivanjem i finansijskih i ljudskih resursa. Balkanski ratovi upućivali su na Srbiju i Crnu Goru kao na paradigmatu političke nestabilnosti koja je potresala i njihovo najšire susedstvo. Italija je od polovine 1912. strepela da li će Austrougarska napasti Crnu Goru i Srbiju. Austrougarska je

naredila mobilizaciju već u oktobru, a napade je ozbiljno razmatrala od marta do maja 1913, potom i u julu i oktobru, i u januaru 1914. Crna Gora bila je pod izvesnom zaštitom Italije, koja je nastojala da štiti svoje interese u crnogorskom susedstvu, a iznad svega da ne bude uvučena u bilo kakav rat na strani Austrougarske.⁴

Sukob Srbije sa Austrougarskom nastupio je u istorijskoj drami koja je daleko prevazišla ulogu i značaj i jedne i druge strane. Srbija je potpala pod uticaj francusko-ruskog saveza koji je, tokom Balkanskih ratova, dobio novu ulogu u grupisanju snaga. Taj uticaj učinio je Srbiju taocem i žrtvom interesa koji su se formulisali daleko od stvarnih domašaja jedne male, siromašne, lokalne i periferne države, čija je duhovna hrana bio mit o nacionalnom ujedinjenju, dok je progresivna i zanemarljiva manjina u politici i kulturi nudila viziju o južnoslovenskoj zajednici bliskih i jednakih naroda. Srbijom je upravljala elita koja se oslanjala na francuske i ruske uticaje. Francuskoj je bio potreban neposredan pritisak na Nemačku u slučaju rata, a ulaganje u rusku železnicu predviđeno je kako bi se olakšalo kretanje ruskih trupa. Rusija je postala oslonac i civilnih i vojnih vlasti u Srbiji u toku političke krize 1914. Pašića su pridobili podrškom u sukobu s vojskom, pošto je Rusija intervenisala nakon njegove ostavke, da bi mu kralj Petar I Karađorđević ponovo poverio mandat.

Na talasu svog državnog ujedinjenja i nacionalnog pokreta čija je ideologija nosila i izvesne univerzalne slobodarske poruke, važan činilac u Jugoistočnoj Evropi ponovo je postala Italija. I dok je donedavno Italija bila jedan od prioriteta habzburške spoljne politike, Nemačka i Austro-ugarska su je podržale u ratu protiv Turske oko Tripolija.

.....
⁴ R. J. B. Bosworth. *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy Before the First World War*. Cambridge University Press, 1979, 222.

Nemačka je razmišljala o podeli turske Male Azije. Pitanje Albanije zatim je ponovo udaljilo Italiju od Austrougarske koju su Balkanski ratovi dodatno učinili nesigurnom usled nepoverenja u podršku Nemačke u slučaju da balkanska kriza dalje eskalira, naročito u vezi s ruskim uticajem. Beč je bio uznemiren i usled izazova rumunskog nacionalizma, podstaknutog ishodom Balkanskih ratova. Bukurešt je zahtevao promenu statusa Rumuna u Transilvaniji pod mađarskom vlašću, dok Budimpešta nije bila spremna na značajne ustupke. Rumunsko pitanje doprinosilo je novoj političkoj paradigmi koja se primeњivala na položaj i ponašanje Srbije.

Za Austrougarsku je, pod pritiskom međunarodne krize i unutrašnje nesigurnosti, spoljna politika postala smisao postojanja. U pregovore Beča i Bukurešta krajem 1913. umešala se Rusija podrškom Rumuniji. Austrougarska je smatrala Rusiju delimično odgovornom za Balkanske ratove. Pritisci na Austrougarsku naročito su dobili na ozbiljnosti u suočavanju sa Srbijom koja je udvostručila teritoriju i broj stanovnika, i stekla dragoceno vojno iskustvo. Poraz Bugarske u Drugom balkanskom ratu je umanjio njenu mogućnost da obuzda i Srbiju i Rumuniju. Ruska pretnja, u proleće 1914, posmatrala se, iz Beča, u svetlosti mogućih sukoba na velikom prostoru od Baltika do Crnog mora.

Opšta militarizacija, od 1912, na čitavom evropskom prostoru, od Britanije do Rusije, činila je rat sve izvesnijim. Balkanski ratovi bili su samo periferna eskalacija pritisaka vojnog liderstva na civilne vlasti. U međunarodnoj politici imperijalizam se, od 1912, usmerio na Balkan, privremeno i naizgled zapostavljajući prvenstvene interese u Aziji ili Africi. Rusija je zaoštrila pitanje moreuza, Italija podsećala na istorijska prava u Egejskom moru, Nemačka se dodatno usmerila na

Bliski istok i Malu Aziju. Bosna i Hercegovina je nakon austrijske aneksije 1908. postala žarište južnoslovenske propagande i uporište jugoslovenskog ujedinjenja. Za Austrougarsku je Bosna i Hercegovina, međutim, bila jedini dobitak čitave vladavine Franca Jozefa.⁵

Uporedo sa imperijalizmom, nacionalizam je doprineo izbijanju Prvog svetskog rata zahvaljujući nemogućnosti izlaska iz svakoga pojedinačnog nacionalnog pitanja, ali i moći manipulacija i primamljivoj ideologiji koja je, zasnovana na pseudonaučnim promišljanjima iz proteklih decenija, bila šovinistička i rasistička. Nacionalizam je ujedinio i iznutra učvrstio Nemačku, Britaniju, Rusiju i Francusku, gde je izmišljanje nacije dovršeno kao državni politički projekat tokom protekla dva veka. Na drugoj strani, nacionalizam je rušio i Austrougarsku i Tursku. Rusija je podsticala nacionalističke težnje u Galiciji i Bukovini. Među Jugoslovenima, na svim stranama osećao se rastući uticaj klera. Panslavizam je, pod ruskim pritiskom, izazivao dodatno podozrenje Austrougarske. Zato se njena politika fokusirala na Srbiju.

Austrougarska je kulturnim i prosvetiteljskim radom u Bosni i Hercegovini, štaviše, doprinela unapređenju životnih uslova, razvoju pismenosti i kulture, posredno i samopouzdanju srpskog i hrvatskog nacionalizma. Bošnjački nacionalizam ubrzano je gubio istorijski prostor pod pritiskom austrougarske uprave i u kovitlacu unutrašnjih podela koje su nastupile u procesu dezintegracije osmanskog sistema i odocnelog feudalizma. Jugoslovensko jedinstvo moglo je biti alternativa i bližoj i daljoj prošlosti. Deo srpskih i hrvatskih političara ga je otvoreno podržavao. Bez obzira na njihovu iskrenost i stvarne namere, ideja .....

⁵ Samuel R. Williamson, Jr. „History The Origins of World War I“, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, The Origin and Prevention of Major Wars (Spring, 1988), 803–804.

Jugoslovenstva je ometala nastavak germanskog prodora na istok. U Hrvatskoj su se zaoštravali politički odnosi na jugoslovenskom pitanju. Balkanski ratovi dodatno su podstakli osećanja jugoslovenskog jedinstva. Srpska politika postala je dvostruki izazov za Austrougarsku, koja je vodila brigu o bezbednosti i budućnosti monarhije.

Razvoj nezavisnosti Srbije i Crne Gore u međunarodnim odnosima nije pratio razvoj nezavisnih i demokratskih institucija. U međunarodnim odnosima, ponele su i deo odgovornosti u procesu opšteg zaoštavanja evropskih odnosa 1908–1914. Balkanski ratovi obeležili su vrhunac te krize. Crna Gora je uvećala teritoriju s 9.000 na 14.500 kvadratnih kilometara, ili za 61%, Srbija s 48.300 na 87.7000, ili za čitavih 81%, dok se teritorija evropskog dela Turske smanjila za 82%. Broj stanovnika Crne Gore povećao se s 285.000 na oko 500.000, Srbije s 2.900.000 na oko 4.500.000. U Prvom balkanskom ratu poginulo je ukupno oko 320.000 ljudi, u Drugom oko 220.000. Srbija je potrošila u Balkanskim ratovima oko 600 miliona, Crna Gora oko 100 miliona tadašnjih francuskih franaka. I ratni troškovi i uspostavljanje uprave na novim teritorijama bila su ogromna finansijska opterećenja.⁶

U političkim krizama i Balkanskim ratovima militarizovala se politika u Crnoj Gori i Srbiji, a javno mnjenje homogenizovalo u podršci nacionalnoj politici. U Srbiji su atentatori iz 1903. postali akteri nove političke kulture doprinoseći konfliktnom opredeljivanju u odnosima sa susedima, pre svega sa Austrougarskom i Turskom. Dualizam civilnih i vojnih vlasti trajao je u kontinuitetu 1903–1917, od Majskog prevrata do Solunskog procesa, i Srbiju činio podložnom stranim interesima i manipulacijama. Srbija je poslala jasnu poruku kad je 1912. za šefa Obaveštajnog odeljenja Generalštaba postavljen Dragutin Dimitrijević Apis, jedan

.....
⁶ Ivetić, nav. delo, 147–152.

od najodgovornijih za Majski atentat koji je Srbiju izložio diplomatskoj izolaciji, a iznad svega gnušanju zbog okrutnosti zaverenika. Apis je posredstvom saradnika trovao i studente nacionalizmom, i bio, najverovatnije, jedan od najzaslužnijih za atentat na Franca Ferdinanda 1914. Usijanje međunarodnih odnosa doprinelo je da Apisova odgovornost postane i odgovornost srpske vlade. (Apisov kult ličnosti bio je primetan u školskom sistemu Srbije i u socijalističkom periodu, a vrhunac je, u javnosti i popularnoj nauci, zabeležen tokom osamdesetih godina, dok su se u vojno-političkim i kulturnim krugovima pripremali vojni udar i nasilno razbijanje Jugoslavije.) Organizacija Crna ruka (Ujedinjenje ili smrt) bila je pokretačka snaga vojne opozicije koja je primorala kralja Petra I da u proleće 1914. obori Pašićevu vladu, mada je imala većinsku podršku u Skupštini. Francuska i ruska intervencija zatim su vratile oslabljenog Pašića, a Petar I se povukao prepustivši vlast prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću u svojstvu regenta. I u unutrašnjoj i u spoljnoj politici Srbija je izgubila samokontrolu. Dvovlašće je naročito doprinelo zaoštavanju odnosa sa Austrougarskom.

Napad na Srbiju 1914. trebalo je, između ostalog, da odloži važne konstitutivne promene u Austrougarskoj, o čijoj se budućnosti razmišljalo kao veoma neizvesnoj. Otpori promenama bili su očigledni i u Rusiji i u Nemačkoj. Franc Ferdinand nije slučajno razmišljao o približavanju Rusiji kako bi se obezbedila podrška kontinuitetu habzburške kuće. On je, na habzburškoj strani, inače bio veoma neomiljen. Zato je tragika njegovog ubistva složenija od sleda događaja koji su vodili Julskoj krizi. U stvari je Franc Ferdinand bio i poslednja stvarna, ne samo simbolična snaga mira.

Prvi svetski rat počeo je političkim i vojnim sukobom Austrougarske i Srbije. Habzburško civilno i vojno

rukovodstvo odlučilo je da kazni Srbiju zbog atentata i odbijanja da u potpunosti sarađuje u istrazi odgovornih. Na obe strane, u javnom mnenju, osećalo se uzajamno neprijateljstvo. Najglasnije su bile snage političkog ekstremizma, kulturne netrpeljivosti i rasne mržnje. Berlin nije uticao na Beč da donese odluku o vojnoj intervenciji, koju je zatim ipak podržao, 5. i 6. jula. Velika je bila važnost nemačke odluke. Ona se nije odnosila samo na Srbiju, mada je bila primetna solidarnost s Habsburgovcima isprepletana sa sasvim ličnim osećanjima. Ultimatum koji je dogovoren na tajnom sastanku Zajedničkog ministarskog saveta u Beču 19. jula bio je, očekivano, za Srbiju neprihvatljiv. Rat je zamišljen da traje kratko, i trebalo je, s nemačkom podrškom, izbeći sukob s Rusijom.⁷

Srpska vlada znala je za Apisovu zaveru koja je prethodila atentatu, ali je bila nemoćna pred stihijom nerazumnih odluka i emocija. Javno mnenje bilo je oduševljeno atentatom, doprinoseći time slabosti vlade i neodgovornosti u odlučivanju. Pašić je nakon atentata bio nemoćan da otvori pitanje uloge krugova u vojsci. Austrougarski ultimatum, koji je isticao neophodnost istrage koju bi u Srbiji vodio Beč, upirao je u suštinu političkih odnosa u Srbiji. Srpska vlada nije nameravala da prihvati ultimatum koji je osporavao suverenitet Srbije, bez obzira na stvarnost u kojoj je bila vlada ograničenih kapaciteta, nesposobna da upravlja delom vojske i suprotstavi se usijanim porukama javnosti. Nije jasno da li je Rusija pokušavala da stav srpske vlade učini dodatno krutim. Pašić je, sa saradnicima, bio uveren u rusku pomoć. Francuska je uskladila spoljnu politiku s Rusijom upozoravajući Beč, i verovatno propustila da Rusiju ubedi da u smislu opšteg smirivanja
.....

⁷ Richard J. Crampton, „The Balkans as a Factor in German Foreign Policy, 1912–1914“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 55, No. 3 (Jul, 1977), 370–390.

posređuje kod srpske vlade. Francuska podrška dala je Srbiji dodatno samopouzdanje. Pašić nije mogao pristati na austrijsku istragu usred predizborne kampanje. Ukoliko nije bio u stanju da proceni svu složenost međunarodnih odnosa, i neposredne posledice, u tom smislu se on nije suviše isticao u odnosu na državnike toga vremena. Ali je ulog Srbije u Julskoj krizi, na samom izmaku Balkanskih ratova, bio na rubu svih ljudskih i materijalnih kapaciteta.

Rusija je od 25. jula počela da se priprema za rat. Austro-ugarska je objavila rat Srbiji 28. jula 1914. Ni jedna niti druga strana i dalje nisu bile spremne da pregovaraju, ili se na bilo koji način približe izlasku iz političke krize mirnim sredstvima. Berlin je u pojedinim trenucima obuzdavao Beč, ali je podrška Nemačke ostala nepokolebana. Bilo je jasno samo to, da će sukob dobiti šire razmere od početnih.

U godinama koje su prethodile ratu, pojedini krugovi u politici i vojsci Srbije sve su činili, bez ustručavanja od nasilja, da izazovu austrougarsku vlast u Bosni i Hercegovini. Srbija pritom nije imala dovoljno vremena, niti političkih kapaciteta, da uspeh u Balkanskim ratovima razmotri u svetlosti gubitaka, žrtava, stvarnog benefita i eventualnih posledica, i u etničkim i u međunarodnim odnosima. U Julskoj krizi 1914. i Srbija i Austrougarska otkrivali su odsustvo dobre volje. Ideja opstanaka Austrougarske, koja je opterećivala i Beč i Berlin, teško se prilagođavala novoj stvarnosti. U kovitlacu međunarodnih i susedskih odnosa negde gotovo da je zanemarena važnost relativno brze modernizacije Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom koja je, u okviru mogućnosti, nudila opšti prosperitet, naročito u odnosu na prethodno razdoblje dezintegracije osmanske vlasti, ali i na kapacitete srpskih i hrvatskih uticaja iz susedstva. Ostvarenje jugoslovenske ideje

plaćeno je masovnim i potresnim ljudskim žrtvama, dok je genom jugoslovenskog projekta, preteče evropske integracije, zaražen kobnim nasleđem militarizma i klerikalizma, o čemu su svedočili i Sarajevski atentat i doživljaji atentata, naročito oni politički i emotivni odgovori koji se nisu mogli sputati u klimi opšte evropske nedgovornosti.

Sudbinu Crne Gore najpribližnije su opisali izveštaji italijanske diplomatije.⁸ Italija je bila na začelju u potretku evropskih sila, a Crna Gora najmanja od država učesnica u Prvom svetskom ratu. Žrtve koje su Italija i Crna Gora podnele u ratu, na pobedničkoj strani, bile su u najvećoj meri nesrazmerne budućim dobitcima. Prvi svetski rat je i za Italiju i za Crnu Goru postao trauma dugog trajanja koja je otvarala složena, nekad i bolna pitanja identiteta.⁹

Italija je u odnosima s Crnom Gorom tragala pre svega za protivtežom pritiscima Austrougarske. Zato Italija nije prihvatila primedbe Austrougarske na širenje Srbije i Crne Gore, dok je prvenstveno poprište italijansko-austrijskog rivalstva bila Albanija. Italijanski ministar spoljnih poslova San Đulijano smatrao je ujedinjenje Srbije i Crne Gore „neizbežnim“. Na sastanku 15. aprila 1914. austrijski ministar spoljnih poslova grof Berhtold upozorio ga je kako je „slovenizacija“ Jadrana neprihvatljiva i za Italiju i za Austrougarsku. San Đulijano je cinično uzvratio da ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom neće biti nikakvo širenje, „slovenizacija“, jer su obe države slovenske. Za Italiju su neposredne

.....
⁸ Bernadotte E. Schmitt, „The Italian Documents for July 1914“, *The Journal of Modern History*, Vol. 37, No. 4 (Dec, 1965), 469–472.

⁹ Guido Verucci, „Il dissenso cattolico in Italia“, *Studi Storici*, Anno 43, No. 1 (Jan–Mar, 2002), 215–233; Živko M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Narodna knjiga, Podgorica, 2004.

južnoslovenske pretnje bile prisutne na nekim drugim granicama prema Austrougarskoj („terre irredente“).¹⁰

Crna Gora je uživala zaštitu Italije, ali nije bila spremna na ulogu vazala. Kralj Nikola je jednako tražio političku i finansijsku podršku Austrougarske, Francuske i Rusije. Italija je isto tako 1912. odbila crnogorsku molbu da podrži napad na Tursku, da bi odugovlačila u davanju pozajmice na početku Balkanskih ratova, radije obešhrabrujući crnogorski prodor u Novopazarski sandžak. Tokom Skadarske krize Crna Gora se, opet, malo obazirala na italijanske zahteve. Štaviše, kralj Nikola je u jednom trenutku bio spreman da Austrougarskoj ustupi Lovćen, za koji je Italija smatrala da je važan za bezbednost pruge koja je kretala iz Bara. Odnosi su zato ostali hladni sve vreme Skadarske krize 1913. Italija i Crna Gora su, opet, slično postupale kad su se u strahu od pretenzija Austrougarske obraćale za podršku Francuskoj i Rusiji. Austrougarska je nameravala da izgradi železnicu do Egejskog mora, dok su Francuska i Rusija smatrale da je i u interesu Italije da Srbija s Crnom Gorom dobije izlaz na Jadransko more.¹¹ I uprkos spremnosti da se nastavi ulaganje u barsku luku, u mesecima koji su prethodili izbijanju Prvog svetskog rata, Italija je spoljnu politiku kralja Nikole smatrala konspirativnom i sve manje pouzdanom. U martu 1914. pročulo se da Crna Gora namerava da podrži otvaranje francusko-austrijske banke na Cetinju. San Đulijano je bio uveren da su interesi Italije ipak podudarniji s

.....

¹⁰ R. J. B. Bosworth, nav. delo, 250.

¹¹ O Austrougarskoj kao sredstvu ostvarenja ekonomskih i političkih interesa Nemačke u Jugoistočnoj Evropi: Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan*, Srbija u planovima Austrougarske i Nemačke 1908–1918. Beograd, Nolit, 1981, 377–421. Vid. i Mark Hewitson, *Germany and the Causes of the First World War*, New York, Oxford, 2004, 1–20.

ruskim, nego austrijskim namerama. San Đulijano je pokrenuo i razgovore s nemačkom diplomatijom o budućem ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom. Smatrao je da je ono „neizbežno“ nakon smrti kralja Nikole. Svrha takve italijanske „brutalne otvorenosti“ bila je u zahtevima za Trstom i Trentinom kao kompenzacijom za austrijske pritiske.¹²

Ukupni odjeci sarajevskog atentata u Crnoj Gori, tokom Julske krize, upućivali su na slojevitost zvanične politike i raspoloženja javnosti. Pokušaji smirivanja odnosa prema Austrougarskoj bili su jednako neuspešni kao i pokušaji Austrougarske da Crnu Goru odvoji od Srbije.¹³ Diplomatsko i finansijsko angažovanje Italije u Crnoj Gori između 1903. i 1914. nije dovelo do bilo kakvog opipljivog ishoda. Italija je preuzela ulogu evropske sile, ali nije uspela da Crnu Goru sačuva od uticaja militarističkih krugova u Srbiji i agresije Austrougarske. Crna Gora je, opet, u toku Balkanskih ratova izazivala i one sile s kojima je nastojala da sarađuje. Italijanski uticaj u Crnoj Gori podsticao je surevnjivost Austrougarske, dok je i u vladajućim italijanskim krugovima bio prisutan strah od južnoslovenskog ujedinjenja. Italijanska diplomatija nije bila dovoljno dorašla iskustvu i diplomatskoj veštini kralja Nikole. Ali je njegovo vreme neumitno isticalo. Austrougarska objava rata Srbiji 28. jula 1914. okončala je eru diplomatije u evropskim odnosima iz celog proteklog stoleća, i Crna Gora je, sa Srbijom, uvučena u kataklizmu iz koje se izvukla sa ogromnim ljudskim žrtvama, gubitkom državnosti i krizama kolektivnog identiteta.

.....
¹² Dragoljub R. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925*, Studija o izneverenom savezništvu, Beograd, 1998, 23–48.

¹³ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969, 23–46.

MR IVAN TEPAVČEVIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET CRNE GORE

POGRANIČNI ODNOSI IZMEĐU CRNE GORE I AUSTROUGARSKE 1914. GODINE

Abstract

Considering the huge importance of the First World War, which not only represented the greatest war in the history of civilization, but also caused numerous far-reaching political, social and civilizational changes in the history of Montenegro, as well as the histories of other nations and countries in Europe and the world, many authors have felt the need to scientifically and objectively summarize its results, consequences of exploration over a century after its inception. The objective of this paper is to offer an analysis of the cross-border relations between Montenegro and Austria-Hungary in the first half of 1914, as well as of the situation on the border and the problems that have burdened the two countries. The author has tried to reconstruct an image of the First World War and derive some conclusions about it.

Key words: border relations, integration processes, newly liberated areas, border trade

Uzimajući u obzir ogroman značaj Prvog svjetskog rata koji je predstavljao do tada najveći ratni sukob u historiji civilizacije i izazvao dalekosežne političke, društvene i civilizacijske promjene u historiji Crne Gore, ali i drugih naroda i država Evrope i svijeta, nametnula se potreba da se naučno i objektivno sumiraju njegovi rezultati, posljedice i proučenost tokom jednog vijeka nakon njegovog početka.

U tek završenim balkanskim ratovima Crna Gora je dosta stradala, imala je velike ljudske gubitke i materijalna razaranja. Iako se teritorijalno proširila i populaciono povećala, tek je predstojalo vrijeme da integriše u svoj državni organizam novodobijene oblasti. Poslije završenih ratova započinje proces intenzivnijih odnosa na granicama i mnogo češćih dodira pograničnog stanovništva. Ratovi su izazvali ozbiljnu političku krizu u Evropi, naročito na Balkanu. Ljudi koji su živjeli u pograničnom području često su činili prekršaje prelazeći granicu ilegalno, što će poslije rata i stabilizacije granice donijeti određene poteškoće. Vladajući stavovi u literaturi koja se odnosi na navedenu tematiku su fragmentarno tretirani. Analizom određenih političkih, ekonomskih, geografskih, kulturnih osobnosti koje su uticale na pogranične odnose, može se stvoriti jedna slika toga vremena. Slika koja će nam pomoći da precizno sagledamo sve vrste sporova, njihovih uzroka, povoda, kao i njihovih posljedica, zapravo same crnogorsko-austroougarske odnose tokom zaista turbulentne 1914. godine.

Rad je zasnovan na arhivskoj građi, pa smo za ovu priliku istražili arhivske fondove pograničnih komesarijata,

Ministarstva inostranih djela, Ministarstva unutrašnjih djela u Državnom arhivu Crne Gore. Takođe smo uzeli u obzir postojeću štampu iz tog perioda, kao i stručne časopise u kojima je tretirana ova problematika.

U 1914. godini Crna Gora je bila u nestabilnoj ekonomskoj situaciji, proizvodna moć privrede je bila slaba, društveno-ekonomski odnosi zaostali, a finansijske teškoće sa kojima se najmanja balkanska država svakodnevno borila bile su očigledne.¹ Javnih radova nije bilo u dovoljnoj mjeri. Zabranjen je bio odlazak u inostranstvo, što je uslovalo bježanje iz zemlje. Granice prema Srbiji i Albaniji nijesu bile još određene. Zbog neprijateljskog držanja albanskog stanovništva u novodobijenim oblastima, posebno u Metohiji, Plavu, Gusinju i duž ostalog dijela albanske granice, Crna Gora je primorana da drži dosta veliku vojsku. U fondu Ministarstva vojnog i Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore ima dosta izvještaja komandanata brigada za 1913/1914. godinu u kojima se govori o bježanju vojnih obveznika u inostranstvo.²

Spoljna trgovina, kako uvozna tako i izvozna, u najvećem obimu je usmjerena prema Austrougarskoj. U periodu do Prvog svjetskog rata više od 50% crnogorskog uvoza bilo je iz Austrije. Isti je slučaj i sa crnogorskim izvozom.

Trgovinski ugovor koji je sklopljen 6. februara 1911. godine³ na bazi klauzule najvećeg povlašćenja za obje

.....

¹ Mihailo Vojvodić, *Jedan neuspjeli pokušaj Austrougarske da sklopi carinsku uniju sa Crnom Gorom*, Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Beograd, 1967, 117.

² Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Beograd, 1967, 822.

³ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, Titograd, 1983, 178.

zemlje, bio je zakon o trgovini i plovidbi između Kraljevine Crne Gore i Austrougarske. On je predviđao potpuno oslobađanje od carine jednog dijela izvoza crnogorske stoke prema Boki. Monetarna konvencija između Crne Gore i Austrougarske stupila je na snagu prije balkanskih ratova i ona je omogućila slobodnu cirkulaciju crnogorskog novca na austrijskoj teritoriji, mada u ograničenim količinama.⁴ Poreski ured iz Kotora uplaćivao bi sav prikupljeni crnogorski srebrni i nikleni novac povremeno u izvjesnim sumama Glavnoj Državnoj Blagajni, a Glavna Državna Blagajna istoj isplate činila u austrougarskim novčanicama, ukoliko bi iste prikupila.⁵ Za AustrougarSKU to je bio još jedan korak ka njenoj daljoj ekonomskoj ekspanziji, a za Crnu Goru nije donijelo rješenje za sređivanje njenih privrednih problema. Za austrijski kapital crnogorsko tržište nije bilo od bitnog značaja, iako je tržište u Boki Kotorskoj u velikoj mjeri bilo zainteresovano za uvoz iz Crne Gore.⁶ Monarhija je u početku odbijala da razgovara o pitanju teritorijalne kompenzacije Crnoj Gori poslije napuštanja Skadra. Ali je kasnije, u nekoliko navrata, potegla pitanje teritorijalnih kompenzacija, tako da joj je namjera bila da se ustupe neke teritorije Crnoj Gori, ali je za uzvrat i Crna Gora morala da ustupi neke svoje pozicije na Lovćenu. Tu se prije svega mislilo na Krstac, koji je od izvanrednog strategijskog značaja za Boku KotorSKU.⁷ Više puta dolazilo je do pregovora oko regulisanja graničnih problema. Tako je kralj još u toku Balkanskog rata 23. novembra 1912. godine u razgovoru sa Gizlom,

.....
⁴ Mihailo Vojvodić, *Jedan neuspeli pokušaj Austrougarske da sklopi carinsku uniju sa Crnom Gorom*, Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Beograd, 1967, 118.

⁵ DACG, MID, 1914, f 218, 1224.

⁶ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, Titograd, 1983, 175.

⁷ Mihailo Vojvodić, *Jedan neuspeli pokušaj Austrougarske da sklopi carinsku uniju sa Crnom Gorom*, 121.

tadašnjim austrougarskim poslanikom na Cetinju, obavijestio da je spreman izaći u susret Austrougarskoj po pitanju regulisanja granice istočno od Kotora ako se ona ne bi usprotivila da Skadar pripadne Crnoj Gori.⁸ Rad je obustavljen usljed ratnih dejstava u balkanskim ratovima, tako da u maju mjesecu 1914. godine Ministarstvo inostranih djela obavještava vladu da radnje na razmeđavanju granice dalmatinsko-crnogorske (Trnovo Ždrijelo do ušća Željeznice) najkasnije može odgoditi do 1. jula tekuće godine. Prilike na ovoj granici već odavno su zahtijevale ustanovljenje granice i nijesu mogle trpjeti dalje odlaganje.⁹

Jedno od pitanja koje je bilo u sferi interesovanja politike Crne Gore je i pitanje stručnog kadra i administracije. To se specijalno odnosilo na vojsku, sudstvo, trgovinu, poljoprivredu. Za to je bio potreban kadar koji je znao maternji jezik, a takav se mogao naći u Srbiji ili Austrougarskoj. Bilo je pokretanja pitanja iz ove sfere, ali ništa konkretno nije urađeno. Osim zahtjeva finansijske prirode prema Austrougarskoj, postavljana su i pitanja o izmjeni granične linije u oblasti plemena Klimenata i Hota, kako bi se mogla sprovesti izgradnja puta od Gusinja do Podgorice, zatim regulisanje granice u oblasti Taraboša prema Albaniji, kao i regulisanju Bojane (da ona bude granična rijeka).¹⁰

Pitanje unije Crne Gore i Srbije bilo je jedno od pitanja kojima se zanimala diplomatija Monarhije. Ukoliko bi se ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom ostvarilo, onda bi Monarhija, po mišljenju Konrada fon Hecendorfa, trebalo da

.....
⁸ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 821.

⁹ DACG, MID, 1914, f 218, 1061.

¹⁰ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 827.
Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 141.

okupira obalni pojas od Spiča do Bojane, i tako onemogućiti Srbiju da izađe na Jadransko more. Austrougarski vojni krugovi su pretpostavljali da će u budući sukob sa Srbijom i Crna Gora biti uvučena, jer je prosto bilo nemoguće primorati Crnu Goru da ostane neutralna. Krugovi u Beču su budno pratili situaciju u Crnoj Gori i rad na uniji, kao i pitanja vezana za Albaniju.¹¹ Po mišljenju krugova u Monarhiji ujedinjenje Crne Gore i Srbije moglo se spriječiti putem pomaganja dinastije Petrovića, kao i političke i ekonomske nezavisnosti Crne Gore.

Katoličko stanovništvo u Crnoj Gori takođe se nalazilo u domenu diplomatskih odnosa dviju država. Austrougarska je smatrala da ima pravo da zaštiti katolike u Crnoj Gori, pa i muslimanski živalj u novooslobođenim krajevima. Pod izgovorom zaštite katolika ona je pokušavala da se miješa u unutrašnje stvari Crne Gore. Naročito je bio jak uticaj Austrougarske kod katolika u Metohiji. Njen oslonac u sprovođenju politike među katolicima u Metohiji bili su njen konzul u Prizrenu i prizrenski biskup. Prizrenski biskup, sa svojim sveštenicima, otvoreno je podsticao muslimane i katolike na neprijateljstvo prema Crnoj Gori. Austrija nije bila zadovoljna radom barskog nadbiskupa Dobrečića. Gizl ga je stalno optuživao za neprijateljsko držanje prema Monarhiji, kao i da je slijepo oružje u rukama kralja Nikole.¹² Austrougarski konzul u Prizrenu, januara 1914. godine, zahtijevao je da Austrougarska interveniše kod crnogorske vlade da se katoličkom i muslimanskom življu u Metohiji produži rok plaćanja poreza na duvan i drugo do juna.¹³

Austrougarski diplomatski predstavnici u Crnoj Gori, kao i pogranični organi vlasti, neposredno i preko svojih .....

¹¹ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 833.

¹² Isto, 831.

¹³ Isto, 832.

konfidenata, pratili su svaki pokret, svaki gest i riječ, svaki sastanak i razgovor kralja Nikole. I on je to znao. Kralj Nikola je bio dovoljno inteligentan i realan da jasno sagleda suštinu političkih planova Habzburške Monarhije na Balkanu.¹⁴

Granica u Sandžaku bila je najaktuelniji problem u diplomatskim odnosima između Crne Gore i Austrougarske u prvoj polovini 1914. godine. Takođe je i na staroj granici prema Hercegovini i Boki bilo dosta neriješenih pitanja. S vremena na vrijeme, austrougarske oružane snage povredivale su crnogorsku granicu. Često su stvarani problemi na granici, kako bi se pokazala moć Monarhije i Crna Gora držala u stalnome strahu. Uz granična, bilo je i niz drugih neriješenih pitanja: korišćenje dvovlasničkih imanja, zajedničkih šuma, vodopoja, ispaša. Regulisanje pogranične trgovine, pasoši i vize bili su takođe veoma važni.¹⁵ U februaru mjesecu nadležne vlasti u Budvi zabranile su prolaz na tamošnji pazar crnogorskim podanicima, tražeći od istih proputnice, koje ranije nijesu tražene. Tražilo se od ministarstva da reaguje i da kod nadležnih organa Monarhije isposluje i dalje slobodan prelaz.¹⁶ Isto tako je bilo i u Sutomoru.¹⁷ Međutim, Austrija se ponašala u skladu sa propisima koje je donijela, pa njeno poslanstvo na Cetinju obavještava da je, s obzirom na još postojeću obavezu putnih listova, dužnost austrijskih policijskih organa, da kad zateknu Crnogorce na austrijskom zemljištu, od njih zatraže propisanu putnu ispravu, i da vrate preko granice one koji ih nemaju.¹⁸

Austrougarsko poslanstvo na Cetinju je saradivalo sa državnim organima Crne Gore na raznim pitanjima, pa

.....

¹⁴ Isto, 830.

¹⁵ DACG, MID, 1914, f. 218, 1254.

¹⁶ DACG, MID, 1914, f. 216, 409.

¹⁷ DACG, MID, 1914, f. 217, 876.

¹⁸ DACG, MID, 1914, f. 217. 752.

imamo podatke koje dostavlja Ministarstvu inostranih djela vezane za spisak zaraznih bolesti stoke u Dalmaciji u određenom vremenu. Obično je to bio spisak koji je važio nedjelju dana.¹⁹ Takođe, austrougarsko poslanstvo je 30. januara tražilo da dođu dva veterinarska činovnika, koji bi ocijenili zdravstveno stanje stoke. Ministarstvo inostranih djela je odgovorilo „da ovo može izaslati jednog veterinarra jedino u svrhu naučnog proučavanja veterinarskih prilika u nas, a nikako u svrhu kontrole zdravstvenog stanja naše domaće stoke, za čem su kompetentni jedino naši veterinari“.²⁰ Ministarstvo inostranih djela je informisano da austrijski podanici čine sa svojom stokom ogromne štete crnogorskim podanicima na livadama u ljubišanskim ograncima Provalije, u pljevaljskoj oblasti.

Crnogorsko „podanstvo“ dobijali su građani Monarhije, koji su izrazili spremnost da postanu crnogorski državljani. Obično su primani izuzetnim putem i to ukazom Kralja Gospodara. Osim pravoslavaca, državljanstvo su dobijali i katolici.²¹ Neki od razloga traženja državljanstva su bili i nemogućnost slobodnog povratka u Austriju, zbog toga što su učestvovali na strani Crne Gore u balkanskim ratovima.²² Bilo je slučajeva da podanici Austrougarske, koji su živjeli u pograničnom pojasu prema Crnoj Gori, ratuju na strani balkanskih zemalja, a protiv Turske ili Bugarske u balkanskim ratovima. Sada traže da im se izda pasoš za Ameriku. Obično se izlazilo u susret takvim zahtjevima i izdavali su im se „pasavanti“²³. Dešavale su se krađe sa obje strane granice, a kradljivci bi sigurno utočište pronalazili sa druge strane granice. U januaru je Jusupu Baboviću iz Bileće ukradeno oko 60

.....
¹⁹ DACG, MID, 1914, f 215, 124(2).

²⁰ DACG, MID, 1914, f. 215, 138.

²¹ DACG, MUD, 1914, f 143, 628(2), 686/6, 821(6); f 144, 1080.

²² DACG, MID, 1914, f. 215, 98.

²³ DACG, MUD, 1914, f 142, 366(2).

brava, a crnogorska istraga je kasnije pokazala da nijesu mogli naći trag na crnogorskoj teritoriji, iako je zemljište bilo pokriveno snijegom.²⁴

U prvoj polovini 1913. godine austrougarski vojnici su pojedinačno ili u malim grupama prelazili na crnogorsku teritoriju iz Hercegovine, pa čak i pucali. Na graničnom sektoru kod Avtovca odjeljenje od 30 do 40 žandarma pucalo je u pravcu crnogorske granice, pa je postojala opasnost da seljaci koji su radili na svojim posjedima u blizini granice budu ubijeni. Na planini Vučevu su 21. aprila austrougarski vojnici zašli 5 km duboko na crnogorsko zemljište. Zbog toga je crnogorska vlada predala notu austrougarskom ministru spoljnih poslova, koju je konzul Vajncetl okarakterisao kao provokaciju sa crnogorske strane. Austrougarske oružane snage i dalje su vršile povredu crnogorske teritorije. Nešto kasnije 24. aprila, prilikom manevara, austrougarski vojnici su prelazili na crnogorsko zemljište na staroj granici blizu Obzovice, sektor Cetinje–Budva.²⁵ Tada je jedan odred od 75 vojnika prelazio granicu i duže vremena se zadržao na istoj u reonu Kozarev Vrh–Seoštik.²⁶ Pomoćnik ministra vojnog, Jovo Bećir izvještava Ministarstvo inostranih djela da su austrijske naoružane patrole 1. i 2. marta prelazile na crnogorsku teritoriju na vis zvani Seoštik, „pa pošto slični prelazi i povrede granične linije mogu imati nemilih posljedica, moli se ministarstvo da preduzme određene mjere i time se izbjegnju posljedice koje bi istim mogle slijediti“.²⁷ Austrijska pogranična straža je tražila crnogorskim pograničarima pristup jednom vodopoju, kojim su se ranije služili, i takođe su zabranili crnogorskim patrolama da

.....
²⁴ DACG, MUD, 1914, f 143, 561/2.

²⁵ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 844.

²⁶ DACG, MID, 1914, f 217, 737, Labud Gojnić – Ministru inostranih djela. 11. april 1914.

²⁷ DACG, MID, 1914, f. 216, 453.

prolaze zemljištem koje su ranije zauzeli. Takođe, jedan pogranični i jedan finansijski austrijski stražar su prešli na crnogorsku teritoriju nekih 450 m i oduzeli od sluge Rustem-bega Vavčića drva koja je posjekao na crnogorskoj teritoriji.²⁸ Vojnih prelazaka preko granice i povreda istih bilo je dosta u naznačenom periodu. Tako je 11. aprila jedno odjeljenje austrijske vojske prilikom vojnih vježbi između Kozareva Vrha i Seoštika prešlo granicu.²⁹

Još u januaru mjesecu žandarmi na Pilatovcima su obavještavali da austrijska vojska u reonu Kovač–Bitoljice skuplja određeno oružje u blizini granice i to na fortici Vardar iznad Vrbice.³⁰ U februaru mjesecu pogranične trupe u reonu Bobotovog Groblja saznaju da je austrijska vlada zabranila pograničnom stanovništvu da ne „smije sijeliti“, niti smije održavati noćne skupove.³¹

Austrougarska diplomatija je smatrala da regulisanje granice između Bosne i Sandžaka treba da bude na osnovu sporazuma, odnosno ministarske konferencije od 5. X 1911. Međutim, situacija u Sandžaku je 1914. godine bila sasvim drugačija od one iz 1911. godine. Umjesto Turske sada su se tu nalazile Srbija i Crna Gora. Austrougarska se zalagala da se granica uspostavi u Sandžaku na način koji će odgovarati vojničkim i privrednim interesima Monarhije. I u samoj Monarhiji bila su podijeljena mišljenja oko toga na koji način treba pristupiti rješavanju nastalog problema.³² Učestala je korespondencija između ministarstava unutrašnjih i spoljnih djela oko imenovanja predstavnika u mješovitoj komisiji za razgraničenje. U 1914.

.....
²⁸ DACG, MID 1914, f 218, 1371.

²⁹ DACG, MID, 1914, f. 218, 1382.

³⁰ DACG, MUD, 1914, f 143, 561/1, 561(5).

³¹ DACG, MUD 1914, f 143, 848/2. Žandarm Kujo Šuković javlja kapetanu Kosti Peroviću Bobotovo Groblje, Kazanci 8/2 1914.

³² Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 835.

godini trebalo je završiti omeđavanje dalmatinsko-crnogorske granice od Trnovskog Ždrijela do ušća Željeznice, polazeći od ušća Željeznice. Ustanovljenje državne granice trebalo se postići na temelju postojećih zapisnika o uređenju granice i graničnih opisa. Državna se granica trebala omeđiti tako da se ostave svi pogranični znakovi na glavnim razilaznim tačkama granice, kao i da se poprave tamo, gdje to bude od potrebe.³³ Mješovita komisija za razgraničenje između Crne Gore i Austrougarske zbog napetosti i skoro otvorenog neprijateljstva između dvije države nije produžila svoj posao u julu mjesecu, tako da se član te komisije Jovan Hajduković, oblasni upravitelj u Peći, vratio na njegovu redovnu dužnost.³⁴

Sa pitanjem regulisanja granice bilo je, istovremeno, i aktuelno pitanje regulisanja graničnog saobraćaja. U februaru 1914. imamo informaciju da je Vlada, još unazad dvije godine, izdala vladama Austrougarske i Italije da u crnogorskim teritorijalnim vodama mogu vršiti naučna istraživanja, i da se sada odobrava jednom brodu da u Baru vrši ta istraživanja.³⁵ U dokumentima, takođe, pronalazimo interesantne podatke vezane za rad na razgraničavanju. Naime, još 1913. godine kod Dubovca na bosanskohercegovačko-crnogorskoj granici neki Crnogorci su silom omeli rad petorice radnika oko pogranične piramide broj 86. Austrijsko poslanstvo moli da se povede istraga o tom događaju, ali do sredine 1914. godine nije bilo odgovora od ministarstva inostranih ili unutrašnjih .....

³³ DACG, MID, 1914, f. 217, 892, „Obava pomenutih radnja bila je povjerena mješovitom povjerenstvu reambulacije, kojom će sa austrijske strane biti dodijeljeni jedan zastupnik političke vlasti (policijski natpovjerenik Jaroslav Buchar), jedan tehnički organ Zemaljskog Finansijskog Ravnateljstva u Zadru (viši geometer očevidnosti Josip Roje), jedan tehnički pomoćnik (geometer očevidnosti Antun Bonačić) i jedan odaslanik c. i kr. Vojnog Ministarstva“.

³⁴ DACG, MID, 1914, f 219, 1499.

³⁵ DACG, MUD, 1914, f 144, 898/1.

djela o ovome.³⁶ U maju mjesecu vode se pregovori oko uručivanja zaostale sume novca za gradnju puta Nikšić–Grahovo, jer su zbog ratnih prilika radovi stali, a smatra se da će taj put imati značajnih prednosti za pogranično stanovništvo. Ministarstvo inostranih djela je trebalo posredovati kod austrijskog poslanstva na dobijanju novca za pomenuti put.³⁷ Ponovo se u maju 1914. vode pregovori oko gradnje puta Sutomore–Bar, i traži se mješovita komisija koja treba da pronađe pogodno mjesto za gradnju mosta preko rijeke Željeznice. Komisija se sastajala još u septembru 1910. godine i dala svoje mišljenje u obliku jednog zapisnika.³⁸

Takođe, odjeljenje za građevine i saobraćaj je tražilo sprovedno pismo od austrijske legacije za nabavku 3.000 kg praha, koji je bio potreban za državne građevine u Kraljevini. Pomenuta dozvola je bila potrebna 10. maja, kako bi se istog dana uručila pratioču praha Peru M. Ivaniševiću, da prah primi u Kotoru 12. maja.³⁹ Interesantno je pomenuti da se u tom periodu jedan vojnik, iz austrougarskog detašmana koji prati međunarodnu komisiju za razgraničenje sa Albanijom, razbolio od tifusa, pa se moli uprava bolnice „Danilo Prvi“ da ga primi na liječenje.⁴⁰

Zajedničko ministarstvo finansija Austrougarske bilo je zainteresovano da se olakša saobraćaj sa Crnom Gorom. Crnogorsko pogranično stanovništvo, pa i ono iz unutrašnjosti, stalno je prelazilo granicu i snabdijevalo se robom na hercegovačkim pijacama, jer su crnogorske bile mnogo siromašnije. Najživlji saobraćaj je bio na sektoru Gacko. Crnogorski državljani mogli su se kretati po Hercegovini bez pasoša, ali uz pratnju žandarma. Okružne

.....
³⁶ DACG, MID, 1914, f.217, 723.

³⁷ DACG, MID, 1914, f. 217, 952.

³⁸ DACG, MID, 1914, f. 217, 984.

³⁹ DACG, MID, 1914, f. 217, 981.

⁴⁰ DACG, MID, 1914, f. 217, 984.

vlasti iz Mostara predložile su Zemaljskoj vladi u Sarajevu 1910. godine da se dozvoli prelaz crnogorskim državljanima u Hercegovinu bez pasoša i viza. Predlog je usvojen ukazom zajedničkog ministra finansija za pitanja Bosne i Hercegovine od 8. III 1911. godine. Crnogorski državljani mogli su se sada kretati ne samo u oblasti Gacka nego i po cijeloj Hercegovini. Poćorek je kao zemaljski poglavar i vojni inspektor smatrao da se Crnogorci vrlo vješto koriste datim povlasticama, pa je zahtijevao da i Crna Gora prihvati reciprocitet. Pogranično stanovništvo u Hercegovini bilo je jako zainteresovano da mu se olakša saobraćaj sa Crnom Gorom. Iz Crne Gore je moglo da se jeftinije snabdijeva sijenom i drvima, a takođe je htjelo da se koristi pašnjacima i vodom, na koje su u tursko vrijeme do rata 1876. godine imali pravo. Usljed zategnutih odnosa između Crne Gore i Austrougarske prouzrokovanih Balkanskim ratom saobraćaj sa Crnom Gorom pograničnom stanovništvu u Boki, Hercegovini i Čajničkom srezu bio je gotovo onemogućen. Zajedničko ministarstvo finansija Austrougarske bilo je raspoloženo za široki saobraćaj sa Crnom Gorom bez ikakvih ograničenja i za ukidanje pasoša i viza.⁴¹ Bosanskohercegovačka Zemaljska Vlada izdala je naredbu, da se u konkretnim slučajevima (kada se radi o obrađivanju zemlje u bosanskom području) može dozvoliti prelaz iz Crne Gore u Bosnu i sa jednostavnim proputnicama.⁴² Ministarstvo unutrašnjih djela je obavještavano o svim prelascima preko granice. Imamo interesantne podatke da se znalo kada će neke osobe preći granicu, pa se dostavljalo pograničnim vlastima da ne prave probleme tim osobama, a bile su od interesa za Crnu Goru.⁴³ Isto tako saznaje se da se seljacima u Hercegovini ne daju pasoši ispod

.....
⁴¹ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 836.

⁴² DACG, MID, 1914, f. 217, 950.

⁴³ DACG, MUD, 1914, f 142, 443.

45 godina.⁴⁴ Takođe, pogranični žandari šalju izvještaj u kojem se navodi da u bilećkom kotaru seljaci ne smiju da čitaju ničije novine.⁴⁵

U dokumentima pronalazimo primjere da je austrougarska legacija na Cetinju zahtijevala od crnogorskih vlasti da joj se u slučaju da se vojni bjegunci nađu na teritoriji Crne Gore vrate na njenu teritoriju. Vojni sud iz Trebinja 10. januara raspisao je potjernicu za lovačkim redovom Arminom Grumbaumom, jer je 25. decembra 1913. godine pobjegao sa Visoke Glavice u vojničkoj uniformi. Za njim se traga zbog krađe pošto je otuđio neki državni i privatni novac natporučnika Radovana Staukova. Ovaj sud moli Ministarstvo inostranih djela da ako se nađe na teritoriji Crne Gore da se smjesta uhapsi.⁴⁶ Takođe, u tom periodu je crnogorska granična patrola uhapsila vojnog bjegunca Franca Dolenskog, istog zadržala, i zapisnički konstatovala šta se sve nalazi kod njega.⁴⁷ Isto tako Austrougarska je dostavljala Crnoj Gori i potjernice svojih građana koji su se sumnjičili za teška krivična djela. U tim potjernicama do detalja su opisane ličnosti koje se traže, kako izgledaju, a za neke su date i fotografije.⁴⁸ Učesnik u atentatu Muhamed Mehmedbašić uspio je 4. jula da pobjegne u Crnu Goru. Austrougarska obavještajna služba je ubrzo otkrila da se on nalazi u Nikšiću. Upućen je zahtjev Vladi da se Mehmedbašić izruči Monarhiji, a on se zasnivao na austrijsko-crnogorskoj konvenciji iz 1872. godine o predaji zločinaca. Međutim, on je u noći 14. jula zbog nebudnosti straže „uspio da pobjegne“.⁴⁹

.....
⁴⁴ DACG, MUD, 1914, f 144, 1213/2.

⁴⁵ DACG, MUD, 1914, F145, 1411/3.

⁴⁶ DACG, MID, 1914, f. 215, 29.

⁴⁷ DACG, MID, 1914, f 215, 74. (Franc Dolenski, vodnik 5-og artiljerijskog gradskog puka, je optužen da je razbio povjerenu mu baterijsku kasu i iz nje odnio 3000 perpera)

⁴⁸ DACG, MUD 1914, f 144, 945.

⁴⁹ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 167.

S druge strane, imamo podatke da su crnogorski državljani, bježali od pravde na teritoriju Austrije, i to u jeku Julske krize, kao što je slučaj sa Radovanom T. Popovićem iz Cuca, pa Ministarstvo pravde moli Ministarstvo inostranih djela da o tome obavijesti nadležne organe u Monarhiji.⁵⁰ Poseban odnos su imali odbjegli vojni obveznici, tako da su sa granice često dostavljani izvještaji o njima, kao i mjestima đe se nalaze.⁵¹ Takođe, arhivska građa svjedoči da je Crna Gora izručivala građane susjedne zemlje. Takav je slučaj sa Savetom Mijović, koja je trebalo biti izručena u Kotoru 7. marta, pa se mole vlasti u tom gradu da organizuju prihvrat pomenute osobe.⁵² Isto tako, 18. januara je zamoljeno Ministarstvo da bude saslušana na redovni zapisnik Milica Vujadinović, jer su vlasti u Kotoru bile zainteresovane da kaže gdje je kupila, za koga i gdje je nosila određenu so, koja je zaplijenjena kod Jovičine Vode na Krivošijama.⁵³

Crna Gora je važna zbog trgovine, i to specijalno za Bosnu. Austrijski državljani iz Bosne snabdijevali bi se drvotom iz bogatih crnogorskih šuma i koristili pašnjake i pojišta – vode za stoku, s jedne strane, dok bi crnogorski stanovnici susjednih kapetanija koristili hercegovačke pijace i snabdijevali se industrijskom robom, sa druge strane. Dešavalo se da dođe do ranjavanja na teritoriji Crne Gore zbog branja šume, a da se vinovnici toga uhapse na teritoriji Monarhije.⁵⁴ Imamo dosta podataka o incidentima sa obje strane granice. Naime, po izvještajima kapetana Vasa Aleksića iz Pilatovaca, crnogorskom podaniku Obrenu Ignjatovu Perućici konji su prešli preko granice. Idući za njima on je uhapšen od austrijske patrole. Najvjerovatnije

.....

⁵⁰ DACG, MID, 1914, f. 219, 1442.

⁵¹ DACG, MUD, 1914, f 144, 1213/1.

⁵² DACG, MID, 1914, f. 216, 371.

⁵³ DACG, MID, 1914, f. 216, 246.

⁵⁴ DACG, MUD, 1914, f 143, 845/1.

je uhapšen zbog toga što su sumnjali da je špijun, a to se sve dešava u jeku Julske krize.⁵⁵ Isto tako Spasoje M. Radulović, iz Broćanca, crnogorski podanik, žalio se, da su mu austrijske pogranične vlasti pri njegovom povratku s liječenja u Dubrovniku na Ivanjici oduzele jedan revolver, koji je bio kupio u Dubrovniku. Ministarstvo inostranih djela interveniše da mu se oduzete stvari vrate.⁵⁶

U martu 1914. godine na graničnoj liniji na Metaljci došlo je do incidenta koji je unio novi kamen spoticanja u odnose između Crne Gore i Austrougarske i onemogućio svaki ozbiljan rad na regulisanju graničnog pitanja. Taj incident je djelo generala Poćoreka. Na Metaljci, na položaju zvanom Sjenokos (kota 1227), sagradile su turske vojne vlasti krajem XIX vijeka karaulu koja je mogla da primi 30 vojnika. Taj položaj se nalazio u turskim rukama sve do Balkanskog rata. Turski vojnici, bježeći ispred srpskih trupa u Prvom balkanskom ratu, zapalili su karaulu. Sjenokos je ostao u posjedu srpskih trupa sve do 5. XII 1913. godine, kada je sporazumom između Crne Gore i Srbije ovaj položaj pripao Crnoj Gori. Srpsku posadu zamijenila je crnogorska. Austrougarska vlada nije ranije pokretala pitanje Sjenokosa. Januara 1914. godine austrougarske pogranične vojne i policijske vlasti počele su da zaoštavaju odnose na crnogorskoj granici u Sandžaku. Onemogućavale su do tada uobičajeno korišćenje dvovlasničkih imanja crnogorskim državljanima iz pljevaljske oblasti. Crnogorska vlada je zamolila austrougarskog poslanika Ota da odmah obavijesti svoje nadležne o njenoj želji da se pitanje korišćenja dvovlasničkih imanja što prije i povoljnije riješi. Vlada je izjavila da prihvata reciprocitet. U martu je došlo do ozbiljnog incidenta i prilikom zauzimanja Sjenokosa jedan crnogorski vojnik je poginuo, a trojica su ranjena. Takođe je poginuo i jedan

.....
⁵⁵ DACG, MID, 1914, f 219, 1453.

⁵⁶ DACG, MID, 1914, f. 216, 401; f.217, 878.

crnogorski seljak koji se nalazio u blizini granice.⁵⁷ Za napad na Sjenokosu bila su angažovana tri voda graničnih lovaca, jedno mitraljesko odjeljenje, tri bataljona redovne vojske, od kojih se jedan nalazio u rezervi.⁵⁸

Crnogorska vlada je naredila oblasnom upravitelju u Pljevljima da stupi u kontakt sa austrougarskim pograničnim vlastima i ispita događaj. Međutim, nastojanja crnogorske vlade da se dođe do istine i da se slučaj na Metaljci riješi na miroljubiv način ostala su bez rezultata. Austrougarska je odbacila zahtjev crnogorske vlade. Do formiranja mješovite komisije nije došlo, premda je bilo nezvaničnih kontakata između predstavnika Crne Gore i Austrougarske na spornom graničnom sektoru na Metaljci. Granični saobraćaj na sektoru Sandžaka bio je skoro potpuno obustavljen. To je bio dobro organizovan napad jakom vojnom snagom na zemljište susjeda sa namjerom da se jedan dio istoga nasilno otme. Pitanje Sjenokosa povlačilo se do kraja maja, ali bez ikakvih povoljnih rezultata za Crnu Goru. Ne samo pitanje Sjenokosa nego i svi ostali sporovi iz odnosa dviju zemalja do Sarajevskog atentata nijesu bili riješeni.

Premda nije bila direktno optužena za Sarajevski atentat i nije bila napadnuta, Crna Gora je stala na stranu Srbije i objavila rat Austrougarskoj. Crnogorska vojska je u Prvi rat ušla umorna, još neoporavljena od balkanskih ratova, zastarjele organizacije, slabo naoružana i opremljena za vođenje modernog rata. Moglo bi se reći da je Crna Gora u Prvi svjetski rat ušla bezuslovno na strani Srbije. Iako je Crnoj Gori u slučaju neutralnosti obećavano dosta toga od strane austrougarske diplomatije, što bi u neku ruku riješilo njene spoljnopolitičke i narasle unutrašnje

.....
⁵⁷ Novica Rakočević, *Odnosi između Crne Gore i Austrougarske od završetka Skadarske krize maja 1913. do sarajevskog atentata*, 839.

⁵⁸ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 157.

ekonomske probleme, ona je stala na stranu napadnute Srbije. Čim se Rusija odlučila da uđe u rat, kolebanja nije bilo kod kralja Nikole.

Poslije atentata u Sarajevu crnogorska vlada nastoji da svoj stav uskladi sa stavom srpske vlade. Ocjenjujući situaciju veoma ozbiljnom, kralj Nikola nastoji da svojim manifestacijama izrazi prijateljstvo prema moćnom susjedu. On 2. jula poziva u dvor austrijskog poslanika.⁵⁹

Iako je proglašena petnaestodnevna dvorska žalost zbog smrti nadvojvode, austrougarsko poslanstvo piše protestne note i traži objašnjenje zbog isticanja crnogorske zastave 30. juna na crnogorsko-bosanskoj granici na Metaljci u reonu Pljevalja. Naime, zastava na Metaljci istaknuta je u čast rođendana prestolonasljednika Danila 30. juna i 1. jula, iako je kraljevom odlukom od 30. juna bila proglašena 15-dnevna dvorska žalost.

Ministar vojni, u sporazumu sa ministrom unutrašnjih poslova, naređuje 24. jula svima upravnim i vojnim vlastima, da se vojska stavlja u pripravno stanje. Komandantima divizija je ukazano da je rat neizbježan. Poslije 25. jula dolazi do zategnutosti u odnosima između Crne Gore i Austrougarske. Na granici prema Kotoru dolazi do incidenata. Kako izvještava ministar unutrašnjih djela Savo Plamenac, austrougarske vlasti prekinule su telegrafsku vezu između Crne Gore i Austrougarske, kod Kotora su izvalili nekoliko telegrafskih direkta i žicu prekinuli. Vraćena je iz Kotora i crnogorska pošta koja je bila upućena za Srbiju, a druga je propuštena. Po njegovom mišljenju čitav ovaj posao Austrougarske je protivu međunarodnog prava i poštansko-telegrafskom konvencijom utvrđenih pravila.⁶⁰

.....
⁵⁹ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 165.

⁶⁰ DACG, MID, 1914, f 219, 1497.

Vojne vlasti su 21. jula zabranile prolazak putem od Njeguša za Kotor za tri dana. Usljed toga se i poštanska veza sa Kotorom morala prekinuti. Javljali su austrijskom poslanstvu da ne šalje svoj automobil.⁶¹ Crnogorske vlasti u Baru onemogućavaju austrougarskom vicekonzulu komuniciranje sa Poslanstvom na Cetinju i vojnom bazom u Sutomoru. Vlasti u Kotoru su donijele odluku o protjerivanju crnogorskih građana. Crnogorska vlada sprovodi odgovarajuće protivmjere: svim austrijskim državljanima naređuje da odmah napuste Crnu Goru.

U tim danima vođena je intenzivna diplomatska aktivnost, koja je bila usmjerena u pravcu postizanja neutralnosti Crne Gore u predstojećem sukobu. Monarhija je naglašavala da će, u slučaju da Crna Gora ostane neutralna, imati određene ekonomske benefite, garantovaće se nezavisnost zemlje i opstanak dinastije Petrović. Naglašeno je da vojska duž crnogorske granice, kao i flota duž obale, neće izvoditi vojne manevre, a vojne predostrožnosti svešće se na minimum ako Crna Gora sa svoje strane pokaže prijateljsko raspoloženje.⁶² Međutim, 1. avgusta 1914. godine Skupština je jednoglasno donijela odluku da se Austrougarskoj objavi rat. U 18 časova, 5. avgusta, generalni direktor Političkog odjeljenja Ministarstva spoljnih poslova Slavo Radanović predao je austrijskom poslaniku notu sa potpisom ministra spoljnih poslova Petra Plamenca kojom mu je saopštio da je njegova misija u Crnoj Gori završena. Šestog avgusta Oto je napustio Cetinje sa svojom porodicom i svim članovima Poslanstva. Istoga dana vojni ataše Hubka posjetio je kralja Nikolu u dvoru i sa njime se oprostio. Šestog avgusta izašla je proklamacija kralja Nikole, kojom on poziva Crnogorce „u sveti rat za

.....
⁶¹ DACG, MID, 1914, f 219, 1515/1.

⁶² Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 171.

slobodu Srpstva i Jugoslovenstva“. Tako se Crna Gora našla u ratu s Austrougarskom i već 7. avgusta počele su vojne operacije.⁶³

Pogranična situacija na potezu od Pljevalja do Bara u 1914. godini je bila dosta napeta. Brojni incidenti, prelaženja na crnogorsku teritoriju, usloveli su da u jednom momentu dođe do tačke pucanja. Crnogorske vlasti su na sve moguće načine pokušavale da balansiraju novonastalu situaciju, jer su bile svjesne koga imaju za protivnika sa druge strane granice. Odnosi na granici i pored ovoga obiluju svakodnevnim problemima, koji su se rješavali u hodu. Političke prilike su uveliko uticale na obim i organizaciju trgovine. Dešavale su se određene zabrane, ili hapšenja crnogorskih podanika na austrijskoj teritoriji, a razlozi određenih zabrana su bili formalne prirode. Događaji na granici pred Sarajevski atentat pokazivali su začuđujuće normalne odnose u nekim segmentima. Kontinuirano strujanje stanovništva sa obje strane granice je bila jedna od karakteristika ovog perioda. Možda je to bilo zatišje pred buru, koja je eskalirala u avgustu 1914. godine. Na Cetinju se sa krajnjom oprežnošću prati šta se dešava „preko“. Međutim, nepovjerenje, razmjerice, trvenja između dvije strane postaju sve jače i intenzivnije, tako da je sve vodilo ka neizbježnom sukobu i velikom ratu koji je slijedio.

.....
⁶³ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austrougarska 1903–1914*, 172.

DR TAMARA SCHEER

LUDWIG BOLTZMANN, INSTITUT ZA DRUŠTVENO ISTRAŽIVANJE, BEČ

HABZBURŠKA OKUPACIONA POLITIKA PREMA CRNOGORSKIM ALBANCIMA, MUSLIMANIMA I TURCIMA TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Abstract

This paper is an analysis of the Austro-Hungarian occupation policy toward the Montenegrin Albanians, Turks and Muslims during the First World War. That relationship was partly conditioned by the change of the notion which the Austro-Hungarian political and military elite had about the Ottoman empire: from the old enemy to a potential ally, especially after the Balkan Wars, and for the most part this perception was determined by the military and political experience in Bosnia and Herzegovina after the annexation, as well as the situation in the field during the First World War occupation. Archive documents do not confirm that the Austro-Hungarian army previously planned the implementation of more favorable treatment of Albanians, Turks and Muslims in relation to Montenegrins and Serbs. This happened as a result of the fact that the Islamic part of the population was more willing for cooperation with new authorities, regardless of the fact that this often also implied their engagement in the military units, which represented the violation of the Hague Convention.

Special attitude of occupation authorities toward the Muslim population was perceived in protection of their lives and property, allocation of trade privileges, as well as in different ways of respecting their cultural and religious characteristics. The occupier did not make ethnical difference between Albanians, Turks and Muslims. Such policy of preferential treatment was maintained until the end of the First World War, but it largely depended on the local military administration and commandants in towns and villages.

Key words: occupation policy, privileged status, social position, cooperation, everyday life

„I ja, reče Turčin, ja sam se predao, jer vi ste saveznici Sultana. Sada ste vi braća.“¹

Uvodni citat su riječi Roda Rode, bivšeg carskog i kraljevskog oficira koji je tokom Prvog svjetskog rata bio aktivni romanopisac na habzburškom propagandnom frontu,

¹ Roda Rode, *Serbisches Tagebuch*, 69. Mada je srpski dnevnik Roda Rode objavljen 1918. godine, on je napisan krajem 1915. godine, ili početkom 1916. godine, kada je pratio austrougarsku vojsku u uspješnom pohodu na Srbiju.

koji je ušao u Novi Pazar zajedno s carskom i kraljevskom vojskom krajem 1915. godine. Ovoga puta sile Osovine bile su uspješne i pokorile su Srbiju. Roda Roda je u svom romanu sačinio sliku koja prikazuje više nego prijateljski stav jednog dijela okupiranog naroda.

Ovaj članak govori o habzburškoj okupacionoj politici koja je kreirana u Beču kao i o percepcijama ljudi koji su radili na terenu. Kako su i Srbija i Crna Gora, uključujući bivši sandžački region, bile pod okupacijom Habzburške monarhije, često nije moguće povući jasnu liniju između njih – stoga moram na pojedinim mjestima u tekstu napomenuti primjere iz oba režima. Kada govorimo o habzburškoj politici prema potčinjenim Muslimanima, Albancima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata u obzir moramo uzeti, ne samo to da su oni bili saveznici Otomanskog carstva, već i ukazati na prethodna zbivanja kako bi razumjeli zašto je određena politika primjenjivana.² Politiku su uvijek oblikovali ljudi, i stoga su donosioci odluka unosili u njih svoje etničke i vjerske osnove, političke ideologije, lična iskustva i interese, uključujući predrasude i naklonosti. Okupacioni režimi često se nijesu oslanjali isključivo na predratno planiranje već na svakodnevno iskustvo i potrebe. Tvrdim da je preferencijalni tretman Muslimana, Turaka i Albanaca u Crnoj Gori, Sandžaku i Srbiji oblikovalo više uzroka: stare ratničke percepcije vojskovođa o prijatelju i neprijatelju, u zavisnosti od toga kome su bili naklonjeni, savezništvo s Otomanskim carstvom, obogaćeno lokalnim iskustvom u pogledu toga ko je voljan da saraduje, što je olakšavalo ispunjavanje pozadinskih obaveza (osiguravanje mira i reda, kao i eksploataciju). Na kraju, tretman je činila mješavina – ponekad oprečnih – odredaba

.....
² Maureen Healy, *In aller „Freundschaft“? Österreichische „Türkenbilder“ zwischen Gegnerschaft und „Freundschaft“ vor und während des Ersten Weltkriegs*, 269–291.

koje su dolazile iz bečkih centralnih institucija, a takođe je zavisio i od lokalnih okupacionih vođa. Preferencijalni odnos je čak išao toliko daleko da su okupatori kršili Hašku konvenciju. Istu je Austrougarska potpisala 1899. godine, i konačno 18. oktobra 1907. godine (stupila je na snagu 26. januara 1910. godine). Dozvoljeni i nedozvoljeni postupci nekog okupatora dati su u dijelu poglavlja 4 „Zakoni i običaji rata na kopnu“.³ Ali ne treba miješati ono što je dio haških odredaba i ono što je deklarirano kao ratni zločin nakon rata, kao što je pokušaj denacionalizacije stanovništva okupirane teritorije.⁴

PERCEPCIJE O HABZBURŠKIM PRIJATELJIMA I NEPRIJATELJIMA OD 19. VIJEKA DO INCIDENTA U SARAJEVU

Tokom 19. vijeka, u Habzburškom carstvu mijenjale su se percepcije u pogledu Otomanskog carstva i o muslimanskom življu na Balkanu. Nijesu se mijenjale među svim etničkim grupama habzburške monarhije već među većinom članova državotvorne elite, naročito onima koji su bili zainteresovani za tekuća zbivanja u habzburškoj imperiji. Vjekovima je Otomansko carstvo smatrano iskonskim neprijateljem. Habzburški vladari propagirali su svoju ulogu zaštitnika hrišćanske Evrope kao i svih hrišćana na Balkanu koji su bili prisiljeni da žive pod vlašću otomanskih muslimana.⁵

.....
³ Kao savremenu zbirku vidi: Karl Strupp, *Das Internationale Landkriegsrecht*, Frankfurt am Main 1914. Zahvaljujući Projektu Avalon biblioteke „Lilian Goldberg“ pravnog fakulteta na Univerzitetu Jejl ovi članci dostupni su na internetskoj stranici: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp.

⁴ Heiko Ahlbrecht, *Geschichte der völkerrechtlichen Strafgerichtsbarkeit im 20. Jahrhundert* (=Juristische Zeitgeschichte, Abt. I, Allgem. Reihe 2), Baden-Baden 1999, 34–35.

⁵ Pregled austrougarske politike na Balkanu i u odnosu na Otomansko carstvo vidi u: Horst Haselsteiner, *Bosnien-Hercegovina: Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien 1996.

Godine 1893, na godišnjicu opsade Beča, još jednom velika slavlja održavana su širom Austrougarske u čast i sjećanje na pobjedu nad otomanskom vojskom. Ali već 1893. godine ovaj tradicionalan i stabilan obrazac opisivanja Osmanlija postao je upitan. Došlo je do političkih promjena na Balkanu (nezavisnost nacionalnih država) i u Habzburškom carstvu (nacionalno pitanje), što je otvorilo scenu za diskusije koje se nijesu uklapale u vjekovima staru sliku prijatelja i neprijatelja.

Tadašnja ideja o „jednoj državi – jednoj naciji“ počevši od Francuske revolucije vladala je evropskom politikom i javnim diskursom tokom čitavog 19-og vijeka. Ovaj slogan je vjerovatno naročito uticao na one zemlje u Evropi koje su bile multietničke. Habzburško i Otomansko carstvo su prema tome dobili uporediv karakter. Oba su morala reagovati na različite nacionalne pokrete koji su uticali na njihovu regionalnu i cjelokupnu politiku (između ostalog u odnosu na habzburške i Srbe iz Jugoistočne Evrope).⁶ Teritorijalna ekspanzija je bila jedna od opcija za vanjskopolitički pristup.⁷

Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, Habzburška imperija naslijedila je Otomansko carstvo u upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Ovim priključenjem carstvu je dodat još jedan etnički i vjerski entitet. Oko jednu trećinu populacije ovog bivšeg otomanskog vilajeta činili su muslimani – većinom slovenskog, a neki .....

⁶ O austrougarskom slučaju vidi: J. W. Evans, *Language and State Building: The Case of the Habsburg*, 1–24. O slučaju Otomanskog carstva tokom 19. vijeka kao i primjere za pokrete i pokušaje zasnovane na ideji nacije vidi članke autora: Mehmet Hacısalıhoğlu, Hakan Yavuz, Isa Blumi, Mujeeb R. Khan: Yavuz, Hakan, Sluglett, Peter (eds.). *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City: 2011.

⁷ Vidi: Franz-Josef Kos, *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912/13*.

turskog porijekla.⁸ *Status quo* je značio da postoji snažan interes da ne dođe do političko-teritorijalnih promjena na Balkanu koji je na kraju podržavao Otomansko carstvo sprečavajući Srbiju i Crnu Goru da se prošire na njegov račun. Bilo je teško upravljati tom situacijom zbog paralelnih napora da se uspostavi diplomatsko prijateljstvo sa Srbijom i Crnom Gorom. *Status quo* je takođe doveo do prevazilaženja tradicionalnih slika: podržavanje Otomana u njihovim preostalim djelovima Evrope – čak i kada su većinu populacije činili hrišćani. Benjamin von Kallay, koji je bio upravitelj u Bosni i Hercegovini, nazvao je habzburški stav u Bosni „muhamedanofilskom“ politikom.⁹

HABZBURŠKO ISKUSTVO U SANDŽAKU

Otomanska uprava u Bosni i Hercegovini ustupljena je 1878. godine, ali postoji drugi primjer gdje su kasnije generacije visokih austrougarskih političara i članova vojske iskusili otomansku vladavinu. Bila je to austrougarska uprava u sandžačkom Novom Pazaru/Pljevljima. Ona je počela 1879. godine formalno zasnovana – kao i režim u Bosni i Hercegovini – na Berlinskom ugovoru.¹⁰ Ovaj evropski mandat odredio je različita prava i

.....
⁸ O austrougarskim naporima da zauzdaju nacionalizam ili stvore zajednički bosanski identitet vidi: Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „civilizing mission“ in Bosnia, 1878–1914*, Oxford: 2007. Takođe vidi: Imre Röss, *Versuch einer Nationenbildung um die Jahrhundertwende. Benjámín Kállays Konzeption der bosnischen Nation*, in: Endre Kiss, Justin Stagl (eds.), *Nation und Nationenbildung in Österreich-Ungarn, 1848–1938: Prinzipien und Methoden* (=Soziologie Forschung und Wissenschaft 21), Wien: 2006, 59–72.

⁹ Von einem Ungarn [Synonym: Benjamin von Kallay], *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, Wien 1900, 47.

¹⁰ Pregled o upravi u Sandžaku, njenim dužnostima i odnosu sa Otomanskim carstvom vidi: Tamara Scheer, „*Minimale Kosten, absolut kein Blut!*“. Takođe i na engleskom jeziku: Tamara Scheer, *A Micro-Historical Experience in the Late Ottoman Balkans: The Case of Austria-Hungary in Sanjak Novi Pazar (1879–1908)*. Hakan Yavuz, Isa Blumi (eds.), *War and Nationalism. The Balkan Wars (1912–13) and Socio-Political Implications* (Salt Lake City 2013), 197–229.

obaveze za Austrougarsku (ali takođe i za Otomansko carstvo). Ova dva carstva morala su zajedno da osiguraju red i mir u ovoj, kako su savremeni mediji pisali „mračnoj“¹¹ oblasti koja se graničila sa Srbijom na istoku i Crnom Gorom na zapadu. Stanovništvo je bilo pola muslimansko pola hrišćansko.¹² Pošto je otomanska uprava ostala na dužnosti, Habzburško carstvo je bilo više posmatrač nego interventna sila (i ni u kom smislu okupator). Sve u svemu, svake godine – tokom 30 godina – više od 3.000 vojnika i 200 oficira bilo je stacionirano u gradovima Pljevlja, Prijepolje i Priboj. Oni su iskusili ovaj multietnički dio Evrope i izvještavali o otomanskoj administraciji koja se suočavala s gotovo istom situacijom kao Habzburško carstvo: nacionalizam i nacionalno privlačenje s državama koje se graniče s njihovim carstvom. Reakcije Otomanskog carstva na ove izazove pokazale su habzburškim predstavnicima da ono nije imalo ništa učinkovito protiv tadašnjeg duha nacionalizma.¹³

U zavisnosti od ovog iskustva, percepcija o prijateljima i neprijateljima habzburških predstavnika koji su radili u Sandžaku mijenjala se, mada su obje percepcije – stara i nova – neko vrijeme bile prisutne istovremeno. Ugnjetačka muslimanska vladavina, na koju je uprava polagala pravo, je postala ugrožena – ne isključivo kao rezultat

.....
¹¹ L. A. Springer, *In benighted Novi Bazar. An American describes a Trip through the strange little country which is generally a storm centre when there is trouble in the Balkans*, New York Times (22.2.1903).

¹² N.N., *The Sanjak of Novibazar*, 472.

¹³ Primjeri nacionalnih pokreta na Balkanu: Mehmet Hacısalihoglu, *Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty in the Balkans*, Hakan Yavuz, Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City: 2011, 125-143. Slučaj tanzimatskog perioda na Balkanu: Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans. Alternative Balkan Modernities, 1800–1912*, New York: 2011. Austrugarsko iskustvo na terenu u poznom 19. vijeku: Scheer, „*Minimale Kosten, absolut kein Blut!*“.

kooperativnog stava lokalne otomanske uprave.¹⁴ Predstava o muslimanu lagano se mijenjala od nekadašnjeg vladara do buduće žrtve u slučaju da Srbija i Crna Gora sebi pripoje Sandžak. Predstava o hrišćanima koje su pokušavali da zaštite takođe se mijenjala. Habzburški predstavnici su tražili i našli porijeklo uticaja negativne nacionalne propagande u Srbiji (manje u Crnoj Gori) a podrška je stizala od lokalne pravoslavne elite.¹⁵ Na početku, u izvještajima pisanim u Sandžaku oni se javljaju pod nazivom hrišćani a kasnije uglavnom kao (prijeteći) Srbi.¹⁶

Mnogo istraživanja je urađeno o Bosni i Hercegovini, ali na kraju – kada ju je Austrougarska anektirala 1908. godine, normalno je bilo pretpostaviti da će najpouzdaniji dio stanovništva postati Muslimani, ali takođe i Hrvati, a najmanje Srbi. Ova promjena je uporediva sa iskustvom u Sandžaku, gdje su Otomansko carstvo i Muslimani proglašeni više manje jedinom pouzdanom silom u ovoj oblasti. Ova promjena se može primijetiti u zvaničnim, kao i u privatnim i objavljenim dokumentima vodećih figura Habzburškog carstva.

PRVI BALKANSKI RAT

Prvi balkanski rat je bio još jedno iskustvo koje je pomoglo da se uspostavi nova percepcija vodeće elite habzburške države o prijateljima i neprijateljima prije izbijanja Prvog svjetskog rata.¹⁷ Ne samo kao rezultat onoga što se desilo

.....
¹⁴ Scheer, *Minimale Kosten, absolut kein Blut!*, vidi poglavlje I.IV.

¹⁵ Članak koji se bavi isključivo ovim pitanjem je: Tamara Scheer, *A Micro-Historical Experience in the Late Ottoman Balkans: The Case of Austria-Hungary in Sanjak Novi Pazar (1879–1908)*.

¹⁶ Izvještaje o postojećem stanju predstavnici u Sandžaku su pisali su dva puta mjesečno. Oni opisuju iskustvo stečeno tokom trideset godina: ÖStA/HHStA/Konsulatsarchiv, Zivilkommissariat Plevlje. Takođe vidi: Tamara Scheer, *Minimale Kosten, absolut kein Blut!*, poglavlje I.IV.

¹⁷ Tamara Scheer, „If we are not viable, we have to decay honorably.“ Habsburg Empire’s German media during the First Balkan War, in: William Mulligan, Dominik Geppert, Andreas Rose

u zaraćenim zemljama, već i zbog njihovih zaključaka do kojih su došli u pogledu njihove sopstvene situacije u multietničkom carstvu. Vodeći (njemački) mediji poznavali su dvije grupe: one koji su otvoreno upućivali njihovu podršku Otomanskom carstvu – i one druge. U prvoj grupi našli su se Njemci i Mađari (nakon decenija političkih borbi). Muslimani u Bosni i Hercegovini su naročito deklarirani kao lojalni zajedničkoj državi.¹⁸ Svaki protivnik Otomanskog carstva proglašen je neprijateljem, a svaki pristalica prijateljem. Barem zvaničnici u Austrougarskoj i Bosni i Hercegovini podržavali su Otomansko carstvo, a Muslimani su na ulicama deklarirali svoju lojalnost.¹⁹

Na suprotnoj strani – ono što je viđeno kao buduća prijetnja iznutra – bili su Sloveni Habzburškog carstva koji su podržavali borbu nacionalnih država Crne Gore i Srbije protiv Otomanskog carstva. *Marburger Zeitung*, časopis koji je objavljivan u Marburgu (današnji Maribor u Sloveniji) gdje su se govorili njemački i slovenački jezik, otvoreno je pisao: „svaka časna osoba u Evropi saosjeća se sa Turcima“²⁰. To je praktično isključivalo Čeha i habzburške južne Slovence kao časne ljude. Ova percepcija prijatelja i neprijatelja je najdirektnije definisana u novinama čije su izdavačke kancelarije bile u multietničkim oblastima, na „jezičkim granicama“ kako kaže Pieter Judson.²¹

.....

(eds.), *The Wars before the Great War: Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War* (Cambridge University Press) [biće objavljeno 2015. godine].

¹⁸ Članci Ajdina Babune i Edina Radušića bave se slučajem Bosne kao i i bosanskih muslimana i nacionalizma. Vidi: Yavuz, Sluglett (eds.). *War and Diplomacy*.

¹⁹ Milorad Ekmečić, *Impact of the Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina*, Béla Király, Dimitrije Djordjevic (eds.), *East Central European Society and the Balkan Wars* (=War and Society in East Central Europe XVIII), New York: 1987, 260–285.

²⁰ N.J., *Macht geht vor Recht!*, *Marburger Zeitung* 51, Nr. 126 (19.10.12), 1.

²¹ Vidi: Pieter Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*.

OKUPACIONI REŽIMI U CRNOJ GORI (I SRBIJI) TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Na kraju 1915. i početku 1916. godine Austrougarska je uspostavila okupacione režime u glavnim djelovima Srbije i u čitavoj Crnoj Gori.²² I kao što je navedeno u mnogim internim administrativnim i objavljenim izvještajima ova uspješna okupacija je sprovedena uz podršku domaće muslimanske populacije.²³ Među prvim akcijama bilo je puštanje srpskih ratnih zarobljenika muslimanske vjere. Uprkos cenzuri, širene su propagandne slike pod zvaničnim naslovom „Muslimani među srpskim ratnim zarobljenicima.“²⁴ Habzburški predstavnik Julius Ledinegg kritikovao je da su bivše osmanske pokrajine, naročito one naseljene Muslimanima, Turcima i Albancima posmatrane kao okupirane neprijateljske oblasti a ne kao „bivše turske provincije“ iako je ovaj dio populacije podržavao habzburške vojne operacije. Ledinegg je tražio amnestiju za zločine koje su počinili muslimani nad pravoslavicima prije uvođenja okupacionog režima. Zločine „koje su oni počinili samo kao osvetu za zločine koje su ranije nad njima počinili pravoslavci“. Takođe se zalagao za repatrijaciju svih interniranih Albanaca i Muslimana.²⁵

.....
²² Vidi: Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*. Iako je Austrougarska primijenila okupacioni režim i u Albaniji gdje je veliki dio populacije bio muslimanske vjere, zbog svoje organizacije (pozdinske, a ne upravne) on ovdje ne može biti pomenut.

²³ Roda Roda, *Serbisches Tagebuch*, 233; kao i Hadtörténelmi Levéltár [HL], Ms, Nr. 309, Hug Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine, poglavlje VII. c. „Mil. Organisation – Sicherheitsdienst“, Organisation der Arbeitskräfte.

²⁴ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)/Kriegsarchiv (KA)/Bildersammlung, Serbien, Kt. 19, Nr. 2780, Kilophot: Mohammedaner unter den serbischen Gefangenen erhalten die Erlaubnis nach Hause zu gehen, 12.1.1916.

²⁵ ÖStA/HHStA/ PA I, Kt. 975, Konv. Einzelne Verwaltungsmaßnahmen, Hptm d. R. Julius Ledinegg an AOK NA-Abt, 24.9.1916.

Vojna visoka komanda nije zvanično pratila sve njegove sugestije. Na kraju, u oblastima koje su naseljavali muslimani postojao je mnogo ujednačeniji broj muškog i ženskog stanovništva nego u čisto pravoslavnim oblastima.²⁶

Nakon 1915. godine u Beogradu je uspostavljena jedna vojna generalna uprava, a druga na Cetinju. Obje su bile podijeljene na područne komande (*Kreiskommandos*), koje su bile odgovorne za sprovođenje okupacione politike na nižem administrativnom nivou. Okružni komandanti nijesu bili najniži nivo administracije. U pojedinim selima radili su takozvani rejonski komandanti koji su bili iz najnižih oficirskih redova.²⁷ Prije svega okupacioni režimi morali su da ispunjavaju pozadinske dužnosti, uključujući i održavanje reda u cilju osiguravanja linija fronta, te da što više eksploatišu resurse zemlje za ratne potrebe. Pored toga, vrhovna komanda nastojala je da pridobije naklonost stanovništva i da ubijedi narod da je ovakvo postupanje u najmanju ruku za njihovo dobro. Ovakve zadatke teško da su mogli ispuniti.²⁸ Na kraju, izgledalo je da mogući uspjeh u eksploataciji zavisi od takta lokalnih zapovjednika i reakcije i voljnosti stanovništva.

Preferencijalni tretman muslimanske populacije nije uključivao samo mjere na nivou dnevnih poslova koje su zadavala okružna zapovjedništva, već je započinjao na najvišem nivou naredbi koje su dolazile od okupacione vlade u pogledu tretmana cijele populacije. Okupacioni režim se pridržavao strogog kažnjavanja, ratnih zakona, držanja talaca, kao i prinudnog rada kada je dolazilo do

.....

²⁶ Vladimir Stojančević, Gubici u stanovništvu Srbije i Beograda pod austrougarskom okupacijom za vreme Svetskog rata 1914–1918. godine, u: Godišnjak Grada Beograda XXI (1974), 61–74, ovdje: 65.

²⁷ Državni arhiv Crne Gore, Fond Austrijsko vojno guvernerstvo u Crnoj Gori, fasc. 2, Organisation des Bezirktes Peja.

²⁸ Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, 90ff.

kršenja njihovih pravila.²⁹ U maju 1916. godine izdata je naredba da će u slučaju nepokoravanja samo jedne osobe cijelo stanovništvo sposobno za vojnu službu biti „evakuisano“ i upotrijebljeno za prisilni rad. Naredba je uključivala samo jedan izuzetak: „lojalno muslimansko i albansko stanovništvo mora biti izuzeto od ove kazne“.³⁰ Drugom naredbom sprovedeno je „nemilosrdno“ oduzimanje svih dobara koja su bila potrebna vojsci. Samo „lojalno“ stanovništvo (Albanci, Muslimani i Turci) izuzeti su: „prema njima se treba ophoditi obazrivo i humano“.³¹ Oni su bili izuzeti od grubih rekvizicija i poreza iz dva razloga, kako je naveo bivši načelnik u Beogradu: zbog niskih proizvodnih kapaciteta i iz „političkih razloga kako se ne bi izgubio pozitivan stav kod muslimana“.³²

RAZLOZI OKUPATOROVOG POSTUPANJA

Kada su tražili odgovarajuće osoblje u okupiranoj Srbiji i Crnoj Gori, visoko vojno zapovjedištvo veoma često je biralo oficire čija je biografija pokazivala dublje znanje o Balkanu. Prednost su imali oni koji su govorili odgovarajući jezik – takozvani srpskohrvatski – kao i oni koji su ranije služili u garnizonima u Bosni i Hercegovini ili Sandžaku. Ovo je bilo očigledno od najvišeg nivoa okupacionog režima – guvernera i njegovog načelnika – do najniže zapovjedničke funkcije – okružni komandiri. Guverner Srbije, Adolf Rhemen von Barenfeld, je ranije služio kao general u Sandžaku. Oskar Gelinek, koji je od

.....
²⁹ Pregled nasilnih mjera tokom Prvog svjetskog rata uz poseban osvrt na austrougarske okupacione režime dat je u: Alan Kramer, *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: 2007.

³⁰ ÖStA/KA/Neue Feldakten (NFA), Kt. 1689, MGG Montenegro, Verlautbarung Nr. 21, 24.5.1916. Takođe vidi: HL, II. 468, MGG Montenegro, Kt. 1, Konv. Közlemények 1–86.

³¹ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1691, MGG Montenegro, Konv. k.u.k. Gruppenkommando (Etappenlinienkommando) Oberst Scoffo, 12.12.1915.

³² Kerchnawe, *Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien*, 139.

1902. do 1904. godine bio načelnik u Sandžaku, 1916. godine postao je član vladinog osoblja u Beogradu.³³ Carski i kraljevski oficir Gustav von Hubka koji je ranije služio u različitim austrougarskim ambasadama i konzulatima na Balkanu, postao je načelnik generalštaba u Crnoj Gori. Tokom ove aktivne službe on je objavio mnogo tekstova o svom iskustvu na Balkanu i 1929. godine sumirao je: „I onda: šest godina kasnije (nakon kraja uprave u Sandžaku) turske trupe stoje kao saveznici na našoj strani, a muslimani u Sandžaku koji je sada dio Crne Gore, ne samo da su pod zaštitom austrougarskih okupacionih snaga, već i žive pod austrougarskom vlašću.“³⁴

Od prvih dana iz Južne Srbije i djelova Crne Gore javljano je da muslimansko stanovništvo pokazuje prijateljski stav. Neki od okupacionih oficira pisali su da već lično poznaju dosta uticajnih porodica u bivšem sandžačkom regionu koje su izrazile interesovanje za saradnju. Naročito u onim djelovima Crne Gore i Srbije koje su bile osvajane tokom balkanskih ratova, muslimansko stanovništvo osjećalo se okupiranim i potlačenim. Ovakve tvrdnje bile su u skladu s mišljenjem austrougarskih predstavnika koji su vjerovali da su ove oblasti na Balkanu nastanjene muslimanima prvobitno njima pripadale. Ovakvo mišljenje bilo je praćeno vjerovanjem da pravoslavno stanovništvo nikada neće postati prijateljski nastrojeno prema Austriji.

Pri analizi dokumenata komande austrougarske vojske od 1915. godine nadalje, kao i izvještaja pojedinih

.....
³³ Vidi prilog „Biografije“ koji je zasnovan na kadrovskim izvorima u arhivama: Tamara Scheer, *Zwischen den Fronten: Österreich-Ungarns Einsatz im Sandžak Novipazar (1879-1908)*. O Gelineku takode vidi: Günther Kronenbitter, „Krieg im Frieden“, *Die Führung der k.u.k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914* (= Studien zur Internationalen Geschichte 13, München 2003), 269.

³⁴ Gustav von Hubka, *Österreichisch-ungarische Truppen in der Türkei 1879–1908, Zum 50. Gedenktag ihres Einmarsches am 8. September 1879*, 5.

komandi u regionu postalo je očigledno da se prema stanovništvu Srbije i Crne Gore postupalo na različite načine. Faktor razlike nije bilo njihovo političko opredjeljenje, npr. takozvani austrofil što je značilo pristalica Habzburške monarhije, već religija i nacionalnost. To je takođe često zavisilo i od prethodnog ličnog iskustva pojedinih oficira. I kao što je postalo očigledno u mnogim izvještajima ruralne oblasti su bile označene kao veoma neprijateljske. I mnogi austrougarski vojnici postali su žrtve nasilnih napada. Josef Sauer von Nordendorf koji je radio kao okružni komandant u malom gradu Prijepolju i u čijem interesu je bilo sigurno okruženje za njegove vojnike je naveo: „Samo su Muslimani ostali mirni. Oni u nama vide svoje zaštitnike.“ Kao razlog za ovakvo kooperativno ponašanje on je pomenuo, ne čak ni savez s Osmanskim carstvom ili Džihad, već to da su Muslimani navikli na poštovanje strogih pravila zbog Kurana.³⁵ Roda Roda je pisao o svojim utiscima kada je ulazio u Novi Pazar: „Treba vidjeti ove Muslimane. Stotine njih je dotrčalo i neumorno su vikali ‘Živio!’“³⁶ Ovi primjeri pokazuju da razlog za drugačiji tretman Muslimana nije bio samo rezultat bivših iskustava već i onih stečenih na terenu.

Preferencijalna politika vojskovođa postala je očigledna ne samo kada je neko izražavao svoju naklonost, već i kada se dešavalo suprotno. Kada je jedan vojni ljekar, tokom večernjeg sastanka oficira s lokalnim Srbima i Muslimanima iz redova više klase, javno rekao da „vi Turci nijeste valjani“, to je zasmetalo njegovim nadređenima. Kada je jedan od prisutnih Muslimana upitao zašto tako misli, ljekar je rekao da mu je „miliji jedan Srbin ili Srпкиnja od svih Turaka“. Ovakvo nepropisno ponašanje dovelo je do donošenja tajne naredbe (takozvani *Reservatbefehl*)

.....
³⁵ Josef Sauer von Nordendorf, *Das Schicksal des letzten Militärkommandanten des Sancak Novipazar*, 126–131.

³⁶ Roda Roda, *Serbisches Kriegstagebuch*, 227.

za sve oficire koji rade u vojsci: „ponašanje i posljedice u krajnje neobazrivom izrazu ovog vojnog ljekara moraju biti oštro ukoreni. Ovakvi slučajevi mogu dovesti samo do povrede osjećanja (...) Muslimana i razbijanja njihove uvijek dokazivane lojalnosti. Javnost je upoznata s ovim vulgarnim primjerom neobazrivo časkanja kao i sa potrebom da se zaštite osjećanja Muslimana.“³⁷

Za sve okupacione režime podrška pouzdanih grupa stanovništva činila se najvažnijom za uspješno ispunjavanje njihovih dužnosti. Povlastice nijesu samo rezultirale nadom da će ljudi postati lojalni, već i da će ostati lojalni, kako se navodi u izvještaju o obnavljanju džamija za Đakovicu i Peć: „čak i nagovještaj pitanja popravke džamija ostavljao je najbolji utisak među muslimanima (...) uostalom 80% stanovništva čine muslimani. Politički povoljan efekat takvog postupka je van svake sumnje“.³⁸

Činjenica da su carski i kraljevski oficiri zaista imali osjećaj naklonosti prema muslimanskom stanovništvu postala je naročito očigledna kada su pokušali da za njih dobiju nagrade. Mnogo naredbi pokazuje da su muslimanski uglednici naročito iz Južne Srbije, npr. Mitrovice, Prijepolja, Nove Varoši i Priboja bili nagrađivani zbog njihovog „uvijek lojalnog nesebičnog rada u uspješnom podržavanju carskih i kraljevskih komandi“.³⁹ Mnogi od njih dobili su zvaničnu zahvalnicu ili „belobende Anerkennung“ u ime vojnih vlasti.⁴⁰

.....
³⁷ ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 31, 25.6.1917.

³⁸ HL, Ms, Nr. 309, Hugo Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine, u prilogu originalni dokument o obnavljanju crkava i džamija, 7.8.1918.

³⁹ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1916, Nr. 110, 30.12.1916.

⁴⁰ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1917, Nr. 91, 14.7.1917.

Kao još jedan razlog za preferencijalni tretman treba pomenuti savez s Osmanskim carstvom. U propagandnim radovima kao i u retrospektivi mnogi kraljevski i carski predstavnici stavljali su naglasak na činjenicu da je Sultan kao poglavar svih muslimana sklopio savez sa Austrougarskom.⁴¹ Međutim činilo se da je iskustvo na samom terenu bilo mnogo uticajnije nego bratstvo po oružju. Naravno, uvreda saveznika, a to su na Balkanu bili muslimani, se morala izbjegavati. Povlašćeni položaj muslimana takođe je trebalo širiti kao čin dobre volje prema savezniku. Činilo se da objavljivanje džihada, čak ni u susjednoj Bosni i Hercegovini nije igralo nikakvu ulogu u austrougarskim argumentima.⁴²

MJERE KOJE SU ISTICALE PREFERENCIJALNI TRETMAN BALKANSKIH MUSLIMANA

Povlašćeni položaj je uglavnom direktno povezan s naporima da se zemlje što efikasnije eksploatišu, i da se angažuje što manji broj vojnika za upravljanje okupiranim teritorijama. Konačno, to je prevazilazilo indirektno pomaganje ili davanje povlastica muslimanima jer su često davana i naređenja kojima je pravljen razlika između muslimanskog i pravoslavnog stanovništva – ponekad su ovim mjerama ignorisane pojedine odredbe iz Haga.

Nakon što je austrougarska vojska ušla u Srbiju i Crnu Goru postojalo je veliko interesovanje za funkcionisanje opštinskih vlasti. Zbog sve većeg nedostatka sopstvenog osoblja, okupatori su bili prinuđeni da se opredjeljuju da opštinskim vlastima upravljaju lokalni predstavnici. Ali bivše starješine uglavnom nijesu bili prisutne, ili su morale biti zamijenjene drugima zbog njihovog neprijateljskog

.....
⁴¹ HL, Ms, Nr. 309, Hugo Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine, poglavlje: VII. c. „Mil. Organisation – Sicherheitsdienst“, Organisation der Arbeitskräfte.

⁴² Vidi članak Fikreta Karčića u ovom tomu.

stava. U Sandžaku nakon Prvog balkanskog rata većinu bivših muslimanskih vođa zamijenili su pravoslavci. Budući da je bila jedna od potpisnica u Hagu, Austrougarska je kao okupator morala da se pridržava odredaba kao što je ona o zadržavanju bivših opštinskih starješina u službi.⁴³ Okupatori su se sada suočavali s dilemom da li da postave osobe iz lokalne pravoslavne elite ili bivše uticajne i naizgled kooperativne muslimane.

Dugo je ovo pitanje bilo bez zvanične odluke. Čak i onda kada je muslimansko stanovništvo najavilo emigraciju u Bosnu i Hercegovinu ili Osmansko carstvo ako ne bude angažovano u lokalnoj upravi. Prva odredba okupatorskog režima bila je da za takozvanu „novu Crnu Goru“, uključujući djelove bivšeg sandžačkog Novog Pazara, za gradove Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Peć, Đakovica i Gusinje, austrougarske okružne komande moraju da se pobrinu za jednak tretman svih stanovnika od strane opštinskih vlasti kojima upravljaju lokalni (pravoslavni) predstavnici (što znači da se pobrinu za muslimansko stanovništvo), i ukoliko se desi nepravda (bez sumnje pisci su jedino pravoslavce smatrali prestupnicima) treba joj se „oštro suprotstaviti“⁴⁴. U pojedinačnim slučajevima treba zamijeniti lokalne zvaničnike, ali samo članovima vojske.

Vidna unutrašnja rasprava uslijedila je nakon ove naredbe uključujući i odgovorne ministre u Beču. Vojna komanda uputila je pismo Ministarstvu vanjskih poslova uvjeravajući da je zadata naredba „nedovoljna (...) da se zadrži odanost onih koji su oduvijek bili naklonjeni“⁴⁵. Obavještajna služba okupacionog režima tražila je da

.....

⁴³ Strupp, *Das Internationale Landkriegsrecht*, 100–102, koji se odnosi na član br. 43.

⁴⁴ ÖStA/KA/Armeeoberkommando (AOK), Kt. 521, B-Gruppe, Nr. 76/I, AOK an 3. Armeekommando, 11.2.1916.

⁴⁵ ÖStA/KA/AOK, Kt. 521, B-Gruppe, Nr. 76/I, k.u.k. AOK an Vertreter des Ministerium des Äußern, 11.2.1916

bivša crnogorska vlast bude postavljena samo u takozvanoj Staroj Crnoj Gori od zapada do granice koju čini Tara, dok u svim ostalim djelovima vlast treba da vode austrougarski predstavnici.⁴⁶ Krajem februara 1916. godine načelnik generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf okončao je diskusiju u pogledu muslimanskog stanovništva u Sandžaku.⁴⁷ On je naredio da u svakom distriktu gdje su muslimani činili veliki dio stanovništva, uključujući Pljevlja i Bijelo Polje, oni moraju biti uključeni u opštinske vlasti. Na kraju, ovakvim rješenjem prekršen je član 43 Haške konvencije. Ali ovo neće ostati jedino kršenje kada je u pitanju muslimansko stanovništvo.

Nakon invazije, okupacione vlasti pokušale su da razoružaju sve stanovnike. Izuzetak je napravljen samo za Južnu Srbiju gdje je vojska dala oružje naizgled pouzdanim Muslimanima za obavljanje policijskog posla. „Oni su zaradili ovo povjerenje“ – tvrdio je Roda Roda u svojoj knjizi o austrougarskom pohodu u Srbiji.⁴⁸ Načelnik vojnog štaba u Beogradu, Hugo Kerchnawe, pisao je u svom izvještaju za Karnegi da naročito u južnim djelovima Srbije koji su naseljeni Muslimanima „naši interesi su bili paralelni njihovim interesima“.⁴⁹

Međutim, ovo nije bilo jedino „regrutovanje“. U svakom slučaju, regrutovanje okupiranog stanovništva za sopstvene vojne ciljeve, naročito u svojstvu vojnika predstavljalo je kršenje Haške konvencije.⁵⁰ Uključivanje u dobrovoljačke organizacije habzburške vojske ili u nacionalne

.....
⁴⁶ ÖStA/KA/AOK, Kt. 521, B-Gruppe, Nr. 76/I, Anmerkung der Nachrichtenabteilung, 1916.

⁴⁷ Franz Conrad von Hötzendorf postao je načelnik generalštaba 1906. godine, ali je karijeru započeo kao mladi poručnik u Sandžaku 1879. godine;

⁴⁸ Roda Roda, *Serbisches Tagebuch*, 233.

⁴⁹ Hugo Kerchnawe, *Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien*, 93.

⁵⁰ Karl Strupp, *Das Internationale Landkriegsrecht*, Frankfurt am Main 1914, 111, referring to article no. 52.

legije odnosilo se isključivo na muslimane iz Srbije i Crne Gore. Izvještaj govori o 10.000 vojnika muslimanske vjere koje su ponudili uglednici iz Novog Pazara, Prijepolja i Pljevalja. Najmanje 3.000 ovih vojnika borilo se u Galiciji ili su bili regrutovani u kraljevske i carske bošnjačke pukove.⁵¹ Dobrovoljno prijavljivanje Muslimana u carsku i kraljevsku vojsku nije nešto što se dešavalo samo nakon osvajanja Srbije i Crne Gore. Već 1914. godine Ministarstvo vanjskih poslova i vojno zapovjedništvo pominju u svojoj korespondenciji 20-ak Muslimana iz Sandžaka koji su se već borili u balkanskim ratovima i koji „žele da ratuju protiv Srbije“. Već u ovoj ranoj fazi Prvog svjetskog rata, načelnik generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf odgovara: „uključivanje muslimanskih dobrovoljaca je veoma poželjno i mora se svakako promovisati“.⁵² Ovakav stav se nije promijenio nakon uspješne okupacije Srbije i Crne Gore.

Izuzeci su takođe pravljani pri organizovanju dnevnog života okupacionih vojnika kao i stanovništva. Na primjer, okupacione snage koristile su hiljade privatnih zgrada za smještaj. Pošto su muslimanske kuće bile izuzete iz реквизиције, češće su korišćene kuće pravoslavnih Srba i Crnogoraca. Roda Roda je napisao u svom objavljenom dnevniku: „Oči vojnika čežnjivo su gledale na vrata kuća. Bile su tople iznutra, ali na svim vratima bili su naslikani polumjesec ili zvijezda – što je značilo da je zabranjeno tamo ulaziti“.⁵³

.....
⁵¹ HL, Ms, Nr. 309, Hugo Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine, poglavlje: VII. c. „Mil. Organisation – Sicherheitsdienst, Organisation der Arbeitskräfte.“

⁵² ÖStA/Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)/Politische Abteilung (PA) I, Kt. 820, Krieg 1914–15, Fasz. d. „Freiwillige Mohammedaner aus dem Sandschak zu unserer Südmarmee eingereiht Okt. 14-Jänner 1915“, gdje se nalaze telegrami i pisma razmjenjivana između Ministarstva vanjskih poslova i Vrhovne vojne komande, oktobar/novembar 1914.

⁵³ Roda Roda, *Serbisches Tagebuch*, 236.

Jedan od glavnih zadataka okupatorskog režima bila je što veća eksploatacija dobara te zemlje, uključujući ne samo sirovine i hranu, već i radnu snagu. Muslimanske žene bile su uglavnom jedini dio stanovništva Srbije i Crne Gore koji je bio pošteđen bilo kakvog prinudnog rada zbog vjerskih i kulturnih ubjeđenja („jer zakoni islama to zabranjuju, te nikakva otkupnina se ne može zahtijevati“).⁵⁴

Svakodnevni život je gotovo u potpunosti bio vođen i upravljao od strane okupatora, uključujući i sanitarne mjere i distribuciju hrane. Prinudne sanitarne mjere kao što je javno kupanje u okviru procesa čišćenja od vaši, koje je svakako bilo sramno i za pravoslavne žene, isključivao je samo Muslimanke. Znajući da se širenje bolesti ne može ograničiti kada je iz ovih mjera isključen veliki dio populacije, u Južnoj Srbiji, npr. u Novom Pazaru i u Crnoj Gori, morale su se zapošljavati žene ljekari.⁵⁵ Potreba za ženama ljekarima za muslimanske žene u Bosni i Hercegovini od 1878. godine je barem poslužila kao razlog za otvaranje vrata univerziteta ženama u Austrougarskoj.⁵⁶ U narodnim kuhinjama obroci su kuvani bez svinjske masti, recimo tokom okupacije u Podgorici, s objašnjenjem da tamo živi

.....

⁵⁴ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1676, MGG Serbien, 1916/18, Konv. Kreiskdo in Valjevo, orders, 1916. Takođe vidi: Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, 192f.

⁵⁵ Julius Roksandic, *Sanitäre Wacht an der Pforte des Orients und Occidents: Kriegs-Sanitäres aus dem k.u.k. Militärgeneralgouvernement in Serbien* (Belgrad: 1918), 35. Dr Roksandić je bio vojni ljekar koji je radio za sanitarni odjel vojne uprave u Srbiji. Takođe vidi: Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, 192; Tamara Scheer, *Austro-Hungarian Occupation Regimes in the Balkans (1915–1918): The Organisation of the 'Health Front'*.

⁵⁶ Martina Gamper, *Ärztinnen für Arbeiterinnen – Die Unterstützung weiblicher Ärzte durch die sozialdemokratische Arbeiterbewegung am Beispiel der Arbeiterinnen-Zeitung*, 72.

puno Muslimana. Većina svakodevnih namirnica bila je dostupna samo u okružnim prodavnicama koje su vodili okupatori. Svaka srpska i crnogorska porodica dobijala je istu količinu od svake vrste namirnice, osim Muslimana koji su dobijali zamjenu za svinjetinu.⁵⁷ Mnoge od ovih mjera su u velikoj mjeri bile uobičajena praksa u Bosni i Hercegovini, ili za muslimanske vojnice u austrougarskoj vojsci.⁵⁸

Široko korišćenje okupiranih zemalja uključivalo je organizaciju cjelokupnog privrednog života. Načelnik u Beogradu, pukovnik Hugo Kerchnawe, opisao je u svom rukopisu za Fondaciju Karnegi ekonomsku organizaciju južnih dijelova Srbije. On je ovako objasnio stav okupatorskog režima: „vrijeme koje je proteklo od balkanskih ratova bilo je prekratko za srpsku vladu da značajnije tamo promijeni ekonomske procese, tako da ukoliko austrougarske okupacione vlasti žele da budu uspješne, moraju uzeti u obzir lokalne običaje“. Pod lokalnim običajima podrazumijevan je tradicionalni osmanski ili muslimanski sistem (*çiftlik*) i gazdovanje zemljom nije prekinuto, naročito zato što se veliki broj aga veleposjednika vratio tokom austrougarske okupacije. Lokalna trgovina je takođe ostala neometana. Trezor je dozvoljavao da se porez plaća u naturi.⁵⁹ Kada je jednom prilikom tražena dozvola za držanje radnje, uprava za duvanski monopol tražila je od okružnog komandira da odgovori pozitivno na zahtjev, zbog muslimanskog porijekla podnosioca. Samo uzgredno

.....
⁵⁷ Karl Weber, *Bosnien, Montenegro und Albanien im Kriege*, 27. Karl Weber bio je švajcarski pisac koji je dobio zvaničnu putnu dozvolu.

⁵⁸ Detaljan pregled dužnosti i mjera okupacionog režima u Bosni i Hercegovini vidi u: Karl Gabriel, *Der Aufbau der Verwaltung in Bosnien-Herzegowina 1878 unter FZM Wilhelm Herzog von Württemberg und dessen Biographie* (phil. Diss, Univ. Wien, Wien 2002).

⁵⁹ HL, manuscripts, No. 309, Hugo Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine.

pominje se povoljna lokacije te radnje.⁶⁰ Ekonomska politika uzimanja u obzir lokalnih običaja za samo jednu grupu populacije postala je javna zahvaljujući putujućim naučnicima iz Austrije i Mađarske. Austrijski profesor ekonomije, Karl Pribram, godine 1918. objavio je knjigu o ekonomskoj strukturi okupirane Srbije. On je ukazao na aljkavo upravljanje monopolima u Južnoj Srbiji, gdje je roba davana (muslimanskim) trgovcima za slobodnu trgovinu, uglavnom u zamjenu za najtraženiju robu, umjesto za novac. Pribram rezimira: „Napuštanje sprovođenja onih oštih mjera koje su bile uobičajene za ostale okupirane teritorije“.⁶¹

Povlašćeni položaj bivao je očigledan kada je nastajao zahvaljujući odlukama pojedinih okružnih komandanata. Komandanti su imali punu slobodu u pogledu načina na koji će da koriste, na primjer novčane globe koje su bile namijenjene za humanitarne svrhe: neki su podržavali izgradnju katoličkih crkava, a drugi džamija iako je bilo zabranjeno favorizovati jednu grupu. Za svoju knjigu Hugo Kerchnawe je sakupio nekoliko dokumenata koji su danas dio arhivske kolekcije o njegovom radu za Karnegijevu zadužbinu. Građevinska komanda je u avgustu 1918. godine podnijela izvještaj o njihovom radu u Đakovici i Peći za protekle mjesece. Pisac je počeo od katoličkih crkava koje su u regionu rekonstruisane. A onda izvještač prelazi na zgrade druge vjere. Prve rečenice ove priče moraju biti pomenute jer one jasno prikazuju tipičan stil kada su u pitanju humanitarni poslovi: „Kako bi pokazali i našu svijest o muslimanskom stanovništvu, obnovili smo džamije Peći i Đakovice (pored toga, manje opravke su urađene u srpskim crkvama od istorijskog značaja). Imajući u vidu

.....
⁶⁰ ÖStA/KA/NFA, MGG Montenegro, Kt. 1724, pismo Tabakmonopola okružnom komandantu Podgorice, 13.2.1917.

⁶¹ Karl Pribram, *Die wirtschaftliche Verwaltung des serbischen Okkupationsgebietes*, 28–29.

ponašanje Muslimana iz Rožaja i Korita (selo u Bihoru – prim. ur) koji su se pokazali kao najlojalniji i najpouzdaniji element, džamije u tim oblastima, ukupno četiri, trebaju biti popravljene. (...) Ipak, građevinski radovi u sva tri slučaja treba da budu odrađeni na sličan način.⁶²

ZAKLJUČAK

Istoričar treba da izbjegava nebalansirano predstavljanje neke teme. Rezime, stoga, treba da bude iskorišćen za razmatranja u relativnim pojmovima. Austrougarska, kao okupator sedam zemalja i regiona, sve njih je organizovala na različite načine, i ophodila se različito prema stanovništvu. Izuzeci su takođe pravljani i za čitave okupacione režime. U skladu s naredbama vrhovne vojne komande Albanija i Poljska tretirane su kao okupirane prijateljske države i nacije – i pored toga, gotovo sve stroge mjere su takođe i tamo sprovedene.⁶³ U crnogorskom i srpskom režimu, iz religijskih i kulturnih razloga izuzeci su takođe pravljani i u slučaju hrišćana. Na primjer, bilo je zabranjeno koristiti mjeru prinudnog rada nedjeljom, tokom dana svetaca, ili na dan Svetoga Save.

Izveštaji takođe pominju tekuću diskusiju među stanovnicima Srbije i Crne Gore, uključujući i Muslimane, o tome koja grupa je najpovlašćenija. Interesantno je to što austrougarski predstavnici manje-više izbjegavaju diskusiju o posljedicama svoje politike (jedini izuzetak je pozitivna povratna informacija muslimanskog stanovništva). Istoričar se može osloniti samo na pisana dokumenta, ali i dalje ostaje otvoreno pitanje da

.....

⁶² HL, manuscripts, Nr. 309, Hugo Kerchnawe, rukopis za Fondaciju Karnegi o okupaciji Srbije, poslat 1922. godine, sadrži originalni dokument o obnovi crkava i džamija, 7.8.1918.

⁶³ Vidi: Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*.

li su i kome muslimani zaista bili lojalni – čak i onda kada spisi vojnog suda nijesu izvještavali o bilo kakvim neprijateljskim aktivnostima muslimana, već samo pravoslavaca. Takva je barem bila percepcija donosilaca odluka i oficira na terenu, što je njih činilo lojalnim. Upravo o tome je bila riječ u ovom članku: o percepciji i politici austrougarskog okupacionog režima i njihovih saradnika. I pored toga, veoma korisna bi bila studija sa tačke gledišta muslimanske populacije, kako bi se uporedili argumenti. Preferencijalni tretman nije bio rezultat predratnog planiranja okupacije, niti naređenja iz bečkih najviših vojnih institucija, već su to zahtijevali predstavnici na terenu koji su radili u okupacionim režimima. Oni su djelovali na način kojim su pokazivali svoju percepciju da ove oblasti pripadaju Muslimanima kao čin zahvalnosti za njihovu saradnju. Na kraju, ni visoka vojna komanda nije reagovala protiv ove politike.

To što su austrougarske vlasti davale prednost Muslimanima, Turcima i Albancima iako je ovo značilo kršenje Haške konvencije nije zapravo bio izuzetak. U to vrijeme, mnoga gruba kršenja su se dešavala na domaćem frontu, kao i na ratištima i okupacionim režimima. Kao i u drugim zaraćenim zemljama, haške regulative su više smatrane smjernicama, nego što su viđene kao zakoni i uglavnom su se na njih pozivali kada je dolazilo do optuživanja neprijateljskih zemalja.

Ali kakvi su bili efekti takve politike? Samo nekoliko dokumenata na to baca svijetlo. To je bilo beskonačno hodanje po zategnutom užetu: podržati stranu koja saraduje, a s druge strane ne uvrijediti previše one druge. O reakciji većinskog stanovništva, Srba i Crnogoraca, diskutovalo se samo onda kada bi već došlo do (silovitog)

otpora. Ipak, politika se nije promijenila sve do kraja okupacije. Od proljeća 1916. do jeseni 1918. godine okupacioni režim u Srbiji je smatran najboljim u pogledu primjene dobara. Stoga su, oficiri koji su radili u gradovima i ruralnim okruzima Južne Srbije i djelovima Crne Gore, s pravom pitali: zašto mijenjati uspješne i funkcionalne sisteme? Međutim, čak i kada se u obzir uzme pomenuta relativizacija, postojala je povlašćenost muslimanskog stanovništva – iako je to značilo kršenje Haške konvencije.

(s engleskog prevela **Jelena Samardžić Kotri**)

DR DRAGUTIN PAPOVIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET CRNE GORE

RAD AUSTROUGARSKE VLASTI NA UREĐENJU DRUŠTVENOG ŽIVOTA CRNE GORE 1916–1918.

Abstract

This paper deals with the influence of the Austro-Hungarian authorities on the social life of Montenegro during the occupation in 1916–1918. It is primarily based on the so far unused texts from the „Cetinjske novine“ which the Austro-Hungarian administration published during the occupation. The occupational authorities influenced on almost all areas of social life and introduced innovations in many of them. A modern public administration was formed. Using contemporary statistical methods, the occupational administration made registries of social and natural resources. The Montenegrin population became familiar with the contemporary agro-technical measures.

The occupational administration passed a set of regulations on internal and external trade, currency, finances, banking, taxes and customs. They introduced modern social policy which fought against poverty. Health care was extended through modern health-sanitary measures, new hospitals and clinics. Attention was focused on towns and markets, construction of water supply system and wells. Legal safety was improved through regulation of courts by applying Montenegrin laws. The road network was restored which allowed normal car transport. The occupiers' craft-workshops made Montenegrins became familiar with technical achievements. They introduced the daylight saving time. The work of kindergartens and elementary schools was restored. The Latin alphabet and Gregorian calendar were in use in public services and schools. Regulation of social life also included printing, journalism, amusement life and sport.

Key words: Montenegro, occupation administration, social policy, social life

Austrougarska je u januaru 1916. godine okupirala Crnu Goru, ali je to bilo više od vojnog i političkog događaja. To je bio sudar društava sa različitim sistemima vrijednosti i različitim načinima života. Austrougarska je bila velesila i tipični predstavnik razvijene evropske građanske kulture i industrijske revolucije. Crna Gora je bila mala i zaostala agrarna zemlja koja je u društvenom pogledu bila tek na početku modernizacije. Cilj Austrougarske je bio da se Crna Gora što više veže za Monarhiju, kako bi poslije rata nastavila da funkcioniše kao nezavisna država pod njenom dominacijom.¹ Prema ovom planu, Crnu Goru je trebalo pripremiti za život pod austrougarskom hegemonijom, a njeno društvo urediti prema austrougarskim standardima. U tome je okupaciona uprava vidjela čak i civilizatorsku ulogu, i tvrdila je da Monarhija treba da Crnu Goru privede zapadnoj kulturi i da unaprijedi njenu ekonomiju.²

O uticaju austrougarske vlasti u crnogorskom društvu može se govoriti na osnovu informacija iz „Cetinjskih novina“, lista koji je od avgusta 1916. do oktobra 1918. godine izdavala okupaciona uprava. Ove novine su, prvenstveno, služile ratnim i političko-propagandnim ciljevima okupacionog režima. Pored toga, u njima su objavljivane zvanične odluke i naredbe, informacije o dešavanjima: u ekonomiji, demografiji, administraciji, sudstvu, školstvu, saobraćaju. Donosile su informacije o .....

¹ Rakočević, Novica, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije Crne Gore 1916–1918“, *Istorijski zapisi*, 3, 1960, str. 618. (u daljem tekstu, Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“).

² „Šumarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

zbivanjima u okruzima, srezovima i gradovima, i uopšte, bilježile su sva važna dešavanja iz društvenog života i svakodnevice u Crnoj Gori. Iz takvih podataka, iz kojih su odstranjeni kvalifikativi a zadržane informacije, moguće je objektivno rekonstruisati rad i uticaj austrougarske vlasti u društvenom životu Crne Gore. Tim prije što se većina informacija koje su od značaja za ovu temu ne tiču direktno ratnih, ideoloških i političkih pitanja, već svjedoče o svakodnevici i uređenju crnogorskog društva u okupacionim uslovima. Na osnovu tih izvora ovdje je dat pogled na to vrijeme.

Vrhovni organ okupacione vlasti u Crnoj Gori bilo je Vojno generalno guvernerstvo, koje je formirano početkom marta 1916. godine. Prvi vojni generalni guverner je bio podmaršal Viktor Veber fon Veбенau, a od jula 1917. godine pa do kraja okupacije Crne Gore, vojni generalni guverner bio je grof Hajnrih Klam-Martinić. Vojno generalno guvernerstvo je imalo Odjeljenje za vojna i Odjeljenje za civilna pitanja.³ Ova Odjeljenja su rukovodila cjelokupnom državnom upravom i u njima nije bilo crnogorskih činovnika. Uvedena je nova administrativna organizacija. Umjesto prethodnih oblasti Crna Gora je u julu 1917. godine podijeljena na 8 okruga, koji su se dijelili na 27 srezova, a ovi na 215 kapetanija – opština.⁴ U okružnim i lokalnim organima vlasti bilo je angažovano oko 500 Crnogoraca. Okupator je isticao da je u Vojnom generalnom guvernerstvu, okružnim i gradskim komandama angažovao svoje stručnjake koji su, kako je tvrdila ova vlast, u Crnoj Gori radili na tome da se popravi situacija kao da je riječ o njihovoj kući.⁵ Formiran je veliki

.....

³ Dr Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Podgorica, 1997, str. 236–238. (u daljem tekstu, Rakočević, N, *Crna Gora...*)

⁴ Isto, str. 239.

⁵ „Iskrena riječ u zgodnom času“, *Cetinjske novine*, broj 168, 24. mart 1918, str. 1.

i funkcionalan administrativni aparat čiji je zadatak bio da Crnom Gorom upravlja po austrougarskim, odnosno savremenim principima. Okupator je u Crnu Goru uveo moderan način organizacije, što je dovelo do brojnih promjena u crnogorskom društvu.

Kako bi realizovala ovaj projekat, okupaciona birokracija je prvenstveno željela da dobije pouzdane statističke podatke o Crnoj Gori. U oktobru 1916. godine formiran je statistički ured u Vojnom generalnom guvernerstvu.⁶ Ovom uredu je bila povjerena organizacija službene statistike i sprovođenje svih statističkih radnji koje su bile neophodne za vojnu upravu. Ovo je istovremeno bio početak moderne statističke službe u Crnoj Gori. Prije formiranja ovog ureda pojedini upravni odjeli su vodili statističke podatke za svoje potrebe, a oni su se ticali socijalnog i privrednog stanja u Crnoj Gori. Statistički podaci o stanovništvu i tabelarni prikaz stanja zemaljskog bogatstva od 1. jula 1916. bili su prvi službeni statistički podaci te vrste u Crnoj Gori. U isto vrijeme obrađivao se statistički materijal za opširnu zemaljsku statistiku koja je trebalo da u kratkim i iscrpnim objašnjenjima prikaže ukupnost pojava privrednog i socijalnog života.

Okupaciona uprava je prikupljala statističke podatke o površini zemlje po okruzima, a u okviru toga urađen je prikaz površina: oranica, livada, vinograda, voćnjaka, pašnjaka, šuma, močvara, jezera, ribnjaka i odnosima posjeda, zatim broj građevinskih objekata, opis industrijskih preduzeća i rudarstva. Pored toga, posebna pažnja je posvećena podacima o žetvi iz 1916. godine i broju zemaljskog bogatstva po stanju od 21. marta 1917. godine, zatim o saobraćajnim prilikama, a posebno o plovidbi na Skadarskom jezeru. Prikupljeni statistički podaci su

.....
⁶ Dr. G. R. „Statistika u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 3.

obrađeni u skladu sa teorijskim i praktičnim metodama statistike, a osnovne jedinice su bile najmanja socijalna i administrativna jedinica (osoba i opština). Za pregled, obradu i sastavljanje statističkog materijala bilo je potrebno više sedmica, a krajem aprila 1917. godine bio je gotov elaborat o zemaljskoj statistici.

Opšte popisivanje prirodnih resursa sprovedeno je od 21. do 31. marta 1917. godine. Cilj je bio da se dobije tačan broj ovih resursa po vrstama, a po mogućnosti i po starosti, kako bi vojna uprava na osnovu tih podataka uspostavila racionalnu potrošnju u privredi. Prikupljeno je 3.600 popisnih araka sa 260.000 stupaca (svaki arak 72 stupca) i preko 5 miliona rubrika (svaki stubac 22 rubrike). Sastavljen je potpuni popis mjesta, označena su imena kućnih zajednica, zaselaka i sela, sa njihovom pripadnošću novoj opštinskoj podjeli. Izvršen je i popis stanovništva, a okupaciona uprava je namjeravala da, nakon ponovnog pregleda statističkog materijala i kontrole podataka, štampa najznačajnije statističke podatke, kao što su površina zemlje i broj stanovništva. U julu 1917. godine Crna Gora je imala oko 436.000 stanovnika koji su živjeli u 2.514 mjesta.⁷

Posebna pažnja je posvećena statističkom prikazu šumskog bogatstva, koje je bilo jedno od najvećih sirovinskih bogatstava Crne Gore. Okupaciona statistika je namjeravala da utvrdi sadržinu šuma, izmjeri površinu pod šumama, odredi vrstu drva i šume i množinu drva, i stvori temelj za racionalno iskorišćavanje šuma, odnosno temelj za šumsku industriju. Okupaciona uprava je htjela da uvede red u iskorišćavanje šuma i navela je: „Kako su šume veoma važne za narodno dobrostanje, mora se prekinuti sa dosadašnjim nerazumnim iscrpljivanjem šuma i sa nesretnim gospodarenjem, što se već veoma .....

⁷ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 239.

neugodno opaža na veliku štetu zemlje i donijeti podloga koja odgovara svim šumsko-gospodarskim zahtjevima i urediti na korist i napredak zemlje i naroda“⁸

Austrougarska je na osnovu preciznih podataka htjela da, prije svega, stvori moderan i održiv ekonomski sistem u Crnoj Gori. Cilj je bio da se Crna Gora na osnovu duštvenih i prirodnih resursa sama izdržava, što je bila velika promjena u odnosu na mirnodopski period kada Crna Gora nije mogla da se održi bez ruskih subvencija i novca koji su slali crnogorski iseljenici. Austrougarske vlasti su odale priznanje ekonomskom razvoju Crne Gore do 1914. godine i navele su da, iako u Crnoj Gori nije bilo blagostanja prema srednjoevropskom standardu, u njoj nije bilo bijede, i da je pred rat zabilježila znatan razvoj.⁹

No, tokom 1914. i 1915. godine crnogorska ekonomija je pretrpjela veliki pad što se, prije svega, odrazilo na manjak hrane i izazvalo je pojavu gladi. Početkom 1916. godine, odnosno na početku austrougarske okupacije, situacija je bila kritična. Pojavila se glad, a većina stanovništva nije imala žita ni za hranu ni za sjetvu.¹⁰ Jedna od prvih mjera okupacionog režima bilo je dopremanje životnih namirnica, a prije svega žita, i njegova distribucija stanovništvu po povoljnim cijenama i uglavnom besplatno.¹¹ Prema navodima okupacione vlasti, tokom prvih mjeseci 1916. godine stotine kamiona je od Kotora preko Lovćena do Cetinja dopremilo namirnice u zemlju, i tako je spriječeno masovno gladovanje.¹² No, okupaciona uprava je smatrala da Crna Gora ne treba i ne mora

.....
⁸ Dr. G. R. „Statistika u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 4.

⁹ F. A. „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

¹⁰ Rakočević, N. „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 616.

¹¹ P. St. „Ciljevi naše uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 1, 17. avgust 1916, str. 3.

¹² „Jesenji usjevi“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 1.

da živi od pomoći, već od svoga rada. Da bi se popravila ekonomska situacija okupaciona vlast je smatrala da se Crnogorci moraju više posvetiti radu i da im njihova zemlja može obezbijediti sve što im treba za egzistenciju.

Prva prepreka u realizaciji ovog ambicioznog ekonomsko-socijalnog plana bio je odnos Crnogoraca prema radu. Austrijska uprava je navela da su se potvrdile ranije tvrdnje o slaboj volji Crnogoraca za radom. U jednom tekstu iz okupacionih „Cetinjskih novina“ se navodi: „Dok je u drugim zemljama svaka ruka zaposlena od rano jutro do kasne noći, ovdje na žalost ne vlada baš osobita zagriyanost za rad.“¹³ Austrijska uprava je smatrala da ima civilizacijsku ulogu da Crnogorce nauči radnoj disciplini. Njeni predstavnici su navodili da habsburški vojnik mora biti učitelj Crnogorcima kako da zasuču ruke, da nije sramota mašiti se lopate i krampe, i da se Crnogorac mora naučiti kako da se sprijatelji sa radom.¹⁴ Okupaciona vlast je smatrala da će doći vrijeme kada će Crnogorci blagosiljati onaj čas kad je u Crnu Goru došao austrijski vojnik da Crnogorce preporodi u ekonomskom pogledu. Okupator je pozvao obrazovane i ugledne Crnogorce da, kao duhovni lideri, među narodom šire kulturu rada i da pozovu svoj narod da radi. Predstavnici austrougarske vlasti su im poručili: „Recite Crnogorcima da rad ne obeščašćuje čovjeka. Učinićete dobro djelo vašem narodu i vašoj domovini“. Austrougarska uprava je izjavila da bi Crnogorci, ako budu radni, mogli da postignu blagostanje, i da od Crne Gore mogu stvoriti zemlju po bogatstvu sličnu Švajcarskoj.¹⁵

.....
¹³ „C. i kr. potpore u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 12, 24. septembar 1916, str. 1.

¹⁴ „Današnja Podgorica“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 1–2.

¹⁵ Okupaciona vlast je poručila Crnogorcima: „Prošlo je za vazda vrijeme neradu. Ko sebi sam neće pomoći, tome nitko drugi neće doći u pomoć. A nije ni dostojno ponosnog Crnogorca, koji se kao vojnik

Okupaciona uprava je smatrala da Crnogorci, zbog svog vjekovnog ratničkog zanimanja, nijesu bili okrenuti radu i da su uglavnom Crnogorke radile.¹⁶ Poljoprivredni prinosi su bili mali jer su žene istovremeno obavljale više poslova i nijesu mogle da se adekvatno posvete obradi zemlje. Primijetili su da su Crnogorci smatrali da je težak rad nečasno djelo, i da ih niko nije naučio da svu svoju snagu i moć posvete razvoju ekonomije. U jednom broju „Cetinjskih novina“ objavljen je tekst s naslovom „Crnogorci na posao!“¹⁷ U njemu se navodi da je crnogorski narod krasan, kršan, čio i zdrav, da Crnogorci imaju bistar um i zdrave ruke, ali da Crnogorac ima jednu veliku manu: prezire rad, rad intenzivan na polju narodne ekonomije. U ovom tekstu je poručeno Crnogorcima da se u većoj mjeri posvete radu i da im je njihova zemlja najbolji prijatelj.¹⁸

.....

ni pred kojim drugim narodom ovoga svijeta ne treba skriti, da se uvijek te uvijek oslanja o milosrđe drugog... Bogatstvo i blagostanje stiće se samo radom, a nikada politikom. Ne važe tu veličina zemlje, već marljivost u obrađivanju zemlje, u trgovini i obrtu, koja jedina odlučuje o bogatstvu zemlje. Kad ne bi bilo tome tako, morala bi Švajcarska danas biti još siromašnijom od Crne Gore, jer tamo ima još manje zemlje za obrađivanje nego ovdje. Nije borba i politika učinila Švajcаре bogate, već njihova marljivost. Tako bi moglo i u Crnoj Gori biti, a da to iz Crne Gore učine, bila je dužnost njezinih vođa.“ „Jesenji usjevi“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 1.

¹⁶ „Rad i kultura“, *Cetinjske novine*, broj 19, 19. oktobar 1916, str. 1.

¹⁷ „Crnogorci na posao“, *Cetinjske novine*, broj 48, 28. januar 1917, str. 3.

¹⁸ U ovom članku je navedeno: „S tih razloga stoji i Crnogorac presenećen, gledajući kako marljivi austrijski vojnik radi i obrađuje njegova polja i oranice, dok je to prije bio u Crnoj Gori posao samo za žene, koje uz ostale poslove, nijesu mogle zemlji mnogo pažnje posvetiti, pa je prema tome bio prihod minimalan. No to nije smetalo, jer je uvoz bio velik, a inostrana hrana jeftina...Nastala je ljuta zima, naše lijepe oranice i livade pokriva led i snijeg, ali to marljivog poljodjelca ne smeta, on ipak radi i pripravlja se za rano proljeće...Zato i vi Crnogorci, zamislite se u svoju budućnost, zamislite se, što vas čeka u njoj. Zlo i bijeda, ali ako ćete Vaše livade i oranice lijepo urediti, ako ćete svaki i najmanji kutić zemlje izrabiti, tad

Dok je decenijama prije okupacije vladalo mišljenje da Crna Gora nema dovoljno obradive zemlje, austrougarska vlast je tvrdila da Crna Gora ima dosta plodne zemlje i da može da proizvede sve što joj treba da izdržava svoje stanovništvo.¹⁹ Poručila je Crnogorcima: „Pođite na vaše oranice i radite već jedanput za sebe. Mnogo zemlje leži još neobrađeno, i ovu treba da zasijete da vam donese zalihe“. Izjavila je da se ne zna kada će se obnoviti predratno stanje i da treba obraditi svaku stopu zemlje, a svaku biljku njegovati kao svoje rođeno dijete.²⁰ Uprava je saopštila: „Cilj neka je nama svima: što veća i što bolja proizvodnja, jedno radi opšte prehrane, a drugo, što će se svi proizvodi dobro unovčiti, što će omogućiti, da se mali posjed osloni na vlastite noge, postane samostalniji, što će biti potrebno i za sticanje novih tekovina u novom poretku“. Okupaciona uprava je navela da se svako parče plodnog tla mora iskoristiti, i da se manje površine moraju obrađivati kao vrtovi.²¹

Kako bi se maksimalno iskoristile obradive površine, u martu 1916. godine izdata je naredba prema kojoj je u svakoj kapetaniji (opštini) trebalo formirati „gospodarsvene odbore“ od 5–7 članova čiji je zadatak bio da sastave popis domaćinstava, obradivih površina i usjeva.²² U ove odbore je trebalo da uđu najbolji i najuticajniji zemljoposjednici i glavni kmetovi. Predviđena je obavezna i besplatna pomoć oko obavljanja poljoprivrednih

.....
se ne trebate bojati nikoga. Vaš najbolji prijatelj, vaša je zemlja... Crnogorci do sada junaci sa mačem u ruci, dao Bog da poslije rata postanete junaci sa lopatom i motikom u ruci, jer će poslije toga strašnoga svjetskog klanja vrijediti samo onaj tko će znati baratati gospodarskim oružjem.“ Isto.

¹⁹ „Jesenji usjevi“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 1.

²⁰ „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 47, 21. januar 1917, str. 3.

²¹ „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 51, 8. februar 1917, str. 3.

²² Rakočević, N., „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 632–633.

radova. Podijeljeni su: sjeme, oruđa i mehanizacija za sjetvu, ali je zbog ljetne suše žetva podbacila u prinosima.

Pripreme za jesenju sjetvu 1916. godine izvršene su pod nadzorom režima, a cilj je bio da se obrade i one površine koje su decenijama bile zapuštene.²³ Austrougarska vlast je obećala da će organizovati rad tako da svako kome treba dobije pomoć, a upravama u opštinama preporučila je da jedni drugima pomažu u sjetvi. Ko ne bi obrađivao zemlju, zapriječeno je oduzimanjem i davanjem te zemlje onome ko hoće da sije i žanje.

U novembru 1916. godine Vojna generalna uprava je izdala uredbu o osnivanju „gospodarskih povjereništava“ čiji je zadatak bio da: obrade zapuštena imanja, osiguraju obradu manastirskih imanja, pruže pomoć domaćinstvima sa manjkom radne snage, obezbijede sjeme i đubrivo, suzbiju štetočine i ustanove prometna sredstva.²⁴ Ova povjereništva su imala 5–7 članova u svakoj opštini. Njihova funkcija je bila počasna, ali se za neizvršavanje dužnosti član povjereništva mogao kazniti do 1.000 kruna i do 3 mjeseca zatvora.

Predviđena je radna obaveza u polju za svakog muškarca i ženu, izuzev za sveštenike, zanatlije, ljekare i nespособne. Obećana je besplatna pomoć u oruđima i stoci za rad, a višak radne snage je mogao da se po potrebi ustupi drugim opštinama (kapetanijama). Osobe koje su živjele od nadnice ili nedjeljne plate dobijale su naknadu za rad u polju, a visinu plate je određivao okružni zapovjednik. Za neobrađene površine određena je prisilna uprava i cio prihod sa takvog zemljišta je išao okupacionoj upravi. U slučaju da su se vlasnici ovih imanja kasnije vratili, okupaciona uprava je bila dužna da im obezbijedi namirnice .....

²³ „Jesenji usjevi“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 1.

²⁴ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 633.

neophodne za život do naredne žetve. Napuštena imanja, koja su uglavnom pripadala komitama, obrađivale su okupacione čete i to najčešće ona imanja koja su se nalazila u blizini austrijskih postaja. Visoke novčane i zatvorske kazne (do 2.000 kruna i do 6 mjeseci) bile su predviđene za one koji se nijesu pridržavali propisa u obradi zemlje. Sve odredbe u ovom poslu su donosili i izvršavali okružni zapovjednici.²⁵

Sredinom aprila 1917. godine Vojno generalno guvernerstvo je izdalo opsežne odredbe za žetvu.²⁶ Cilj je bio da se u Crnoj Gori proizvede dovoljno žita za domaće potrebe, odnosno za prehranjivanje crnogorskog stanovništva i dijela okupacione vojske. Vojno generalno guvernerstvo je početkom marta 1917. godine izdalo naredbu da se četvrtina obradive površine mora zasijati kulturama koje odredi vojna vlast, a u aprilu 1917. izdata je naredba da poljoprivrednici moraju prijaviti obrađeno zemljište i količine koje su posijali.²⁷ Na osnovu toga, kao i na osnovu procijenjenih prinosa, okupaciona vlast je određivala količine koje je trebalo predati po normiranim cijenama. To je bila rekvizicija. Od toga se oduzimala količina koja je bila potrebna za prehranu porodice (po određenim normama), za sjeme i za prehranu stoke. Za predatu (rekviriranu) robu okupator je plaćao u novcu prema zvaničnim cijenama, a isplata je vršena nakon odbijanja troškova oko skupljanja i prevoza. U visini od 10% vrijednosti predate rekvizicije izdavani su monopolisani artikli: so, šećer i petrolej. Rekvizicija se obavljala u koordinaciji okružnih i sreskih zapovjedništava, predsjednika opština, kmetova i žandarmerijskih stanica. Viškovi koje je trebalo predati, utvrđivani su posebno za

.....
²⁵ Isto, str. 634.

²⁶ „Narodno gospodarstvo. Odredbe za žetvu 1917.“, *Cetinjske novine*, broj 70, 15. april 1917, str. 3.

²⁷ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 631.

svaki okrug, tako što su sreska zapovjedništva javljala okružnom zapovjedništvu stanje usjeva, a onda je okružno zapovjedništvo određivalo koliko će svaki srez i opština predati od prinosa. Pod kontingent su spadali: pšenica, raž, kukuruz, ječam, suražica, proso i pasulj, uz određene cijene. Ono što proizvođačima ostane mogli su slobodno prodavati ali po cijenama čiji je maksimum određivalo Vojno generalno guvernerstvo. Izvoz ovih viškova iz Crne Gore bio je zabranjen.

Kontingent koji je trebalo predati okružnom zapovjedništvu morao se dopremiti u sjedište okruga. Ovi proizvodi su se morali dopremiti najkasnije tri sedmice nakon žetve i branja. Vojna uprava je oglasila da će kupovati viškove slame i sijena, kao i sjemenke od suncokreta, tikve i maka. Kako su suncokret, tikva i mak donosili veliki plod, stanovništvu se preporučivalo njihovo uzgajanje, a naročito jer je vojna uprava obećala da će za njih ponuditi visoku cijenu. Vojna uprava je na ovaj način željela da osigura dovoljne količine žitarica za prehranu stanovništva u Crnoj Gori i navela je da će količine (kontingent) koje se predaju okružnim zapovjedništvima ostati u zemlji i prodavati se onima koji nemaju zemljišta. Proizvođačima koji ne bi ispunili svoje obaveze u rekviziciji zapriječeno je oduzimanjem cijele žetve, a oni ma koji bi predali određeni kontingent, obećana je pomoć u slučaju da im se kasnije isprazne zalihe.²⁸ Od količine žita koja je ostajala proizvođačima oduzimala se desetina. Desetina je uzimana i od proizvedenog krompira, ali ovaj artikal nije ulazio u rekviziciju.²⁹ Pored rekvizicije, najteže su bile kazne za opštine gdje su se pojavljivale komitske čete koje su napadale austrougarske vojnike.³⁰

.....
²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, str. 630.

Okupaciona vlast je ličnim primjerom pokazala kako treba obrađivati zemlju. Tako je, na primjer, okružna komanda u Nikšiću u proljeće 1917. godine, u vlastitoj režiji, zasadila 210 rala zobi i 50 rala ječma.³¹ Od prvih 210 rala 160 je pripadalo ljudima koji nijesu imali ni sjeme, ni tegleću stoku neophodnu za sjetvu. Nakon ovih mjera, okupaciona vlast je sredinom 1917. godine tvrdila da je u Crnoj Gori bilo najviše obrađenog zemljišta od početka Prvog svjetskog rata.³²

Okupaciona vlast je u „Cetinjskim novinama“ objavila seriju članaka o ekonomiji s ciljem da edukuje Crnogorce o, prije svega, agrotehničkim mjerama. Prva mjera koju su vlasti preporučile bila je zamjena rala plugom, jer je plug bolje pripremao zemlju za obrađivanje.³³ Plug je u fabrici koštao 100 kruna, ali se isplaćivao vrlo brzo jer je donosio veći prihod. U julu 1916. godine zvanična otkupna cijena 100 kg pšenice je bila 30 kruna. Poljoprivrednici su edukovani kako da koriste đubrivo i kako da biraju najbolje sjeme. Preporučeno je sijanje kukuruza jer je sjetva ove žitarice tražila najmanje sjemena i davao je veći prinos od ostalih žitarica. Savjetovano je da se siju proso i heljda, jer su s malo sjemena zasijavali velike površine, a davali su od 100 do 200 puta više ploda u odnosu na sjeme. Zbog većeg prinosa umjesto krompira preporučivana je sjetva kranjske repe (keleraba) i bijele repe, koje nijesu bile hranljive kao krompir, ali se to u ishrani moglo nadoknaditi u kombinaciji sa kukuruzom. Savjetovano je kako da se pravilno uzgaja krompir u cilju povećanja prinosa.³⁴ Poručeno je da je gajenje povrća u

.....
³¹ „Poljoprivreda u Nikšićkom okružju“, *Cetinjske novine*, broj 79, 17. maj 1917, str. 2.

³² „Generalni guverner podmaršal pl. Weber“, *Cetinjske novine*, broj 95, 12. jul 1917, str. 1.

³³ „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 51, 8. februar 1917, str. 3.

³⁴ „Narodno gospodarstvo. Nešto o krtoli“, *Cetinjske novine*, broj 92, 1. jul 1917, str. 3.

blizini većih gradova najunosnije za malog proizvođača, i da mali posjednik izmjenom više kultura na istom zemljištu tokom iste godine može da ostvari visoke prinose.³⁵ Okupaciona vlast je edukovala stanovništvo kada i kako treba žnjati usjeve, i to je objavila za sve vrste žitarica, povrća i industrijskog bilja.³⁶

Stanovništvo je podučavano kako da se brine o stoci, naročito o priplodnim grlima.³⁷ Okupacione vlasti su upozoravale da se sa životinjama mora bolje postupati, jer su primijetili da Crnogorci, naročito prema životinjama koje koriste za teške radove, grubo postupaju.³⁸ Zbog toga su objavili: „Mučenje životinja moramo da najoštrije osudimo, pa upozoravamo sve, koji sa životinjama rade, da su u prvom redu ljudi, a u drugom da su im te životinje baš najbliži i najkorisniji saradnici za obezbjeđenje njihovog života“. Vojna uprava je savjetovala da se životinjski ostaci: rogovi, papci i kosti, ne tretiraju kao beskorisni otpad.³⁹ U Crnoj Gori nije postojala industrija za preradu ovih sirovina pa je preporučeno da se oni izvoze, jer su se od njih pravili: ljepilo, vještačko đubrivo i sapun. Sapun je bio skup zbog toga što su sirovine uglavnom usmjeravane za potrebe vojne industrije i uvezio se u Crnu Goru iz Monarhije. Takvih fabrika je bilo dosta u Monarhiji. Vojna uprava u Crnoj Gori je izvršila test, i počela je da skuplja ove sirovine. Tako je, prema tvrdnjama okupatora, za kratko vrijeme na Cetinju skupljeno oko 30 tona ovih sirovina (kostiju i rogova). Okružna vojna skladišta su kupovala suve i očišćene kosti po 9 .....

³⁵ „Narodno gospodarstvo. Hranivost povrća“, *Cetinjske novine*, broj 139, 13. decembar 1917, str. 3.

³⁶ „Narodno gospodarstvo. Kad koji usjev treba žnjati?“, *Cetinjske novine*, broj 197, 4. jul 1918, str. 3.

³⁷ „Narodno gospodarstvo. Podbacivanje kod stoke“, *Cetinjske novine*, broj 52, 11. februar 1917, str. 3.

³⁸ „Za zaštitu životinja“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 3.

³⁹ „Rogovi, papci i kosti“, *Cetinjske novine*, broj 70, 15. april 1917, str. 3.

filira (100 filira=1kruna) po kilogramu, suve ovčje i kozje rogove po 12 filira, a veće suve i očišćene govede rogove po 30 filira po kilogramu. Za jednu trećinu cijene u okružnom skladištu moglo se dobiti soli i šećera. Krajem maja okružna skladišta su počela otkup jaja po cijeni od 20 filira po komadu, ili za šećer i so u protivvrijednosti.⁴⁰

U ljeto 1917. godine Vojno generalno guvernerstvo je širom Crne Gore organizovalo stanice za otkup, konzerviranje i preradu voća.⁴¹ Okružna zapovjedništva su podsticala trgovce i uzgajivače da voće prodaju okružnim skladištima za gotov novac ili da ga zamijene za životne namirnice. Vojna uprava je savjetovala poljoprivrednike kako da prave i održavaju rasadnike voćaka.⁴² Pošto je vladala nestašica sapuna, sirćeta i skroba, okupaciona vlast je obavještavala stanovništvo kako sapun i skrob mogu da se prave od kestenovog ploda i divljeg kestena, a sirće od jabuka.⁴³

Fabrika duvana u Podgorici je, prema tvrdnjama okupacione vlasti, radila punim kapacitetom i zapošljavala je više od 100 radnika.⁴⁴ Proizvodnja duvana je tokom rata opadala u Crnoj Gori, ali je okupaciona uprava tokom 1917. preduzela niz mjera za poboljšanje prinosa duvana. Povećani su zasadi i zasijano je kvalitetnije sjeme, a o tome su brinuli okupacioni stručnjaci.

Austrougarska propaganda je isticala značaj ovih mjera u modernizaciji crnogorske poljoprivrede. Početkom septembra 1917. godine u „Cetinjskim novinama“ objavljen

.....
⁴⁰ „Prodaja jaja“, *Cetinjske novine*, broj 82, 27. maj 1917, str. 2.

⁴¹ „Domaće vijesti. O oduzimanju voća“, *Cetinjske novine*, broj 109, 30. avgust 1917, str. 2.

⁴² „Narodno gospodarstvo. Rasadnici voćaka“, *Cetinjske novine*, broj 169, 28. mart 1918, str. 3.

⁴³ „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 129, 8. novembar 1917, str. 3.

⁴⁴ „Jedna godina finansijske uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 96, 15. jul 1917, str. 2.

je tekst u kome se navodi: „Usljed blagotvornog djelovanja vojne uprave, počela se Crna Gora buditi na nov život. Hrabri sinovi ovijeh krša, koji su dosle čvrsto prijanjali uz djedovske običaje, otuđiše se i zaostaše donekle iza ostalih naroda. No sad upoznaše blagodatni najnovijih tehničkih izuma i modernog gospodarenja jedne velike vlasti i brzo osjetiše blagotvorni upliv centralne Evrope. Dobročinstvo ovo ostaće trajno. Dobre strane ove lijepe zemlje s ljubavlju su proučene i svijetu pokazane. Evropa je tek nastojanjem Austro-Ugarske bolje upoznala Crnu Goru. Ona je svratila pažnju kulturnih, gospodarskih i trgovačkih središta na ovu zemlju.“⁴⁵

Dok je okupaciona uprava tvrdila da je postigla istorijski uspjeh u crnogorskom društvu, crnogorska emigraciona vlada je sredinom 1917. godine objavila da u Crnoj Gori vlada teška glad.⁴⁶ Krajem oktobra 1917. godine „Glas Crnogorca“ je objavio da u Crnoj Gori vlada očajno stanje, da je glad strahovita i da dnevno umire 200 osoba, naročito žena i djece.⁴⁷ U istom tekstu se navodi da je okupator obustavio uvoz hrane u Crnu Goru i da se zemlja nalazi u stanju tragične agonije. „Ujedinjenje“, glasilo Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, tvrdilo je da je rekvizicija bila višestruko na štetu crnogorskih proizvođača i da se, na primjer, rekvirirana vuna plaćala po 3 krune za kilogram, a da se u zemljama austrijskih saveznika prodavala po 25 kruna, da se stoka rekvirirala po 1,2 krune za kilogram, a da je fiksirana tržišna cijena bila 3 krune.⁴⁸ Rekvirirano žito se plaćalo po 28 para za kilogram a na tržištu je koštalo 5–8 kruna.

.....

⁴⁵ „Tiskarska umjetnost“, *Cetinjske novine*, broj 110, 1. septembar 1917, str. 1.

⁴⁶ „Za Crnu Goru“ i „Iz otadžbine“, *Glas Crnogorca*, broj 17, 19. jun 1917, str. 1.

⁴⁷ „Očajno stanje naroda u zauzetoj Crnoj Gori“, *Glas Crnogorca*, 28. oktobar–10. novembar 1917, str. 2.

⁴⁸ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 635.

Moderni pristup organizaciji poljoprivredne proizvodnje nije dao željene rezultate i nije obezbijedio poljoprivredne proizvode za crnogorsko stanovništvo zbog surove rekvizicije. Očekivani poljoprivredni prinosi su podbacili zbog velikog broja interniranog radnog stanovništva, prisilnog javnog rada i nedostatka tegleće stoke. Okupaciona uprava nije imala strpljenja ni takta u realizaciji ovog programa, i zbog toga je izazvala otpor stanovništva. Brojne porodice nijesu mogle da obezbijede hranu, pa je glad bila sastavni dio života crnogorskog stanovništva i u toku okupacije.⁴⁹ Crnogorsko stanovništvo je gladovalo, i to je bila jedna od najtežih gladi u crnogorskoj istoriji.⁵⁰ Okupaciona uprava je nastojala da u crnogorsku poljoprivredu uvede savremeni način organizacije i proizvodnje. No, u tome je postupala prestrogo i htjela je da za samo dvije godine promijeni vjekovni način poljoprivredne proizvodnje u Crnoj Gori. Zato je neminovno došlo do sukoba dva mentaliteta i dva načina života i rada. Okupaciona uprava je, kao i cijela Monarhija, funkcionisala po preciznom birokratskom i statističkom sistemu, a crnogorsko društvo po improvizaciji, anarhiji i slobodnom nahođenju. To je okupator pokušao da riješi rigidnim odnosom prema stanovništvu. Pored toga, okupaciona uprava je ovaj ambiciozni poljoprivredni plan sama potkopala jer je internirala i na prinudni rad poslala oko 15.000 Crnogoraca.⁵¹ Uspostavila je nepravedan sistem rekvizicije, koji je pogoršao prehrambenu situaciju i održao stanje gladi. Time je okupaciona vlast ovaj poljoprivredni program učinila nepopularnim. Pozitivni efekti poljoprivredne politike okupacione vlasti bili su: precizan popis poljoprivrednog zemljišta, promovisanje svijesti da u Crnoj Gori ima dovoljno obradivih površina

.....
⁴⁹ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 266. i 271.

⁵⁰ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 634.

⁵¹ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 328.

da može sama da se hrani, poboljšanje radne etike, uvođenje modernih agrotehničkih mjera i racionalan odnos prema prirodnim resursima i sirovinama.

Osim što je nastojala da unaprijedi poljoprivrednu proizvodnju u Crnoj Gori, okupaciona vlast je donijela niz uredbi kojima je regulisala trgovinu. Cjelokupnom trgovinom u Crnoj Gori, kao i razmjenom (uvozom i izvozom iz Monarhije) rukovodio je Odjel (Odjeljenje) za promet robom pri Vojnom generalnom guvernerstvu.⁵² Za direktnu trgovinu sa stanovništvom i trgovcima osnovana su okružna skladišta u Cetinju, Podgorici, Kolašinu, Baru, Nikšiću, Pljevljima i Peći, a u svakom okrugu je osnovano i nekoliko podružnica. Pored toga, kod pojedinih vojnih stanica osnovana su posebna mjesta za isporučivanje životnih namirnica. Iz ovih skladišta su, po tvrdnjama okupatora, sve kapetanije dobijale žito, brašno i so za stanovništvo, i to po povoljnim cijenama, dok se veći dio ovih namirnica siromašnim porodicama dijelio besplatno. Cijene na malo su bile jedinstvene u svim skladištima u Crnoj Gori, što je bila jedna od mjera protiv špekulacija i poskupljenja.

I domaći trgovci su mogli da u okružnim skladištima nabavljaju robu po cijenama na veliko, koje su omogućavale trgovcima da nakon prodaje po utvrđenim cijenama na malo ostvare dobitak. Okupacione vlasti su trgovcima ovu robu transportovale do njihovih radnji. Tako su iz Monarhije u Crnu Goru uvezene velike količine šećera, kafe, povrća, sirća, ulja, soli, mineralne vode, petroleja, šibica, sapuna, naftalina i bakrovog sulfata (potreban za obrađivanje vinograda). Ostale vrste robe trgovci su nabavljali direktno iz Monarhije, a okupaciona uprava je posredovala da se skinu zabrane sa izvoza nekih proizvoda iz Monarhije, i da se uvezu u Crnu Goru.

.....
⁵² S, „Razvoj i organizacija trgovine u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 2.

Sve molbe trgovaca za uvoz robe iz Monarhije u Crnu Goru ovaj Odjel za promet robom je prosljeđivao nadležnim austrijskim i ugarskim središnjim oblastima kako bi se što brže rješavale. U Beču i Budimpešti su postojale Ekspoziture odjela za promet robom, koje su odlučivale o prometu robe između Monarhije i okupiranih zemalja. Ekspozitura u Beču je imala zastupnika Odjela za promet robom pri Vojnom generalnom guvernerstvu u Crnoj Gori. Posredstvom ovog sistema u Crnu Goru je uvezeno dosta robe iz Monarhije, pa je okupaciona vlast tvrdila da je trgovina u Crnoj Gori potpuno oživjela i da se sve više razvija.

Crnogorski trgovci koji su željeli da direktno uvoze robu iz Monarhije morali su da Odjelu za promet robe Vojnog generalnog guvernerstva prilože listu robe, koja je morala imati opis robe, količinu, vrijednost i ime nabavljača.⁵³ Okupacione vlasti su upozoravale trgovce da ne preduzimaju uvoz robe iz Monarhije bez ove dozvole, jer su dolazili u situaciju da im se roba zaustavlja na carini i tamo stoji dok ne dobiju potrebne dozvole. I pored ovih odredbi, roba za koju je postojala zabrana izvoza iz Monarhije dospijevala je u Crnu Goru, odnosno bilo je krijumčarenja, a okupaciona vlast je prijetila ostrim kaznama za uhvaćene krijumčare.⁵⁴

Omogućena je trgovina i obezbijeđen je uvoz neophodnih artikala, pa je okupaciona uprava tvrdila da je stanovništvo moglo da gotovo normalno podmiruje svoje potrebe, i da su trgovine u crnogorskim gradovima imale gotovo normalno obilježje.⁵⁵ Cijene životnih namirnica

.....
⁵³ „Uvoz iz Monarhije“, *Cetinjske novine*, broj 24, 5. novembar 1916, str. 3.

⁵⁴ „Protupropisni izvoz robe iz Monarkije“, *Cetinjske novine*, broj 47, 21. januar 1917, str. 3.

⁵⁵ F. A., „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

su bile fiksirane kako bi se spriječile spekulacije, i one su se mogle kupiti prema uređenim cijenama u vojničkim okružnim skladištima i podružnicama. Zvanično propisane cijene životnih namirnica u julu 1916. godine bile su za 100 kg: pšenice 30, raži 26, ječma 25, kukuruza 26, krompira 8, pasulja 40, prosa 18, pšeničnog brašna 42, ražanog brašna 41, ječmenog brašna 41, kukuruznog brašna 34, sunčanica 70 kruna.⁵⁶ Ovo su bile cijene austrijskog otkupa, a stanovništvo ih je plaćalo po većim cijenama. U junu 1918. godine cijene su bile znatno veće nego dvije godine ranije. Cijena 100 kg pšenice je bila 100, raži 80, kukuruza u zrnu 75, heljde 90, pasulja 130, graška 200 i krompira 30 kruna, odnosno u prosjeku oko 3 i po puta veće nego dvije godine ranije. U julu 1917. cijena kilograma pšeničnog hljeba je bila 1,4 kruna, kukuruznog 1,6 kruna, svinjske masti 9, sirove slanine 8, pršuta 6, govedeg i bravljeg mesa 4, pileline 3–5, ribe 1,5–3,5, mlijeka 1, sira 3–6, krompira i raznog povrća 0,8 kruna, ali su namirnice po ovim cijenama mogle dobiti samo one osobe koje su primale pomoć od okupacione vlasti i koje su imale specijalne karte za snabdijevanje.⁵⁷ Na tržištu su ove cijene išle naviše, jer se trgovci često nijesu pridržavali propisanih cijena.⁵⁸

Na Cetinju je, pored dnevnog, otvoren sedmični pazar, na koji su prodavci iz čitave Crne Gore iznosili robu. Glavni pazar na Cetinju održavao se ponedjeljkom. Životne namirnice su se, zvanično, prodavale u skladu sa propisanim cijenama, a ukoliko su trgovci odstupali od propisanih cijena gradsko zapovjedništvo ih je kažnjavalo.⁵⁹ Tako je, na primjer, gradska uprava sredinom oktobra 1916.

.....
⁵⁶ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 635.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ „Maksimalne cijene živežnih namirnica“, *Cetinjske novine*, broj 14, 1. oktobar 1916, str. 3.

⁵⁹ „Tjedni sajam“, *Cetinjske novine*, broj 15, 5. oktobar 1916, str. 3.

godine nekoliko prodavaca kaznila između 13 i 23 kruna, a kazne za ovaj prekršaj su bile između 10 i 50 kruna.⁶⁰ Drugom uredbom bilo je najstrože zabranjeno da prodavci svoju robu nude po kućama, jer se tako nijesu mogle kontrolisati cijene namirnica.⁶¹ Po tvrdnjama okupacione vlasti, sedmični pazari na Cetinju su krajem oktobra i početkom novembra 1916. godine bili dobri i iznad svakog očekivanja.⁶² Bilo je razne robe, po umjerenim cijenama, a bilo je i dosta kupaca. Nakon ovih mjera okupaciona vlast je početkom oktobra 1916. godine tvrdila da je trgovina u Crnoj Gori oživjela i da je počeo značajan otkup domaćih poljoprivrednih proizvoda, kao i da su domaći trgovci u tome dobro prošli jer su vojne vlasti od njih za gotov novac kupovale robu.⁶³ Domaći trgovci su robu koju su gomilali dvije godine prodali Vojnoj upravi za gotov novac i dobre cijene, i tako su uvećali kapital.⁶⁴

Za funkcionisanje ekonomije neophodno je bilo urediti valutni i bankarski sistem. Pred odlazak iz Crne Gore crnogorska vlada je svojim činovnicima i namještenicima isplatila polugodišnju platu u bonovima – papirnim perperima, koji su bili bezvrijedni.⁶⁵ Od 1914. do 1916. godine crnogorska vlada je izdala 15 miliona papirnih perpera – bonova, koji nijesu imali pokriće. Pored njega bilo je dosta austrougarskog papirnog, srebrnog i zlatnog novca u zemlji, ali je on povučen iz upotrebe kada je počeo rat.

Okupaciona uprava je crnogorske bonove-perpere žigosala i umanjila je njihovu vrijednost do 50%, odnosno

.....
⁶⁰ „Tjedni sajam“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 3.

⁶¹ „Mijenjanje robe“, *Cetinjske novine*, broj 19, 19. oktobar 1916, str. 3.

⁶² „Tjedni sajam“, *Cetinjske novine*, broj 24, 5. novembar 1916, str. 3.

⁶³ S, „Razvoj i organizacija trgovine u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 1.

⁶⁴ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 637.

⁶⁵ „Jedna godina finansijske uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 96, 15. jul 1917, str. 2.

1 kruna 2 perpera – bona, i oni su se potom primali u svakoj javnoj blagajni u Crnoj Gori i koristili za kupovinu životnih namirnica, ali su važili samo u Crnoj Gori. Vremenom je kupovna moć perpera – bonova dodatno opala što je dovelo i do slabljenja kupovne moći stanovništva.⁶⁶ Propadanju papirnih perpera doprinijeli su trgovci i špekulanti koji su ih plaćali po jedan groš što je uticalo na skok cijena na tržištu.⁶⁷ Austrougarska je omogućila upotrebu kovanog perpera u odnosu 1 kruna 1 perper.⁶⁸ Obaranje vrijednosti perpera-bona je nanijelo veliku štetu crnogorskoj ekonomiji. Izazvalo je izvlačenje zlata i srebra od crnogorskog stanovništva, i smatra se da je do jula 1918. godine iz Crne Gore izvezeno oko 4,5 miliona kruna u zlatu.⁶⁹

Uređenje novčanih prilika omogućilo je ukidanje moratorijuma na rad banaka. Moratorijum na kreditne obaveze ukinut je 1. novembra 1916. godine, pa su crnogorske banke pozvale svoje dužnike da izmire obaveze, čime je počeo rad banaka.⁷⁰ Od 1. aprila 1917. godine omogućeno je privatnim licima slanje gotovog novca u pismima u unutrašnjem prometu na području okupirane Crne Gore.⁷¹ Do tada se to moglo raditi samo u službenom prometu. No, i dalje je važila zabrana slanja novca za privatna lica između okupiranih područja sa Monarhijom kao i između okupiranih područja. Okupaciona vlast je sredinom 1917. godine tvrdila da Crna Gora ima gotovo normalno funkcionisanje finansijskog sistema. S druge strane, crnogorska emigrantska vlada je tvrdila

.....
⁶⁶ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 285.

⁶⁷ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 628.

⁶⁸ F. A, „Narodno gospodarstvo“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

⁶⁹ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 285–286.

⁷⁰ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 22, 29. oktobar 1916, str. 3.

⁷¹ „Otpremanje gotovog novca u vrijednosnim pismima“, *Cetinjske novine*, broj 73, 26. april 1917, str. 2.

da okupaciona vlast kroz umanjenje vrijednosti perpera nasilno skuplja zlatan novac i nakit, i da je iz Crne Gore izvukla 100.000 kruna zlatnog novca.⁷²

Obnovljen je rad poreske i carinske službe. Porez za 1916. godinu je prikupljan na osnovu postojećih crnogorskih zakona i propisa, i na osnovu postojećih podataka o poreskim obveznicima.⁷³ U maju 1917. godine Vojno generalno guvernerstvo je izdalo naredbu o upisivanju pokretne i nepokretne imovine u poresku knjižicu radi razrezivanja dacije za 1917. godinu.⁷⁴ U slučaju netačnih podataka poreskih obveznika, prikrivena i neprijavljena imovina je mogla da se oduzme. Ovo je urađeno u skladu sa članom 7 Pravila i uputstava za upisivanje i neplaćanje dacije iz 1904. godine. Dacija na zemlju i stoku je 1917. godine uvećana 100%. Plaćanje se moglo obaviti u krunama, perperima i u naturi (poljoprivrednim proizvodima). Novac od poreza je korišćen za izdržavanje administracije, sudova, škola i svih ustanova gdje su radili crnogorski državljani, kao i za opštinske budžete iz kojih se dobrim dijelom izdržavala gradska sirotinja.⁷⁵ Okupaciona vlast je čestim javnim apelima pozivala na redovno plaćanje poreza i prijetila kaznama. Iako nema preciznih podataka, izgleda da je porez dobro naplaćivan, što se vidi na osnovu teksta objavljenog sredinom 1917. godine u „Cetinjskim novinama“. U njemu se kaže: „Što se tiče porezni savjesti, treba Crnogorcu dati najbolju svjedodžbu“.⁷⁶ Okupacione vlasti su navele da Crnogorci redovno izmiruju svoje poreske obaveze, i da porezi, naročito u Staroj Crnoj Gori, nijesu veliki.

.....
⁷² „U Crnoj Gori kupe zlato“, *Glas Crnogorca*, broj 18, 28. jun 1917, str. 1.

⁷³ Rakočević, N, „Prilozi istoriji Austro-Ugarske okupacije...“, str. 628.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, str. 629.

⁷⁶ „Jedna godina finansijske uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 96, 15. jul 1917, str. 2. Isto.

Porez se plaćao dva puta godišnje. Zaključno sa 1. junom plaćala se godišnja dacija, sveštenički prirez i obavezni rad, a do 1. septembra plaćao se porez na prihode od: kapitala, trgovine, ličnog rada i kirija.⁷⁷ Okupator je u finansijskoj službi angažovao znatan broj crnogorskih činovnika i tako im je omogućio egzistenciju. Carinska služba je funkcionisala na osnovu postojećih crnogorskih zakona. Prihodi od carine su smanjeni, jer je Crna Gora robu uvozila samo iz Monarhije. Državni monopoli duvana, cigaretnog papira, soli i fulmine upotrebljavani su u korist Crne Gore.

U Crnoj Gori je i prije Prvog svjetskog rata bio veliki broj siromašnih, a dvije godine rata su drastično pogoršale socijalnu situaciju. Austrougarska vlast je uvela i moderan način vođenja socijalne politike. Za one koji nijesu mogli da rade okupacioni režim je formirao poseban socijalni program. Okupaciona vlast je izjavila da su svi prethodni činovnici koji su u okupacionom režimu ostali bez posla, penzioneri, udovice, siročad i invalidi iz vojne blagajne dobijali mjesečne nadoknade u skladu sa propisanim kvotama za mjesečne potrebe.⁷⁸ Ove novčane nadoknade su isplaćivane uz dokaz da su to pravo imali prije okupacije, da su oni i njihove porodice lojalni okupacionoj vlasti i da nemaju drugih prihoda. Takođe, uslov za socijalnu pomoć je bio dokaz da je osoba radno nesposobna. U teškoj situaciji je naročito bilo gradsko stanovništvo. Zbog nedostatka posla, pada primanja u zanatstvu, trgovini i administraciji i visokih cijena namirnica, u crnogorskim gradovima je porastao broj siromašnih koji nijesu mogli da se prehrane.

Dok je u periodu crnogorske države pitanje pomoći socijalno ugroženima rješavano od situacije do situacije i od

.....
⁷⁷ „Plaćajte porez!“, *Cetinjske novine*, broj 115, 20. septembar 1917, str. 2.

⁷⁸ „C. i kr. potpore u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 12, 24. septembar 1916, str. 1.

slučaja do slučaja, austrougarska vlast je smatrala da se takvim osobama mora pomoći preko nadležnih institucija. U okviru Odjeljenja za civilna pitanja funkcionisalo je Političko-administrativno odjeljenje koje je, između ostalog, imalo referenta za socijalna pitanja.⁷⁹ Pored toga, pri varoškim opštinama formirani su odsjeci za siromašne.⁸⁰ Potrebe za socijalnom pomoći su bile velike jer je, prema tvrdnjama najviših predstavnika okupacione vlasti, početkom 1917. godine u cijeloj Crnoj Gori vladala velika oskudica hrane, a u većem dijelu zemlje je vladala glad.⁸¹ Stanje se pogoršalo početkom 1918. godine, kada su austrougarske vlasti navele da u čitavoj zemlji vlada glad.⁸² Siromašno gradsko stanovništvo se od početka za hranu obraća direktno okupacionim trupama.

Prema tvrdnjama okupatora, početkom novembra 1916. godine u menzi okružnog zapovjedništva na Cetinju se svakog dana hranilo 106-oro djece, koja su dobijala jedan obrok: supu, komadić mesa i hljeba.⁸³ Okupator je smatrao da bi ovim licima pomoć trebalo pružati preko narodnih kuhinja. Krajem oktobra 1916. godine održan je dobrotvorni koncert kako bi se prikupila sredstva za otvaranje narodne kuhinje na Cetinju. Akciju je iniciralo gradsko zapovjedništvo Cetinja.⁸⁴ Koncertu su, pored najviših okupacionih predstavnika, prisustvovali ugledni građani Cetinja. Mitropolit Mitrofan je priložio 50 kruna, koliko i generalni guverner Viktor Veber fon Vebernau. Po 20 kruna su priložili: Filip Jergović, Slavo Ramadanović, Vuko Vuletić i Dimitrije Bogojević. Crnogorska .....

⁷⁹ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 236.

⁸⁰ Isto, str. 238.

⁸¹ Isto, str. 266.

⁸² Isto, str. 271.

⁸³ „Prehrana djece u menazi okružnog zapovjedništva“, *Cetinjske novine*, broj 24, 5. novembar 1916, str. 3.

⁸⁴ „Koncerat u korist pučke kuhinje“, *Cetinjske novine*, broj 22, 29. oktobar 1916, str. 3.

banka je donirala 200, a konzorcijum „Spasić“ i Narodna banka 100 kruna. Za narodnu kuhinju je prikupljeno 1.600 kruna.

Narodna kuhinja na Cetinju je otvorena 5. decembra 1916. godine u Katunskoj ulici.⁸⁵ Prema podacima iz zvaničnih izvora u početku je u kuhinji dnevno prehranjivano 100 osoba, a već krajem januara 1917. u ovoj kuhinji se svakodnevno hranilo 180 cetinjskih siromaha.⁸⁶ U ljeto 1917. godine u ovoj kuhinji se dnevno hranilo oko 300 osoba, a predviđeno je i otvaranje doma (skloništa) za siromašne i beskućnike.⁸⁷ Godišnji troškovi ove narodne kuhinje iznosili su 36.000 kruna i plaćani su iz gradskog budžeta.⁸⁸

U Kolašinu je „Sirotinjska kuhinja“ otvorena 18. avgusta 1916. godine.⁸⁹ Narodna kuhinja u Pljevljima otvorena je u posebno adaptiranoj zgradi 1. januara 1917. godine i u njoj se, prema podacima iz okupacionih novina, dnevno hranilo oko 300 siromašnih i radno nesposobnih.⁹⁰ Kuhinja je otvorena zahvaljujući okružnom i gradskom zapovjedništvu i dobrovoljnim prilozima pljevaljskih trgovaca i građana. Narodna kuhinja u Podgorici je otvorena u martu 1917. godine.⁹¹ Otvorena je na podsticaj vojne uprave, a novac je obezbijedio odbor koji su činili bogati muslimani i rimokatolici. Početkom maja 1917. godine u ovoj kuhinji se hranilo oko 900 osoba, koje su dobijale .....

⁸⁵ „Otvorenje narodne kuhinje na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 33, 7. decembar 1916, str. 3.

⁸⁶ „Narodna kuhinja“, *Cetinjske novine*, broj 48, 28. januar 1917, str. 3.

⁸⁷ „Okupacija i narodno blagostanje“, *Cetinjske novine*, broj 110, 1. septembar 1917, str. 1.

⁸⁸ „Iz varoškog proračuna“, *Cetinjske novine*, broj 61, 15. mart 1917, str. 2.

⁸⁹ „Carska slava u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 4, 27. avgust 1916, str. 2.

⁹⁰ „Otvorenje narodne kuhinje u Pljevlju“, *Cetinjske novine*, broj 46, 21. januar 1917, str. 3.

⁹¹ „Iz okružja. Podgorica“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

supu, komad mesa i sočivo. Kako bi se ispoštovao vjerski karakter stanovništva, otvorena su dva odjeljenja: jedno za muslimane, drugo za hrišćane. Vojno generalno guvernerstvo je u julu 1917. godine izdvojilo 300.000 kruna za pomoć narodnim kuhinjama.⁹² No, već krajem 1917. godine porcije u narodnim kuhinjama su smanjene, a u avgustu 1918. godine jedan broj narodnih kuhinja je ukinut.⁹³

Okupaciona vlast je organizovala i podsticala dobrotvorne akcije. Školska opština u Ulcinju je 1917. godine organizovala ishranu oko 500 učenika, koji su tokom jutarnjeg odmora dobijali po 100 grama hljeba.⁹⁴ Podsticaj za skupljanje novca za ovu akciju došao je od okružne komande i tako je skupljeno 3.035 kruna za ishranu učenika. U Baru je okružno zapovjedništvo u julu 1917. godine organizovalo akciju da se djeci dnevno dijeli po 100 grama hljeba iz darova građana i Crnogorskog Crvenog Krsta.⁹⁵ Ovo okružno zapovjedništvo je, kako bi olakšalo prehranu djece u siromašnim porodicama i omogućilo njihovim majkama da mogu da rade, formiralo „Dječiji dom“ u kojem su djeca preko dana mogla da se igraju, zabavljaju i da se prehrane. Ovaj dom je finansiran iz radničkog fonda. U Domu je tada bilo 52 djece.

U Nikšiću je krajem aprila 1917. godine okupaciona uprava, uz učešće građana, donijela odluku da se socijalna pomoć dijeli tako da se prvo namiruju siromašni, potom porodice interniranih, a onda oni koji nijesu u stanju da plaćaju visoke cijene životnih namirnica.⁹⁶ U Nikšiću je postojao Dom za siromašne (uboge) koji je

.....

⁹² Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 273.

⁹³ Isto.

⁹⁴ „Ishranjivanje školske djece“, *Cetinjske novine*, broj 79, 17. maj 1917, str. 2.

⁹⁵ „Iz barskog okružja. Za djecu“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 3.

⁹⁶ „Iz okružja. Nikšić“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

početkom maja 1917. primao oko 100 osoba, a u njemu se dnevno hranilo 240 osoba. Početkom maja je donešena odluka da se ovaj dom izmjesti van grada kako bi se spriječilo da stanovnici doma prosjače po gradu, i da se izvrši razdvajanje djece od odraslih u domu. Rad narodne kuhinje je preuzela uprava bolnice u Nikšiću, a za snabdijevanje odraslih predloženo je osnivanje posebne narodne kuhinje. Za nabavljanje namirnica za narodnu kuhinju trebalo je sprovesti dobrotvorne akcije među imućnijim građanima, od kojih se očekivalo da daruju životne namirnice, a da njihove žene i kćeri obezbijede odjeću. U Podgorici je formiran Odbor za prikupljanje novca za izgradnju doma za siromašne (uboge).⁹⁷

U martu 1917. godine počelo je prikupljanje sredstava za izgradnju doma za uboge (siromašne) na Cetinju.⁹⁸ Prema zvaničnim podacima, generalni guverner podmaršal Viktor Veber je za ovaj dom poklonio 1.000 kruna. Gradnja doma za uboge je finansirana iz gradskog budžeta Cetinja. Uboški dom na Cetinju je otvoren početkom novembra 1917. godine.⁹⁹ Iz gradskog budžeta Cetinja je tokom 1916. godine za siromašne izdvojeno 25.000 kruna, a isto toliko je planirano 1917. godine.¹⁰⁰ Taj iznos je 1914. godine bio 3.000, a 1915. 12.000 kruna. Okupaciono gradsko zapovjedništvo je tvrdilo da svakog dana dijeli besplatan hljeb i brašno za 600–700 osoba. Prema ovoj izjavi, porodice interniranih su svakog dana po glavi dobijale 200 gr brašna, 20 grama soli, 25 grama šećera i variva, mjesečno 2 litra gaza, ulja i 1 kilogram kafe.

.....

⁹⁷ „Ubožnica u Podgorici“, *Cetinjske novine*, broj 78, 13. maj 1917, str. 2.

⁹⁸ „Uboški dom u Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 61, 15. mart 1917, str. 2.

⁹⁹ „Svečano otvorenje Uboškog doma na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 129, 8. novembar 1917, str. 3.

¹⁰⁰ „Iz varošskog proračuna“, *Cetinjske novine*, broj 61, 15. mart 1917, str. 2.

Za katolički Božić 1916. godine, odnosno za Novu godinu i pravoslavni Božić 1917. godine, Vojno generalno guvernerstvo je svim okruzima poslalo od 300 do 500 kruna kako bi ih tokom praznika podijelili gradskoj sirotinji i siromašnim učenicima.¹⁰¹ Na Badnji dan 6. januara 1917. godine u Nikšiću je u kraljevskom dvorcu organizovano darivanje učenika i siromašnog stanovništva.¹⁰² Mesom i hljebom je darivano preko 400 djece i preko 1.000 odraslih siromaha. Svečanost je organizovao okružni zapovjednik. Božićno darivanje je organizovano 6. januara i u Zetskom domu.¹⁰³ Poklone su dobili siromašni učenici. Božićno darivanje siromaha iz Crmnice organizovano je 5. januara u okupacionoj oficirskoj menzi u Virpazaru.¹⁰⁴

U Zetskom domu je sredinom novembra 1917. godine održana dobrotvorna predstava za siromašne Cetinjane.¹⁰⁵ Prihod je iznosio 1.246 kruna, od čega je 1.000 kruna poklonjeno za gradsku sirotinju. U Nikšiću je akcijom građana početkom 1918. godine za siromašnu djecu prikupljeno 3.500 kruna, od kojih je 1.000 kruna uplatila Nikšićka kreditna banka.¹⁰⁶

Povodom pravoslavnog Božića 1918. godine dobrotvorne akcije su održane u većim mjestima Crne Gore. U Rijeci Crnojevića je prikupljeno 1.540 kruna.¹⁰⁷ U Rijeci je

.....
¹⁰¹ „Proslava božićnih i novogodišnjih blagdana u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 34, 10. decembar 1916, str. 4.

¹⁰² „Božićno darivanje siromaha u Nikšiću“, *Cetinjske novine*, broj 43, 11. januar 1917, str. 3.

¹⁰³ „Božićno darivanje u Zetskom domu“, *Cetinjske novine*, broj 43, 11. januar 1917, str. 3.

¹⁰⁴ „Pokrajinske vijesti“, *Cetinjske novine*, broj 45, 18. januar 1917, str. 3.

¹⁰⁵ „Dobrotvorna predstava u korist gradske sirotinje“, *Cetinjske novine*, broj 131, 15. novembar 1917, str. 5.

¹⁰⁶ „Akcija za siromašnu djecu u Nikšiću“, *Cetinjske novine*, broj 147, 10. januar 1918, str. 2.

¹⁰⁷ „Božićna slavija u pokrajini“, *Cetinjske novine*, broj 148, 13. januar 1918, str. 3.

formiran i Odbor za osnivanje „Sirotinjskog doma i kuhinje“. Prikupljeni novac je iskorišćen da se kupe brašno, šećer i so, koji su na Badnji dan podijeljeni na 146 osoba. Gradska opština je riječkoj sirotinji mjesečno izdavala preko 600 kg hljeba. Povodom Božića u Nikšiću je organizovan niz dobrotovornih akcija. Gradsko i okružno zapovjedništvo su darivali djecu siromašnih porodica. Tako je 1.045-oro djece dobilo po 800 grama brašna. Gradsko i okružno zapovjedništvo u Nikšiću je u lokalnom sirotištu podijelilo 600 toplih obroka (čorba sa mesom i duplom porcijom hljeba), a 20-oro djece je dobilo obuću i odjeću. Hrana za siromahe se u sirotištu dijelila sva tri dana Božića. U Nikšiću je organizovana dobrotvorna zabava u korist gradskih siromaha. Zabavu je organizovao odbor nikšićkih građanki, a počasni predsjednici su bili okupacioni gradski i okružni zapovjednici. U zabavi je učestvovalo nikšićko pjevačko društvo „Zahumlje“. Božićno darivanje siromašnih je organizovano i u Virpazaru. Okružno zapovjedništvo iz Bara je za ovu priliku doniralo 1.000, a opštinski odbor u Virpazaru 1.500 kruna. Darovano je 100 djece iz Crmnice. U oficirskoj menzi u Virpazaru je na Badnji dan organizovano darivanje djece odijelima. Božićno darivanje je podsticao i vojni generalni guverner grof Hajnrih Klam-Martinić koji je, prema tvrdnjama okupacionih novina, svakom okrugu uputio po 1.000 kruna kako bi se kupile cipele, odjeća i životne namirnice za siromašnu djecu. Ovaj primjer je podstakao i imućnije crnogorske građane da daruju siromašnu djecu.¹⁰⁸

U januaru 1918. godine na Cetinju je okružno zapovjedništvo u Katunskoj i Hercegovačkoj ulici otvorilo javne prostorije u kojima su siromašni mogli da se ugriju i da popiju šolju čaja.¹⁰⁹ Ove prostorije su primale oko 100

.....
¹⁰⁸ „Božićno darivanje u Crnoj Gori“ i „Božićni prilozii za siromašnu djecu u Podgorici“, *Cetinjske novine*, broj 150, 20. januar 1918, str. 3.

¹⁰⁹ „Čajane i grijaone na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 153, 31. januar 1918, str. 3.

osoba, a siromašni su u njima mogli provesti cijelo poslijepodne. U Podgorici je uz pomoć gradskog zapovjedništva, a na ideju podgoričke omladine, formiran Omladinski odbor za pomaganje siromašnima.¹¹⁰ Ovaj odbor je, kroz organizovanje predstava, koncerata i sakupljanje dobrovoljnih priloga, olakšavao položaj siromašnih, bez obzira na vjersku pripadnost. Odbor je sredinom aprila 1918. godine organizovao izvođenje predstave u Podgorici, organizovao je koncerte i još neke zabavne produkcije tokom kojih su austrijski oficiri i podgorički građani donirali priloge, i tako je sakupljeno 2.854 kruna. Pred kraj okupacije austrougarske vlasti su tvrdile: „Nebrojene su humanitarne institucije, koje su stvorene inicijativom i blagotvornom potporom vojne uprave, a koje nastoje da vidaju i liječe rane što ih ovaj nesmiljeni rat zadao pojedincima“.¹¹¹

Pored formiranja institucija za socijalnu pomoć i organizovanja dobrotvornih akcija, okupaciona uprava se korektno odnosila prema pomoći koju su skupile crnogorske dobrotvorne organizacije i građani. Krajem marta 1917. godine mitropolit Mitrofan, koji je bio i predsjednik Crnogorskog Crvenog Krsta u zemlji, stavio je na raspolaganje vojnom generalnom guverneru Veberu 102.500 kruna pomoći za najsiromašnije porodice, po mogućnosti u namirnicama.¹¹² Ovaj novac su sakupili: Crnogorski Crveni Krst 50.000 kruna, Crnogorska banka na Cetinju 50.000 kruna i Narodna štedionica na Cetinju 2.500 kruna.¹¹³ Novac koji je poslao Komitet Crnogorskog Crvenog Krsta iz Ženeve podijeljen je preko

.....
¹¹⁰ „Priredbe za potporu sirotinje u Podgorici“, *Cetinjske novine*, broj 176, 21. april 1918, str. 3.

¹¹¹ Mjr. Blasich, „Habsburg i Crna Gora“, *Cetinjske novine*, broj 210, 17. avgust 1918, str. 9–10.

¹¹² Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 274.

¹¹³ „Pomoć sirotinji“, *Cetinjske novine*, broj 69, 12. april 1917, str. 3.

Vojnog generalnog guvernerstva crnogorskoj sirotinji pred uskršnje praznike u namirnicama.¹¹⁴

Komitet Crnogorskog Crvenog Krsta u Ženevi je, preko Vojnog generalnog guvernerstva u Crnoj Gori, mitropolitu Mitrofanu poslao drugi put 167.088, a treći put 168.884 krune, koje je trebalo, u dogovoru sa okupacionom upravom, podijeliti najsiromašnijim porodicama u Crnoj Gori. Druga i treća suma su stigle u Crnu Goru, odnosno kod mitropolita Mitrofana krajem maja 1917. godine.¹¹⁵ Mitropolit je, u dogovoru sa članovima Uprave Društva Crnogorskog Crvenog Krsta na Cetinju, predložio Vojnom generalnom guvernerstvu da se novac, saglasno želji Komiteta, podijeli siromašnim porodicama sljedećih okružja: Nikšić 80.000 kruna, Kolašin 65.000 kruna, Podgorica 35.000 kruna, Cetinje 35.000 kruna, Bar 25.000 kruna, Pljevlja 30.000 kruna, Peć 30.000 kruna, i da se narodnim kuhinjama u svim okružjima podijeli 10.000 kruna. Ostatak, odnosno 25.889 kruna, trebalo je da ostane u Upravi Crnogorskog Crvenog Krsta na Cetinju za razne nepredviđene slučajeve i potrebe. Vojno generalno guvernerstvo se saglasilo sa predloženim rasporedom i uputilo je novac okružnim zapovjedništvima da se po izraženoj želji i u dogovoru sa uglednim građanima ovih okružja podijeli siromašnim porodicama i narodnim kuhinjama, po mogućnosti u životnim namirnicama, a ako to nije moguće, onda u novcu.

U junu 1917. godine od Komiteta Crnogorskog Crvenog Krsta iz Ženeve stiglo je novih 50.000 kruna za pomoć siromašnim porodicama u Crnoj Gori.¹¹⁶ Novac je .....

¹¹⁴ „Pomoć crnogorskim siromašnim porodicama“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

¹¹⁵ „Pomoć siromašnim porodicama u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 82, 27. maj 1917, str. 2.

¹¹⁶ „Pomoć siromašnim porodicama“, *Cetinjske novine*, broj 92, 1. jul 1917, str. 2.

primio mitropolit Mitrofan koji je, u dogovoru sa članovima Uprave Društva Crnogorskog Crvenog Krsta, novac prosljedio Vojnom generalnom guvernerstvu s predlogom da se siromašnim porodicama u nikšićkom i kolašinskom okružju uplati po 20.000 kruna, a ostatak od 10.000 kruna da se podijeli narodnim kuhinjama. Okupaciona uprava je prihvatila i sprovela ovaj predlog. Od novembra 1917. do marta 1918. godine Crnogorski Crveni krst je, preko Bečke banke, u Crnu Goru poslalo 126.335 kruna, a novac je, uz staranje mitropolita Mitrofana i Vojnog generalnog guvernerstva, podijeljen najsiromašnijim crnogorskim porodicama.¹¹⁷

Dok je s jedne strane pomagala socijalne i karitativne institucije i akcije, austrougarska uprava je s druge strane strogo zabranjivala prosjačenje.¹¹⁸ Prema tvrdnjama okupacionih predstavnika, prosjačenje je bilo rašireno po crnogorskim gradovima. Djeca i odrasli su na ulicama presretali prolaznike i tražili od njih novac. Okupaciona vlast je smatrala da to pokazuje slab odgoj djece, da je za odrasle nedolično, i pozvala je roditelje da odvrte djecu od tog običaja, a starije da se prijave za posao, jer je bilo posla za one koji hoće da zarade.¹¹⁹ Djecu su na Cetinju roditelji podsticali na prosjačenje kod austrijskih vojnika i oficira, a okupaciona uprava je zaprijetila da će takvu djecu predavati nadležnim organima. Početkom maja 1917. godine okružno zapovjedništvo u Nikšiću je najstrože zabranilo prosjačenje u gradu, i to prije svega iz zdravstvenih razloga, jer su prosjaci prenosili razne bolesti.¹²⁰ Posebno je zabranjeno da spoljni prosjaci ulaze u grad. Za prekršaje ovih zabrana slijedile su oštre kazne.

.....
¹¹⁷ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 277.

¹¹⁸ „Prosjačenje na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 70, 15. april 1917, str. 3.

¹¹⁹ „Prosjačenje po ulicama“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 3.

¹²⁰ „Iz Okružja. Nikšić“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

Okupacione dobrotvorne institucije i akcije nijesu mogle riješiti teško ekonomsko-socijalno stanje većine crnogorskog stanovništva, ali su, naročito u gradovima, ublažile ekstremno siromaštvo, i najsiromašnijima su pomogle da prežive tešku svakodnevicu. To je organizovano u skladu sa modernim i institucionalnim pružanjem socijalne pomoći, i pokretanjem dobrotvornih akcija.

Osim gladi i siromaštva, crnogorsko stanovništvo su pogodile zarazne bolesti. Tokom austrougarske okupacije, u Crnoj Gori su bile rasprostranjene zarazne bolesti: pjevavi tifus, trbušni tifus, tuberkuloza, dizenterija, kolera, malarija i sifilis, a težak grip, koji je nazivan „španjola“, pogodio je Crnu Goru u drugoj polovini 1918. godine.¹²¹ Austrougarska vlast je tvrdila da su i prije dolaska njihove vojske u zemlji bijesnile zaraze.¹²² Okupaciona uprava je proširila zdravstvenu zaštitu i uvela savremene zdravstveno-sanitetske mjere kako bi unaprijedila zdravlje, javnu i ličnu higijenu, i spriječila širenje zaraznih bolesti.

Zdravstveno-sanitetskim poslovima okupacionog režima upravljao je dr Adolf Palmrih, koji je bio načelnik zdravstvene službe pri Vojnom generalnom guvernerstvu. Okupaciona uprava je svoje bolnice otvorila za crnogorsko stanovništvo. Prije okupacije u Crnoj Gori su postojale tri bolnice: u Cetinju, Nikšiću i Podgorici, od kojih je samo bolnica „Danilo I“ na Cetinju bila moderno uređena. Do kraja avgusta 1916. godine zdravstveno-sanitetska služba je preuzela upravu nad bolnicom na Cetinju i u nju je primala bolesnike iz čitave Crne Gore.¹²³ Pri gradskim upravama u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Starom Baru i Peći, formirane su građanske bolnice

.....
¹²¹ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 274.

¹²² „Generalni guverner podmaršal pl. Weber“, *Cetinjske novine*, broj 95, 12. jul 1917, str. 1.

¹²³ Dr. P, „Zdravstvene uredbe generalne vojne uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 1, 17. avgust 1916, str. 4.

koje su imale do 50 kreveta, a njima su upravljali okružni i gradski ljekari. U Pljevljima je postojala velika poljska bolnica. Tokom okupacije je u Crnoj Gori bilo oko 3.000 bolničkih kreveta, odnosno 6 puta više nego prije rata, kada ih je bilo oko 500.¹²⁴ I pored značajnog uvećanja, to je bilo ispod potreba, ali je nesumnjivo bitno uticalo na poboljšanje zdravstvenih prilika. Pored bolnica, zdravstvena služba Vojnog generalnog guvernerstva je imala 3 epidemiološke laboratorije i 2 pokretne.¹²⁵

Pri vojnim bolnicama su uređene posebne prostorije za liječenje civila, dok su za lakše bolesnike otvorene ambulante.¹²⁶ Na Cetinju je 11. aprila 1917. godine u Katunskoj ulici na inicijativu posadnog zdravstvenog šefa, štabnog nadliječnika, dr Frohliha, otvorena ambulanta za siromašne.¹²⁷ U njoj su se ljekarske usluge pružale bolesnicima koji su imali potvrdu od vojnih ili civilnih vlasti da su siromašni. Siromašni su, pored besplatne ljekarske pomoći, dobijali besplatne zavoje i druga neophodna ljekarska sredstva. Ambulanta je imala vodovod, električnu rasvjetu, aseptički pod i uređenu čekaonicu. U ambulanti su bila tri odjeljenja. Prvo je bilo za unutrašnje bolesti, drugo – za hirurgiju i otorinolaringologiju, i treće odjeljenje – za kožne i venerične bolesti.

Šef odjeljenja za unutrašnje bolesti bio je pukovnijski ljekar dr Lukan, a s njim je radio i okružni ljekar dr Neško Radović. Šef Odjeljenja za hirurgiju i otorinolaringologiju bio je privatni docent dr Panjrek, a s njim je radio bivši šef crnogorskog saniteta dr Stevan Ognjenović. Šef Odjeljenja za kožne i polne bolesti bio je dr Balban, s kojim je radio

.....
¹²⁴ Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 293.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ P. St. „Ciljevi naše uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 1, 17. avgust 1916, str. 4.

¹²⁷ „Novi ambulatorij na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 69, 12. april 1917, str. 2.

gradski ljekar dr Milo Iličković. Ženske i druge bolesti su se liječile na sva tri odjeljenja, a po potrebi je moglo da se formira i posebno odjeljenje za ženske bolesti (ginekologija). Ljekari su imali pomoćno medicinsko osoblje koje je, kao i ljekari, moralo da govori domaći jezik. Nakon ovoga je ukinuto ambulantno liječenje za stanovništvo u vojničkim okupacionim bolnicama. Svaki bolesnik koji je drugi put dolazio u ambulantu morao je da donese potvrdu da se okupao i očistio od vaši. Kupanje i besplatno čišćenje od vaši obavljalo se u Zavodu za čišćenje i kupanje u Zetskoj ulici (u bivšem Djevojačkom institutu).

Posebne zdravstvene mjere su preduzete protiv infektivnih bolesti, a uvedeno je i vakcinisanje. Stanovništvo je vakcinisano protiv kolere i boginja, a vakcinacija protiv kolere je vršena nakon tri mjeseca. S obzirom na to da je opšta i lična higijena bila uslov za sprečavanje epidemija, u svim gradovima su formirani posebni organi za čistoću, koji su u kratkom periodu poboljšali javnu higijenu. Za svaki okrug je imenovan ljekar, dok su gradski ljekari brinuli i o siromašnima, zdravstvenim mjerama i smrtovnicama. U gradovima su formirane i posebne komisije koje su brinule o sprovođenju sanitarno-zdravstvenih mjera. Vodovodi su prošireni i hemijski kontrolisani, dok su mnogi javni bunari renovirani. Postojale su privatne i vojne apoteke, a okupaciona uprava je brinula o dobavljanju i oslobađanju lijekova od poreza. Nadležna zdravstvena služba je nakon šest mjeseci provjeravala rad apoteka.

Nakon sprovedenih zdravstveno-sanitarnih mjera infektivne bolesti su bile samo sporadične, izuzev malarije u oblastima oko Skadarskog jezera, a epidemija od sredine 1916. godine nije bilo. Na osnovu toga, okupaciona uprava je procijenila da je zdravstveno stanje stanovništva povoljno. Pred kraj okupacije, austrougarske vlasti su tvrdile da posvećuju veliku pažnju zdravstvenim

prilikama u Crnoj Gori. Naveli su: „Djelovanjem zdravstvenih komisija i uređenjem bolnica unapređujemo tjelesno dobro naroda.“¹²⁸

Zarazne bolesti su suzbijene tako da nije bilo epidemija, pa je, na primjer, pjegavi tifus bio rijetka pojava.¹²⁹ Na Cetinju se krajem aprila 1917. godine pojavilo nekoliko slučajeva pjegavog tifusa, pa je okupaciona vlast apelovala da se čisti odjeća, veš i kuće.¹³⁰ Ukazano je na to da će se sačuvati od bolesti onaj ko redovno čisti svoju kuću, okreći zidove, izgori stare bezvrijedne krpe, temeljno prokuva veš, očisti odjeću od vašaka i izbjegava dodir sa nečistim i vašljivim ljudima. U Cetinjskom okrugu je početkom maja 1917. registrovano 9 slučajeva pjegavog tifusa i 7 slučajeva trbušnog tifusa.¹³¹ No, prema tvrdnjama okupacione vlasti, već krajem mjeseca gotovo da nije bilo zaraznih bolesti u ovom okrugu.¹³² Za ostale okruge nema preciznih podataka, mada je glasilo crnogorske emigrantske vlade „Glas Crnogorca“ tvrdilo da u zemlji haraju zarazne bolesti.¹³³

Početak maja 1917. godine okružno zapovjedništvo u Nikšiću je usvojilo mjere za sprečavanje širenja zaraznih bolesti. One su predviđale svakonedjeljno čišćenje od ušiju (vašaka), dezinfekciju odjeće i kupanje.¹³⁴ Posebna komisija je vodila računa da se nužna dezinfekcija

.....

¹²⁸ Mjr. Blasich, „Habsburg i Crna Gora“, *Cetinjske novine*, broj 210, 17. avgust 1918, str. 9–10.

¹²⁹ „Kretanje zaraznih bolesti“, *Cetinjske novine*, broj 70, 15. april 1917, str. 3.

¹³⁰ „Pjegavi tifus na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

¹³¹ „Kretanje zaraznih bolesti“, *Cetinjske novine*, broj 80, 20. maj 1917, str. 3.

¹³² „Kretanje zaraznih bolesti“, *Cetinjske novine*, broj 82, 27. maj 1917, str. 2.

¹³³ „Za Crnu Goru“ i „Iz otadžbine“, *Glas Crnogorca*, broj 17, 19. jun 1917, str. 1.

¹³⁴ „Iz okružja. Nikšić“, *Cetinjske novine*, broj 75, 3. maj 1917, str. 2.

obavi i u vojničkim stanovima i civilnim kućama. Nadzor nad ovim mjerama su imali glavni ljekar i gradsko zapovjedništvo. Predviđeno je da se stanovništvo preko javnih oglasa edukuje o tifusu. Osobe koje su oboljele od tifusa odmah su se morale smjestiti u bolnice. Vlasnicima kuća u kojima bi se našla nečistoća i sanitetski propusti zapriječeno je najstrožim kaznama. Kako bi se spriječilo sastajanje zdravih sa epidemičnim bolesnicima naređeno je da se uspostavi karantin u epidemičnim bolnicama, i isto tako da se svi zaraženi odmah i bezuslovno smjeste u epidemične bolnice. Naređeno je da se najveća čistoća primjenjuje prilikom upotrebe javnih bunara i da se, ako na bunarima nema pumpi, mogu upotrebljavati samo posude koje je odobrila nadležna vlast. Vodu u bunarima je trebalo periodično dezinfikovati kalcijum-hloridom i redovno bakteriološki kontrolisati.

Zadatak ljekara je bio da temeljno pregledaju kafane, prenoćišta i zatvore, odnosno sve lokale sa intenzivnim prometom. Policija i javni redari su konstantno morali da najveću pažnju posvećuju čistoći u ovim lokalima. Okupljanje ljudi pred okružnim magacinom i okružnim zapovjedništvom bilo je zabranjeno. Ove mjere su početkom maja 1917. godine u Nikšiću posebno definisane od strane gradske komande.¹³⁵ Zbog opasnosti od pjegavog tifusa naređeno je da svaki starješina kuće mora očistiti i okrečiti svoj dom. U dvorištima kuća nije smjelo biti otpada. Nužnici su morali da se često kreće i posipaju živim krečom. Bunar je morao biti čist, kao i čitav kućni najmjestaj, posude, posteljina i garderoba. Ove mjere su važile za kafane, brijačnice i trgovačke radnje. Određena je sanitetska komisija čiji je zadatak bio da nadgleda i kontroliše sprovođenje ovih mjera. Ko bi prekršio ove sanitetske odredbe prijetila mu je novčana kazna od 500 kruna ili zatvor.

.....
¹³⁵ „Iz Nikšića. Mjere protiv zaraznih bolesti“, *Cetinjske novine*, broj 77, 10. maj 1917, str. 2.

Posebna pažnja je bila posvećena bunarima jer su, prema tvrdnjama okupacione vlasti, bunari sa čistom vodom bili rijetki, naročito u selima i manjim varošima.¹³⁶ Bunari su uglavnom bili plitki, blizu đubrišta, baruština ili nužnika, i u njih se slivala razna nečistoća. Oko bunara nijesu napravljene drenaže, tako da se zagađena voda slivala u njih. Bunari su bili otkriveni pa je u njih upadala prašina, krupna nečistoća, a često i sitne životinje. I pored toga, voda iz takvih bunara je korišćena za piće. Bunari su bili izvor zaraza, a naročito u periodu poplava kada je u njih ulazila svakakva nečistoća. Zbog toga je okupaciona vlast ukazala na to da pri kopanju bunara treba paziti da ne budu blizu baruština i đubrišta, naročito ako su đubrišta iznad bunara. Oko bunara je trebalo uraditi drenažu tako da se sva voda koja se prospe kao i kišnica razlivaju dalje od bunara. Bunar je trebalo ograditi visokim zidom i prekriti, a sudove za vađenje vode držati čistim. Bunare je, bar jednom godišnje, trebalo čistiti negašenim krečom.

Čista voda je bila uslov za sprečavanje zaraznih bolesti, naročito u gradovima. Zato je okupaciona uprava 1917. godine započela popravku cetinjskog vodovoda, pošto je postojeći vodovod bio star 25 godina i nije zadovoljavao.¹³⁷ On je radio na principu gravitacije i imao je dva rezervoara od 8.000 i 1.000 m³, ali zbog zastarjelog sistema, čak ni u vrijeme obilnih kiša, nije bio u stanju da snabdijeva ove rezervoare, pa je tako u julu 1917. godine ovim vodovodom doticalo svega 0,3 litra vode u sekundi. Grad se morao snabdijevati dovoženjem vode automobilima, i morale su se zatvoriti cijevi koje su snabdijevale privatne kuće. Austrijska uprava je planirala da se u opštini Ugnji iskoriste četiri izvora za snabdijevanje .....

¹³⁶ „Voda i higijena“, *Cetinjske novine*, broj 77, 10. maj 1917, str. 2.

¹³⁷ „Domaće vijesti. Proširenje gradskog vodovoda na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 123, 20. septembar 1917, str. 2.

Cetinja vodom. Voda sa ova četiri izvora je, posebnim vodovodom, povezana sa početkom gradskog vodovoda na Obzovci. Od Uganja do Obzovice je izrađeno 1 km vodovoda opremljenog, kako je okupaciona vlast navela, najsavremenijim sistemom pumpi. One su obezbjeđivale 2,5 litara vode po sekundi, odnosno znatno više nego što je stari cetinjski vodovod dopremao za vrijeme obilnih kiša. Tako povećan kapacitet cetinjskog vodovoda podmirio je dnevnu potrebu grada, koja je iznosila oko 250 m³ vode. Sporazum o gradnji ovog vodovoda je postignut 9. septembra 1917. godine između vojne uprave, gradskih zastupnika i zastupnika opštine Ugnji. Gradska opština je prihvatila da sama finansira ovaj projekat, tako što je podigla 60.000 kruna kredita od Crnogorske banke. Napravljen je predračun, prema kojem je opštinu dopremanje vode trebalo da košta 2–3 filira (1 kruna=100 filira) po 1 m³, a prodaja stanovništvu je iznosila 10 filira po 1 m³. Na taj način je opština trebalo da, nakon vraćanja kredita, dobije značajan izvor prihoda i da ih upotrijebi za pokriće drugih potreba. Ovim projektom je za potrebe gradnje vodovoda bilo predviđeno i rješavanje imovinskih odnosa u opštini Ugnji. Rekonstruisani cetinjski vodovod je otvoren u septembru 1918. godine.

Okupaciona uprava je javnoj higijeni posvetila značajnu pažnju. Već krajem 1916. godine tvrdila je da je uvela red i higijenu u svakodnevicu gradova. Prema jednom zvaničnom izvještaju, u Podgorici je oko najveće zgrade u gradu, Duvanskog monopola, gdje je nekada bila velika bara iz koje se širila malarija, uređena zelena površina sa čistim puteljcima i jednostavnim mozaikom od bijelog šljunka.¹³⁸ Zahvaljući vakcinisanju, zarazne bolesti su u Podgorici suzbijene, a naročito domaća malarija. Posebna čistoća je vladala na gradskom trgu, gdje je bio pazar,

.....
¹³⁸ „Današnja Podgorica“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 1.

pa su seljaci iz okolnih mjesta svoju robu prodavali na čistim stolovima, dok su prije okupacije robu prodavali na blatnjavoj površini. Nakon ovih mjera, okupaciona vlast je tvrdila da je Podgorica zdrav i čist grad. Slično je urađeno i u Cetinju. Balšića pazar na Cetinju je, kao i podgorički, bio neuslovan. Prodavci su svoju robu izlagali na maramama u blatu i prašini, a okupaciona vlast je odlučila da postavi stolove za prodaju kako bi se hrana prodavala na higijenski način, a trg dobio ljepši izgled.¹³⁹

Kako bi se poboljšala javna higijena, u julu 1917. godine gradsko zapovjedništvo u Cetinju nabavilo je kola za sakupljanje smeća.¹⁴⁰ Gradsko područje je podijeljeno u 6 reona, a kola za smeće su svakog dana sakupljala smeće u određenom reonu, tako da su tokom sedmice obilazila čitav grad. Stanovništvo je upozoreno da u danima kada se skuplja smeće u njegovom reonu, smeće drži pred kućom u posebnoj posudi ili sanduku, kako bi se izbjeglo zadržavanje prilikom odvoza. Gradski žandari su obavijestili stanovništvo u koji reon spadaju.

Okupaciona vlast je ovim mjerama nesumnjivo doprinijela unapređenju javne i lične higijene. Uvedeno je moderno održavanje gradske čistoće i uređivanje gradova. Stanovništvo je edukovano o savremenim zdravstveno-santitetskim mjerama i širena je svijest o značaju čiste vode za higijenu i zdravlje. Mjere koje je okupaciona vlast posvetila (zdravlju, ličnoj higijeni, kao i čišćenju i uređenju) kuća, dvorišta, bunara i javnih površina, doprinijele su kvalitetnijem, zdravijem i udobnijem životu.

Okupaciona vlast je veliku pažnju posvetila uređenju i efikasnosti sudova, i u javnosti se često hvalila da je Crnoj Gori donijela pravdu. U jednom tekstu u okupacionim

.....
¹³⁹ „Uređenje pazara“, *Cetinjske novine*, broj 17, 12. oktobar 1916, str. 3.

¹⁴⁰ „Izvoz smeća“, *Cetinjske novine*, broj 96, 15. jul 1917, str. 2.

„Cetinjskim novinama“ je navedeno: „Ni jednome Crnogorcu nije uskraćeno pravo da traži zaštitu u vojne uprave i svaki će saznati, da će ga vojna uprava uspješno zaštititi protiv svake nepravde, ma sa koje ga strane stigla.“¹⁴¹ Uspostavljeni su krivični (kazneni) i građanski sudovi.¹⁴² Krivični sudovi su sudili prema vojnom kaznenom zakonu i u njihovoj nadležnosti su bili vojnici i civili, bez obzira na to da li je krivično djelo bilo počinjeno prije ili poslije okupacije Crne Gore. Na čelu krivičnih sudova su bili okružni zapovjednici.

Okupaciona vlast je za kratko vrijeme, poštujući odredbe Haške ratne konvencije iz 1907. godine (član 43), u svim okruzima Crne Gore uspostavila civilne sudove koji su sudili prema crnogorskim zemaljskim zakonima, iako je bilo teškoća u prevodu i tumačenju crnogorskog zakonodavstva.¹⁴³ Kapetanski (opštinski) sudovi u građanskim poslovima su bili inokosni, dok su se u gradovima: Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Starom Baru, Ulcinju, Tuzima, Gusinju, Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Peći, Đakovici i Rožaju opštinski sudovi sastojali od tri člana. Jedan od ove trojice je bio gradski zapovjednik, a ostalu dvojicu je imenovao nadležni okružni zapovjednik. Stranke su imale pravo žalbe protiv presuda opštinskih sudova kod nadležnog okružnog zapovjednika.

Okružni sudovi su postojali u: Cetinju, Starom Baru, Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Pljevljima i Peći. Okružni sudovi su imali trojicu sudija. Parničari u okružnim sudovima su imali pravo žalbe Vojnom generalnom guvernerstvu za Crnu Goru, kojem su se mogle podnijeti sve

.....
¹⁴¹ „Jedna ozbiljna opomena“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 1.

¹⁴² „Sudstvo u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

¹⁴³ Dr. B. „Civilno sudovanje u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 10, 17. septembar 1916, str. 1.

žalbe i molbe na račun presuda u građanskim sporovima. Sudovi su zaživjeli, ali su parničari počeli da preskaču postavljenu hijerarhiju i da molbe i žalbe podnose direktno Vojnom generalnom guvernerstvu, pa je ovaj vrhovni okupacioni organ vlasti morao da apeluje na parničare da su okružna zapovjedništva prva instanca za žalbe i molbe, i da direktno obraćanje Vojnom generalnom guvernerstvu usporava rješavanje sudskih sporova.¹⁴⁴

Sudovi su u okupacionim „Cetinjskim novinama“ objavljivali sve vrste krivičnih i građanskih presuda. Među najtežim krivičnim djelima bili su skrivanje oružja i nasilje, za koje su izricane višegodišnje kazne robije na tešku tamnicu, dok su krađe kažnjavane manjim vremenskim robijama.¹⁴⁵ Zbog posjedovanja zabranjenog oružja vojni sudovi su izricali kazne i do 20 godina teške tamnice.¹⁴⁶ Građanski sudovi su u imovinskim sporovima objavljivali javnu prodaju nekretnine parničara koji je izgubio, kako bi se namirila potraživanja parničara u čiju korist je donesena presuda.¹⁴⁷ Tako je, na primjer, okružni sud u Nikšiću u novembru 1917. godine donio odluku da se izvrši javna prodaja nepokretne imovine (oranice, kosanice, listobera i livada) Muja Golovića, Milana Golovića, Đoka Pavića i Ilije Zalotovića iz Ozrinića, kako bi se podmirila njihova dugovanja prema vojvodi Đuru Ceroviću.¹⁴⁸ Imovina Muja Golovića je procijenjena na 4.475 kruna, Milana Golovića na 2.675 kruna, Đoka Pavića na 2.000 i Ilije Zalotovića na 2.000 kruna. Imovina se prodavala na javnoj licitaciji. Na prvoj licitaciji imovina je nuđena po sudski

.....
¹⁴⁴ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 7, 7. septembar 1916, str. 4.

¹⁴⁵ „Iz sudnice“, *Cetinjske novine*, broj 3, 24. avgust 1916, str. 3.

¹⁴⁶ „Iz sudnice“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 3.

¹⁴⁷ „Sudski oglas“, *Cetinjske novine*, broj 9, 14. septembar 1916, str. 3;

„Sudski oglas“, *Cetinjske novine*, broj 33, 7. decembar 1916, str. 4;

„Sudski oglas“, *Cetinjske novine*, broj 34, 10. decembar 1916, str. 4;

„Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 4.

¹⁴⁸ „Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 139, 13. decembar 1917, str. 3.

procijenjenoj vrijednosti. Na drugoj licitaciji početna cijena je bila 2/3 od prvobitne, a na trećoj licitaciji se ustupala onome ko ponudi najviše. Licitanti su morali da polože kauciju koja je iznosila 10% od procijenjene vrijednosti nekretnine. Slični postupci su se odvijali u svim sudovima okružnih zapovjedništva u Crnoj Gori.¹⁴⁹

Sudeći prema tvrdnjama okupacionih vlasti, sudovi su imali dosta posla. Tako je u sedam okružnih sudova za samo dva mjeseca od početka rada sudova, odnosno do kraja jula 1916. godine, podnešeno preko 1.200 novih tužbi (na primjer, u Pljevljima 262, u Nikšiću 206 i u Starom Baru 223 tužbe). Najveću teškoću predstavljali su zaostali predmeti iz crnogorskog sudstva.¹⁵⁰ Okupacione vlasti su pozvale sve zainteresovane parničare zastarjelih predmeta da se prijave do 15. oktobra 1916. godine.¹⁵¹ Svaka takva prijava je morala da sadrži tačnu oznaku suda, imena parničnih stranaka, oznaku parničnog predmeta, rješenje protiv kojeg se žali i kada je žalba ili apelacija predata. Okružni civilni sudovi su preuzeli oko 1.800 predmeta koji su podneseni prije okupacije Crne Gore. Odsjek za civilno sudstvo Vojnog generalnog guvernerstva je iz arhive bivšeg crnogorskog Velikog suda preuzeo 11.500 sudskih predmeta, od kojih je čak 3.072 bilo neriješeno i nalazili su se u apelacionom stanju.¹⁵² Austrougarska uprava je odlučila da prvo rješava zaostale predmete od 1907. godine, a potom one koji datiraju još od 1897. godine.

.....
¹⁴⁹ „Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 145, 3. januar 1918, str. 3; „Oglas“ i „Oglas javne prodaje“, *Cetinjske novine*, broj 153, 31. januar 1918, str. 3; „Službene objave, Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 193, 20. jun 1918, str. 3; „Službene objave. Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 197, 4. jul 1918, str. 3.

¹⁵⁰ Dr. B, „Civilno sudovanje u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 10, 17. septembar 1916, str. 2.

¹⁵¹ „Oglas“, *Cetinjske novine*, broj 9, 14. septembar 1916, str. 3.

¹⁵² Dr. B, „Civilno sudovanje u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 10, 17. septembar 1916, str. 2.

Da bi se ubrzali sudski postupci i riješili zaostali predmeti, okupaciona vlast je pozvala više crnogorskih advokata da se prijave vojnoj upravi kako bi se upisali u zvanični spisak advokata.¹⁵³ Oni su morali da podnesu dokaz o stručnoj kvalifikaciji, nakon čega im je izdavana dozvola za rad. Tako su 2. oktobra 1916. godine Ljubomir Glomazić i Aleksandar Matanović iz Cetinja postavljeni za pravozastupnike za cetinjski okrug.¹⁵⁴ Advokat Ljubomir Glomazić je u svojoj kancelariji u Katunskoj ulici na Cetinju nudio pravnu korespondenciju na srpsko-hrvatskom, njemačkom, francuskom, italijanskom i češkom jeziku.¹⁵⁵ Početkom novembra 1916. godine vojni generalni guverner je postavio Sava Fatića za pravozastupnika za podgorički okrug sa sjedištem u Podgorici.¹⁵⁶ Dozvolu za advokaturu je dobio i Ljubomir A. Bakić, koji je opunomoćio Jovana Hajdukovića da pred građanskim sudovima zastupa njegove stranke.¹⁵⁷ Početkom decembra 1916. godine Savo G. Cerović je od Vojnog generalnog guvernerstva postavljen za pravozastupnika (advokata) u Podgorici.¹⁵⁸ U Starom Baru i Virpazaru advokatske usluge je pružao kapetan Đuro Ivović, bivši oblasni sudija.¹⁵⁹ Odlukom Vojnog generalnog guvernerstva za pravozastupnika za kolašinski okrug 1917. godine postavljen je Milo Dožić.¹⁶⁰ Advokat na Cetinju Janko Drljević je odlukom Vojnog generalnog guvernerstva 13. juna 1918. godine dobio odobrenje da advokatsku djelatnost vrši i u kolašinskom okrugu.¹⁶¹

.....

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 15, 5. oktobar 1916, str. 3.

¹⁵⁵ „Advokatska kancelarija“, *Cetinjske novine*, broj 22, 29. oktobar 1916, str. 3.

¹⁵⁶ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 26, 12. novembar 1916, str. 3.

¹⁵⁷ „Punomoćije“, *Cetinjske novine*, broj 31, 30. novembar 1916, str. 4.

¹⁵⁸ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 33, 7. decembar 1916, str. 4.

¹⁵⁹ *Cetinjske novine*, broj 51, 8. februar 1917, str. 4.

¹⁶⁰ „Objava“, *Cetinjske novine*, broj 131, 15. novembar 1917, str. 5.

¹⁶¹ „Službene objave. Objava“, *Cetinjske novine*, broj 193, 20. jun 1918, str. 3.

U građanskim sudovima bila je opšta pojava da se stranke (parničari) za pomoć u pisanju tužbi obraćaju nadripisarima, odnosno samozvanim pravnim zastupnicima koji su strankama pisali tužbe, ali na pogrešan način, što je izazvalo sporiji rad sudova.¹⁶² Zato je okupaciona uprava 26. marta 1917. godine izdala naredbu kojom je određeno da u parnicama u kojima vrijednost spornog predmeta nadilazi 500 kruna parničar sam sebe zastupa ili da angažuje advokata. Ovo se odnosilo za područja okružnih sudova u kojima su radila najmanje dva advokata. Zbog toga su okružni sudovi u Cetinju i Podgorici zabranili pristup nadripisarima.

Isti problem sa nadripisarima je bio u apelacijama, a austrijske vlasti su izjavile da takve tužbe na prvostepenu presudu „niti su imale repa niti glave“, i da su zbog toga stranke imale veliku štetu, jer žalbe na prvostepene presude nijesu pisane u skladu sa pravilima, i tako su u startu odbacivane. Zbog toga je vojna uprava odredila da sve apelacije koje prelaze vrijednost od 500 kruna moraju biti potpisane od advokata, bez obzira na to da li su parničari sami istupali pred sudom ili ih je zastupao advokat. Ovo je važno za okružne sudove gdje su boravila najmanje dva advokata. Pošto je to bio slučaj samo u cetinjskom i podgoričkom okrugu, okupaciona vlast je naredila da u ostalim okruzima stranke pred sudom mogu braniti opunomoćenici koji nijesu po zanimanju advokati, ali samo ukoliko imaju odobrenje od okružnog zapovjedništva.

Ova odobrenja su mogla dobiti i lica koja nijesu advokati u podgoričkom i cetinjskom okrugu, ali samo za parnice čija vrijednost nije prelazila 500 kruna. Takvo ovlašćenje su mogla dobiti lica koja su crnogorski državljani i pod

.....
¹⁶² „Nekoliko novih zakonskih naređenja“, *Cetinjske novine*, broj 81, 24. maj 1917, str. 1.

uslovima da su navršili 25 godina života, da nijesu pod starateljstvom, da nijesu osuđivani ili oslobođani zbog nedostatka dokaza zbog zločina, da se ne nalaze pod istragom za ovakva djela, da uživaju ugled i da se razumiju u sudske propise. Ovlašćenje ovih osoba je važno samo za okrug u kojem je izdato. Na osnovu odredbe da stranke na sudu mogu zastupati i oni koji nijesu advokati, uz dozvolu nadležne vlasti, pojavili su takvi opunomoćenici. Takav je, na primjer bio Petar A. Pejanović iz Podgorice, koji je na osnovu dobijene dozvole zastupao stranke kod okupacionih sudova.¹⁶³ Pisao je tužbe, molbe, žalbe i sve druge predstavke sudske i administrativne prirode. Njegova kancelarija je bila u ulici Kralja Nikole u Podgorici.

Austrijska uprava je, imajući u vidu teško materijalno stanje stanovništva, naredbom od 10. aprila 1917. godine odredila advokatske tarife.¹⁶⁴ Ovo pitanje su prethodno definisali crnogorski zakoni o javnim pravozastupnicima iz 1909. i 1911. godine, ali precizna tarifa za advokate i njihove kancelarije u crnogorskoj državi prije okupacije nikada nije bila izdata, pa je okupaciona uprava morala da uredi i ovu oblast. Posebnom uredbom definisan je postupak utvrđivanja nadoknade advokatu u slučaju da se po ovom pitanju pojavi spor između advokata i njegove stranke. Takve sporove je rješavao parnični sud. Ovo je važno i za odnose između stranaka i osoba ovlašćenih za zastupanje pred sudovima koji nijesu advokati. Tarifa je imala dvije stavke. Jednu za advokate i njihove kancelarije, a drugu za ostale osobe ovlašćene za zastupanje stranaka pred sudovima.

Pored ovog, okupaciona uprava je izdala još dvije naredbe – o produženju sudskog moratorijuma i o pravnoj zaštiti .....

¹⁶³ „Na znanje“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 4.

¹⁶⁴ „Nekoliko novih zakonskih naređenja“, *Cetinjske novine*, broj 81, 24. maj 1917, str. 1.

interniranih Crnogoraca u građansko-pravnim poslovima.¹⁶⁵ Na osnovu prve naredbe sud je mogao da na predlog tužene strane, pošto sasluša tužioca, odloži podmirivanje privatnopravnih potraživanja, bez obzira na njihovo mjesto isplate, do 31. avgusta 1917. godine, ako su ove nastale prije 28. jula 1914. godine, ili ako je njihovo izvršenje na osnovu ranijih naredbi bilo već odloženo do 30. aprila 1917. Ovo je važno pod uslovom da okružno ili gradsko zapovjedništvo u kojem živi tuženi, preporuči predlog odlaganja izvršenja presude, i da tužilac time ne bude u situaciji da trpi štetu. O ovom je odlučivao nadležni parnični sud. Van ove mogućnosti su bila potraživanja koja su poticala iz mjenica, iz ugovora o službi i radnje za platu, iz ugovora o najmu i zakupu, iz obaveza na održavanje, kao i za potraživanja novčanih zavoda (banaka). Banke su svoja potraživanja mogle da podmire kao i u mirnodopskom periodu, a isto tako su se podmirivala i mjenična potraživanja, plate radnicima, kirije, najmovi i svote za održavanje, bez obzira na ratne prilike, na vrijeme i mjesto njihovog nastanka. Kako bi sačuvala interese aktivnih i pasivnih parničara u Crnoj Gori koji su zbog ratnih prilika boravili van Crne Gore, odnosno izvan svog mjesta boravka, vojna uprava je 22. aprila 1917. godine izdala narednje prema kojem su sudovi u Crnoj Gori mogli prekinuti postupak ukoliko se radilo o interniranim Crnogorcima, bez obzira na to da li interniranu stranku zastupa advokat ili opunomoćenik. Na zahtjev interniraca sud je mogao pokrenuti postupak, i nakon toga se nije mogao obustaviti. Postupak je mogao biti pokrenut i na zahtjev protivstranaka, ali samo nakon 56 dana od časa kada je internacija za interniranu stranku bila prekinuta.

Okupaciona vlast je tvrdila da je njeno sudstvo uživalo veliko povjerenje, da su se Crnogorci dobrovoljno

.....

¹⁶⁵ Isto, str. 2.

obraćali tim sudovima i da su sudovi imali preko dva puta više predmeta nego crnogorski sudovi u najboljim mirnim vremenima.¹⁶⁶ Pored ovog, sudovi su imali građanske odsjeke koji su vodili registar privrednih organizacija.¹⁶⁷ Reforma i modernizacija sudova bile su među najvećim uspjesima austrougarske uprave u Crnoj Gori. Koliko su bile nepopularne mjere rekvizicije u agraru i stočarstvu, toliko je novi pravni sistem zadobio simpatije Crnogoraca, jer je garantovao sigurnost i nepovredivost imovine, izvršavanje javnih i privatnih ugovora, postupanje po zakonu, efikasno izvršavanje presuda, uključujući i predmete koji su zaostali iz sudstva crnogorske države.

Austrougarska uprava je nastojala da uredi i druge oblasti crnogorskog društva. Komunikacije su bile važne za funkcionisanje okupacionog režima, ali i uslov za podizanje privredne aktivnosti, pa je okupaciona vlast odmah pokrenula popravku i modernizaciju putne mreže koja je, prema njenim izjavama, bila u lošem stanju. Jedan predstavnik okupacionog režima je naveo da su crnogorske ceste primitivno građene, nepodzidane, bez dovoljno čvrstih mostova i propusta, često bez ivičnjaka i da nijesu mogle da izdrže teretni saobraćaj.¹⁶⁸ O tome svjedoči jedan tekst u „Cetinjskim novinama“ u kome se kaže: „Crnogorci su sagradili i neku cestovnu mrežu, ali Bog im prostio kako su izgradili i uzdržavali te ceste. Kad smo došli u tu zemlju, morali smo s temelja sve na novo graditi.“¹⁶⁹

Okupaciona uprava je angažovala hiljade Crnogoraca (muškaraca i žena, starih i mladih) da popravljaju

.....

¹⁶⁶ „Generalni guverner podmaršal pl. Weber“, *Cetinjske novine*, broj 95, 12. jul 1917, str. 1.

¹⁶⁷ „Službene objave“, *Cetinjske novine*, broj 169, 28. mart 1918, str. 3.

¹⁶⁸ P. St. „Ciljevi naše uprave u Crnoj Gori“, *Cetinjske novine*, broj 1, 17. avgust 1916, str. 3.

¹⁶⁹ „Šoferi na Lovčenu. Tihi junaci“, *Cetinjske novine*, broj 78, 13. maj 1917, str. 1.

puteve, i za to je plaćala u novcu i hrani. Dnevnicu na gradnji cesta je iznosila 3 krune, a mogla je da se isplati i u vidu namirnica. Od Krsca oko zapadne strane Lovćena prema Kuku, do sredine avgusta 1916. godine, izgrađen je novi put koji je, po komandantu ratne luke podmaršalu Rolingeru, nazvan „Rolingerova cesta“.¹⁷⁰ Glavni put je išao od Kotora do Cetinja, a potom preko Rijeke Crnojevića do Virpazara i Podgorice prema Albaniji.¹⁷¹ To je bila najvažnija komunikacija za austrougarsku vojsku u ovom dijelu Balkana. Od Kotora do Krsca put je, prema tvrdnjama predstavnika austrijske vlasti, bio najsmjeliji, najljepši i najbolji planinski put na svijetu.¹⁷² Podloga puta je bila tako dobra da je nijesu mogli oštetiti ni snijeg ni kiša. Postojala je čvrsta ograda koja je mogla da izdrži najveće udare, a serpentine su bile dobro urađene tako da su na njima mogli da se okrenu i najveći kamioni. No, od Krsca, odnosno od crnogorske teritorije počinjali su, kako navode austrijske vlasti, „crnogorski jadi“. Put gotovo da nije imao podlogu (izgradnju pod zemljom), veliko kamenje je postavljeno kao ograda, a serpentine su bile vratolomne i uske, tako da je prijetila opasnost za putnike, vozače i teret.

Od Njeguša do Cetinja put je bio loš i iziskivao je velika sredstva za održavanje i popravke, a to je okupacionu kasu koštalo čak 40.000 kruna nedjeljeno.¹⁷³ Zato je jedan predstavnik okupacione vlasti naveo: „Građevno odjeljenje guvernerstva je neprestano u borbi sa ovom vražjom cestom. I dosad je i učinilo vrlo mnogo da je poboljša i učini prije svega nepogibljenom“. Najgora dionica puta je bila preko 1200 metara visokog Golog Brda. Da se prošire serpentine

.....
¹⁷⁰ „Dnevne vijesti“, *Cetinjske novine*, broj 2, 20. avgust 1916, str. 3.

¹⁷¹ „Šoferi na Lovćenu. Tihi junaci“, *Cetinjske novine*, broj 78, 13. maj 1917, str. 1.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Isto.

i sagrade poprečni putevi minama je srušeno gotovo pola brda. Od temelja je obnovljena podloga ceste. Naporima okupacionih vlasti ovaj put se održavao, jer je od njega zavisila čitava austrougarska vojska u Crnoj Gori i Albaniji, kao i domaće stanovništvo. Zbog toga je saobraćaj od Boke, preko Cetinja do Skadarskog jezera i Podgorice bio neprekidan.

Kamioni nosivosti 5 tona imali su veliki napor da savladaju ovaj put. Pored njih, saobraćali su poštanski automobili nosivosti 1,5 tona i lični automobili. Posebno je u zimskom periodu kamionima bilo teško da savladaju brdske serpentine. Kolski putnički saobraćaj od Kotora do Cetinja, i od Rijeke do Cetinja, funkcionisao je i u zimskom periodu, bez obzira na snijeg i led, s tim što se u tim uslovima, na primjer, iz Kotora išlo samo dva puta na dan.¹⁷⁴ No, krajem januara 1917. godine prekinut je saobraćaj između Kotora i Cetinja, jer je snijeg na mjestima Bukovica, Dubovik i Bajice bio između 1 i 2 metra.¹⁷⁵ Između Cetinja i Rijeke Crnojevića saobraćaj se u slučaju velikog snijega odvijao samo jednosmjerno. Pošta je dolazila sa velikim zakašnjenjem, a za njen prenos je korišćena žičara od Kotora preko Njeguša do Cetinja.

Putnički saobraćaj je uspostavljen od Cetinja do Kolašina.¹⁷⁶ Autobus je na ovom putu prolazio kroz stanice: Rijeka Crnojevića, Podgorica, Bioče, Nožica, Han Garancić i Mateševo. Polazak iz Cetinja je bio u 6.30 h, a dolazak u Kolašin u 17.30 h. Putovanje od Cetinja do Kolašina je trajalo 11 sati. Prema redu vožnje od Cetinja do Podgorice se putovalo 3 i po sata, a od Podgorice do Kolašina

.....
¹⁷⁴ „Udobnost za osobni promet automobilom“, *Cetinjske novine*, broj 46, 21. januar 1917, str. 3.

¹⁷⁵ „Obustava automobilnog prometa“, *Cetinjske novine*, broj 48, 28. januar 1917, str. 3.

¹⁷⁶ „Vozni red za osobni promet Cetinje-Kolašin“, *Cetinjske novine*, broj 98, 22. jul 1917, str. 4.

7 i po sati. U ovo je uračunato zadržavanje u stanicama. Ukupno zadržavanje na stanicama je, prema redu vožnje, trajalo 65 minuta, što znači da je čista vožnja od Cetinja do Kolašina iznosila skoro 10 sati. Od Cetinja do Kolašina je bilo 120 kilometara, što znači da je prosječna brzina bila oko 12 km/h.

Sa austrougarskom vojskom, koja je bila savremeno opremljena, stigla je moderna tehnika i tehnička služba koja je uslovlila razvoj novih zanata. Okružno zapovjedništvo je na Cetinju uredilo po jednu stolarsku, postolarsku, bravarsku, limarsku i kovačku radionicu, u kojoj su radili domaći radnici.¹⁷⁷ Pored njih, postojale su građevinska i radionica košara čije usluge i proizvodi su bili veoma traženi. U ovim radionicama su angažovani domaći učenici kako bi se obučili zanatu. Vojne radionice u Crnoj Gori i građevinski uredi su primili izvjesni broj učenika bravarske, kovačke, stolarske, tesarske, bačvarske, zidarske, mehaničke, elektrotehničke, pokrivačke, bojadisarske, staklarske i limarske struke.¹⁷⁸ Na isti način su primani učenici u automobilskim, podvoznim, postolarskim i krojačkim radionicama. Vojno guvernerstvo je svaka tri mjeseca za ove učenike organizovalo ispite, odnosno provjere znanja. Pored toga, za dalje obrazovanje ovih učenika, u centrima okruga uvedeni su i večernji tečajevi.

Jedna od novina koju je uvela austrougarska uprava su ljetnje i zimsko računanje vremena, što je, takođe, bilo motivisano unapređenjem ekonomije kroz racionalnu potrošnju energije.¹⁷⁹ Ljetnje vrijeme se računalo od 1. maja do 1. oktobra 1916. godine. Te godine je u većini evropskih zemalja uveden ovaj režim mjerenja vremena.

.....
¹⁷⁷ „Okupacija i narodno blagostanje“, *Cetinjske novine*, broj 110, 1. septembar 1917, str. 1.

¹⁷⁸ „Obrtna naobrazba“, *Cetinjske novine*, broj 90, 24. jun 1917, str. 2.

¹⁷⁹ „Dnevne vijesti“, *Cetinjske novine*, broj 9, 14. septembar 1916, str. 2.

Okupaciona uprava je navela da se uvođenjem ljetnjeg vremena dnevno dobijao jedan sat, koji štedi električno osvjetljenje, poboljšava ekonomiju i koristi zdravlju. Ljetnje vrijeme se 1917. godine u Crnoj Gori računalo od 16. aprila do 17. septembra.¹⁸⁰ U skladu sa ovim računanjem vremena u javnoj upravi je uvedeno i računanje po gregorijanskom kalendaru.

Okupaciona vlast je uticala i na školstvo. Na Cetinju je početkom oktobra 1916. godine otvoreno zabavište.¹⁸¹ Osnovne škole su otvorene u skoro svim mjestima gdje su bile i ranije.¹⁸² Srednje škole nijesu otvorene. U školskoj 1916/17. godini radile su 163 osnovne škole na srpskohrvatskom i 9 škola na albanskom jeziku, a najveća novina je bilo uvođenje latinice kao obaveznog pisma.¹⁸³ Uvedeni su novi nastavni programi koji su bili usklađeni sa austrougarskim školstvom, a to je omogućilo da neki crnogorski i svršeni osnovci konkurišu za stipendije i upise u srednjim i visokim školama u Monarhiji. Pored toga, latinica je bila službeno pismo u okupacionoj administraciji.

I publicistika je modernizovana. Zahvaljujući novoj štampariji prešlo se na latinicu i moderne oblike štamparstva i izdavaštva. Prilikom okupacije austrougarske vlasti su na Cetinju zatekle crnogorsku državnu štampariju i štampariju kraljevskog ratnog ministarstva.¹⁸⁴ Obje su bile ćirilične i nijesu odgovarale modernim zahtjevima okupacione uprave. Okupaciona vlast je modernizovala crnogorsku državnu štampariju i pretvorila je u „Tiskaru Vojnog

.....

¹⁸⁰ „Ljetno vrijeme“, *Cetinjske novine*, broj 70, 15. april 1917, str. 3.

¹⁸¹ „Otvorenje dječjeg zabavišta“, *Cetinjske novine*, broj 16, 8. oktobar 1916, str. 3.

¹⁸² Rakočević, N, *Crna Gora...*, str. 251.

¹⁸³ Isto, str. 250.

¹⁸⁴ „Tiskarska umjetnost“, *Cetinjske novine*, broj 110, 1. septembar 1917, str. 1.

generalnog guvernerstva“, dok je štamparija ratnog ministarstva pretvorena u rezervnu. Modernizovanom štamparijom, koju je pokretao motor jačine 20 konjskih snaga, rukovodio je major Dočkal. Zahvaljujući tome, na Cetinju su počele da se izdaju „Cetinjske novine“. Pored toga, u ovoj štampariji su postojali kamenotisak (lito grafija) i kartografsko odjeljenje. Otvorena je i knjigoveznica. U štampariji su radili kvalifikovani radnici, koji su prije rata radili u velikim štamparskim preduzećima i imali su višegodišnje iskustvo. Kamenotisak i kartografsko odjeljenje ove štamparije su, pod inicijativom majora Dočkala, uradili knjigu članaka sa slikama o Crnoj Gori, koja je 1917. godine izložena na sajmu knjiga u Berlinu. Na naslovnici se nalazila slika Lovćena koja je, kao i ostale slike u ovoj knjizi, otisnuta trobojnom štampom – u pozadini je svijetlo-zelena boja, pismo je smeđe, a klišeji su zelene boje. Knjiga je imala i umjetničku vrijednost zbog toga što su slova bila bogato ukrašena, a slike su ukrašene okvirima u raznim bojama. Korišćeni su razni oblici vinjeta. Pejzaži Cetinja i Podgorice su urađeni u tri boje, a najljepše su bile tri slike – nadgrobni spomenik vladike Danila na Cetinju sa Lovćenom u pozadini, Cetinjski manastir i Vila Topolica kod Starog Bara. Svaka od ovih slika je umjetnički izvedena u najsitnijim detaljima. Ova knjiga je bila primjer savremenog izdavaštva i publicistike.

Okupator je organizovao i zabavni život. Na Cetinju su zabavne programe davali vojna muzika, ratni i poljski kino.¹⁸⁵ Promenadni koncerti su se održavali u gradskom parku, dok su se simfonijski koncerti organizovali u pozorištu „Zetski dom“.¹⁸⁶ Tako je 14. septembra 1916. godine u „Cetinjskom pozorištu“ održan simfonijski koncert. Orkestar je imao 26 muzičara koji su izveli, između

.....
¹⁸⁵ „Dnevne vijesti. Kino predstave. Promenadna glazba“, *Cetinjske novine*, broj 22, 29. oktobar 1916, str. 3.

¹⁸⁶ „Dnevne vijesti“, *Cetinjske novine*, broj 8, 10. septembar 1916, str. 2.

ostalog, djela Betovena i Vagnera.¹⁸⁷ Povodom rođendana cara i kralja Karla 17. avgusta 1917. godine u dvorištu kraljevskog dvorca na Cetinju je organizovana zabava kojoj je prisustvovalo preko 1600 austrijskih podoficira i vojnika, kao i veliki broj Cetinjana.¹⁸⁸ Bili su postavljene štandovi sa jelom i pićem, ukrasi od cvijeća, zastave i šareni lampioni. Proslava je trajala od 8 do 12 sati uveče, a izvedeno je nekoliko tačaka uz sviranje vojne muzike. Vrhunac zabave je bio kabare, koji su organizovali austrijski podoficiri, a potom je prikazan jedan film. U Vladinom domu je početkom novembra 1917. godine održan koncert, u kome su izvedene arije iz Rosinijeve opere „Seviljski berberin“ i dva valcera Johana Štrausa.¹⁸⁹ Izvedena su i djela Lipinskog, Šopena, Mendelso-
na i Lista. Početkom 1917. godine i u Nikšiću je radio kino čiji je vlasnik bio S. Šobajić, koji je još prije rata posjedovao neophodnu kino-aparaturu.¹⁹⁰ U Nikšiću je postojao i vojni kino.¹⁹¹

Fudbal se u Crnoj Gori igrao od 1913. godine, kada je osnovan prvi klub – „Lovćen“ na Cetinju, a austrougarska vlast je promovisala ovaj sport. Na proljeće 1917. godine na Cetinju su na poljani pred velikom kasarnom počele da se održavaju fudbalske utakmice.¹⁹² Timove su činili predstavnici okupacionih civilnih i vojnih vlasti, a potom im se priključilo nekoliko crnogorskih mladića.

.....

¹⁸⁷ „Sinfonički koncerat na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 10, 17. septembar 1916, str. 3.

¹⁸⁸ „Podčasnička svečanost“, *Cetinjske novine*, broj 106, 19. avgust 1917, str. 2.

¹⁸⁹ „Koncerat stana ratne štampe“, *Cetinjske novine*, broj 129, 8. novembar 1917, str. 3.

¹⁹⁰ „Dopis iz Nikšića“, *Cetinjske novine*, broj 52, 11. februar 1917, str. 2.

¹⁹¹ „Svečani završetak pučke škole u Nikšiću“, *Cetinjske novine*, broj 91, 28. jun 1917, str. 2.

¹⁹² „Nogometni šport na Cetinju“, *Cetinjske novine*, broj 74, 29. april 1917, str. 2.

Inicijator ovih utakmica je bio izvjesni vodnik Pohman. On je izvršio selekciju igrača. To su uglavnom bili vojnici koji su prije rata igrali klupski fudbal. Pohman je organizovao obuku za one koji su htjeli da nauče igranje fudbala. Vojna uprava je pomagala fudbal jer je smatrala da, ako se ne igra pretjerano, spada u najzdravije sportove. Među crnogorskim igračima isticali su se izvjesni Vuković, Pajević i Spasić.¹⁹³ Fudbalske utakmice su uglavnom organizovane nedjeljom na poljani pred kasarnom na Cetinju.¹⁹⁴ Tako je, na primjer, 20. maja 1917. godine na Cetinju ispred kasarne održana utakmica između vojničke i civilne ekipe, a ulaz za gledaoce je bio besplatan.¹⁹⁵ U nedjelju 15. jula 1917. godine odigrana je utakmica Podmorničkog tima protiv Tima vojnog generalnog guvernerstva.¹⁹⁶ Prema tvrdnjama okupacionih novina, u obje ekipe je bilo fudbalera koji su bili poznati u austrougarskim sportskim društvima.

Pod pretpostavkom da će dobiti rat, Austrougarska je željela da Crna Gora ostane nezavisna država pod njenom dominacijom, i zato je crnogorsko društvo prilagođavala svojim standardima. Okupaciona uprava je uticala na gotovo sve oblasti društvenog života, a u mnoge je uvela inovacije. Formirana je moderna javna administracija u čijem vrhu nije bilo Crnogoraca, već su oni angažovani u upravama na regionalnom i lokalnom nivou. Primjenjujući savremene statističke metode okupaciona uprava je popisala društvene i prirodne resurse, i na osnovu toga je formirala ambiciozan poljoprivredni plan čiji je cilj bio da se sve životne potrebe Crne Gore podmiruju iz racionalnog korišćenja domaćih resursa. To nije mogla da izvede ni crnogorska vlada u mirnodopskom periodu.

.....

¹⁹³ Isto, str. 3.

¹⁹⁴ „Footbal“, *Cetinjske novine*, broj 79, 17. maj 1917, str. 2.

¹⁹⁵ „Nogomet“, *Cetinjske novine*, broj 80, 20. maj 1917, str. 3.

¹⁹⁶ „Nogomet“, *Cetinjske novine*, broj 96, 15. jul 1917, str. 2.

Izvršiti ovaj plan u ratom opustošenoj Crnoj Gori bio je težak zadatak i on je nesumnjivo iziskivao veliko žrtvovanje crnogorskog stanovništva. Plan je podbacio zbog teškog sistema rekvizicije, internacije radne snage i strogo postupanja okupacione vlasti. Iako inovativan, ovaj program nije uspio da riješi pitanje gladi u Crnoj Gori, ali se stanovništvo upoznalo sa savremenim agrotehničkim mjerama. Promovisana je ideja da Crna Gora ima dovoljno obradive zemlje, i cijenjena je radna etika.

Okupaciona uprava je u drugim ekonomskim oblastima imala više uspjeha. Uređeni su: unutrašnja i spoljna trgovina, finansije, bankarstvo, porezi i carine, i to uglavnom uz poštovanje crnogorskih zakona. Regulisano je i pitanje valute, ali je zbog potcjenivanja bonova-perpera, crnogorsko stanovništvo oštećeno kroz poskupljenje životnih namirnica i izvlačenje zlata i srebra iz Crne Gore. Uvedena je moderna socijalna politika koja se preko institucija i dobrotvornih akcija borila protiv siromaštva. Preko savremenih zdravstveno-sanitarnih mjera, novih bolnica i ambulanti proširena je zdravstvena zaštita, naročito u pogledu borbe protiv zaraznih bolesti. Stanovništvo je podučavano kako da održava ličnu i javnu higijenu. Pažnja je posvećena uređenju gradova i pazara, izgradnji vodovoda i bunara. Cetinje je dobilo moderan vodovod i savremeni način odvoza komunalnog otpada.

Uređenjem sudova, uz primjenu crnogorskih zakona, unaprijeđena je pravna sigurnost. Sudeći po okupacionim tvrdnjama, sudstvo u okupiranoj Crnoj Gori je uživalo povjerenje i bilo je efikasno. Obnovljena je putna mreža, koja je omogućila normalan automobilski saobraćaj. Okupacione radionice, koje su servisirale savremeno opremljenu austrougarsku vojsku, upoznale su Crnogorce sa tehničkim dostignućima. Uvedeno je ljetnje i zimsko računanje vremena. Obnovljen je rad zabavišta i

osnovnih škola. U javnoj službi i školstvu primjenjivali su se gregorijanski kalendar i latinica. Uređenje društvenog života je obuhvatilo – štamparstvo, publicistiku, zabavni život i sport.

Iako su ove mjere primjenjivane samo od početka 1916. do kraja 1918. godine, one su nesumnjivo uticale na uređenje, a u mnogim oblastima i na modernizaciju crnogorskog društva. Svakako su najdugoročniji uticaj imali obnova i građenje puteva, jer su austrougarske ceste kroz čitav XX vijek u Crnoj Gori bile simbol i primjer kvalitetnog graditeljstva.

DR FRANTIŠEK ŠÍSTEK

KARLOV UNIVERZITET, PRAG

TOMAŠ G. MASARIK, CRNOGORSKO PITANJE I PRVI SVJETSKI RAT

Abstract

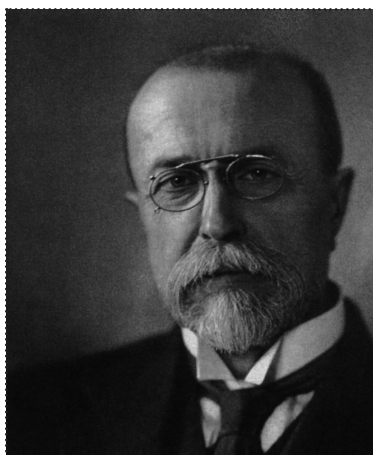
This paper is dedicated to Tomáš G. Masaryk (1850–1937) and the development of his views on the Montenegrin political circumstances and the matter of Montenegrin statehood immediately before and during the First World War. Considering his increasing engagement in hot topics of the political life of the South Slavs which culminated in the time of the so called “High Treason Trial” in Zagreb, Masaryk also turned his attention to the role of the Montenegrin court, government and political opposition in the broader Yugoslav context. Based on his previous experience and also because of his wartime collaboration with official Serbia, he supported in principle positions of the Serbian government towards the Montenegrin issue. By the end of the war, in America he personally met with the official representative of Montenegro A. Gvozdenović, and at the same time he was also contacted by the Montenegrin unionists. After creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Czechoslovakia he never dealt with the Montenegrin issue again. In this presentation we will point out the fact that Masaryk, as well as other representatives of Czech intelligence formed their negative attitude towards the regime of King Nikola I and the political options represented by his followers, including the defense of the Montenegrin political specificity in the new Yugoslav state, mainly before the war under the influence of their conception of the political situation in Montenegro after the institution of parliamentary system.

Key words: Montenegrin issue, political relations, Czech, South Slavs, regime of King Nikola

Stavovi Tomaša G. Masarika prema političkom razvoju u Crnoj Gori i prema pitanju daljnjeg postojanja crnogorske monarhije kao nezavisne države, koje je bilo aktuelno naročito za vrijeme Prvog svjetskog rata, donedavno nijesu bili sistematski proučavani ni ocjenjivani.¹ Stručnjaci međutim već duže vremena znaju ili neki od njih makar slute da je prije Prvog svjetskog rata Masarik imao negativan odnos prema režimu knjaza Nikole, da je 1909. posjetio Cetinje i da je za vrijeme rata podržavao unitarističku poziciju srbijanske vlade, a ne očuvanje crnogorske političke posebnosti u okviru buduće jugoslovenske države. Ovaj tekst je utemeljen na istraživanju dokumenata iz Arhiva Instituta Tomaša G. Masarika (Archiv Ústavu Tomáše G. Masaryka – AÚTGM) u Pragu i nekih primarnih izvora publikovanih posljednjih godina. Iako u njemu obrađujem događaje iz vremena Prvog svjetskog rata i njihove refleksije nakon rata, moram odmah na početku upozoriti da o Masarikovom odnosu prema Crnoj Gori ima znatno više dokumenata i članaka iz štampe iz godina prije Prvog svjetskog rata. Upravo u to vrijeme,

.....
¹ Prvu cjelovitu studiju o toj temi koja je s obzirom na bogatstvo izvora usmjerena prije svega na period prije Prvog svjetskog rata predstavlja prilog Františka Šisteka, „Povinnost čestného muže“: T. G. Masaryk a Černá Hora, In: Vratislav DOUBEK – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kol, *T. G. Masaryk a Slované*, Praha 2013, 325–350. Prilog je prvobitno predstavljen kao referat na međunarodnoj konferenciji „T. G. Masaryk a Slované“ (T. G. Masarik i Sloveni), održanoj u novembru 2012. u Pragu. U navedenom zborniku su i drugi referati koji na osnovu novih istraživanja preispituju i dopunjavaju saznanja o Masarikovom odnosu prema Južnim Slovenima. U bliskoj budućnosti u Češkoj bi trebala prvi put biti objelodanjena svekolika poznata Masarikova korespondencija sa Južnim Slovenima.

naročito u vezi sa tzv. veleizdajničkim procesom u Zagrebu 1909. godine, su se kristalizovali stavovi ovog češkog političara i mislioca u vezi sa proučavanom temom, a u godinama koje su slijedile im je, u suštini, ostao dosljedan. U bliskoj budućnosti bih htio upoznati crnogorsku i južnoslovensku javnost s tim burnim periodom u kojem se formirao Masarikov odnos prema crnogorskom pitanju, dok ga u ovom prilogu mogu samo naznačiti u uvodu, u osnovnim crtama zbog tematske cjelovitosti zbornika koji je posvećen periodu Prvog svjetskog rata.

Tomaš Garik Masarik

Sociolog, filozof i političar Tomáš Garik Masarik (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937) je od 1882. godine predavao na Karlovom Univerzitetu u Pragu. Stajao je na čelu male političke stranke tzv. Realista, ispred koje je 1907. izabran u Carevinsko vijeće u Beču. Svoje političke i društvene stavove je propagirao u liberalnim stranačkim dnevnim novinama *Čas*, objavljivanim u Pragu. S obzirom da je za vrijeme Svjetskog rata postao vođa emigrantskog pokreta koji je težio stvaranju samostalne čehoslovačke države, i da je 1918. nakon njenog osnivanja

izabran za prvog predsjednika, treba naglasiti da – iako je njegov uticaj prije Prvog svjetskog rata rastao – još uvijek nije bio nikakav „narodni vođa“ u pravom smislu te riječi. Naprotiv, još krajem 19. vijeka je dolazio u sukob, ne samo sa predstavnicima dominantnih nacionalističkih pokreta tadašnje češke politike i publicistike, već i sa većinskim stavovima češke javnosti kao takve. U poznatom sporu oko navodnih književnih spomenika ranog srednjeg vijeka tzv. Rukopisa (rukopisi Kraljodvorski i Zelenogorski) koje su češki rodoljubi tokom 19. vijeka smatrali za temelj češke nacionalne kulture i identiteta – bez obzira na ogorčenost i otpor većine češkog društva – Masarik je na naučno utemeljen način dokazao njihovu neautentičnost, odnosno pokazao da se radi o falsifikatima iz vremena početka nacionalnog preporoda. I njegovo hrabro angažovanje u sudskom sporu Leopolda Hilsnera, jevrejskog mladića, koji je u konstruisanom antisemitskom procesu 1899. optužen za ritualno ubistvo kršćanske djevojke – što je predstavljalo češki, odnosno austrougarski ekvivalent francuskoj Drajfusovoj aferi – donijelo mu je kod većeg dijela češkog društva renome izdajnika i neprijatelja naroda. Dakle, početkom 20. vijeka Masarik je bio sveopšte smatran za uticajnog ali kontroverznog liberalnog intelektualca koji je imao relativno mali krug pristalica. Njegov nepopulistički pristup, koji se zasnivao na sistematskom radu, a ne na razmetljivim gestama, stekao je veći renome u redovima omladine i to ne samo u češkim zemljama već i u drugim dijelovima Habzburške carevine, naročito među Južnim Slovenima.

Masarik nije spadao među one češke intelektualce koji su se crnogorskom problematikom bavili dugotrajno i sistematično. Prvi konkretniji tekst vezan za ovu temu (prikaz knjige *Na Crnu Goru i Crna Gora krajem vijeka*

Jozefa Holečeka)², napisao je tek 1900, dakle, u pedesetoj godini života. Kao što vidimo, o pitanjima koja se tiču političkog i društvenog razvoja ove balkanske zemlje se počeo izjašnjavati tek kao zreli mislilac, političar i publicista sa velikim životnim iskustvom. Njegovo mišljenje o Crnoj Gori bilo je u znatnoj mjeri uslovljeno njegovim dotadašnjim idejnim razvojem i intelektualnom usmjerenošću. Polazišta njegovih stavova prema Balkanu i Južnim Slovenima bila su zasnovana na zapadnom, srednjoevropskom i češkom idejnom kontekstu tog vremena, koji su između ostalog karakterisali vrhunac imperijalizma, jačanje nacionalizma, slovenofilstvo i evolucionističke predstave o društvenom i političkom razvoju. Masarikov odnos prema balkanskim Slovenima odlikovali su slovenofilski stavovi prisutni u češkoj sredini još od prve polovine 19. vijeka, ali naravno ne u njihovoj romantičarskoj i egzaltiranoj formi, već modificirani znatnom dozom racionalizma i kritičnosti.

Masarikova razmišljanja i pristup crnogorskim političkim događajima u prvoj deceniji 20. vijeka su bili predodređeni i njegovim shvatanjem monarhizma i parlamentarne demokratije. Osim ličnog iskustva s političkim životom habzburškog saveza država znatan uticaj je imalo i njegovo poznavanje odnosa u carskoj Rusiji, što se nesumnjivo ispoljavalo u njegovim interpretacijama političkog razvoja balkanskih država. Prije Prvog svjetskog rata Masarik, kao što je poznato, nije bio pristalica isključivo republikanskog društvenog uređenja iako je vidljivo potpomagao nastojanja za prevazilaženjem praktika apsolutizma u korist modernih ustavnih monarhija i suprotstavljao se predstavnicima tradicionalne aristokratske politike i nasljednog principa u političkom životu. Dosljedno tome je

.....
² Tomáš G. Masaryk (pod šifrom „G“), J. Holeček: Na Černou Horu: Černá Hora koncem věku 1899, *Nová Doba*, roč. VII, 1900, 633.

podržavao i razvoj parlamentarizma u Crnoj Gori nakon donošenja ustava 1905. i nije se nimalo suzdržavao da istupi protiv dvora, kad mu se učinilo da vladar i njemu odani političari usporavaju i ograničavaju put ka razvoju demokratije. U prvim godinama 20. vijeka Masarik je takođe pratio razvoj u Srbiji u kojoj je 1903. pobijena vladarska porodica Obrenovića i vlast preuzela suparnička dinastija Karađorđevića. Iz Masarikovog obimnog prikaza djela Vladana Đorđevića o kraju Obrenovića iz 1906. godine možemo zaključiti da je balkanske monarhije i njihov „orijentalni“ politički život posmatrao sa znatnom dozom omalovažavanja i sa pozicija intelektualne i civilizacijske nadređenosti.³

Njegov interes za južnoslovenska pitanja je kulminirao svestranim angažmanom u okviru tzv. Veleizdajničkog procesa u Zagrebu. Iako ispočetka nije bio previše zainteresovan za crnogorsku problematiku, na kraju je posvetio prilično veliku pažnju ne samo ulozi crnogorske političke elite u širem južnoslovenskom kontekstu, već i nekim njenim unutrašnjopolitičkim pitanjima, naročito tzv. Bombaškoj aferi i njenim posljedicama. Poznato je da se u vezi sa tzv. Veleizdajničkim procesom u Zagrebu počeo angažovati tek na molbe nekih od svojih južnoslovenskih studenata (u to vrijeme se intenzivno posvećivao radu na obimnoj knjizi *Rusija i Evropa*⁴). U aprilu 1909. putuje u Zagreb i Beograd da bi sakupio dovoljno informacija o cijelom kontekstu ovog kontroverznog spora i precizirao svoje stavove. Tamo je došao do jednoznačnog zaključka da je Veleizdajnički proces u Zagrebu iskonstruisan bez ikakvih realnih osnova. Jednako kategoričan

.....

³ Tomáš G. Masaryk (pod šifrom „M“), *Konec Obrenoviču*, *Nová Doba*, roč. XIII, 1906, 10–13.

⁴ Vidi Tomas G. Masaryk, *Russland und Europa*, Jena 1913 (prvo izdanje) ili Tomáš G. Masaryk, *Rusko a Evropa*, Praha 1999 (zasada posljednje izdanje na češkom).

vijeće (Reichsrat), u kojem je 14. i 18. maja 1909. održao jedan od svojih najpoznatijih i najupečatljivijih govora. Racionalnim i emocionalnim argumentima je svestrano nastojao demaskirati tzv. Veleizdajnički proces u Zagrebu i dokazati da je od početka bio izmanipulisan, ispolitizovan i otvoreno antisrpski. U procesu se o Crnoj Gori govorilo naročito u vezi sa pitanjem porijekla ključnog dokaza – tzv. Revolucijskog statuta, odnosno prethodnih aktivnosti svjedoka tužilaštva Nastića i uloge knjaza Nikole u prosljeđivanju statuta austrougarskim vlastima. Oficijelnu Crnu Goru Masarik je rasrdio prije svega optužbom da je crnogorski vladar predao tekst Revolucijskog statuta Austrougarskoj. Štaviše, u govoru ga je i ismijavao.⁵

Dakle, u proljeće 1909. godine Masarik je oštrom retorikom isprovocirao otvoreni konflikt sa tadašnjim crnogorskim establišmentom, na čelu sa knjazom Nikolom i premijerom Lazarom Tomanovićem. Uslijedile su intenzivne polemike u štampi koje su vođene sve do kraja juna. Jednu stranu zastupali su Masarik, i još češće i radikalnije dnevne novine *Čas*, kao njegova idejna platforma, dok su drugu stranu predstavljali crnogorska vlada i njenih dvoje novine, naročito oficijelni vjesnik *Glas Crnogorca*. U dnevnim novinama *Národní listy*, u to vrijeme najčitanijim češkim novinama, čije je konzervativno-nacionalističko uredništvo simpatizovalo sa zvaničnom crnogorskom stranom, direktno je istupio i premijer Lazar Tomanović. U junu se u polemiku uključio i svjedok sa cetinjskog i zagrebačkog procesa, i prema svemu sudeći provokator – Đorđe Nastić – a nakon velikog odugovlačenja i austrougarsko ministarstvo inostranih poslova. Uz spomenute novine, polemičke članke objavljuju i bečke novine *Wiener Allgemeine Zeitung*, *Neues Wiener*

.....
⁵ Tomáš G. Masaryk, *Parlamentní projevy 1907–1914*, usp. Vratislav Doubek, Zdeněk Kárník, Martin Kučera, Praha 2002, 192.

Abendblatt i *Neues Wiener Tagblatt*, kao i neke od južnoslovenskih novina, pored ostalih zagrebački *Srbobran*. Masarik je pridobio naklonost radikalne opozicije koja je iz beogradske emigracije nastojala svrgnuti crnogorskog vladara i njegovu vladu pomoću terorističkih metoda, kao što o tome svjedoči pismo puno oduševljenja koje mu je uputio Marko Daković, jedan od glavnih predstavnika tog političkog pravca.⁶ Sreo se ili dopisivao i sa nekim od predstavnika crnogorskog javnog života (Filip Jergović,⁷ Mirko Mijušković⁸).

Početkom septembra 1909. profesor Masarik je u okviru svog novog putovanja po južnoslovenskim zemljama posjetio i Crnu Goru. Tadašnja, kao i kasnija, svjedočanstva o razlozima i toku te posjete su puna protivrječnosti. Prema oficijelnoj izjavi samog Masarika, objelodanjenoj nakon povratka, htio je crnogorskim predstavnicima lično protumačiti svoj pogled na cetinjski proces, koji je bio u direktnoj vezi sa aktuelnim zagrebačkim procesom. Prema drugim vijestima iz tog vremena, želio je na Cetinju dopuniti sopstvene informacije o Bombaškoj aferi i vezama između dva procesa. Neki južnoslovenski izvori – koje je odmah i sam Masarik energično demantovao – u septembru 1909. su naveli da je češki poslanik na Cetinju uzaludno tražio da se oslobode zatvorenici na čelu sa bivšim premijerom Andrijom Radovićem, koji su

.....
⁶ Archiv ÚTGM, fond TGM, karton č. 251, oddíl 32 – Politické stati, složka 137, Černá Hora 1907–1909, Politické poměry na Černé Hoře – dopisy, dopis Marka Dakoviče T. G. Masarykovi ze 4. června 1909. Vidi také: Svobodomyslní Černohorci, kniže Nikola a profesor Masaryk, *Čas*, č. 168, 20. června 1909, 6–7.

⁷ Archiv ÚTGM, fond TGM, karton č. 251, oddíl 32 – Politické stati, složka 137, Černá Hora 1907–1909, Politické poměry na Černé Hoře – dopisy, dopis Filipa Jergoviče T. G. Masarykovi ze 7. června 1909.

⁸ Archiv ÚTGM, fond TGM, karton č. 251, oddíl 32 – Politické stati, složka 137, Černá Hora 1907–1909, Politické poměry na Černé Hoře – dopisy, dopis Mirka Mijuškoviče T. G. Masarykovi z 28. dubna 1909.

prema njemu nepravedno osuđeni zbog tobožnjeg učesća u Bombaškoj aferi. Uprkos tome što je to bilo zvanično demantovano, te vijesti su mogle imati i realnu osnovu – kao što će nekoliko godina kasnije u korespondenciji sa Edvardom Benešem naznačiti i sam Masarik. Jedna od interpretacija koja se opire i o kasnije Masarikovo svjedočanstvo iz 30-tih godina (u kojem je sam Masarik posjetu opisao sa znatnom dozom ironije, odnosno kao jedno komično iskustvo) – posjetu tumači kao propagandni manevar knjaza Nikole i njegove vlade u koji je dobronamjerni Masarik bio uvučen, ali koji je na mjestu odmah prozreo.⁹ U Cetinju se sastao kako sa ministrom odbrane Mitrom Martinovićem, tako i sa premijerom Lazarom Tomanovićem. Međutim, s knjazom Nikolom se nije sreo. Nesumnjivo zbog toga što je knjaz bio ozlojeđen Masarikovim netaktičnim izjavama tokom proljetne polemike. Kratka posjeta Cetinju, u biti, nije donijela nikakve rezultate. Nakon nje su uslijedile manje polemike u južnoslovenskoj i češkoj štampi o sadržaju razgovora i navodnim Masarikovim zahtjevima, koje je okončao sam Masarik pomirljivom izjavom da se radilo o obostranoj razmjeni informacija koja je protekla u korektnoj atmosferi, te da od crnogorskih zvaničnika nije zahtijevao puštanje političkih zatvorenika,¹⁰ kao što su to tvrdile neke južnoslovenske novine koje su prema crnogorskom vladaru bile kritične.¹¹

Crnogorskom problematikom Masarik se nešto intenzivnije bavio samo tokom 1909. godine. Angažovanje u vezi sa Veleizdajničkim procesom u Zagrebu mu je samo potvrdilo negativno mišljenje o režimu knjaza Nikole. Nakon balkanskih ratova koji su definitivno

.....
⁹ Anna Gašpariková-Horáková, *U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka*, Bratislava 1995, 104.

¹⁰ *Čas*, č. 261, 21. září 1909, 7.

¹¹ Vidi npr. *Obzor*, br. 252, 11. rujna 1909, 2.

Klubaši

odstranili ostatke osmanske vladavine na zapadu Balkana, Crna Gora je dobila zajedničku granicu sa Srbijom, što je pojačalo debate o njihovom približavanju ili eventualnom ujedinjavanju. U skladu sa svojim dugotrajnim stavovima Masarik je nesumnjivo podržavao njihovo približavanje, iako se o tome nigdje nije detaljnije izjasnio. Pitanje njihovog ujedinjenja, odnosno nastanka južnoslovenske države, je aktuelizovao Prvi svjetski rat. U to vrijeme se položaj Masarika značajno promijenio. U jesen 1914. je napustio Austrougarsku i u inostranstvu je postepeno došao do stava da se ova srednjoevropska carevina, za čiju demokratizaciju se borio tokom većeg dijela svoje političke karijere, u svojoj trenutnoj formi ne može reformisati i da pojedinačnim narodima ne može pružiti više prostora za realizaciju njihovih kolektivnih političkih prava niti potrebni privredni ili kulturni napredak. U slučaju pobjede sila Osovine, poratna Habzburška monarhija bi po Masarikovom mišljenju bila isuviše povezana s imperijalističkom

Njemačkom, došlo bi do jačanja uticaja armije i militarizacije društva, kao i jačanja pozicija velikonjemačkih i mađarskih nacionalista, što bi za posljedicu imalo kočnje ili potpuno zaustavljanje procesa demokratizacije političkog života i procesa emancipacije slovenskih naroda u okviru Monarhije. Godine 1915, dakle u svojoj šezdeset petoj godini, se opredjeljuje za do tad manje-više marginalnu ideju formiranja samostalne češke, odnosno čehoslovačke države. Najprije za ovu političku platformu traži saveznike među Česima i Slovacima u Švajcarskoj a onda i u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Italiji. U tom duhu je pokušavao uticati na shvatanja političara iz država članica Antante, i uspostaviti prijateljske odnose sa predstavnicima drugih emigrantskih grupa i država, čija shvatanja su bila bliska njegovom programu. Iz praktičnih razloga Masarik je od 1915. godine koristio srpski pasoš. (U državama članicama Antante građani Austrougarske su bili građani neprijateljske zemlje, a pored toga, političar koji je otvoreno podržavao poraz i propast Austrougarske nije mogao produžiti važnost njenog pasoša).

Početak 1916. austrougarska armija je nakon pada Srbije okupirala i crnogorsku teritoriju. Kralj Nikola je sa dijelom političke reprezentacije otišao u Francusku. U završnoj fazi borbi, neposredno prije pada Crne Gore, u inostranstvo su dolazile nepotvrđene vijesti i glasine o pokušajima crnogorskog vladara da sa Habzburškom monarhijom sklopi separadni mir. U tom trenutku se nije moglo predvidjeti koje države će iz rata izaći kao pobjednice. Čak je i srpska politička reprezentacija pod vodstvom princa regenta Aleksandra i premijera Nikole Pašića u 1916. i 1917. u privatnim razmatranjima uzimala u obzir i varijantu da bi rat mogao završiti i pobjedom Centralnih sila što bi značilo da bi o obnovi Srbije morali pregovarati u prvom redu s predstavnicima Austrougarske. Kao što je poznato, upravo ta mogućnost je, pored

Kralj Nikola (fotografija Jan N. Langhans)

ostalog, imala odlučujući uticaj na fizičku likvidaciju predstavnika paralelne vojno-političke strukture na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, koji su bili umiješani u pripreme Sarajevskog atentata.¹² Pripadnici srpske emigrantske vlade i dvora mogli su računati s tim, da će se bez obzira na rezultat rata – kao legitimni politički predstavnici svoje države – moći vratiti natrag u svoju otadžbinu. Pozicija Tomaša G. Masarika i njegovih saradnika bila je mnogo nesigurnija. Masarik je bio svjestan da ga zbog njegovog javnog antihabzburškog angažmana u

.....
¹² Vidi David Mackenzie, *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, Boulder 1989.

Beču smatraju državnim izdajnikom i da u slučaju pobjede Centralnih sila ili kompromisnog mira između dva suprotstavljena vojna bloka najvjerojatnije više nikad neće vidjeti svoju zemlju. I sam je poslije tvrdio – bez obzira što je s političkog aspekta bio uvjeren da je program ustanovljavanja samostalne čehoslovačke države ispravan – da nije bio siguran kako će se rat završiti i da li će njegova nastojanja propasti. Zbog nesigurne perspektive i mogućnosti doživotne emigracije u njegovim godinama, kao što je i sam otvoreno priznavao, imao je mnogo besanih noći. Dakle, nije čudo da je pažljivo i s napetošću pratio razvoj rata i događaja koji su naznačavali da se borba odvija u korist Austrougarske i Njemačke. Zato je i za njega poraz i okupacija Crne Gore bila nesumnjivo vrlo loša vijest.

Devetnaestog januara 1916. Masarik je o aktuelnoj situaciji napisao svom bliskom saradniku Edvardu Benešu telegram na engleskom. Pod uticajem glasina o pregovorima crnogorskog dvora i vlade s Habzburškom monarhijom o uslovima separatnog mira piše: „kralj Nikola ne bi trebao zaboraviti strašni primjer kralja Milana. Austrija samo demoralizuje. Odoبرavamo samo neograničenu lojalnost prema Srbiji.“¹³ Još tog istog dana je iz Londona uputio Benešu i pismo, u kojem je pored ostalog rezimirao svoj „odnos prema Crnoj Gori“: „Bio sam protiv kralja. U svom govoru u parlamentu sam bio protiv njega jer se ponašao dvolično i despotski zatvarao i svoje ministre. U jesen 1910 (11/I?) bio sam u Crnoj Gori: srpski ljudi iz C(rne) Gore željeli su da posjetim C(rnu) Goru. Kod kralja su mi osigurali bezbjednost putovanja i povratka. Bio sam i govorio sa minist(arskim) predsednikom i ministrom rata (Martinović): zahtijevao sam oslobađanje zatvorenih ministara i drugih.“¹⁴ Kao što se vidi, nakon .....

¹³ *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš*, uporedi: Dagmar Hájková a Ivan Šedivý, Praha 2004, 58.

¹⁴ Isto, 59.

nekoliko godina više nije bio sposoban ni da se tačno sjeti koje godine i u kojem mjesecu je putovao na Cetinje, međutim potvrdio je da je tada pokušao uticati da se puste zatvorenici za koje je smatrao da su nevini.

U debatama o uređenju buduće jugoslovenske države Masarik je manje-više stajao na strani Srbije, za koju mu se činilo da je politički i institucionalno najzrelija i vojno najjača jugoslovenska zemlja. Iako se tokom ratnih godina relativno dosta bavio južnoslovenskom problematikom, s crnogorskim pitanjem ponovo dolazi u direktan kontakt tek za vrijeme boravka u Vašingtonu u augustu 1918, kad je njegov politički položaj u očima saveznika Antante bio relativno snažan. Iz perioda 1917–1918. prije Vašingtona nijesu pronađene nikakve bilješke o Masarikovim pogledima na crnogorsku problematiku, što nije ni čudno. Nakon pada carizma Masarik se zaputio u Rusiju, na čijoj teritoriji je boravio veliki broj čeških i slovačkih zarobljenika i grupa dobrovoljaca spremnih da se bore za nezavisnost svoje zemlje. Tamo je pomagao sa organizovanjem i koordinacijom čehoslovačkih legija i političkih struktura među brojnim zemljacima, kao što je to prije toga činio u zapadnoj Evropi. Boljševička revolucija i početak građanskog rata zatekli su ga direktno u Petrogradu. S obzirom na dramatičnu situaciju morao je usred Prvog svjetskog rata *de facto* poduzeti put oko svijeta: bilo mu je potrebno nekoliko mjeseci da preko Sibira i Japana dođe do SAD.

Za vrijeme boravka u Vašingtonu sreo se sa generalom Antom Gvozdenućem, novoimenovanim crnogorskim ambasadorom u SAD.¹⁵ Crnogorci koji su živjeli u Sjevernoj

.....
¹⁵ Anto Gvozdenuć (1854–1935) završio medicinski fakultet u Moskvi. Bio je u ruskoj armiji (borio se u Bugarskoj 1877–1878, u srednjoj Aziji i u rusko-japanskom ratu). Početak Prvog svjetskog rata dočekao je u francuskoj armiji, a od 1915. u crnogorskoj službi. Nakon što ga

Americi i koje je Gvozdenović trebao reprezentovati su u to vrijeme bili podijeljeni na pristalice ujedinjenja i privrženike suvereniteta koji su i dalje podržavali kralja Nikolu i emigrantsku vladu. Predstavnici obje skupine su po svaku cijenu željeli da u očima američke vlade steknu legitimitet i da na svaki mogući način umanje značaj suparničke skupine. Odjek njihovih burnih sporova došao je i do Masarika.¹⁶ Tačan datum sastanka sa generalom Gvozdenovićem nije poznat, ali vjerovatno ima neke veze sa pismom koje je datirano na 18. avgust 1918. i napisano na engleskom, a koje je Masarik dobio od Miloša Ivanovića. Ivanović je bio član Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje sa sjedištem u Parizu i glavni koordinator te organizacije za Sjevernu Ameriku. Na čelu tog odbora, koji je osnovala i finansirala srpska vlada u okviru nastojanja da se eliminiše uticaj crnogorske reprezentacije u egzilu i da ujedinjenje prođe sa što manje poteškoća, stajao je, Masariku od ranije iz Bombaške afere poznat, Andrija Radović, bivši crnogorski premijer u čiju nevinost je bio čvrsto uvjeren. Međutim, ne može se dokazati da je o novoj ulozi Radovića bio informisan, niti da ga se još uvijek sjećao. Ivanović je Masariku dao na raspolaganje kopiju pisma koje je odbor poslao predsjedniku Vilsonu, i u kojem su unionisti protestovali zbog američke saglasnosti s imenovanjem crnogorskog ambasadora i oštro kritikovali politiku kralja Nikole. U pismu Masariku,

.....
je američka strana odobrila 1. augusta 1918. imenovan je za ambasadora, 20. septembra predao je akreditacijski list predsjedniku Vilsonu, 16. decembra otputovao je na mirovnu konferenciju u Pariz i do SAD se više nikad nije vratio. U januaru 1921. SAD su prekinule diplomatske odnose sa Crnom Gorom. Nakon smrti kralja Nikole, Gvozdenović je 1922. godine izabran za posljednjeg premijera crnogorske vlade u egzilu. Godine 1933. vratio se u rodno selo.

¹⁶ Detaljnije vidi: Srdja Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, West Lafayette 2007.

Anto Gvozdenović u Njujorku

Ivanović u najgorim crtama opisuje kako „bivšeg kralja Nikolu“ tako i samog Gvozdenovića. Kralja je u biti predstavio kao zločinca koji zbog ličnog interesa neće da čuje glas naroda.¹⁷ Pripadnike crnogorske emigrantske vlade označio je za „izrode i vojne bjegunce“. I sam ambasador Gvozdenović je po Ivanovićevom mišljenju bio „problematičan tip“ koji je „trideset godina živio u

.....
¹⁷ U stvarnosti crnogorska vlada u egzilu je tražila održavanje referenduma o državnopravnoj budućnosti s međunarodnim posmatračima, dok su srpska vlada i crnogorski unionisti težili безусловnom ujedinjenju i što je moguće bržem eliminiranju crnogorske političke subjektivnosti.

Rusiji, gdje je bio poznat kao profesionalni kockar“.¹⁸ Dalje, Ivanović naznačava da je, po njegovim privatnim informacijama, u proljeće 1917. u Parizu Gvozdenuvić imao neku bliže necpecificovanu homoseksualnu aferu. Ivanović je molio Masarika „kao velikog borca za oslobođenje Slovena“ za „moralnu pomoć kod vlade SAD da bi se paralizovao štetni uticaj kralja Nikole. Apelujem na Vas tim prije što su Vam poznate aktivnosti kralja Nikole protiv našeg narodnog interesa još iz vremena prije sramotne predaje Crne Gore u ruke naših najgorih neprijatelja.“¹⁹ Nije poznato da je Masarik u Americi iskoristio svoj uticaj da bi nanio štetu crnogorskim emigrantskim strukturama. Prema svemu sudeći, u avgustu 1918. je na inicijativu crnogorskog ambasadora došlo do susreta i otvorene razmjene mišljenja. Nakon rata Masarik je taj sastanak spomenuo u *Svjetskoj revoluciji* i u razgovorima sa svojom slovačkom arhivarkom Annom Gašparikovom. Zanimljivo je da ni u jednom od ova dva slučaja nije mogao da se sjeti imena crnogorskog predstavnika, a nije naveo ni da se radilo o zvaničnom ambasadoru crnogorske kraljevine u SAD. Sastanak je retrospektivno predstavio tako, kao da je jednostavno došao nekakav general kojeg je kod njega poslao kralj Nikola: „Radi potpunosti spominjem da je kod mene takođe bio i predstavnik Crne Gore, odnosno crnogorskog kralja. Od vremena kad sam u bečkom parlamentu iznio sumnju o ispravnosti crnogorske politike bio sam u nemilosti kralja. Uvrijedio ga je moj govor, priznajem – bio sam dosta oštar; dao mi je to do znanja kad sam nakon toga – i uz njegovu saglasnost

.....
¹⁸ O Gvozdenuviću se pričalo da je avanturista, a glasine o njegovoj kockarskoj strasti se mogu naći i drugdje ali istinu je danas teško utvrditi. Savremena crnogorska historiografija ponekad nekritično koristi i očigledno pretjerane legende prema kojim je nakon jedne njegove igre bankrotirao kazino u Monte Carlu itd.

¹⁹ Archiv ÚTGM, Fond TGM, část Cizí země, karton č. 511, složka 35 – Jihoslované za války 1918, dopis Miloše Ivanoviće Tomáši G. Masarykovi z 18. srpna 1918.

– bio na Cetinju. Ipak rat je zagladio te uspomene i kralj je poslao svog generala. Blistao je isuviše u zlatu što na Amerikance nije ostavljalo dobar utisak. Moj stav je bio: Crna Gora se treba spojiti sa Srbijom, dok je crnogorski predstavnik radio u kraljevom interesu. Upozorio sam ga da je i kralj Nikola sam na proljeće sudbonosne 1914. godine predlagao srpskom kralju ujedinjenje Srbije i Crne Gore – naravno to ujedinjenje nakon rata može biti drugačije i intimnije.²⁰ Uspomena, da je crnogorski general bio okićen medaljama (većinu ih je Gvozdenović dobio u Rusiji u kojoj je proveo veći dio svoje vojne karijere), se Masariku – koji se u emigraciji za vrijeme Prvog svjetskog rata susreo sa brojnim osobnostima – urezala dublje u pamćenje nego njegovo ime: „Za vrijeme rata Nikola je imao svoje emisare u svim glavnim gradovima država članica Antante, koji su radili na tome da Crna Gora ostane samostalna. Prirodno, ja sam bio protiv. Kad sam došao u Vašington odjednom mi se najavio crnogorski general, više se ne sjećam koji – pun zlatnih šljokica na sebi, tad se nije imalo šta izgubiti pa sam mu odmah rekao kako se kralj prema meni onomad ponio. General je na to rekao, da to sve skupa nije ništa, da je to bilo prije rata, da su to sitnice, te da me kralj sad voli, pozdravlja i još svašta nešto.“²¹

Sa izuzetkom rijetkih reminiscencija o svom angažovanju u predratnim i ratnim godinama Masarik se nakon nastanka Čehoslovačke i Kraljevine SHS prema svemu sudeći više nikad nije bavio crnogorskim političkim događajima. U svojoj sintezi o promjeni slike Crne Gore i Crnogoraca u češkom društvu od polovine 19. vijeka do početka 21. već sam se detaljnije posvetio promjenama u pogledu na Crnu Goru koje su u češkom društvu posljedica radikalno nove geopolitičke situacije nakon 1918.

.....
²⁰ Tomáš G. Masaryk, *Světová revoluce*, Praha 2005, 193–194.

²¹ Anna Gašparíková-Horáková, *U Masarykovcov. Spomienky osobnej archívárky T. G. Masaryka*, s. 104.

godine i udaljavanja od prethodne romantične glorifikacije Crnogoraca i njihovih vladara koja je bila tipična za 19. vijek. Tu promjenu valjda najbolje ilustruje upravo promjena dominantne slike kralja Nikole.²² „Tako je novom optikom kralj Nikola bio viđen praktično suprotno nego prije izbijanja Prvog svjetskog rata. U mnogim češkim očima se diskreditovao po pitanju ključnih vrijednosti: slovenske uzajamnosti, otpora prema Austriji i napretku – upravo onih vrijednosti s kojima je bio decenijama tradicionalno povezan. (...) U češkoj zajednici je nakon završetka rata i nastanka Republike vladala opšta potreba da se stoji na strani pobjednika. Na radikalna način su se pokušavali izmiriti stari računi sa svojom austrijskom prošlošću. Tom trendu su pripadala i demonstrativna osuđivanja lica i pojava, koja su bila smatrana za isuviše bliske ili prijateljske prema raspalom carstvu i njegovoj politici. Legenda o izdaji kralja Nikole dovela je do toga da je u češkoj sredini vladar, koji je decenijama bio obožavan, sad bio izvrgnut ruglu i ismijavan.“²³ I iz pogleda T. G. Masarika – koji je 1918. bio jednoglasno izabran za prvog Čehoslovačkog predsjednika i u toj funkciji istrajavao cijelih sedamnaest godina sve do svoje abdikacije iz zdravstvenih razloga 1935. godine – uspomena na posljednjeg crnogorskog vladara bila je očigledno čvrsto povezana sa prošlim svijetom prije Prvog svjetskog rata, koji je s određenom vremenskom distancom dobio crte operete i lakrdije ujedno. Jedna od rijetkih reminiscencija koju je početkom 30-ih godina zabilježila Masarikova arhivarka Anna Gašparikova, ocrta kralja Nikolu kao grotesknu figuru tipičnu za „stari svijet“ i, što je posebno zanimljivo, kao lik koji je u suštini proaustrijski: „Crnogorski prinčevi živjeli su u Italiji ali su

.....
²² František Šístek, *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Cetinje – Podgorica 2009, 193–205.

²³ Isto, 195–197.

tamo navodno radili takve gluposti da ih je kralj prestao izdržavati. Prije rata, dok su posjećivali Beč, stanovali su u *Burgu*; po trgovinama bi pokupili toliko stvari a stari Franc je ozlojađen to morao platiti. Jednom mi je austro-ugarski konzul ipričao priču o crnogorskom kralju Nikoli. Trebao je imati kod njega audijenciju i kad je došao, Nikola je klečao na klecalu ispred slike Franje Josipa u nekakvom religioznom transu, kao da kontemplira pred slikom njegovog veličanstva.²⁴ Očito je da su Masarikove informacije koje je bilježila Gašparikova u mnogo čemu neprecizne, pristrasne i fragmentarne. Riječ je o privatnim anegdota starog gospodina (Masariku je tad bilo već preko osamdeset), ispričanim za zabavu u uskom krugu bliskih, daleko od oficijelnog javnog prostora. Slične priče i tračevi o članovima habzburškog roda u to vrijeme u Srednjoj Evropi su predstavljale omiljeno štivo širokih masa i vjerovatno su na neki način zadovoljavale potrebu za određenim rasterećivanjem i pomirenjem sa radikalnim političkim i društvenim promjenama koje su donijele propast starog svijeta nakon 1918. i nestabilno doba između svjetskih ratova.

Kao što je rečeno u uvodu, Masarikovim stavovima prema crnogorskoj problematici, kontaktima i konfliktima s nekim crnogorskim političarima i njegovom putovanju na Cetinje donedavno nije bio posvećen ni jedan stručni rad. Čak ni u opširnom i detaljnom djelu istoričarke Milade Paulove (1891–1970), koja se specijalizirala za češko-južnoslovenske odnose u ključnom vremenu Prvog svjetskog rata, ne mogu se naći, takoreći, nikakve informacije o Masarikovom odnosu prema toj južnoslovenskoj državi. Međutim, nakon 2000. godine Masarik se povremeno pominje u istorijskim radovima crnogorske

.....
²⁴ Anna Gašpariková-Horáková, *U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka*, 104.

provenijencije. U savremenoj crnogorskoj historiografiji, koja često reinterpreтира modernu prošlost zemlje prije svega kao istoriju borbe za sopstvenu državnost,²⁵ Masarik se uglavnom spominje u negativnom smislu kao neprijatelj crnogorske samostalnosti i simpatizer oficijelnih beogradskih pozicija. To pregnantno izražava odlomak iz kratke natuknice posvećene Masariku u leksikonu crnogorske istorije koji je objavljen u velikom tiražu neposredno prije referenduma o nezavisnosti 2006.: „Smatrao Srbiju centrom ujedinjenja jugoslovenskih zemalja. Bio protivnik politike zvanične Crne Gore i vrlo aktivan u osudi njene politike. Kasnije je (1921) iskazao žaljenje zbog svog držanja prema Crnoj Gori i njenom vladaru.“²⁶ U principu, to odgovara istini, međutim začuđuje tvrdnja da je Masarik kasnije navodno žalio zbog svojih stavova. Otkuda potiču takve informacije?

Ako detaljnije proučimo crnogorsku historiografsku literaturu iz posljednjih godina, uočićemo da taj i ostali slični spomeni Masarika nijesu rezultat sistematičnijeg istraživanja i dubljeg preocjenjivanja, koja bi mogla izdržati poređenje s radovima npr. Damira Agičića iz hrvatske sredine.²⁷ Tu se u biti samo ponavljaju tvrdnje iz jednog relativno nedavno, objavljenog izvora čija vrijednost je dosta sporna. Riječ je o kritičkom izdanju tzv. „Deklaracije Jovana Plamenaca kralju Aleksandru“, napisane u Parizu 31. januara 1925. U tom opširnom proglašenju je nekadašnji vođa Božićnog ustanka iz 1919. protiv bezuslovnog ujedinjenja i, u periodu od 1919. do 1921, premijer crnogorske vlade u emigraciji, rezimirao svoju

.....

²⁵ Detaljnije vidi František Šístek, Interpretace dějin Černé Hory na prahu 21. století, *Slovanský přehled* 5/2012, 575–621.

²⁶ Šerbo Rastoder – Živko M. Andrijašević (eds.), *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006, 859–860.

²⁷ Vidi prije svega Damir Agičić, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 2000.

dotadašnju političku aktivnost.²⁸ Polovinom 20-ih godina, s obzirom na konsolidaciju međunarodne situacije i raspad političkih struktura u emigraciji, već je bilo jasno da je pitanje crnogorske nezavisnosti u datoj situaciji propala stvar. Kralj Aleksandar je pripadnicima suverenističke emigracije pronicljivo ponudio amnestiju i povratak u otadžbinu, kako bi crnogorsko pitanje moglo biti proglašeno za definitivno riješeno još prije izbora koji su se bližili. Plamenčeva deklaracija je predstavljala polaznu tačku za to. Ljudi iz okoline Nikole Pašića koji su se borili za pobjedu na izborima, su prvobitni tekst pisma, koji je u velikoj mjeri bio iskren i vrlo kritičan prema srpskoj politici, znatno promijenili i skratili da bi zvučao jasnije i poniznije i da bi amnestija mogla proteći bez poteškoća. U ispravljenom obliku, u čiju autentičnost dugo niko nije posumnjao, dokument je objavljen još 1940. godine.²⁹ U kritičkom izdanju teksta čiji original je više decenija neprimjećen ležao u biblioteci Istorijskog instituta Republike Crne Gore, se pored ostalog nalazi i odjeljak o Masari-ku, koji je iz verzije predstavljene kralju Aleksandru 20-ih godina bio cenzurisan.³⁰

.....
²⁸ Jovan Plamenac (1879–1944) studirao na univerzitetu u Jeni. Ministar nekoliko predratnih crnogorskih vlada, za vrijeme Masarikove posjete Cetinju ministar unutrašnjih poslova. Godine 1914. otpušten iz državne službe kao protivnik kraljeve politike. U januaru 1919. jedan od organizatora Božićnog ustanka nakon čijeg gušenja odlazi u emigraciju. Od 1919. do 1921. na čelu vlade u emigraciji. Godine 1925. nakon amnestije vratio se u Kraljevinu SHS i do Drugog svjetskog rata živio u Beogradu. Zbog do danas neobjašnjenih okolnosti ubijen je od strane partizana 1944. godine u Crnoj Gori.

²⁹ Vidi Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik 1940, 418–425. Sam Plamenac je htio da protestuje protiv cenzurisanja svog pisma ali spriječilo ga je izbijanje Drugog svjetskog rata čiji kraj nije doživio.

³⁰ Vidi Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, Podgorica 2000, s. 131–219; ISTI, *Crna Gora u egzilu*, knjiga II, Podgorica 2004, 554–632.

Plamenac u cenzurisanom odlomku o Masariku piše u okviru šire analize napete atmosfere u godinama prije Prvog svjetskog rata, koju je karakterisao bezobzirni propagandni rat Srbije protiv Crne Gore. I „mnogobrojni strani publicisti, među njima i strani političari i državnici, bili su stalno obmanjivani. Bili su zavedeni sa protivcrnogorskom biogradskom agitacijom. Naprimjer, profesor Masarik, današnji pretsednik Čehoslovačke Republike, izjavio je javno u godini 1921. da jako žali što je bio ustao u svoje vrijeme protivu Crne Gore i Njenog vladara, navodeći, da je bio obmanut od strane biogradske propagande, uperene protivu Crne Gore.“³¹ Nije jasno da li ovo što Plamenac tvrdi zaista reflektuje neku Masarikovu javnu izjavu. Godine 1921. u Francuskoj u emigraciji umro je kralj Nikola – da li je možda baš taj događaj Masarik nekako komentarisao, možda i na umjereniji način nego što to navodi Plamenac? Iste godine je bio odobren i centralistički vidovdanski ustav i na prijestolje je nakon smrti svoga oca definitivno došao kralj Aleksandar u čije političke i intelektualne kapacitete je Masarik sumnjao, i kao što danas znamo, u privatnim krugovima se nije suzdržavao ni da ga označi za „nulu“.³² Dakle, postavlja se pitanje da li je Masarik razočaran u razvoj političkih događaja u novoj jugoslovenskoj državi izjavio u vezi sa Crnom Gorom nešto u tom smislu? Međutim, nikakvu ni približno sličnu Masarikovu izjavu zasada nijesam uspio pronaći.

U vjerodostojnost ove Plamenčeve tvrdnje o kasnijem žaljenju možemo s razlogom sumnjati čim pročitamo naredni odlomak koji je posvetio Masariku. Na malom prostoru uspio je smjestiti iznenađujuće veliku gomilu neistinitih tvrdnji i teških dezinterpretacija: „Zapravo,

.....
³¹ Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, Podgorica 2000, 156.

³² *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš*, uspoř. Dagmar Hájková a Ivan Šedivý, Praha 2004, 304.

Veličanstvo, ja nijesam nikada mnogo cijenio g. Masarika kao naučnika. Ovo govorim kao profesor apstraktne filozofije. G. Masarik ni kao političar nije stajao na velikoj visini. Dok su, naprimjer, mnogobrojni češki patrioti i nacionalci, poznati slavenofili, na čelu sa Kramaržom, ležali po austrijskih tamnica za vrijeme svjetskog rata, Masarik je uživao sve beneficije od austrijskih vlasti. Išao u inostranstvo sa austr. ugarskim pasošom, izdatog mu za vrijeme rata te se je zauzimao, da se održi Habzburška Monarhija na federativnoj bazi. Ono isto što je želio u svoje vrijeme i Franc Ferdinand i kakvu je ponudu bio dao, uoči raspada Monarhije i sam car Karlo. Masarik je tek u poznije vrijeme prihvatio naše gledište: rušenje Austro-Ugarske i oslobođenje njenih naroda. On je bio poznati mrzitelj carske nacionalne i slovenofilske Rusije. Čim su boljševici rastočili Rusiju, prvi je bio on taj koji je potrčao da poigra po razvalinama carske Rusije. On je, naprimjer, savjetovao čehoslovačku legiju u Rusiji, da okrene oružje protivu majke Slovenstva, ma da je bila u to vrijeme zagazila Austro-Njemačka sa svojim armijama u srce Rusije. Nikada nikakvu ulogu ne bi igrao g. Masarik, ni g. Beneš u Čehoslovačkoj, da je ostala u životu carska Rusija. Masarikove su se laži i klevete prema Crnoj Gori rastopile na njegovom sopstvenom obrazu, kao što je to već i sam priznao.³³

Iz gore navedenog je očigledno da Plamenac nije bio dobro upućen u Masarikove političke aktivnosti a djelimične informacije koje su do njega stizale u potpunosti je izokrenuo. Njegovo nevjerođostojno prikazivanje govori da se i izjava o navodnom žaljenju vjerovatno ne zasniva na istini, isto kao i cijeli niz pogrešnih procjena i izmišljotina koje je iznio. Komično je i Plamenčevo predstavljanje kao „profesora apstraktne filozofije“ i „stručna“ kritika Masarika.

.....
³³ Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, Podgorica 2000, 156–157.

Gledajući i iz ovog ugla nije u redu da se njegov veoma pristrasni tekst smatra za objektivan izvor i da se njegovo mišljenje o Masariku prihvata kao istinito.

Jovan Plamenac je u prvobitnoj verziji teksta, kao što je već bilo rečeno, u nizu pitanja koja su se odnosila na crnogorsku politiku, ponosno i neustupno branio nekadašnje pozicije svoje vlade i preminulog vladara. Ne može se sasvim odbaciti ni teza da je njegova kritika Masarikovog političkog angažmana predstavljala određeni pokušaj usklađivanja sa mogućim stavovima jugoslovenskog kralja (o tome da Masarik nije bio naklonjen kralju Aleksandru, Plamenac je do 1925. već mogao svašta načuti). Osude čehoslovačkog predsjednika je povezo i sa Aleksandrovim rusofilstvom i nostalgijom za carskom Rusijom koju je sigurno osjećao. O Plamenčevim motivima se može diskutovati, ali njegovi stavovi se nipošto ne bi trebali nekritički prihvatati i danas prezentovati kao „definitivna istina“ o Masarikovom odnosu prema crnogorskom pitanju.

T. G. Masarik nesumnjivo još prije Prvog svjetskog rata nije bio naklonjen režimu knjaza Nikole i smatrao ga je smetnjom daljnjoj demokratizaciji crnogorskog i, u širem smislu, južnoslovenskog društva u procesu međusobnog zbližavanja i ujedinjavanja. Masarikovi stavovi iz ratnih godina i rijetke reminiscencije iz međuratnog doba kad je već bio čehoslovački predsjednik nadovezivali su se na njegova iskustva i stanovišta iz predratnog vremena, naročito iz ključne 1909. godine kad se najviše bavio crnogorskom problematikom. Masarika, naravno, ne možemo uprošćeno vidjeti kao sredstvo velikosrpske propagande u službi oficijelnog Beograda. Očito je da se za vrijeme Prvog svjetskog rata nije posebno bavio crnogorskom pozicijom u okviru šireg procesa južnoslovenskog ujedinjavanja, a 1918. godine kad je kulminirala borba oko daljnjeg državnopravnog uređenja između

Masarik i kralj Aleksandar (2. septembar 1922.)

crnogorskih lojalista s jedne, i unionista i srpske vlade s druge strane, nije se miješao u sukob iako je o stavovima obje strane bio informisan. Na osnovu dostupnih izvora ne možemo tvrditi da je Masarik svoje starije stavove o kralju Nikoli i crnogorskom pitanju u međuratnom periodu revidirao ili ih se čak „sa žaljenjem“ odrekao. U vrijeme svog predsjedničkog mandata sistematski je podržavao savezništvo Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, i Čehoslovačke i produbljivanje njihovih međusobnih odnosa. S obzirom na visoki položaj koji je zastupao i na nestabilnu političku situaciju u Evropi između svjetskih ratova koja je ozbiljno ugrožavala teritorijalni integritet i samu egzistenciju obje novonastale države, iz diplomatskih razloga više nije mogao da se izražava onako otvoreno kao što je to bio njegov običaj prije Prvog svjetskog rata kad je s pozicije univerzitetskog profesora, poslanika ili publiciste mogao istupati kao kritički intelektualac koji se nije bojavao ni oštih polemika ni konflikata sa svojim protivnicima. Međutim, bilo bi potpuno pogrešno predstavljati

ga kao nekritičkog sljedbenika tadašnjeg, pretežno srbijskog establišmenta, koji je u centralističkoj i rojalističkoj državi tokom 20-ih i 30-ih godina vodio glavnu riječ. U srpskoj sredini Masarik čak ponekad biva proglašavan za „ličnog prijatelja kralja Aleksandra“. Međutim, prvi čehoslovački predsjednik je unutrašnjopolitičkom situacijom u Jugoslaviji – u čijem nastanku je imao i direktne i indirektne zasluge – bio sve više i više razočaran. Njegova antipatija prema posljednjem crnogorskom vladaru ne znači automatski da je bio prijatelj njegovog srpskog unuka Aleksandra ili dinastije Karađorđevića. Kao što je bilo rečeno, 1918. godine ga je čak u jednom pismu označio za „nulu“ (a pozitivno mišljenje nije uostalom imao ni o neobrazovanom i „orijentalnom“ Pašiću.³⁴). Kao što proizlazi iz sačuvanih dokumenata i korespondencije, istraženih i objavljenih u posljednje dvije decenije, jedini balkanski monarh iz perioda prije Prvog i između dva svjetska rata prema kojem je Masarik imao svestrane simpatije i čije intelektualne i političke sposobnosti je poštovao, bio je bugarski car Boris III. Iz šire perspektive je očito da je Masarik lakše nalazio zajedničku riječ s onim predstavnicima južnoslovenske politike koji su se obrazovali u Habsburškoj monarhije, a Srbi iz Srbije (Srbijanci) su mu kao i Crnogorci svojom političkom kulturom i mentalitetom bili manje bliski. Takođe je poznato da je Masarik kao političar apsolutno bezrezervno podržavao teritorijalni integritet jugoslovenske države, isto kao što se kao naučnik, svestrano obrazovan u slovenskoj problematici,

.....

³⁴ Kao što je zaključio istoričar Vaclav Štjepanek koji je prvi detaljnije obradio Masarikov odnos prema političarima iz Kraljevine Srbije: Pašić „... nije bio veliki politički mislilac, pisao je malo, gotovo nikako, nije bio ni dobar govornik ali je zato bio izvrstan pregovarač i strateg. Moglo bi se reći da je bio prava suprotnost Masarika.“, vidi: Václav Štěpánek, Tomáš G. Masaryk a Srbové z království před první světovou válkou, In: Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kol, *T. G. Masaryk a Slované*, Praha 2013, 306.

nije slagao sa srpskim etničkim zahtjevima u Makedoniji. Pored toga, za diktature kralja Aleksandra, upravo zahvaljujući Masarikovom pritisku, čehoslovački predstavnicu su uspjeli posredovati u puštanju proganjanog vođe opozicije Svetozara Pribićevića, kojeg je nakon toga sam predsjednik finansijski podržavao kao emigranta sve do njegove smrti u Pragu 1936. godine. Svoje neslaganje sa unutrašnjo-političkim razvojem u Jugoslaviji je sasvim jasno stavio do znanja i time što za cijelih sedamnaest godina koliko je bio predsjednik republike nijednom nije posjetio Jugoslaviju, iako su jugoslovenski uredi više puta tražili da u skladu sa diplomatskim običajima uzvрати posjetu kralja Aleksandra iz septembra 1922. godine, premda je u to isto vrijeme posjetio niz zemalja koje su bile udaljenije, kako geografski tako i iz pogleda međunarodnih odnosa, kao što su Egipat, Palestina ili Grčka. Ukratko: između dva svjetska rata Jugoslavija se nije razvijala u skladu sa Masarikovim demokratskim idealima, ali njegovo razočaranje nije imalo nikakve veze sa crnogorskim pitanjem iz predratnih godina i iz doba Prvog svjetskog rata, kao što je to u svom pismu pokušao da sugeriše Jovan Plamenac.

(s češkog preveo **Adin Ljuca**)

PRILOG

Pismo Miloša Ivanovića, predstavnika Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje T. G. Masariku od 18. avgusta 1918.

Arhiv Instituta T. G. Masarika (AÚTGM), Fond TGM, dio Strane zemlje (Cizí země), kutija 11, svežanj 35 – Jugosloveni za rata 1918 (Jihoslované za války 1918), pismo Miloša Ivanovića od 18. 8. 1918.

---

telephone Chelsea 7735

Kancelarija Crnogorskog odbora
za narodno ujedinjenje

Office of the Montenegrin Committee
for the National Union

404 West 23rd Street

New York, N. Y.

New York, N. Y., August 18, 1918

Poštovani gospodine,

Čast mi je što mogu da Vam pošaljem memorandum predstavnika crnogorskih organizacija za narodno ujedinjenje kao i kopiju mog pisma upućenog predsjedniku Vilsonu i državnom sekretaru Robertu Lansingu.

Naš bivši kralj Nikola nije zadovoljan propašću Crne Gore koju je predao Austrougarima protiv izričite volje crnogorskog naroda i vojske. Čak i sada on oko sebe okuplja izgnanike i vojne dezertere i svim raspoloživim sredstvima nastoji da osujeti vrhovnu nacionalnu ideju svih Jugoslovena: oslobođenje i ujedinjenje. On zagovara separatizam najčistije srpske pokrajine, Crne Gore,

zarad ličnog interesa i protivno vitalnim interesima Crne Gore i svih Jugoslovena.

U tom cilju kralj Nikola šalje svog predstavnika u Vašington. Primarna briga njegovog izaslanika biće da zadobije moralnu i materijalnu pomoć od Amerike za ličnu politiku kralja Nikole. On će nastojati da ubijedi američku vladu, kao što ostali agenti kralja Nikole nastoje da ubijede ostale naše saveznike, da je narod Crne Gore lojalan svom kralju i da je on njihov predstavnik. Na drugoj strani kraljevi agenti ulažu sve napore da uvjere crnogorski narod da svi saveznici sa svojim vladama prihvataju kraljeve izaslanike kao predstavnike Crne Gore. Vijest da je američka vlada primila predstavnika kralja Nikole Jugosloveni tumače kao još jednu prepreku za njihovo nacionalno ujedinjenje i njihovi napadi u štampi protiv kralja i njegovog predstavnika biće još ogorčeniji zbog pokušaja njegovih agenata da ovaj akt učtivosti prikažu kao uspjeh politike kralja Nikole. Aktivnosti njegovih agenata među Srbima iz Crne Gore su u posljednje vrijeme veoma primjetne, ali oni neće uspjeti u svojim izdajničkim poduhvatima, jer naš narod je svjestan svojih nacionalnih ideala zbog kojih je svaka stopa naše nesrećne zemlje mnogo puta bila poprskana krvlju naših najboljih sinova.

Narod Crne Gore želi da bez ometanja donese konačnu odluku o svom kralju i da nakon oslobođenja jugoslovenskih pokrajina pošalju svoje predstavnike u nacionalnu konstitutivnu skupštinu svih Jugoslovena da iskažu njihovo mišljenje po pitanju nacionalnog jedinstva i da učestvuju u rješavanju državnog i političkog uređenja naše buduće ujedinjene domovine.

Kralj Nikola, protivan ovakvoj izričitoj volji naroda iz Crne Gore, svjestan neoprostivih grijeha i zločina protiv sopstvenog naroda i u strahu od osude naroda, nastoji

da u svojoj separatističkoj politici uvjeri naše saveznike da crnogorsko pitanje treba tretirati odvojeno od jugoslovenskog.

On pokušava uz pomoć stranaca uglavnom vojnih dezertera, pored malog broja svojih slugu iz Crne Gore, da kvalifikuje cijeli nacionalni pokret kao dinastičku borbu. Naša borba nikada nije bila niti je danas dinastička. Ona je čisto nacionalistička. Rad Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje u Parizu, brojnih crnogorskih organizacija za narodno ujedinjenje i ostavka dva vladina kabineta najbolji su dokaz da mi prevashodno i isključivo težimo ka našem vrhovnom nacionalnom cilju, tj. oslobođenju i ujedinjenju svih Jugoslavena.

Kralju Nikoli, koga je napustio svaki svjestan i inteligentan čovjek iz Crne Gore, ostala je nekolicina ljudi bez kvalifikacija i bez ikakvog političkog položaja. Bio je prinuđen da pomoću stranaca i nekoliko nekvalifikovanih ljudi iz Crne Gore organizuje svoj kabinet i da imenuje predstavnike kod naših saveznika. Njegov nedavno postavljeni ministar u Vašingtonu, gospodin Anto Gvozdenović, je problematičan tip. Njegovo crnogorsko državljanstvo je sumnjivo, jer došao je iz Rusije 1915. godine i od tada je u ličnoj službi kralja. Gospodin Gvozdenović je živio u Rusiji trideset godina gdje bio poznat kao profesionalni kockar. I što je još gore, kako sam saznao iz ličnih izvora, u proljeće prošle godine u Parizu je imao aferu sličnu onoj princa Eulenberga u Berlinu.³⁵ Gdin Gvozdenović lično, a naročito njegova misija biće najžešće napadnuti u jugoslovenskoj kao i

.....

³⁵ Misli se na poznatu Eulenbergovu aferu iz 1907–1909, kada je grupa uglednih ličnosti iz krugova bliskih njemačkom caru Vilhelmu II. optužena za homoseksualnost. Pozivajući se na tu aferu Miloš Ivanović je oklevetao i generala Gvozdenovića za tada kažnjivu i osuđivanu homoseksulanost.

američkoj štampi. Moglo bi biti neugodno za Vladu ove velike republike koja se bori za slobodu svih pokorenih rasa ako gđin Gvozdenović bude prihvaćen kao predstavnik Crne Gore i ja bih želio da se to izbjegne.

Obraćam se Vama kao velikom prvaku za oslobođenje Slovena, za moralnu pomoć kod Vlade Sjedinjenih država kako bi paralizovali štetan uticaj kralja Nikole. Utoliko prije što Vi znate za aktivnosti kralja Nikole protiv naših nacionalnih interesa i prije sramne predaje Crne Gore u ruke naših najgorih neprijatelja.

S poštovanjem,

Miloš Ivanović,
sudija

član Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje u
Parizu i šef Misije ovog odbora u Americi

Prof. Thomaš Masarik
Hotel Powhatan, N. W.
Vašington

(s engleskog prevela **Jelena Samardžić Kotri**)

DR IVANA JELIĆ

PRAVNI FAKULTET, UNIVERZITET CRNE GORE

CRNA GORA I PRAVO NARODA NA SAMOOPREDJELJENJE NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Abstract

People's right to self-determination, as one of the most controversial politically determined legal institutes, had not been defined as a legal and political issue – neither at the national nor at the international level – until the founding of the United Nations. Like many institutes of classical general international law, where human rights did not exist even as a theoretical concept, and when human rights internationalization was just an idea of the brightest minds, self-determination was interpreted exclusively in the context of a current constellation of international relations, in which peace was maintained through the powers-balance system. So it was after the First World War, when Montenegro – not big in size and population, but great in combat results, history and spirit of liberty and insubordination – remained without statehood. At the same time, the people of Montenegro were denied the right to self-determination, which they had been historically and legally entitled to.

These pages focus on international legal aspects of the right to self-determination in the context of its denial to the people of Montenegro in 1918, as well as on the problems related to Montenegrin identity and dictate of international politics after the First World War that influenced the failure to achieve this collective human rights which is inherent to all peoples/nations. Therefore, in this paper the author elaborates on the right of people to self-determination through the historical-legal prism and international legal aspects. She also gives an analysis of this politically determined legal issue in the context of Montenegro and the loss of its statehood in 1918.

Key words: international law, people, policy, self-determination, statehood

1. UVODNI OSVRT

Iako je osporavanje prava na samoopredjeljenje narodu Crne Gore svoju kulminaciju dostiglo na mirovnoj konferenciji u Versaju, kada je Kraljevina Crna Gora *de jure* prestala da postoji, i prije, a naročito u toku Prvog svjetskog rata, slike i prilike u Crnoj Gori nijesu išle na ruku snazi crnogorske države i nacije. Značajno oslabljena i iscrpljena Balkanskim ratovima, Crna Gora i njen narod bili su u veoma nepovoljnom položaju što je, posmatrano s ove distance, u pravno-političkom smislu, indikativno i za razmatranje prava crnogorskog naroda na samoopredjeljenje.

Oslabljena i u ljudstvu i ekonomski, Crna Gora je, dakle, postala laka žrtva dominacije političkih interesa međunarodne zajednice nad pravnim principom, kada je na istorijskoj konferenciji u Versaju, ipak samo privremeno, izbrisana sa političke mape Evrope. Narod Kraljevine Crne Gore, s druge strane, doživio je negiranje prava imanentnog svakom narodu koji živi u okvirima priznatih administrativnih granica. Da paradoks bude veći, to negiranje organizovale su i učinile članice pobjedničke koalicije, dojučerašnje saveznice Crne Gore.

Pravni institut prava naroda na samoopredjeljenje doživio je, takođe, preobražaj jer se narod više nije definisao kao skupina svih ljudi, pojedinaca koji, bez obzira na etničko porijeklo i nacionalnost, žive u jednoj državi ili u okvirima administrativnih granica jedne političke

cjeline, koja ima teritorijalno i administrativno jedinstvo.¹ Naime, nakon Prvog svjetskog rata, međunarodna zajednica je u Versaju usvojila, kao važeće pravno određenje, nacionalno-etničko poimanje pojma *narod* i osporila svaku konotaciju demokratsko-teritorijalnog jedinstva kao ključnog kriterijuma za određenje naroda. Prema etničko-nacionalnom određenju, narod je skup svih pojedinaca zajedničkog ili srodnog etničkog porijekla, zajedničkih tradicija, kulture, jezika, vjere, raznih obilježja, koji žive u jednoj ili više država, odnosno jasno omeđenih teritorija koje nemaju status države.² Crnogorski narod tada je svrstan u srpski, prema deklarisanom dominantnom etnosu, i odlukom tzv. Velike narodne skupštine,³ poznatije kao Podgorička skupština. Time je učinjen zaokret u međunarodnom pravu,⁴ koje je – ne po prvi put – pokleklo pod snagom međunarodne politike, odnosno interesa velikih sila. Jednostavno, odluka ove skupštine je, uz tišinu međunarodne zajednice, sprovedena u život, kao da je bila validno narodno većinsko izjašnjenje, iako nije imala punopravnost jer je nijedna država nije priznala.⁵ Napominjem da je pozitivno međunarodno pravo tada

.....

¹ Ovo je političko-demokratsko određenje pojma narod. Više u: V. Dimitrijević, M. Paunović, *Ljudska prava*, Beograd, 1997, str. 392, kao i N. Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, Podgorica, 2001, str. 160.

² Ibid.

³ Prefiks 'takozvana' koristi se isključivo zato što ni način njenog osnivanja, ni sastav poslanika, koji nije odražavao cijeli narod Kraljevine Crne Gore, niti procedura donošenja odluke nijesu bili legalni. O nelegalnosti Podgoričke skupštine, kako u smislu pozitivnog ustavnog prava Kraljevine, tako i međunarodnog prava, više u analizi akademika Mijata Šukovića i prapratnoj dokumentaciji. Izvor: M. Šuković, *Studije i eseji iz istorije države Crne Gore*, Podgorica, 2003, str. 233–450.

⁴ Zaokret u smislu opšte prakse i međunarodnog običajnog prava, koje je kodifikovano tek poslije Drugog svjetskog rata, a nastalo mnogo ranije.

⁵ M. Šuković, *Op. cit.*, str. 390–392.

priznanje tretiralo ne kao deklarativni, već konstitutivni element stvaranja ili ukidanja država.

Međunarodna zajednica je, s druge strane, odustala od političko-demokratskog pojma *narod* u korist etničko-nacionalnog koncepta ovog pojma, kako je naprijed navedeno. No, ta definicija je potrajala kao važeća samo do novih sukoba na Balkanu, a konačno se od nje odustalo nakon raspada SFRJ i nalaza Badinterove komisije koja je, početkom 90-ih godina prošlog vijeka vratila političko-demokratsko određenje pojma *narod*,⁶ i omogućila narodima koji su živjeli u okvirima bivših republika SFRJ da se samoopredijele.

Svi ovi preokreti u definisanju pojma *narod* bili su mogući zato što u međunarodnoj zajednici nije postojao onaj neophodni zajednički interes, odnosno jedinstvo koje bi kreiralo minimum zajedničkog standarda koji bi važio za sve i obavezivao sve. Na minimumu zajedničkog standarda i nastaje međunarodno pravo, kao skup opšteprihvaćenih pravila, za čije kršenje subjekti međunarodnog prava odgovaraju kao za kršenje svoje međunarodnopravne obaveze, i to upravo po pravilima međunarodnog prava koje su prethodno formirali.

Doprinos ideji nestajanja Crne Gore kao države dat je i u samoj Crnoj Gori. I to ne samo, mada formalno-pravno vjerovatno najznačajnije je doprinijela, pomenuta skupština, koja nije odražavala volju cijelog naroda, a što je jasno i iz načina na koji je osnovana i iz njenog sastava.⁷ Ona nije bila organ Kraljevine Crne Gore, niti je imala

.....
⁶ U skladu s nalazima Badinterove komisije, koja je utvrdila činjenično stanje povodom raspada SFRJ, pravo na samoopredjeljenje je priznato narodima kao grupama pojedinaca unutar postojećih granica bivših federalnih jedinica SFRJ, uz stav o nemijenjanju republičkih granica novouspostavljenih država. To je princip razgraničenja *uti possidetis*, koji je korišten u određivanju državnih granica nakon dekolonizacije Afrike.

⁷ M. Šuković, *Op. cit.*, str. 275–289, N. Vučinić, *Op. cit.*, str. 154.

uporište u Ustavu iz 1905. godine. Potom, činjenica da postoje elementi prinude nad narodom Crne Gore toga doba, uz nelegalnost i nelegitimnost, čini odluku ovog tijela apsolutno ništavom.

Doprinos nestajanju države, dala je i konfuzija o većinskom nacionalnom identitetu. Naime, problematičnosti očuvanja identiteta tadašnjeg crnogorskog naroda pravoslavne vjeroispovijesti je, takođe negativno, doprinio i srednjovjekovni pojam hrišćanske ortodoksije, tzv. „serbstva“, koji se kasnije razvio u poistovjećivanje sa srpstvom i Srbijom, umjesto sa pravoslavljem kao širim i tačnijim pojmom.

Kada se ovome dodaju ambicije i nerealne težnje kralja Nikole u pogledu teritorijalnih zahtjeva za proširenje Crne Gore,⁸ za koje je vjerovao da je usko povezano s budućnošću njegove dinastije i nezavisne Crne Gore,⁹ kao i činjenica da je Crnoj Gori najveća opasnost po opstanak dolazila iz Srbije,¹⁰ sa kojom se kralj ne samo orodio, već imao najbližu političku i vojnu saradnju, do tada, onda suverenost Crne Gore biva delikatnija. Kraljev stav da se državna teritorija Crne Gore poslije Prvog svjetskog rata proširi na Hercegovinu, Skadar s okolinom i Boku (što je umanjena verzija kraljevih prvobitnih težnji i zahtjeva) naišle su na animozitet SAD-a, koji nije odobrio kredit Crnoj Gori za poslijeratnu obnovu, kao i Velike Britanije i Francuske, koje nijesu bile spremne da podrže opstanak države Crne Gore, iako su pružale finansijsku podršku Crnoj Gori kroz mjesečne subvencije.¹¹ Kralju je, čak bio osporen povratak u zemlju nakon završetka rata, i to je

.....
⁸ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996, str. 7, 11,

⁹ Ibid, str. 14.

¹⁰ Ibid, str. 11, 12.

¹¹ Ibid, str. 7, 15–25, 68, 72, 80–130.

upravo učinjeno od strane Francuske i Italije. Uz to, trupe francuske i srpske vojske su umarširale u oslabljenu, izgladnjelu i iscrpljenu Crnu Goru. Epilog je jasan.

Nakon Prvog svjetskog rata, nastupila je konfuzija u nacionalnom, etničkom i političkom identitetu kod naroda Crne Gore, koji je brojnim ratovanjima bio iscrpljen i brojčano značajno umanjen. S druge strane, crnogorski suveren je povlačio pogrešne poteze i njima iritirao saveznike, a naročito stalnim traženjem kredita i nereálnim teritorijalnim očekivanjima i zahtjevima.¹² Kada se ovome doda stanje društva i mentalitet Crne Gore toga doba, gdje je građanin bio tretiran kao podanik,¹³ a u kojem je vladala bipolarnost i u smislu većinskog nacionalnog identiteta i u odnosu na nezavisnost Crne Gore, doprinos unutrašnjih razloga spoljnopolitičkim faktorima je jasniji. Jednostavno, lako je uništiti nekome nešto do čega on sam ne drži dovoljno, što ne njeguje, što ne štiti, pa tako i državu i naciju.

Velike sile, uz pomoć tadašnje političke elite Srbije, iskoristile su i taj momenat da zaokruže svoju politiku na Balkanu i, po njima, obezbijede trajni mir, žrtvujući Crnu Goru kao suverenu državu, odnosno kao subjekta međunarodnog prava i međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. No, istorija je ubrzo demantovala trajnost i mira i tog rješenja, i to događajima koji su uslijedili, odnosno novim ratovima koji su posvjedočili da ovaj region jeste 'bure baruta' koje eksplodira usljed interetničkih i intervjerskih netrpeljivosti, a da uloga Crne Gore kao samostalne i jednake države može samo doprinijeti ravnoteži i biti uvijek glas više za mirnodopska i antifašistička rješenja.

.....
¹² R. D. Challenger, „Montenegro and The United States: A Balkan Fantasy“, *Journal of Central European Affairs*, XVII, 3, October 1957, str. 236–242.

¹³ Iz uvodnog izlaganja Prof. dr Živka M. Andrijaševića na ovom skupu.

2. SAMOOPREDJELJENJE: POLITIČKI PRINCIP ILI PRAVO NARODA 1918. GODINE

Samoopredjeljenje naroda je jedno od osnovnih opštih načela savremenog međunarodnog prava, propisano 1945. godine Poveljom Ujedinjenih nacija,¹⁴ te istaknuto i Deklaracijom UN-a o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država, iz 1970. godine. Ono je jedno od osnovnih ljudskih prava, propisano Međunarodnim paktovima o ljudskim pravima,¹⁵ usvojenim 1966. godine, a koji su stupili na snagu deset godina kasnije,¹⁶ te Afričkom poveljom o ljudskim pravima i pravima naroda.¹⁷

Prije Prvog svjetskog rata, a i u periodu između dva svjetska rata, pitanje samoopredjeljenja naroda nije tretirano kao pravo, već je postalo tekovina novog doba, princip savremenog međunarodnog prava i međunarodno kolektivno ljudsko pravo.

Podsjetimo se da je tada vladalo pravo koje je dozvoljavalo rat kao legalan i legitiman način rješavanja sporova među državama, a rat se tretirao opravdanim i dozvoljenim ukoliko su zaraćene strane ispoštovale pravila ratnog prava (*ius in bello*¹⁸). Dakle, pravo na rat (*ius ad bellum*)

.....
¹⁴ Član 1 stav 2 i član 55.

¹⁵ Oba pakta, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, sadrže zajedničku odredbu (član 1 oba pakta) o pravu naroda na samoopredjeljenje.

¹⁶ Zategnuti međunarodni, hladnoratovski, odnosi uticali su i na internacionalizaciju ljudskih prava, pa je za prikupljanje dovoljnog broja ratifikacionih instrumenata država bila potrebna čitava decenija i za ovo najvažnije pitanje međunarodne pravne legislacije. Nažalost, i ovdje vidimo uticaj međunarodne politike na međunarodno pravo.

¹⁷ Član 20.

¹⁸ *Ius in bello* je preteča savremenog međunarodnog humanitarnog prava.

bilo je jedno od prava država, pored prava na zaključivanje ugovora (*ius contrahendi*) i prava na predstavljanje (*ius representationis*). Međunarodno pravo se prije Prvog svjetskog rata najviše bavilo propisivanjem pravila ratovanja, upotrebe balansirane i ograničene sile, legitimnošću vojnih ciljeva, zabranama tehnika i metoda ratovanja koje izazivaju nepotrebne patnje i razaranja, mimo vojnih potreba koje su vezane za uništenje neprijateljske vojne sile. I Haške konvencije iz 1899. i 1907. godine, kao najznačajnija kodifikacija međunarodnog prava do tada, bavile su se isključivo ovim pitanjima. Imajući u vidu da je to bilo vrijeme koje je prepoznavalo rat kao pravni institut,¹⁹ kada su se vodili osvajački ratovi, kada je kolonijalizam bio dio zvanične politike velesila tog doba, logično je da slobodarska ideja kakva je samoopredjeljenje naroda nije mogla naići na razumijevanje u smislu garantovanja jednakog prava svim narodima.

2.1. Pojam naroda

Ključno pitanje za konstituisanje i razumijevanje prava naroda na samoopredjeljenje jeste određenje pojma *narod*.

Ovaj pojam je u praksi međunarodnog nepisanog prava do 1918. godine, odnosno međunarodnog običajnog prava, bio tumačen u skladu sa postojanjem nacije i države, te je narodom smatrana svaka skupina ljudi koji žive u okvirima granica jedne države i koje vezuje zajednička nacija, porijeklo, kultura i jezik. Međutim, u praksi je pojam naroda tumačen bez pravila, i bio pod snažnim uticajem sile jačega.

U Versaju je, po prvi put na nivou međunarodne zajednice, zauzet stav da svi narodi treba da imaju pravo da

.....
¹⁹ Klasično međunarodno pravo dijelilo se na pravo u ratu i pravo u miru. O tome je još pisao i Hugo Grocijus, otac međunarodnog prava, u svom kapitalnom djelu „DE JURE BELLI AC PACIS“.

samostalno odlučuju o svojoj sudbini, unutrašnjem uređenju, međunarodnom položaju, svom kulturnom, privrednom i društvenom razvoju i da raspolažu svojim prirodnim bogatstvima. Tvorci ideje o pravu na samoopredjeljenje naroda su bili američki predsjednik Vudro Vilson, koga nazivaju i *ocem samoopredjeljenja*, i boljševički vođa Oktobarske revolucije, Vladimir Iljič Lenjin. Oni su razvili filozofsko-pravnu elaboraciju ovog načela i dali mu političku snagu.²⁰

U Versajskom mirovnom paketu pravo naroda na samoopredjeljenje je dobilo svoje pravno utemeljenje. Međutim, ono što je problematično jeste kako je definisan narod na Versajskoj konferenciji, te pitanje na osnovu čega se odstupilo od dotadašnje prakse i međunarodnih običaja.

Dakle, u Versajskom mirovnom paketu, pravo naroda na samoopredjeljenje je priznato samo narodima koji su ispunjavali uslove etničko-nacionalne definicije ovog pojma, koja podrazumijeva srodnost jezika, vjere, kulture i zajedničko porijeklo. Kriterijum postojanja države, nacije i administrativnih granica u okvirima kojih živi stanovništvo nijesu bili više relevantni. Naime, međunarodna politika i interesi velikih sila su nalagali nove državne granice i, naročito, novu ravnotežu snaga na Balkanu, odakle su potekla oba Balkanska rata, započet Prvi svjetski rat, vođeni mnogi oružani bratoubilački sukobi koji su u kvalifikacijama međunarodnog prava tretirani od interetničkih sukoba, preko vjerskih ratova, unutrašnjih oružanih sukoba, do građanskih ratova, koji su zahtijevali intervenciju međunarodne zajednice da bi se krvoprolića zaustavila, što je bio uvod

.....
²⁰ Lj. Aćimović, „Načelo samoopredjeljenja naroda u jugoslovenskoj krizi“, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br.1–2, Beograd, 1993, str. 58. N. Vučinić, *Op.cit.*, str. 154.

za novu vrstu oužanih sukoba – internacionalizovane sukobe.²¹ Etničko-nacionalna definicija pojma *narod* je rezultat tog političkog interesa.

U Versaju je, dakle, crnogorski narod tretiran kao dio srpskog, pa se smatralo da su interesi svih zadovoljeni formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, razloge za nepostojanje crnogorskog naroda, odnosno Crnogoraca u nazivu nove države, ne možemo tražiti samo u svjetskoj politici. Naime, svrstavanje crnogorskog naroda u srpski nije samo proizvod raspoloženja tadašnje međunarodne zajednice i politike velikih sila, već je tome doprinijelo i samodeklarisanje većinskog pravoslavnog življa Kraljevine Crne Gore, kao i samog crnogorskog suverena, kralja Nikole I.

Dakle, formalno-pravno je na osnovu te nove definicije naroda, paradoksalno, oduzet status naroda Crnogorcima i time osporena suverena država Crna Gora, koja je postojala mnogo prije mnogih država koje su tada u Versaju odlučivale, a mnogo prije nekih koje su tada nastale. Pritom, politički paradoksalno je i to što je Kraljevina Crna Gora bila, od početka, na strani pobjednica Prvog svjetskog rata. Osporavanjem kvalifikacije da jeste narod u smislu međunarodnog prava, crnogorskom narodu osporeno je pravo na samoopredjeljenje, što je dalje vodilo nepriznavanju Crne Gore kao države, što je bio glavni cilj. U tom smislu nova definicija pojma *narod* je poslužila kao sredstvo međunarodne politike, sa ciljem da se prividno pravnim razlogom opravda politička odluka.

.....
²¹ Detaljnije o pojmu internacionalizovanih oružanih sukoba (*internationalized armed conflict*) na zvaničnoj stranici Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, www.icrc.org

2.2. Uslovi za ostvarivanje prava na samoopredjeljenje

Odgovor na pitanje da li je samoopredjeljenje samo politički princip ili pravna kategorija, ili i jedno i drugo, sve do osnivanja Ujedinjenih nacija, zavisio je isključivo od trenutne konstelacije međunarodnih odnosa i potreba sistema ravnoteže snaga u međunarodnoj zajednici.

No, iako pravno definisan, ovaj institut je i danas pod velikim uticajem politike. Neki autori smatraju da ni do danas nema jedinstvenog odgovora na to kolika je pravna snaga ovog načela i praktično ostvarenje prava naroda na samoopredjeljenje.²² U praksi, samoopredjeljenje zaista i varira od načela međunarodnog prava, preko imperativnopravne, apsolutno peremptorne norme međunarodnog prava (*ius cogens*) od koje nema niti odstupanja niti derogiranja, pa sve do čistog političkog principa koji se vodi interesima velikih sila. No, ipak, čak i kada se tretira kao imperativ međunarodnog prava, na osnovu odredbe u zajedničkom članu 1 Međunarodnih paktova o ljudskim pravima, njegovo ostvarenje zavisi od političke potvrde i saglasnosti međunarodne zajednice. Crna Gora tu podršku nije dobila nakon Prvog svjetskog rata, iako je iskrvarila braneći živote i interese onih koji su je kasnije porobili.

Ipak, govoreći u duhu savremenog trenutka i važećeg međunarodnog prava, postoje objektivni zahtjevi koji se moraju ispuniti kumulativno kako bi se ispunili preduslovi za ostvarivanje prava naroda na samoopredjeljenje, odnosno ispitivanje narodne volje u tom smislu. To su, ujedno, i kriterijumi za stvaranje nezavisnih država, i oni glase:

- a) Postojanje nelegalne vlade, koja ne predstavlja volju većine stanovništva, i/ili koja tiraniše stanovništvo, lišava ga osnovnih ljudskih prava i sloboda, i sprečava njegov ekonomski, društveni i kulturni razvoj,

.....
²² N. Vučinić, *Op. cit.*, str. 151–152.

- b) nemogućnost primjene principa unutrašnjeg samoopredjeljenja, odnosno samostalnog uređenja i organizacije države, društva i vlasti, odnosno nepostojanje demokratičnosti i legitimnosti vlasti,
- c) visok stepen jedinstva i homogenosti stanovništva, odnosno postojanje kvalifikovane većine za nezavisnost (referendum),
- d) i – čisto politički uslov – spremnost međunarodne zajednice (u praksi ovo znači spremnost velikih sila) da priznaju nezavisnost države na osnovu samoopredjeljenja naroda i time priznaju konstituisanje novog subjekta međunarodnog prava.²³

U kontekstu Crne Gore 1918. godine, ova četiri preduslova nijesu bila kumulativno ispunjena. Naime, Crna Gora nije imala jedinstven i homogen većinski živalj, jer je bio podijeljen na srpski i crnogorski. Pritom, sprovedeno narodno deklarisanje i skupljanje poslanika za Podgoričku skupštinu je bilo, kako je akademik Šuković, ustanovio i pravnim činjenicama potkrijepio, nelegalno i nelegitimno.²⁴ Uz to, Crna Gora nije imala podršku međunarodne zajednice, što je najvažniji uslov, i upravo potvrđuje uslovljenost ostvarivanja prava naroda na samoopredjeljenje političkim uslovima.

Uvijek, od Versaja pa do danas, glavni osnov za ostvarivanje nezavisnosti države jeste jasno i slobodno izražena volja naroda. Važeći princip kaže da je volja naroda osnov legitimne i legalne vlasti. No, volja crnogorskog naroda poslije Prvog svjetskog rata nije bila niti jasno, niti slobodno, niti legalno izražena. Naime, Velika narodna skupština, poznatija kao Podgorička skupština bila je *ad hoc* organizovano tijelo, koje nije imalo uporišta u pravu

.....

²³ Ibid, str 162–163.

²⁴ M. Šuković, *Op. cit.*, str. 289–392.

Crne Gore, niti je iskazivala stvarnu volju naroda Crne Gore. Izjašnjavanje u korist pripajanja Srbiji tog novembra 1918. godine, odnosno odluka o безусловnom ujedinjenju, jeste bio, teorijski posmatrano, formalni izraz ostvarivanja spoljašnjeg vida prava na samoopredjeljenje, ali ne materijalni – suštinski osnov ovog prava, zato što nije postavljen na legalnim osnovama. U tom smislu, ovo rješenje je u startu bilo „grbo“, da se izrazim rječnikom Valtazara Bogišića, koji u kodifikaciji običajnog prava Crne Gore, poznatijoj kao Opšti imovinski zakonik, kaže: „Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi“.

2.3. Zaštita manjina kao kompenzacija

U okviru Društva naroda, u kojem je vladao tzv. Versajski sistem zaštite manjina, prvi put je na institucionalan način internacionalizovana zaštita manjina, kao posebnih ljudskih prava. Ipak, i za ovu međunarodnopravnu zaštitu bilo je presudno političko opredjeljenje tadašnje međunarodne zajednice da se onim narodima kojima nije moguće obezbijediti ostvarenje prava na samoopredjeljenje, prizna manjinska zaštita, kroz garantovanje specifičnih prava i sloboda kojima bi se omogućilo da manjinski narodi očuvaju ne samo fizički, već i kulturni i nacionalni opstanak, odnosno identitet. Neki autori smatraju da je i ovdje riječ o specifičnom vidu prava naroda na samoopredjeljenje.²⁵

Sistem zaštite manjina nakon Prvog svjetskog rata, iako s pravne tačke gledišta sveobuhvatan,²⁶ bio je u suštini

.....
²⁵ N. Vučinić, *Op. cit.*, str. 142.

²⁶ Obuhvatao je četiri načina rješavanja manjinskih pitanja, od specijalnih klauzula u mirovnim sporazumima, preko specijalnih bilateralnih ugovora i jednostranih deklaracija država da će poštovati manjinska prava, do ustanovljavanja posebnih pravnih režima, odnosno sistema manjinske zaštite. Neki od pomenutih i dalje su na snazi, kao na primjer sistem manjinske zaštite na Alandskim ostrvima u Finskoj, uspostavljen 1921. godine. Detaljnije u: I. Jelić, *Ljudska prava i multikulturalizam*, Podgorica, 2013, str. 81–85.

politička kompenzacija onim narodima kojima je nedostajala saglasnost međunarodne zajednice za samostalnu državu. U skladu sa ovim je manjinska zaštita uvedena kao kolektivno pravo, kao zaštita manjinskih naroda, grupa, zajednica. Za razliku od toga, u eri Ujedinjenih nacija, u kojoj je pravo naroda na samoopredjeljenje priznato kao kolektivno ljudsko pravo, zauzet je suprotan kurs – manjine su zaštićene kao pojedinci, pripadnici nacionalnih, etničkih i kulturnih manjina, te su im priznata individualna prava.

Međutim, u kontekstu Crne Gore, Versajski sistem zaštite manjina nije se odnosio na narod Crne Gore, nije Crnogorcima dao posebnu zaštitu, niti omogućio uživanje njihovih identitetskih prava. Naime, s obzirom na to da je narodu Crne Gore bio osporen status naroda, kao i posebnost nacionalnog i kulturnog identiteta, bilo mu je osporeno i da van granica Crne Gore, koja je prestala biti suverena država, uživa manjinska prava jer mu ona više nije mogla biti matična država, usljed gubljenja državnosti.

Na kraju, mane ovog sistema su upravo te što se nije primjenjivao podjednako na sve manjinske narode i u svim državama. Naime, obaveza poštovanja manjina nametnuta je manjim i novim, kao i pobijeđenim državama u Prvom svjetskom ratu. Velike sile pobjednice nijesu imale obavezu garantovanja prava manjinskim narodima.

3. PRAVNI POLOŽAJ CRNE GORE I NJENOG NARODA NEPOSREDNO NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Versajsku mirovnu konferenciju obilježila je dominacija političkog principa nad pravnim razlozima. Kreirano je međunarodno pravo koje je uspostavilo definiciju naroda i time i determinisalo samoopredjeljenje kao politički uslovljeno pravno načelo, koje nije bilo primijenjeno u svim objektivnim situacijama. Paradoksalno je to da, iako afirmisano kao pravno načelo i promovisano od strane sila

pobjednica, saveznica Crne Gore, samoopredjeljenje je narodu Crne Gore bilo osporeno upravo njihovim diktatom.

Negiranje prava na samoopredjeljenje ovom narodu, u suštini je rezultiralo, a to mu je i bio cilj, negiranjem crnogorske državnosti, nacije, crkve, crnogorskog identiteta.

Kraljevini Crnoj Gori bilo je osporeno svako pravo države. Tako joj nije omogućeno pravo predstavljanja i crnogorskoj delegaciji je bilo zabranjeno da prisustvuje mirovnoj konferenciji u Versaju. Crna Gora nije ni spomenuta u Poenkareovom uvodnom govoru, na šta je upućen protest u noti ministra Šoća.²⁷ Takođe, Crnoj Gori je bila osporena poslovna i pravna sposobnost, te joj nije bilo priznato niti pravo da zaključuje međunarodne ugovore, što je bilo za očekivati, barem, u odnosu na mirovne ugovore jer se Crna Gora borila na pobjedničkoj strani. Međutim, pitanje je šta je pobjeda za ovu državu duge istorije, jer je ona upravo poslije Prvog svjetskog rata prestala da postoji na političkoj mapi svijeta. Crna Gora Više nije bila subjekat međunarodnih odnosa i međunarodnog prava.

Ipak, to što se dogodilo u Versaju nije bilo iznenada. Značajno prije, Crna Gora i njen suveren tretirani su sa nepoštovanjem, što se moglo vidjeti iz diplomatske prepiske. Naime, često su nedostajali suštinski odgovori na učestala pisma predstavnika crnogorske vlade u izgnanstvu. Najčešća reakcija velikih sila bila je učtiva nota u kojoj zahvaljuju na prijemu pisma. No, to se ne može računati u odgovore na suštinska pitanja, koji su izostajali, a izvori kažu da su zahtjevi kralja i vlada u egzilu često s rezignacijom primani,

.....

²⁷ *Nota ministra Šoća predstavnicima velikih sila o nezadovoljstvu vlade zbog nespominjanja Crne Gore u svečanom govoru predsjednika Poenkarea* u: R. Raspopović (prirednik), *Crna Gora i Francuska, Diplomacija u izbjeglištvu* – u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916–1920, Istorijski institut, Podgorica, 2014, str. 19–20.

iako ne uvijek i otvorenim odbijanjem.²⁸ U diplomatiji je upravo to način da se indirektno stavi do znanja nekome da nema podršku.

S druge strane, tragedija nekada harizmatičnog Kralja Nikole bile su nerealne teritorijalne težnje koje su iritirale tadašnju međunarodnu zajednicu i udaljavale dojučerašnje saveznike. Neki autori smatraju da su faktori kao starost Kralja, porodične prilike, te smjene vlada, doprinijeli slaboј spoljnopolitičkoј poziciji Crne Gore. Dr Raspopović konstatuje da „Rasuta porodica, česte smjene vlada, starost crnogorskog suverena, bez energije koju je ranije imao, svakako su sprečavale formiranje jasnog, politički realno utemeljenog spoljnopolitičkog koncepta... U radu vlada više je preovladavalo lutanje nego osmišljen program djelovanja... Slaba osmišljenost spoljnopolitičkog djelovanja i nerealnost u političkim zahtjevima nedvosmisleno su govorili o nepoznavanju prilika i tokova spoljnopolitičkih procesa.“²⁹ On se, pak, do zadnjeg daha borio, zajedno sa crnogorskim vladama, da obnovi nezavisnost Crne Gore poslije završetka Prvog svjetskog rata. Stalnim insistiranjem na traženju finansijske i političke pomoći da se obnovi crnogorska vojska, omogući diplomatsko učesće Crne Gore u pobjedničkoј koaliciji, kao i da se dozvole krediti za održavanje državnih službi i život suverena i njegove porodice, položaj kralja i vlada u izgnanstvu se pogoršavao, a crnogorsko pitanje dramatizovalo.³⁰

Uz to, inferioran položaj i starog kralja i Crne Gore ogleдали su se i u traženju zajmova radi obnavljanja ratom uništene zemlje, a za „spas nesretne zemlje“ i pozivajući se na njenu „dramatičnu sudbinu“.³¹ Negativni

.....
²⁸ D. Živojinović, *Op. cit.*, str. 21, ali pogledati i str. 131–132.

²⁹ R. Raspopović (prir.), *Op. cit.*, predgovor priređivača.

³⁰ Pogledati dokumente nastale u periodu izbjeglištva kralja Nikole i Vlade Crne Gore, od 1916. do 1920. godine. Izvor: R. Raspopović (prir.), *Op. cit.*

³¹ D. Živojinović, *Op. cit.*, str. 70–72.

odgovori su stizali redom, a nepostojanje akreditovanih poslanika na važnim adresama velikih sila bili su često formalna prepreka da se odobre krediti, kao što je to bio slučaj u odgovoru zvaničnog Vašingtona, preko američkog sekretara za finansije Megdaua. Krajem 1918. godine izostala je i direktna pomoć koju je dr Anto Gvozdrenović tražio u formi američke intervencije u korist Crne Gore. Nastupila je tišina od strane saveznika, tajac u međunarodnoj zajednici, i vapaj na dislociranom dvoru – dvoru u egzilu. Tada je došlo i do proboja Solunskog fronta, a jedinice srpske i francuske vojske su se uputile ka Crnoj Gori. Jasno je da je Crna Gora već tada bila van projekta Velikih sila, da je već bila izbrisana sa političke mape, a da njenom narodu pravo na samoopredjeljenje neće biti priznato.

Uz to, sve vrijeme dok su kralj i njegove vlade tragale za načinima da obezbijede državnost Crnoj Gori, strane diplomate su slale uglavnom negativne informacije o njima, a kralja su opisivali kao ambicioznog i lukavog.³² Takođe, izvještaji stranih izaslanika, uglavnom su bili negativni i to je samo produbljavalo lošu poziciju Crne Gore.³³

UMJESTO ZAKLJUČKA

Politički diktat velikih sila pobjednica Prvog svjetskog rata nametnuo je položaj ne samo pobijeđenim državama, već i malim, kao što je bila Kraljevina Crna Gora. Velike sile su dale konačnu riječ i na pitanje koji narod ima pravo na samoopredjeljenje. Politički interes, jasno je, bio je presudan.

.....
32 Više u: Ibid.

³³ Primjer je *Izvještaj Edvarda S. Arnolda*, koji je po zadatku ambasade SAD boravio u Crnoj Gori, sa završnom ocjenom da stanje u Crnoj Gori smatra najgorim u Evropi. Izvor: R. Raspopović (prir.), *Op. cit.*, str. 955–956.

Takođe, prije početka mirovne konferencije u Versaju, politika saveznika u Evropi bila je dogovorena, što je američki predsjednik Vilson sublimirao u čuvenih *Četrnaest tačaka*,³⁴ iznijevši 8. januara 1918. godine kako treba da izgleda poslijeratni poredak u svijetu. Crna Gora tretirana je zajedno sa Srbijom i Rumunijom u tački XI koja je i putokaz o ideji stvaranja velike slovenske države na Balkanu. Ideja samoopredjeljenja imala je značajno mjesto u toj viziji, a predsjednik Vilson je dobio nadimak 'otac samoopredjeljenja'. Ipak, ono nije dosljedno primijenjeno na sve narode, kao što ni obaveza poštovanja manjiskih prava nije bila ravnopravna, već krajnje selektivna, kako je naprijed elaborirano.

Dakle, politički diktat velikih sila poslije Prvog svjetskog rata dao je konačnu riječ na pitanje koji narodi imaju pravo na samoopredjeljenje, ali i odredio odgovore na sva prethodna pitanja koja ovo pravo konstituišu.

Projekat nezavisne Crne Gore nije se uklapao u viziju velikih sila. Jednostavno, njihova odluka je bila stvaranje države Južnih Slovena na Balkanu, što je odgovaralo svim članicama Antante. One su željele da stvore tzv. sanitarni kordon koji bi bio prepreka stvaranju njemačkog i habzburškog hegemonizma, i koji bi razdvajao Rusiju od ostalog dijela Evrope.

Ono što je dodatno poražavajuće, pored osporavanja kolektivnog prava na samoopredjeljenje narodu Crne Gore, jeste derogiranje i individulanog prava građanima Kraljevine Crne Gore da se izjasne. Jer, pravo na samoopredjeljenje jeste kako kolektivno pravo naroda, tako i individualno pravo svakog njegovog člana. Zato je referendum najlegitimniji način da se pravo na samoopredjeljenje realizuje. O referendumu nije bilo ni pomena tog

.....
³⁴ http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp (pristupljeno dana 27. 12. 2014).

hladnog novembra 1918. godine, kada je tzv. Podgorička skupština, sastavljena od nasumično prikupljenih narodnih poslanika, odlučila da se Crna Gora pripoji Srbiji, i to bez elaboriranja predloga odluke, bez diskusije i bez glasanja o njenom usvojenju.³⁵

Konačno, bez obzira na to što je na konferenciji u Versaju primat dat političkoj dimenziji prava naroda na samoopredjeljenje, činjenica je da je Crnoj Gori i njenom narodu učinjena istorijska nepravda, što je, vjerujem, bio i jedan od dopunskih osnova da se ovo pitanje ponovo stavi na dnevni red novije istorije, nakon 88 godina. No, ono što je ostavilo trajne posljedice jeste mnogo teže i od pitanja državnosti, a to je pitanje nacionalnog identiteta. Od tog doba vlada konfuzija u pogledu nacionalnog, etničkog i vjerskog identiteta većinskog stanovništva Crne Gore. Ono je tada bilo razjedinjeno i dezorijentisano, i, posebno, izgladnjelo nakon dugih godina ratovanja. Posljedice te identitetske dezorijentacije u periodu tokom i nakon Prvog svjetskog rata osjećaju se i danas, a često se manifestuju krizom identiteta ili postojanjem dvojnog nacionalnog i vjerskog identiteta, što je sasvim razumljivo i što je, na kraju, legitimno pravo svakog građanina, naročito kada se znaju uslovi u kojima se živjelo. Ono što bi bilo opasnije po interese Crne Gore jeste produbljivanje tih problema. Jer, u suštini, problema i nema, imajući u vidu činjenicu da pluralni identiteti vladaju Evropskom unijom, čija članica Crna Gora teži da bude.

Ono što, pak, ostaje interesantno za proučavanje međunarodnih odnosa i međunarodnog prava jeste činjenica da je Versajski mirovni paket u odnosu na pravo na samoopredjeljenje naroda pokazao limitiranost prava u odnosu na politiku. To je, u krajnjem, veoma zabrinjavajuće, naročito ako se zna da se taj trend nastavlja.

.....
³⁵ M. Šuković, *Op. cit.*, str. 390.

DR ŽELJKO KARLAU

HRVATSKI STUDIJI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

SAMOZVANI GROF I DUBROVAČKI „SRBIN-KATOLIK“ LUJO VOJNOVIĆ – AUSTRIJSKI KONFIDENT DA DVORU KRALJA NIKOLE I. PETROVIĆA-NJEGOŠA

Abstract

The paper analyses the work of the personal secretary, ambassador of Montenegro in Rome and acting minister of justice Lujko Vojnović (1864–1951) in the Montenegrin court of Nikola I Petrović Njegoš. Vojnović lived in Montenegro for 10 years. He entered upon office for the first time in 1895 as a personal secretary of Prince Nikola I Petrović who later became king, whereas his second office lasted between 1912 and 1914. The paper will mainly focus on examining documents and sources which directly or indirectly assert that Vojnović was the “Austrian man” in the Montenegrin court. The espionage affair involving Vojnović broke out in the 1920s in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes when Vojnović was accused that he operated as a spy of the Austrian intelligence service before and during World War One. Insight into the documents from the Austrian archives, the latest literature, especially the memoirs of the chief of the Austro-Hungarian espionage, general Max von Ronge, then the legacy of the prominent scholar of Slavic studies Vatroslav Jagić who was Vojnović’s friend and mentor, as well as the writings of the Croatian writer Miroslav Krleža who, as a publicist, got involved in Vojnović’s polemics with his accusers, allow us today to shed more light on that entire espionage affair.

Key words: Lujko Vojnović, biography, World War One, Montenegro, Austro-Hungary, Italy, espionage

I.

Iako političko djelovanje i publicističko-povijesni rad Luje Vojnovića, mlađeg brata slavnijeg hrvatskog književnika Ive Vojnovića, nije dugo vremena bilo znanstveno valorizirano, u zadnjih pet godina pojavile su se dvije studije koje su posvećene upravo liku i djelu Luje Vojnovića. Prva manja studija izašla je u Podgoričkim *Istorijskim zapisima* „Lujo Vojnović u službi knjaza i kralja Nikole“ 2010. godine od Stjepana Matkovića,¹ dok se 2012. godine pojavila prava znanstveno fundirana biografija Luje Vojnovića od dvoje autora – Zorana Grijaka i Stjepana Ćosića pod sugestivnim naslovom „Figure politike“, uglavnom rađena na bogatoj ostavštini obitelji Vojnović koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.²

.....
¹ Stjepan Matković, Lujo Vojnović u službi knjaza i kralja Nikole, *Istorijski zapisi*, br. 4, 2010, 177–190.

² Zoran Grijak, Stjepan Ćosić, *Figure politike. Lujo Vojnović I Robert William Seton-Watson*, Hrvatski državni arhiv: Zagreb, 2012. (Osim Luje Vojnovića ovdje je objavljena i biografija uglednog britanskog publicista R. W. Setona-Watsona). To ne znači da prije nije bilo pojedinih članaka koji su se osvrtni na kontroverzan život Luje Vojnovića poput: Slobodan Prosperov-Novak, Da li je Ivo Vojnović nešto dugovao bratu Luji? *Dubrovnik*, br. 4, 2009, 54–61, Zoran Živković-Hristić, Jedan neuspeo pokušaj Luja Vojnovića da postane profesor Velike škole u Beogradu, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 76, 2010, 115–129, Sofija Božić, Lujo Vojnović, istorija Dalmacije i hrvatski ekstremisti, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklore*, br. 79, 2013, 225–237. Treba spomenuti i kapitalni projekt Matice Hrvatske iz Dubrovnika i Nacionalne knjižnice iz Zagreba (ur. Tihomil Maštrović) koja je u tri sveska izdala cjelokupna pisma Ive Vojnovića od kojih se u drugom svesku nalazi ukupno 418 pisama Ive Vojnovića svom bratu Luji, većinom pisana na talijanskom i hrvatskom jeziku. *Pisma Luje Vojnovića*, II., (ur.

Ova zadnja studija posvetila je dio problema i „špijunskoj aferi“ koja je pogodila Luju Vojnovića sredinom 1923. godine.³ Ovaj rad će se isključivo baviti upravo tom „špijunskom aferom“, stoga, šire detalje o Vojnovićevom životnom putu treba pogledati u spomenutim studijama.

Na početku rada dat ćemo kratak prikaz života Luje Vojnovića. Lujo Vojnović (Split, 15. IV. 1864. – Zagreb, 18. IV. 1951.) rodio se u obitelji uglednog splitskog odvjetnika, sveučilišnog profesora i rektora zagrebačkog Sveučilišta Koste Vojnovića i majke Marije, rođene Serragli, Dubrovkinje firentinskog porijekla.⁴ U Splitu je maturirao, a studirao je pravo u Zagrebu i Grazu gdje je 1892. godine doktorirao. Karijeru je započeo kao austrijski upravni činovnik u Zagrebu, Sarajevu i Trstu, potom je otvorio odvjetnički ured u Dubrovniku, ističući se u oporbenjačkom krugu prosrpski orijentirane i tada ojačale lokalne skupine „Srba-katolika“.⁵ Treba spomenuti da su Vojnovići, a posebno Lujo gotovo mitomanskom upornošću tragali za svojim aristokratskim korijenima, koje je obiteljska predaja vidjela još iz vremena dinastije Nemanjića. Heraldičari poput Bojničića ili Solovjeva nisu mogli pronaći vezu između Nemanjića i trebinjskih katunskih kneževa Vojnovića koji su se potkraj 17. stoljeća doselili u Herceg Novi. Zbog toga im austrijske vlasti

.....

Tihomil Maštrović), NSK Zagreb – Matica Hrvatska ogranak Dubrovnik, Zagreb-Dubrovnik, 2009. Također je potrebno spomenuti da je uglavnom sva građa iz fonda Obitelji Vojnović (fond 781) što se čuva u HDA dostupna digitalnim putem preko stranice Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu (HDA) ARHINET-a (www.arhinet.arhiv.hr) što je također hvalevrijedan projekt HDA.

³ Grijak, Čosić, n. dj, 102–114. (Poglavlje: U središtu *špijunske afere*).

⁴ Više o Kosti Vojnoviću u: Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Otac, profesor, „savjest postnagodbene Hrvatske“: Zagrebački memoari Konstantina pl. Vojnovića (1874–1891), *Zbornik Nikše Stančića*, FF press, Zagreb, 2011, 211–229.

⁵ O fenomenu „Srba-katolika“ u Dalmaciji i Dubrovniku vidu u: Grijak, Čosić, n. dj, 19–34. i ovdje navedenu literaturu.

Lujo Vojnović (1864–1951)

nikada nisu priznale grofovski naslov, već su samo mogli koristiti naslov *conte*, iako je ruska grana obitelji stekla grofovski naslov. Ubrzo je Lujo Vojnović prešao u službu crnogorskog dvora na Cetinju, gdje je bio u dva navrata. U prvom razdoblju od 1895. do 1904. obnaša dužnost sekretara i vršioca dužnosti ministra pravde (1899–1903) knjaza Nikole I. Petrovića-Njegoša, da bi se opet nakon niza dužnosti na beogradskom i sofijskom dvoru (osobni učitelj mladog srbijanskog kraljevića Aleksandra Karađorđevića), gdje je osim službene dužnosti istraživao u tamošnjim arhivima i knjižnicama, vratio u Crnu Goru 1912. godine također na dužnost sekretara crnogorskog *Gospodara*, sada kralja Nikole I. Petrovića-Njegoša.

U ovom razdoblju postaje crnogorski opunomoćenik na Londonskoj konferenciji, koja je trebala riješiti stvari na jugoistoku Evrope nakon balkanskih ratova, i akreditirani

predstavnik Crne Gore u misiji kod britanske vlade. Za vrijeme Prvog svjetskog rata, sada u službi Srbije, nastupa protiv talijanskog iredentizma prema Dalmaciji i Istri. Poslije rata, unatoč čestim molbama, ne dobiva traženo diplomatsko mjesto, te često boravi u Parizu i Pragu gdje piše svoja djela. Političko djelovanje u okviru Demokratske stranke, a kasnije i u okviru Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke (SDS) nije pretvorio u neki unosni položaj. Tek je 1929. godine imenovan predstavnikom Kraljevine Jugoslavije u Međunarodnom institutu za intelektualnu suradnju pri Ligi naroda u Parizu, da bi u 1930-im godinama približavanjem Stojadinovićevoj JRZ stekao položaj senatora. Ratne godine Drugog svjetskog rata provodi u anonimnosti i strahu te je 1942. podnio zahtjev vlastima NDH za preseljenje u Srbiju, koji je odbijen.⁶

Nove komunističke vlasti poslije 1945. su ga posve ignorirale, iako su priznale njegov kulturni doprinos. Godine 1895. oženio se kćerkom zagrebačkog odvjetnika dr Josipa Kopača, Klementinom Kopač (1871–1955) i sa njom imao dvoje djece Mariju (1896–1988) i Kseniju (1898–1991). Već od mladosti bio je zaokupljen poviješću i književnošću, posebno Dubrovačke Republike. Godine 1908. objavljuje dvosveščanu monografiju *Pad Dubrovnika*, svoje najvažnije djelo, koje problemski i studijski zahvaća cjelinu teme staroga Dubrovnika. No, kako je publicirana uz potporu Banskih vlasti (odnosno bana Raucha), a s obzirom na Vojnovićev položaj savjetnika stranih vlada, produbila se kontroverznost prave naravi njegovih težnji koja će ga trajno pratiti, te ograničavati recepcijski dojam njegovih često vrijednih publicističkih i povijesnih djela.⁷

.....

⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 781, 2-1-4-4, Obitelj Vojnović, O molbi za preseljenje u Srbiju, kolovoz 1942.

⁷ HDA, fond 781, 2-1-1-8, Obitelj Vojnović, Bilješke o životu svoga oca Luje Vojnovića koje je napisala Ksenija Vojnović. Detaljnije u: Grijak, Ćosić, n. dj, 18–19.

II.

Književni povjesničar Mirko Žeželj spominje kako se ti „dinastični Vojnovići“ nisu držali nimalo lakejski po tim balkanskim dvorovima nego gansenjerski i nadmoćno.⁸ Sve je to bilo u suprotnosti sa stvarnim imovnim stanjem Vojnovića, koji su se osjećali uvijek siromašni, a to su bez posjeda i visokih položaja i među bogatim plemićima u čijem su se krugu kretali u zemlji i inozemstvu – uvijek bili. S obzirom da je Lujo Vojnović bio najizrazitiji predstavnik takvih Vojnovića, u njemu je uvijek vladao neki nemir i težnja da pomoću unosnih položaja dođe do većih količina novaca i održi *renome* kuće Vojnovića. Određene veze Vojnovića sa visokim austrijskim krugovima neizravno možemo pratiti još prije izbijanja Prvog svjetskog rata iz njegovog pisma poznatom hrvatskom slavisti Vatroslavu Jagiću iz 1913. godine. Jagić tada uz svoje mjesto sveučilišnog profesora slavistike u Beču ima i titulu dvorskog savjetnika. U svom pismu Vojnović moli Jagića da mu pomogne da nađe neko mjesto u Austriji na kojem bi mogao znanstveno raditi jer mu je dosadilo biti na „turskom groblju“ gdje živi u čamotinji i samoći i u „osami od kneževskih dukata“. U pismu naglašava i moli Jagića „neka skrene mjerodavnima da već desetak godina boravi na ovim dvorovima, a poznato je na višem mjestu da je to činio, i čini i danas, uvijek u interesu Monarhije.“⁹

.....
⁸ Žeželj, n. dj, 20.

⁹ Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržića*, Oslobođenje: Sarajevo, 1988, 226. Krleža parafrazira Vojnovićevo pismo Jagiću koje je dobio od povjesničara Franje Fanceva. Krleža u polemici s Vojnovićem ipak nije tiskao ovo pismo jer za razliku od Hinka Hinkovića nije vjerovao u njegovu snagu. Prema Krleži: „pisati ovakvo pismo onoj vrsti dvorskih savjetnika kao što je bio stari Jagić, bilo je naivno (...) da takav prevejanac i rutiner nema u Beču nikog jačeg protektora nego što je šef slavistike koji je sam po sebi tamo na Ballhausplatzu ili kod generala von Rongea najništavnija ništica, to je zapravo dirljivo!“ Autor nije u Jagićevoj ni Fancevoj ostavštini u Nacionalnoj knjižnici u Zagrebu pronašao Vojnovićevo pismo iz 1913. godine, te ga prenosi ovako kako ga je Krleža opisao u svom djelu. Podcrtao Vojnović.

Lujo Vojnović kao mladić

Iako ovo pismo autor nije našao ni u Jagićevoj ni u Fancevoj ostavštini pronašao je jedno ranije pismo Vojnovića Jagiću iz 1911. godine. Samo po sebi pismo je sličnog sadržaja kao ono iz 1913. godine, pri čemu se može zapaziti na kraju pisma da je Vojnović vrlo oprezan u svojim kontaktima s Jagićem. Pismo šalje po jednom talijanskom diplomatu u Beč i moli Jagića da mu pisma šalje preko trećih osoba „a u pismu govoreći kao o jednoj trećoj osobi, mome kolegi – za koga se ja interesiram.“¹⁰

Prve optužbe protiv Vojnovića da radi u korist Austrije izražavao je u dvorskim krugovima oko kralja Nikole I. Petrovića crnogorski ministar vanjskih poslova Petar Plamenac, spominjući njegovu ulogu tijekom mirovnih

.....
¹⁰Nacionalna Sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Zbirka rukopisa i korespondencija, R 1610 b, Lujo Vojnović Vatroslavu Jagiću, 4. I. 1911.

pregovora u Londonu, posebno oko crnogorskog povlačenja iz sjeverne Albanije, te neisplaćivanje odštete što su zapadne velesile trebale nadoknaditi Crnoj Gori. Plamenac napominje da je Vojnović svojim spletkarskim umijećem i servilnošću prema kralju Nikoli stekao veliki utjecaj na kralja. Napominje da je Vojnović održavao i bliske veze sa austro-ugarskim poslanikom na Cetinju baronom Vladimirom Gizlom od Gizligena, pri čemu ga je „jedan predstavnik jedne strane države izvjestio, da se izvjesne državne tajne doznaju kroz G. Vojnovića“.¹¹ Plamenac je upozoravanjem kralja Nikole na Vojnovićevu nepouzdanost uspio izolirati Vojnovića nakon njegovog povratka iz Londona, ne dajući mu od tada nikakve informacije, uspjevajući ga udaljiti i od državnih poslova. Plamenac tvrdi da je kralju Nikoli povjereno da mu (misli na Vojnovića op.a) od sada nikakvu „ni najmanju državnu tajnu ne povjeri“. Koliko su ovi Plamenčevi navodi bez dokaza istiniti, teško je utvrditi, posebno stoga što je Plamenac također želio imati presudan utjecaj u dvorskoj kamarili oko kralja Nikole I. Petrovića-Njegoša.

No, nesumnjivo da se zbog toga Vojnović početkom 1914. godine počeo približavati srpskim diplomatskim krugovima, izrazito preko srpskog poslanika na Cetinju Andre Gavrilovića, s kojim se često druži i u Dubrovniku. Uglavnom, sumnjičenja i optužbe oko Vojnovićevog djelovanja su postajale sve raširenije na crnogorskom dvoru. Zbog toga je krajem travnja 1914. nastala napeta situacija i Vojnović je jedno vrijeme pao u nemilost kralja Nikole i dvorske kamarile. Sve se to događalo uslijed već dugotrajne borbe za primat između kraljevske kuće Petrovića-Njegoša i Karađorđevića za prevlast nad centrom koji će ostvariti ujedinjenje srpskog naroda.

.....
¹¹ Petar Plamenac, *Jedan zabludeli sin domovine prostranog Jugoslavenstva* (Tri pamfleta G. Luje Vojnovića, desetgodišnjeg sekretara pok. kralja Nikole), *Nova Evropa*, knjiga XVI, br. 3–4, kolovoz 1927, 97.

Nikola I. Petrović-Njegoš

U svom dnevniku, Lujin brat, književnik Ivo Vojnović bilježi 29. travnja 1914. godine da je „Lujeto espulso!!!“ odnosno de je Lujo protjeran, očito sa dvora. Zbog toga Ivo pokušava intervenirati i odlazi na Cetinje da pomogne bratu i da se sastane sa kraljem Nikolom i osvjedoči svoje i bratovo antiaustrijsko raspoloženje.¹² U pismu majci Mariji Vojnović sa Cetinja 18. svibnja 1914. godine Ivo spominje da on sada djeluje kao liječnik sve nervoznijem bratu (*Io faccio da medico al nervosissimo nostro Lujo*).¹³ Nakon sastanka Ive Vojnovića sa kraljem Nikolom izgleda

.....
¹² Dio opusa Ive Vojnovića poput drame *Smrt majke Jugovića* i *Lazarevo vaskrsenje*, ali i drugi tekstovi izraženo su nadahnuti njegovim ideološko-političkim stavovima. U podlozi im je *kosovsko-pijemontski mit* i integralno jugoslavenstvo te određeni osjećaj sveslavenstva, kao odraz duha vremena, ali i kao izraz Vojnovićevih „gosparskih“ antiaustrijskih stavova. Ivo Vojnović, *Izabrana djela, Stoljeća hrvatske književnosti*, I, Matica Hrvatska: Zagreb, 2003, 10.

¹³ Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, Centar za informiranje i publicitet: Zagreb, 1977, 20; 171, *Pisma Ive Vojnovića*, III, (ur. T. Maštrović), NSK – Matica hrvatska ogranak Dubrovnik: Zagreb–Dubrovnik, 2009, 138.

da su se stvari primirile, ali ne zadugo. Nakon povratka u Dubrovnik Ivo Vojnović piše u dnevniku da mu je brat Lujo 14. lipnja 1914. bio prisiljen „zbog opasnosti po život“ noću bježati preko Skadra – „na Zapad“.¹⁴ Ivo Vojnović tvrdi u svom dnevniku da mu je brat protjeran s dvora, a kao što vidimo morao je bježati i iz Crne Gore, zbog njegovih sve učestalijih veza sa srpskim poslanikom Gavrilovićem, a preko njega očito i sa srpskom vladom. Ovdje stvari postaju nejasne zbog nedostatka izvora, ali očito je da se Vojnović ubrzo vratio na dvor nakon Sarajevskog atentata u lipnju 1914. godine.

Da je Vojnović i tada poslije svoga povratka radio u korist Austro-Ugarske, piše Plamenac, kada tvrdi da je Vojnović nastojao odgoditi ulazak Crne Gore u svjetski rat, a čim se stanje na ratištu pogoršalo „diskretno je zagovarao separadni mir s Austro-Ugarskom“.¹⁵ Kada je vidio da je njegov utjecaj po tom pitanju na crnogorskom dvoru doveden u pitanje i postao nevažan, posebno kod krugova dvorske kamarile koja mu već duže vrijeme nije vjerovala, početkom listopada 1914. godine napušta Cetinje i odlazi u Veneciju da se sastane sa obitelji, uzevši dvomjesečni dopust: otputovao je sa „poputbinom“ od 200 zlatnih franka što ih je dobio od kralja Nikole, koji je i dalje bio slab na Vojnovića. Prema Plamencu kralj Nikola mu je rekao: „Dobar je knez Lujo. Upotrijebi ga i ti. Umješšan je“.¹⁶

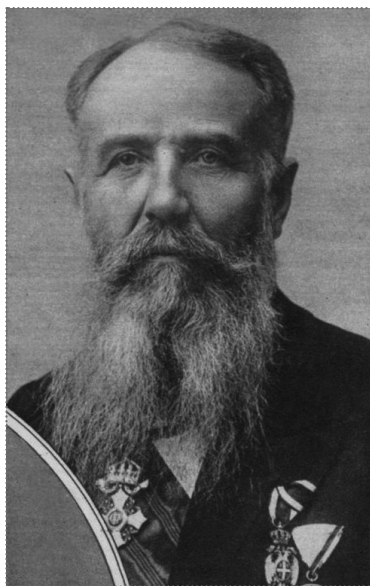
Prema ruskom agentu u Crnoj Gori Potapovu Vojnovićev odlazak pospješila je i želja za spajanjem obitelji. Zapravo se Vojnović više nije ni namjeravao vratiti u Crnu Goru, jer je već u rujnu 1914. uspostavio kontakte sa srbijanskom vladom svojom molbom „da radi za srpsku stvar“ i sa znanjem srpskog premijera Nikole Pašića „otišao u Rim“ braniti gledišta i interese Kraljevine

.....
¹⁴ Žeželj, n. dj, 171.

¹⁵ Grijak, Ćosić, n. dj, 74.

¹⁶ Plamenac, n. dj, 97.

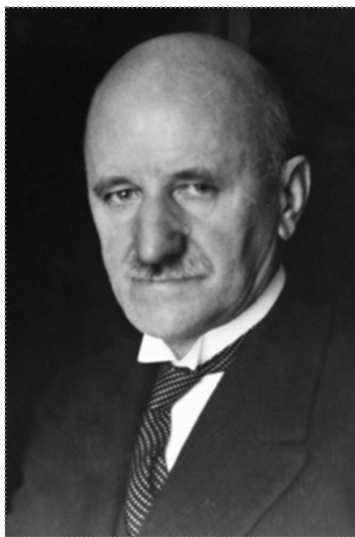
Nikola Pašić (1845–1926)

Srbije. Kao što smo vidjeli iz dnevnika Ive Vojnovića, te veze sa srpskom vladom su očito uspostavljene dosta ranije. Prema Pašićevoj odluci njegov zamjenik Jovan M. Jovanović ponudio je Vojnoviću plaću od 8.400 dinara godišnje sa ciljem da prvenstveno nastupa u talijanskom novinstvu u obrani „naših pretenzija“ (misli se Srbije op. a) prema Dalmaciji i Sloveniji u borbi protiv talijanskog iredentizma, ali i kao povjerljiv Pašićev pouzdanik, nasuprot nesigurnom krugu oko budućeg Jugoslavenkog odbora, koji Pašić nije mogao u potpunosti kontrolirati.¹⁷ O značajnim iznosima iz tajnih fondova srpskog premijera kojima su isplaćivani pouzdani ljudi srpske vlade, među njima i Vojnović, bio je obavješten iz svojih kanala i austro-ugarski šef vojno-obavještajne

.....

¹⁷ Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Srpska književna zadru-
ga: Beograd, 1973, 318, Đorđe, Stanković, *Nikola Pašić i jugosloven-
sko pitanje*, II, BIGZ: Beograd, 1985, 16; 26.

službe Max von Ronge¹⁸ koji je sve to zabilježio u svojim kasnijim memoarskim knjigama.¹⁹

General Max von Ronge (1874–1953)

Početkom rata austrijske vlasti su optužile Luju Vojnovića i cijelu njegovu obitelj zbog „veleizdaje“, pri čemu mu .....

¹⁸ Univ. dr Gerhard Jagschitz iz Beča koji je u rodbinskim vezama sa Max von Rongeom (djed po majčinoj strani), a s kojim sam stupio u kontakt preko maila, izvjestio me je da je ostavština generala Maksimilijana von Ronga dostupna u dva dijela. Prvi, veći, dio nalazi se u Ratnom arhivu u Beču (oko 80 arhivskih kutija), a drugi, manji dio (oko 2 metra) je u njegovom posjedu. Prof. Jagschitz tvrdi da u arhivskom materijalu koji posjeduje nema podataka o Luji Vojnoviću, ali da bi se nešto vjerojatno moglo naći u njegovoj ostavštini u Ratnom arhivu jer je prosto količina nepregledana i da ju ni on nije uspio pregledati do kraja.

¹⁹ Max von Ronge, *Kriegs und Industrie Spionage*, Amalthea – Verlag: Zürich-Leipzig-Wien, 1930, 248. Max von Ronge, *Meister der Spionage*, Payne Verlag: Leipzig 1935, 119–120. Ovdje Ronge spominje da je Vojnović na ruke od srpskog poslanika u Rimu dobiva 200 franaka mjesečno, dok se spominje i podatak da je dobivao 2.400 franaka po kvartalu. Zanimljivo da Ronge spominje i Ivu Vojnovića kao primatelja određenih svota novaca od srpske vlade.

je brat Ivo Vojnović prvo zatvoren u šibenski zatvor, a kasnije, sredinom 1915. godine, prebačen u Bolnicu sestara milosrdnica u Zagrebu.²⁰ U Italiji je Lujo Vojnović nastupao sa crnogorskim pasošem, ali dolazi u sukob sa crnogorskim poslanikom u Italiji Jovom Popovićem koji sumnjiči Vojnovića da je njegova knjiga koju je namjeravao napisati (*Dalmazia e Italia: consigli ed avvertimenti*), za koju je uzgred dobio novce od srbijanske vlade, zapravo protalijanska brošura. U nizu sukoba između Popovića i Vojnovića došlo je i do fizičkog sukoba, pri čemu se Vojnović udaljio od crnogorskih krugova, pokušavajući ipak zadržati vezu s kraljem Nikolom.²¹ Tomu svjedoči i koncept pisma iz Vojnovićeve ostavštine od 6. siječnja 1915. godine, gdje Vojnović objašnjava svoj otkaz na mjesto sekretara kralja Nikole sukobima s „opasnim kamari-lama koji joj ubijaju polet, snagu i ugled i da će zaploviti u čist pravac srpskog ujedinjenja pregajivši sve sitne lične račune pojedinca.“²² U početku se zadržao u Veneciji da bi početkom prosinca 1914. godine stigao u Rim.²³

No, usprkos službi u srpskoj vladi, Vojnović često istupa posve samostalno prema predstavnicima drugih vlada, pri čemu se zamjerio srpskoj vladi i ljudima oko Jugoslaven-skog odbora što je vrlo brzo, u prosincu 1914. godine, primijetio srpski diplomata u Rimu, Mihajlović. U dopisu vladi Mihajlović spominje da Vojnović zastupa neke stavove i poglede „koji se ne slažu ni s našim ni naročito s pogledima organizacije“.²⁴ Tako je Vojnović u početku

.....
²⁰ *Pisma Ive Vojnovića*, I, (ur. T. Maštrović), NSK – Matica hrvatska ogranak Dubrovnik: Zagreb–Dubrovnik, 2009, 94; 103.

²¹ Ekmečić, n. dj, 318, Grijak, Ćosić, n. dj, 74.

²² Matković, n. dj, 187.

²³ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija 1906/1941. I 1906/1918*, Sveučilište u Zagrebu Institut za hrvatsku povijest – Britanska akademija, Zagreb–London, 1976., 189. Božo Banac javlja R. W. Setonu Watsonu 10. XII. 1914. da je Vojnović stigao u Rim.

²⁴ Ekmečić, n. dj, 318.

nastojao uspostaviti prijateljske veze Italije i „Jugoslavena“, pri čemu je u vlastitoj režiji radio na jednoj brošuri prema kojoj bi Italiji pripala Istra, otoci sjeverno od Brača, Zadar, dok bi se za Šibenik i Rijeku našao neki „sporazumni izlaz“.²⁵ Kada je stigao u Rim Vojnović je susreo kipara Ivana Meštrovića kome je odmah izjavio da „Crnogorci nemaju para, a Gospodar je škrt“ i da novac treba tražiti preko srpskog poslanika u Cetinju Gavrilovića, odnosno od Pašića jer se „ne može razvijati diplomatska akcija sa dva solda“.

Meštrović piše u svojim memoarima da se Vojnović držao važno i diplomatski, te da je za Trumbića i Supila kazao: „Mali spalatinski advokatić i konavoski djetić, što oni znaju što je suptilna diplomacija“. Isto mišljenje je Vojnović imao i za srpske diplomate, pa je tako za Mihajlovića, srpskog poslanika u Rimu rekao: „makedonski komita, što on zna ko je Vojnović“.²⁶ Prema Meštroviću, na sastanku sa Trumbićem i Supilom koji je dogovoren, Vojnović je svoj prijedlog obrazložio kao realno stanje, što se može postići u sadašnjim okolnostima „a obrnuto ili će sve ostati Austriji, ili će Italija uzeti još više“. Poslije toga Trumbić i Supilo ogorčeno su prosvjedovali i zahtijevali da se ta brošura ne tiska, a ako se bude tiskala da će oni svojim potpisom izjaviti da Vojnović „ne predstavlja nikoga i ništa“. I inače, prema svjedočanstvu Trumbića na kasnijem sudskom procesu u tužbi zagrebačkog časopisa „Nove Evrope“ protiv Luje Vojnovića, članovi Jugoslavenskog odbora su prema Vojnoviću postupali oprezno: „nikada nije mogao ući u njega, jer smo ga svi, ili više-manje svi, smatrali moralno dubioznim licem, već po čitavom nizu njegovih relacija i skandala kakvi su trajno pratili njegov diplomatski put. Za nas neke u odboru, prema .....

²⁵ Ekmečić, n. dj, 318.

²⁶ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska: Zagreb, 1969, 43.

tome, upozorenje talijanske vlade nije bilo nikakovo iznenađenje! Obratno, to je pripadalo u njegov repertoar!²⁷

Sve to je dovelo Vojnovića u oprečni odnos i prema predstavnicima Kraljevine Srbije u Rimu i prvenstveno hrvatskim političarima u emigraciji u Italiji koji su osuđivali njegove poteze.²⁸ Osim toga, srpskoj vladi posebno nije odgovarao jedan Vojnovićev projekt koji je predao predstavnicima ruske diplomacije u kojem se spominje „savezna jugoslavenska kraljevina na čelu s dinastijom Karađorđevića“ u koju bi uz Srbiju ušla i Crna Gora, Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, Bačka i Banat, Istra i „slobodni gradovi Rijeka i Dubrovnik“. Prema projektu, postojao bi centralni parlament, ali bi o nekim pitanjima odlučivali i pokrajinski sabori. Izvršna vlast bila bi sastavljena od raznih organa poput centralne i pokrajinske vlasti, predstavnika krune, te gubernatora i namjesnika. Srbija u takvom odnosu snaga ne bi imala ulogu hegemonu, što je izrazito smetalo srpske predstavnike u Italiji, posebno srpskog poslanika u Rimu – Mihaljevića.²⁹

Osim toga indikativno je, kao što to ukazuje i Matković, da je u tim diplomatskim manevrima baš u to vrijeme (očito u diplomatskim krugovima oko Svete Stolicke koja je uzimala mogućnost i raspada Austro-Ugarske želeći sačuvati katolički utjecaj na Balkanu) poznati francuski publicista i savjetnik u francuskom veleposlanstvu u Rimu, Charles Loiseau, inače suprug sestre Luje Vojnovića, Eugenije (Gjene), izradio nacrt uređenja južnoslavenskog područja nakon rata. U tom nacrtu stoji da se to područje dijeli na tri države: Srbiju, Hrvatsku i Crnu Goru, pri čemu bi Srbija dobila izlaz

.....
²⁷ Krleža, *Zapisi sa Tržića*, n. dj, 217–218.

²⁸ Meštrović, n. dj, 43.

²⁹ Ekmečić, n. dj, 318–319.

na more i određeni dio Dalmacije, a Hrvatska bi joj sa svojim katoličkim elementom „činila protutežu“. Matković smatra podatak intrigantnim i spominje određeni utjecaj Luje Vojnovića na Loiseaua, posebice što u oba projekta Crna Gora zadržava svoj identitet.³⁰ Ekmečić koji se također pozabavio Loiseauinim prijedlogom, smatra da su ipak Lujo i Ivo Vojnović zastupali „potpuno drugačija rješenja“, iako spominje da su iza toga prijedloga stajali i hrvatski emigranti u Italiji „čiji je identitet ostao u tami“.³¹

III.

Kotač cijele drame oko Vojnovićeve „špijunske afere“ pokrenuo je utjecajni hrvatski političar i saborski zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije za vrijeme Austro-Ugarske, jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora, Hinko Hinković. U jednom od svojih članaka iz serije zapisa „Zapisci iz emigracije“ u zagrebačkom *Obzoru* od 4. kolovoza 1923. godine, pod naslovom „Provala u austrijski konzulat“, Hinković je opisao događaj iz proljeća 1917. godine kada mu je srpski poslanik u Rimu Mihajlo Ristić priopćio da su prilikom talijanske akcije i provale u austro-ugarski konzulat u Zürichu tijekom veljače iste godine pronađeni dokazi protiv jednog „izvanodboorskog istaknutijeg Dalmatinca“ pri čemu je talijanska vlada zatočila, a zatim protjerala njegovu obitelj iz Italije, a spomenuti nije uhićen zbog toga jer nije bio dostupan talijanskim vlastima (bio je u Parizu op.a). Hinković nije

.....
³⁰ Matković, n. dj, 187.

³¹ Ekmečić, n. dj, 323. Kasnije je C. Loiseau imao problema zbog obiteljske veze sa Lujom Vojnovićem. Pred kraj rata njegovom imenovanju za poslanika kraljevina Monaca pri Svetoj Stolici se suprostavila *Consulta* tvrdeći da je njegov šogor Lujo Vojnović austrijski plaćenik. Vidi detaljnije u: Miro Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet: Zagreb, 2005, 245.

Hinko Hinković (1854–1929)

spomenuo ime toga „istaknutog izvanodbornskog Dalmatinca“, ali je na kraju članka napisao: „spominjem ovu epizodu, jer se dotičnik, nakon Rata, silno nadimao svojim zaslugama oko stvaranja ove države, za koje bi zasluge hteo dobiti i nagradu, i to najmanje u obliku kojeg poslanika u inozemstvu. No, G. Pašić, koji dakako znade ono što je ondašnji zastupnik rimski pričao, ostao je do sad neumoljiv.“³² Sve te informacije Hinković je objavio i u svojoj knjizi „Iz velikoga doba“ iz 1927. godine, gdje je ponovio ranije izrečene navode.³³

.....
³² Milan Ćurčin, Pred sud G. L. Vojnoviću!, *Nova Evropa*, knjiga X, br. 5, 11. august 1924, 142, Milan Ćurčin, Dvoboj Dr. Hinković – Lujo Vojnović, *Nova Evropa*, knjiga X, br. 2, 11. jul. 1924, 49, Grijak, Ćosić, n. dj, 102. Da je Pašić potpuno zanemarivao brojna pisma Vojnovića u kojem ovaj moli neko diplomatsko mjestu vidi: HDA, fond 781, Obitelj Vojnović, 2-5-4-1, O diplomatskom položaju, 5. I. 1921. ili 2-5-4-2, O kandidaturi za savjetnika, 18. V. 1925.

³³ Hinko Hinković, *Iz velikoga doba. Moj rad i doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Komisionalna naklada Ćirilo-Methodske nakladne knjižare d.d: Zagreb, 1928, 281.

Inače, poslije Prvog svjetskog rata prvi put je u jugoslavenskoj javnosti ulogu Luje Vojnovića u „špijunskoj aferi“ apostrofirao sredinom 1921. godine Danijel Živaljević, tadašnji urednik beogradskog lista *Videlo*. Naime, po nalogu predsjednika vlade Nikole Pašića 17. svibnja 1921. godine Vojnović je imenovan članom komisije za sklapanje kulturne konvencije s Kraljevinom Italijom.³⁴ Danijel Živaljević je za vrijeme Prvog svjetskog rata bio povjerenik vlade Kraljevine Srbije za srpske (jugoslavenske) izbjeglice u Rimu. U članku pod naslovom „Je li istina?“ Živaljević se osvrće na vijesti da je Vojnović u ime vlade 1921. godine poslan u Italiju radi uspostavljanja suradnje između kulturnih institucija, te se pita da li je to dobar potez jer prema njegovom mišljenju „nismo ga trebali šljati bar ne dotle dok se tamo ne zaboravi na obijenu kasu austrijskog konzulata u Cirihu“.³⁵ Iako je bio obaviješten od svojih prijatelja o tome, Vojnović koji se tada nalazio u Parizu, javno nije reagirao već je napisao pismo Živaljeviću u kojem opisuje spomenuti slučaj kao austrijsku podvalu.³⁶ Prema Živaljeviću, kako je njega izvjestio šef ratne sigurnosti u Rimu, radilo se o tri Vojnovićeva pisma „za račun Austrije“, a protiv Italije. Znakovito je da je šef sigurnosti u Rimu Vigliani ponudio Živaljeviću fotografije tih pisama, ali nakon Živaljevićeve konzultacije sa poslanikom Ristićem i predsjednikom vlade Pašićem ništa nije poduzeto da se te fotografije i dobiju. Što je tomu razlog teško je dokučiti.³⁷

.....

³⁴ HDA, fond 781, 2-5-1-2-1, Obitelj Vojnović, Dekret o imenovanju Luje Vojnovića članom komisije, 17. V. 1921.

³⁵ Je li istina? *Videlo*, br. 31, 21. IV. 1921, 3.

³⁶ Da li je Lujo Vojnović bio i austrijski plaćenik za Svetskog rata? *Nova Evropa*, knjiga X, br. 17, 11. decembra 1924, 550–552. *Nova Evropa* prenosi Vojnovićevo pismo Živaljeviću od 7. V. 1921.

³⁷ Milan Čurčin, „Narodni borac“ L. Vojnović – uzmiče, *Nova Evropa*, knjiga X, br. 9, 21. septembra 1924, 227. Navodno je prema izvoru iz „Nove Evrope“ ta pisma Živaljević ipak pribavio i objavio u beogradskom „Videlu“. Autor nije u „Videlu“ našao na ta pisma.

U spomenutoj akciji u Zürichu talijanske vlasti su se uspjele domoći podataka o mreži austro-ugarskih špijuna u Italiji koji su zbog toga prekinuli svaku svoju djelatnost. Zapravo je taj austrijski konzulat bio maska za djelovanje austrijske obavještajne mornaričke službe (*Marino – Evidenz – Büro*) pod vodstvom austrijskog mornaričkog časnika Rudofa Mayera, koja je u niz navrata organizirala i provela razne diverzantske akcije u Italiji, pri čemu su za Talijane posebno bolne bile diverzantske akcije na talijanskim ratnim brodovima *Benedetto Brin* i *Leonardo da Vinci*, pri čemu su brodovi potopljeni, a cijela posada poginula.³⁸

Vojnović se u zagrebačkoj „Riječi“ obrušio na navode i optužbe Hinkovića tretirajući ih lažima i klevetama. S obzirom da je Hinkoviću glavni izvor za Vojnovićevu „špijunsku aferu“ bio srpski poslanik u Rimu Mihajlo Ristić, Vojnović je kontaktirao Ristića, pri čemu mu je u prvom pismu od 14. studenog 1923. godine opisao svoju reakciju na Hinkovićeve optužbe: „(...) neki Talijani namestili bili protiv mene čitavu jednu intrigu da bi se osvetili zbog moje uspješne kampanje u odbrani naših narodnih aspiracija. Među ostalim stvarima nadodao sam, kako se i razume, da sam duboko uveren da ni Vi, ni gosp. Pašić, niste nikad, ni za časak posumnjali u mene (...).“³⁹ Iako je Ristić u svom odgovoru Vojnoviću 7. prosinca 1923. bio posve obazriv i taktičan, nije mogao zaniijekati da je u Rimu poslije provale u austro-ugarski konzulat u Zürichu dobio informacije o osobama koje su bile u kontaktu s tim konzulatom: „Tu se spominjalo i vaše ime. To i ništa drugo.“

.....
³⁸ Manfred Rauchensteiner, *The First World War: and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, Böhlau Verlag: Wien-Köln-Weimar, 2014, 747.

³⁹ Da li je Lujo Vojnović bio i austrijski plaćenik za Svetskog rata? *Nova Evropa*, knjiga X, br. 17, 11. decembra 1924, 535.

U svom drugom pismu Vojnoviću od 23. prosinca 1923. Ristić je demantirao Vojnovićevu tvrdnju da je po nalogu Pašića intervenirao kod talijanske vlade povodom toga slučaja, ali da nije dobio nikakve povratne informacije. Nasuprot tomu Ristić tvrdi da on nije dobio nikakvu naredbu Pašića da učini bilo kakvu predstavku kod Talijana. Ristić je kasnije bio precizniji te je spomenuo da su se talijanske vlasti dokopale „nekih priznanica i akata kojima se tvrdilo da su neki naši ljudi imali veze s ovim konzulatom“. Nasuprot Ristićevim tvrdnjama Vojnović je u pismu Ristiću od 13. siječnja 1924. godine tvrdio da je Ristić poduzeo akciju po nalogu Pašića, da je intervenirao kod talijanske vlade u dva navrata, pri čemu je prvi put odbijen, dok su mu drugi put obećane fotografije inkriminirajućih pisama, koje na kraju nije dobio. Sve to mu je ispričao Miljenko Vesnić, tada srpski poslanik u Parizu. Ristić više nije odgovorio na ove Vojnovićeve tvrdnje.⁴⁰

Prema istraživanju urednika „Nove Evrope“ Milana Ćurčina Vojnović je bio u pravu. U razgovoru sa počasnim konzulom Srbije u Rimu, G. Scottiem 1925. godine, Scotti mu je potvrdio da je on osobno pratio Ristića u ured talijanskog šefa javne sigurnosti u Rimu, Vigliania, pri čemu mu je ovaj pokazao dosije iz konzulata u Zürichu, pri čemu je Ristić bio potpuno uvjeren o „krivnji Dra Luje Vojnovića“. Osim toga Ristić je u povjerljivom razgovoru sa Slobodanom Jovanovićem, Ivanom Meštrovićem i Ćurčinom također potvrdio da su predstavnici Antante u Rimu zahtijevali od srpske vlade da se Vojnović „učini bezopasnim“, pri čemu su najviše inzistirali francuski i ruski poslanik u Rimu.⁴¹

.....

⁴⁰ Da li je Lujo Vojnović bio i austrijski plaćenik za Svetskog rata? *Nova Evropa*, knjiga X, br. 17, 11. decembra 1924, 534–547.

⁴¹ Milan Ćurčin, Provala u austrijski Konzulat u Cirihu s proleća 1917. (Povodom afere Vojnović), *Nova Evropa*, knjiga XVI, br. 3–4, 11. august 1927, 106–107.

Neke prijašnje Vojnovičeve akcije i Vojnovičevu vezu sa visokim austrijskim krugovima početkom 1916. godine potkrijepio je svojim svjedočanstvom i umirovljeni austrijski general Michael von Vorner u bečkom listu „Neues Wiener Journal“. Vorner u svojim sjećanjima evocira situaciju s početka 1916. godine kada su na fronti snage Centralnih sila stajale vrlo čvrsto, posebno nakon što su u krvavim borbama odbijena četiri talijanska napada na Soči. Tada se, prema Vorneru, u pojedinim visokim krugovima oko Svete Stolice javila misao da se talijansko-austro-ugarski spor može riješiti diplomatskim pregovorima i tako spasiti „katolički bedem u Europi – Austro-Ugarsku monarhiju“. Glavni cilj je bio talijanski izlazak iz rata, uz određene teritorijalne gubitke koje je trebala pretrpjeti Austro-Ugarska, a postojala je i alternativa da Italija promijeni stranu u ratu. Kao osoba od povjerenja spomenutih visokih krugova oko Svete Stolice izabran je dvorski slikar i diplomata grof Bartolomeo Domenico Lippay, inače dobro poznat u Beču i čovjek od povjerenja Ugarske vlade, koja ga je u niz navrata i ranije koristila u povjerljivim misijama.

Grof Lippay je uspostavio vezu sa generalom Vornerom koji je o svemu tom izvijestio i zapovjednika Generalštaba i glavnog zapovjednika austro-ugarske vojske Conrada von Hezendorfa, koji je akciju odobrio. Grof Lippay je poslije toga javio Vorneru da će otputovati s „jednim austrijskim pratiocem“ u Lugano (Švicarska) gdje je dogovoreno da ga dočeka njegov prijatelj „poznati austrofil i također u Italiji vrlo uplivni balkanski diplomata conte Vojnović“. Grof Lippay, navodno za sebe nije tražio nikakva novčana sredstva, ali je spomenuo da očekuje da mu austro-ugarska strana ima staviti na raspolaganje veća novčana sredstva zbog političkog rada. Iako je akcija prekinuta, kako navodi Vorner „zbog Lippayeve bolesti“ očito je Vojnović kao „austrijski čovjek“ trebao biti veza između grofa Lippaya i austro-ugarskih vlasti, a novac

koji je trebao dobiti grof Lippay imao je služiti provedbi tih planova, odnosno biti dodijeljen ljudima koji bi kod provedbe toga plana sudjelovali. Iako u svojim sjećanjima Vorner ne donosi nikakve dokumente, podaci su svakako znakoviti.⁴² Određenu potvrdu Vornerovih optužbi donio je, također u polemici s Vojnovićem, već spomenuti bivši crnogorski ministar vanjskih poslova Petar Plamenac koji je u „Novoj Evropi“ napisao da je u posjedu pisma između Conrada von Hezendorfa i generala Vornera koja dokazuju da je tijekom siječnja i veljače 1916. godine Vojnović s grofom Lippayem sudjelovao u pokušaju sklapanja separatnog mira između Italije i Austro-Ugarske pod inicijativom Svete Stolice. Ipak, Plamenac nikada nije dao ta pisma na vidjelo dana, a treba imati i u vidu da su Plamenčeve ocjene Vojnovićevog djelovanja prožete njihovim prijašnjim osobnim sukobima, emocionalne naravi nastale u žaru polemike, posebno kada je Vojnović poslije rata počeo omalovažavati ulogu crnogorskog kralja Nikole u ratu i njegov položaj „posljednjeg balkanskog feudalca“, što mu je opet služilo u dodvoravanju beogradskim krugovima kako bi za sebe ishodio koje unosno mjesto u diplomaciji nove države.⁴³

Međutim, postoje također i tendencije da je Vojnović tada radio i u dogovoru s kraljem Nikolom. Naime, austro-ugarske snage su 9. listopada 1915. zauzele Beograd, a 5. studenog pao je Niš. Ostaci srpske vojske su se .....

⁴² Conte Lujo Vojnović i njegove veze u ratu, *Obzor*, br. 97, 11. IV. 1926, 7. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Zbirka Ante Trumbića, kut. 315, spomenuti članak prepisan u Trumbićevoj ostavštini. Sve to prenijela je i „Nova Evropa“ u članku Milana Čurčina, Jedan prijatelj grofa L. Vojnovića, *Nova Evropa*, knjiga XII, br. 7, 1926, 227–228. Također vidi: Zoran Grijak, Stjepan Čosić, n. dj, 106.

⁴³ Petar Plamenac, Jedan zabludeli sin domovine prostranog Jugoslavenstva (Tri pamfleta G. Luje Vojnovića, desetogodišnjeg sekretara pok. kralja Nikole), *Nova Evropa*, knjiga XVI, br. 3–4, kolovoz 1927, 104. Na to upozoravaju Grijak i Čosić: GRIJAK, ČOSIĆ, n. dj, 74–75.

повlačili u neredu pod zapovjedništvom srpskog vojvode Radomira Putnika preko Albanije i Crne Gore zajedno sa civilnim stanovništvom i više od 20.000 ratnih austro-ugarskih zarobljenika. Nemajući sumnje da je sada Crna Gora na redu, Vojnović koji je „stajao vrlo blizu kralju Nikoli“, kako naglašava u pismu Vorner von Hezendor, sugerira da je možda Vojnović predstavnik kralja Nikole u mogućim pregovorima Austrije i Crne Gore. Određenu sjenu na te događaje bacaju i dijelovi zapisa N. M. Potapova, ruskog vojnog agenta u Crnoj Gori, u kojima se iznose nagađanja da kralj Nikola preko Vojnovića želi postići sporazum s Austrijom radi spasa Crne Gore ili se kanilo ostvariti dogovor s Italijom u kojem bi Crna Gora odbacila svoj program unije s Kraljevinom Srbijom.⁴⁴

Svoju vezu s grofom Lippayem Vojnović je ubrzo demantirao u bečkom listu „Neues Wiener Journal“ i u zagrebačkom „Obzoru“ koji je isti članak prenio u prijevodu na hrvatski jezik, kada, također znakovito, nije želio ulaziti u detalje, pri čemu je napisao da je grof Lippay želio ići „za ciljevima o kojima ne ću da se izjasnim, kako ne bih morao da se dotaknem jednog pokojnika, koga više ne mogu da pozovem na odgovornost“.⁴⁵ Ipak Vojnovića je zbog svih tih događaja tijekom Prvog svjetskog rata u europskim diplomatskim krugovima počeo pratiti glas „zloglasnog grofa“. I stanoviti Jovan Tomić u svojoj knjizi „Jugoslavija u emigraciji“ iz 1921. godine objavljuje razgovor sa jednim uglednim Amerikancem u kojem se spominje Vojnovićeva uloga u „špijunskoj aferi“, ali i dodaje da, osim autografa koji su nađeni u konzulatu, postoji još niz nepohvalnih podviga ovog „internacionalnog tipa“.⁴⁶

.....
⁴⁴ N. M. Potapov *ruski vojni agent u Crnoj Gori*, II, Podgorica–Moskva, 2003, 676–677, Matković, n. dj, 186.

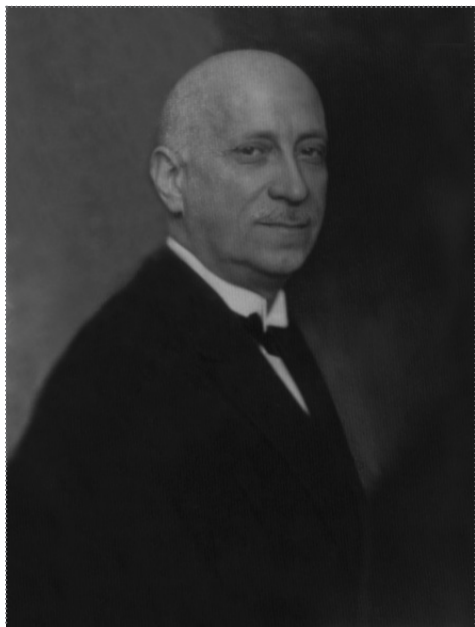
⁴⁵ Conte Lujo Vojnović i njegove veze u ratu. Uredništvu Obzora, *Obzor*, br. 139, 27. V. 1926.

⁴⁶ Jovan. N. Tomić, *Jugoslavija u emigraciji. Pisma iz beleške 1917*, Vuk Karadžić: Beograd, 1921, 205–206.

IV.

Urednik zagrebačkog časopisa „Nova Evropa“ Milan Ćurčin sa posebnom je pozornošću pratio dvoboj Vojnović-Hinković, a „Nova Evropa“ se i uključila u polemiku kada je Vojnović Ćurčina nazvao klevetnikom. Iz svega se izrodio i sudski proces jer je „Nova Evropa“ tužila Vojnovića zbog klevete, a Ćurčin od Hinkovića preuzeo ulogu glavnog Vojnovićevog oponenta. Ćurčin je u nedostatku dokaza u polemici proveo i vlastito istraživanje cijelog slučaja „špijunske afere“ u Italiji i Austriji preko svojih veza, gdje je nastojao doći do izvornih dokumenata. U svom istraživanju donio je iskaz jednog neimenovanog bivšeg austrijskog konzula u Bernu tijekom Prvog svjetskog rata. Naime, anonimni konzul mu je ispričao da je austro-ugarska diplomacija koristila za vrijeme rata svoje povjerljive ljude, austrijske državljane, koji su se nalazili u neimaštini, za vezu sa srbijanskim krugovima, ali i radi špijunaže. Sve te usluge ti ljudi nisu činili besplatno, te su od austrijske strane dobivali određene iznose za putovanja, hotele, automobile „sve to nije bilo tajna, i ponavljam, nije samo G. Vojnović služio posrednikom kod ovakvih pregovora...“⁴⁷ Ni Ćurčin, osim niza iskaza ljudi koji su interno bili upoznati sa stvari, nije uspio doći do konkretnih dokaza kojima bi diskriminirao Vojnovića. U cijelu tu priču oko „špijunske afere“ uplela se i „Književna republika“ zbog toga jer je književnik i publicista, te urednik časopisa, književnik Miroslav Krleža negativno prikazao Vojnovićevu brošuru o konkordatu sa Svetom Stolicom, pri čemu je Vojnović Krležu također nazvao klevetnikom. Krleža je inače imao

.....
⁴⁷ Milan Ćurčin, Provala u austrijski Konzulat u Cirihu s proleća 1917. (Povodom afere Vojnović), *Nova Evropa*, knjiga XVI, br. 3-4, 11. august 1927, 109.

Lujó Vojnović u starijim godinama

antipatije prema Vojnoviću držeći ga „dvoličnom osobom i nevjerojatnim karijeristom“, te „čovjekom bez moralno-intelektualnih skrupula“. Prema Krležinim riječima: „Radi se o površnom i neodgovorno lakomnom čovjeku koji u trenutku praznih džepova ne razbija svoju glavu kako da dođe do fišeka dukata, kad mu na zelenom stolu rulete ne ide i ponestaju žetoni, a uvjeren je u strast igre kako mu se sreća smješka.“⁴⁸

Nakon toga, posebno se zauzevši za spomenuti slučaj, Krleža je, poput Ćurčina, krenuo u osobnu potragu za temeljima cijele afere. Zbog toga je preko svojih komunističkih veza u KPJ sa Komunističkom Partijom Austrije preko komunističkih prvaka A. Joffa i Leopolda Mendela stupio u kontakt sa bivšim austro-ugarskim

⁴⁸ Krleža, *Zapisi sa Tržića*, n. dj, 222.

šefom obavještajne službe Maximilianom von Rongekom. Prema Krležinim zapisima von Ronge je potvrdio da je: „grof Lujo i prije rata i u ratu djelovao u interesu Monarhije“. Ronge je napomenuo da zna za kampanju koja se u Kraljevnini SHS vodi protiv Vojnovića, ali da on neće ništa reći ni odati „jer je čovjek lojalno vršio svoju austrijsku dužnost“.⁴⁹ Osim toga Krleža je donio i jedan neposredni iskaz. Naime, mon. Svetozar Rittig mu je u povjerenju saopćio da je kao ispovjednik baruna Inkeya od Rasinje, koji je 1917. godine bio otpravnik poslova u austro-ugarskom konzulatu u Zürichu, čuo da je upravo barun Inkey isplaćivao Vojnoviću određene svote novaca zbog kojih se on našao na popisu stipendiranih osoba od strane austrijske vlade.⁵⁰ Međutim, ni Krleža nakon sveobuhvatne istrage nije uspio doći do neoborivih dokaza koji bi pokazivali Vojnovićevu krivnju.

V.

Nakon svega navedenog čini se da je najvjerojatnije angažiranje Luje Vojnovića od strane srpske vlade uslijedilo zbog tajnih poruka novoustoličenog austro-ugarskog cara Karla (car Franjo Josip I. umro je 16. studenog 1916.) Francuskoj da je Austro-Ugarska nakon tri krvave godine spremna sklopiti separadni mir sa Antantom, pri čemu je car Karlo iznio i niz prijedloga o novom uređenju Europe poslije rata.

Jedan od prijedloga bilo je uspostavljanje južnoslavenske monarhije koja bi obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Albaniju, sa ciljem da neki Habsburg preuzme krunu Karađorđevića. Posrednik između Austro-Ugarske i Antante bio je brat carice Zite, princ Sixto Burbonski. U odgovoru francuske vlade tražila se od austro-ugarske strane uspostava nezavisne Belgije, vraćanje

.....
⁴⁹ Krleža, n. dj, 207.

⁵⁰ Krleža, n. dj, 206.

granice Francuske na 1814. godinu (s uključenim pokrajinama Alsace-Lorraine kao i Saar), a osim toga zahtijevala se i uspostava samostalne Srbije „u potpunosti svojih suverenih prava i svojih granica“ i pravo Rusije da zaposjedne Carigrad. Svi ti tajni kontakti su održani između prosinca 1916. i svibnja 1917. godine. Preko svojih kanala o tajnim razgovorima cara Karla i predstavnika Antante bila je očigledno obaviještena i izbjeglička srpska vlada na Krfu koja se našla u nedoumici.

Naime, car Karlo je uvjetovao restauraciju Srbije uništenjem tajnih srpskih revolucionarnih društava koje su djelovale na području Austro-Ugarske. U svojim memoarima Sixto Bourbonški prenosi careve riječi sa sastanka u dvorcu Laxenburgu 23. ožujka 1917. godine: „zaista životno pitanje za Monarhiju, jeste pitanje uništenja tajnih društava koje vrše revolucionarnu propagandu kod nas. To je ta nesrećna politika ovo nekoliko posljednjih godina koja nas je i dovela dovd... Sve ovo treba pomenuti. (...) Na taj način Srbija bi se mogla obnoviti, i mi bismo je u tome pomogli“.⁵¹ Svjesna da je na pomolu mogući separatni mir, srpska vlada i Pašić su se odlučili za obračun sa tajnim srpskim organizacijama poput „Narodne odbrane“ ili „Ujedinjenje ili smrt“, koje su prije podupirali, smatrajući ih sada preprekom uspostavljanja nove Srbije. Zbog toga je u Grčkoj organiziran „Solunski proces“ protiv onih srbijanskih časnika koji su bili upetljani u organizaciju sarajevskog atentata na čelu sa šefom srbijanske tajne službe Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom. Proces je počeo 20. ožujka 1917. godine pod optužbom da su se zavjerenici na čelu s Dimitrijevićem-Apisom okomili na kralja Aleksandra i radikalsku srpsku vladu, koju su uz pomoć vojске trebali srušiti vojnim pučem. Da li je Solunski proces .....

⁵¹ Sixto Bourbon, *L'offre de paix séparée de l'Autriche: 5 décembre 1916 – 12 octobre 1917*, Plon-Nourrit: Paris, 1920. Prijevod određenih dijelova memoara na srpski: *Solunski proces*, Beograd, 1923.

vođen pod neposrednim utjecajem austrijskih ponuda i pregovora za sklapanje separatnog mira, i danas postoje prijepori u historiografiji.⁵² I hrvatski slikar Jozo Kljaković, tada u Genovi, u svojim memoarima spominje vijesti da Srbija pokušava sklopiti separatni mir sa Austro-Ugarskom, i da se govorilo da je u toj stvari bio „posrednik za taj separatni mir conte Lujo Vojnović i da su nađene njegove priznanice i neki dokumenti povodom političke provale Talijana u austrijski konzulat u Zürichu“.⁵³

O tome slučaju je u svojim zapisima progovorio i Krleža koji je zapisao u svojim reminiscencijama na protekle događaje, sa kojima se možemo složiti, da je očito srpska vlada preko Luje Vojnovića tražila neku vezu s austro-ugarskim faktorima, pri čemu je Vojnović uspostavio vezu s barunom Inkeyom u Zürichu. Prema Krleži: „Trebalo je dakle uspostaviti povjerljive veze *coûte que coûte*, a Lujo Vojnović bio je za ove vrste posla kao bivši ili još uvijek kao sadašnji austrijski državljanin, najsposobniji i najpodesniji, i tako je stupio u kontakt s barunom Inkeyom kao agentom za vezu; a kad se već našao u toj delikatnoj ulozi, nije mogao odoljeti napasti da se ne okoristi nekim dnevnicama i tako se uslijed diletantske austrijske administracije, koja je sve to kancelarijski zapisala, našao sa ženom na ovom kompromitirajućem popisu povjerljivih lica“.⁵⁴

.....
⁵² O tajnim pregovorima cara Karla i predstavnika Antante vidi u: David Lojd-Đorđ, *Ratni memoari*, II, Kosmos: Beograd, 1938, Milan Ćurčin, *Naši pobjednici, s naličja* (Solunski proces i austrijska ponuda za poseban mir), *Nova Evropa*, knjiga IX, br. 18, 21. jun 1924, 549-561, Livia Kardum, *Mirovni pokušaj Austro-ugarskog cara Karla 1917. godine*, *Politička misao*, br. 1, 2000, 25-48. O Solunskom procesu detaljno: David Mackenzie, *Apis – čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Profil: Zagreb, 2014.

⁵³ Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu. Uspomene i doživljaji*, Matica hrvatska: Zagreb, 2011, 94.

⁵⁴ Krleža, n. dj, 230. Isti zaključak preuzimaju i Grijak, Ćosić, n. dj, 113-114. s napomenom da je Krleži ipak bio neprihvatljiv svaki jednoznačan zaključak.

Sofija

4. januara 1911.

Presvjetli Gospodine,

kao čovjeku velikoga i dugoga iskustva ne ću da Vam dosadjujem predgovorima. Prijem pun blagonaklonosti i simpatije kojim ste me lani u Beču počastili još više me rješava uobičajenih formula. Pa da Vam i skupocjeno vrijeme ne zlouporabim, prelazim odma na predmet ovoga pisma.

Sterilni, nesregjeni, duševno i materijalno ubitačni život na Balkanima, dosadio mi je. Do god. 1903. radio sam u Crnoj Gori sa veseljem. Na onoj tabula rasa pisao sam nešto, imajući još vjere u napredak onih samostalnih oblika naše rase, izvodio sam reforme, uvodio sam u onoj nazadi pojam bespristranosti i gragjanske pravde, ukoliko imao sam pred očima nekakav cilj i razlog da tamo živim. Vazdašnja podmukla neprijateljica svakoga pravilnoga razvijanja onih zemalja udruži se jednoga dana sa neiskrenošću i zavišću onoga svijeta i prinudi me da započeto djelo prekinem.

Ovo sedam godina balkanskoga nerada – u smislu činovničke djelatnosti – i svakojake muke i natezanja protiv sve to jače ksenofobije ovih naroda u stanju gestacije okupio sam radom na istoriografskom polju, u koliko su mi oskudna naučna sredstva u Beogradu i Sofiji dopuštala. Vi te radove poznajete i o njima ste se izvoljeli pohvalno izraziti. I ako nemam, u glavnom da se žalim na svoj sadašnji položaj, kao ni na svoga trenutnoga Gospodara,

.....

⁵⁵ NSK, Zbirka rukopisa i korespondencija, R 1610 b, Vojnović Vatroslavu Jagiću, 4. I. 1911.

ipak mi je život u ovoj zemlji omrznuo u toliko više, što nemam materinjskoga jezika da me tješi, pa da mi, donekle bar, nadoknadi život u ovoj istočnjačkoj tugjini.

Vama, Presvjetli Gospodine, koji tako duboko poznajete prilike u Srbiji od pritajenoga ksenofobstva jednoga Novakovića (koji je još mome ocu god 1874. u Zagrebu govorio da oni tamo u Beogradu „ne dozvoljavaju“ – valjda u ime „Pijemontske“ misije! – Matiji Banu da se „miješa „u srpske poslove“) pa sve do demagoško-konkurentske zavisti generacije Ljube Stojanovića, Vi ćete lako pogoditi zašto se onaj nesugljeni Pjemont nije htio ni umio poslužiti mojim silama.

Najzad, u Austriji, ovakvoj kakva je sad, teško mi ima opstanka u već poodmaklim mojim godinama (47) kada su načela života već sregjena i kad su predrasude protiv svih rodoljuba koji su pokušali da na Balkanu uspore proces kristalizacije, a niti najmanje u neprijateljskoj namjeri prema Dunavskoj Monarhiji, još uvijek trajno žestoke i neumoljive. Usprkos svojim odvratnostima, bio bih se žrtvovao iz ljubavi k ženi i djeci, da im po svojoj smrti osiguram penziju, pa bih bio preduzeo korake za moje naimenovanje na katedru moguću narodnoga prava na Zagrebačkom sveučilištu, grana poravne nauke koja mi je i u teoriji i u praksi dobro poznata i koja bi naročito Hrvatima bila od velike koristi, dok je sada bagatelizirana kao sporedan predmet. Na to su me sokolili moji prijatelji u samom Zagrebu, ali vremena su tome nesumnjivo protivna. Hrvatska upada sve to više u „balkanske“ prilike u koliko se tiče stranaka (demagoštvo, lična surevnjivost, potencirana, niski aforizam itd), a na vladi se, pored sistema nalazi, još i čovjek (moj zagrebački saučenik) koji stoji u zasjenku Hedervarijevom tog neizmirljivog neprijatelja moje porodice – i koji valjda zato što sam, kad on bijaše u logoru ozloglašene narodne stranke, ja stajao u redovima narodne misli, samnom nikako ne opći. Da Vi, Presvijetli

Gospodine, proživite u sadašnjem Zagrebu par mjeseci, srce bi Vam se stislo od jada.

Razmišljajući, dakle, već dugo kuda ću i što ću, riješio sam se da tražim način kako da pregjem u Njemačku. Stvar izgleda doduše kao protivna mojoj latinskoj kulturi, ali ne samo da u latinskim zemljama nema nikakva interesa za sve one probleme za koje se u Njemačkoj u najvećoj mjeri zanimaju (evo sada čak i Zeitschrift für osteuropäische geschichte!) nego su meni i odvajkada Nijemci u Reichu simpatični bili, pak bih ja tako mislim mogao tamo voditi skroman život, samo za nauku, praktikujući prema našoj rasi onu mornarsku riječ „fali more drž se kraja“. Kad bih mogao recimo u Berlinu ili Leipzigu, dobiti kakvo mjesto javno ili privatno – ja u tom pogledu ne mogu imati sasvim odredjenih ideja – u kakvoj biblioteci ili akademiji i dr. Mislim da bih, uz priličnu platu, bio sasvim sretan. Ovo godina života što mi preostaje, uživao bih u radu dišući punim grudima vazduh velikoga kulturnoga svijeta. U isto bi doba moja gospogja, koja odlično pjeva i duboko poznaje talijansku i francusku muziku našla zarade i sa svoje strane. Samo da se riješimo ovoga balkanskoga, htio sam da rečem turskoga groblja!

Vi, Presvjetli Gospodine, uživate veliki, stari auktoritet u njemačkom kulturnom svijetu. Za to bih Vas najtoplije molio da me primite pod Vašu zaštitu i preporuku. Stvar nije hitne prirode. Kad bih imao nade, da ću, do kraja ove godine, moći postići žugjeni cilj, bio bih posve zadovoljan. Ali se ukazuje potreba da me već sada jedan tako visoki auktoritet kao što ste Vi preporuči i da za mene uloži svoju moćnu riječ tamo gdje bi Vi mislili da ima izgleda na uspjeh. Ja se tvrdo nadam da mi tu riječ ne ćete odreći. Tim biste zadužili cijelu jednu porodicu koja je, iz ljubavi k ovom nesregjenom i surovom svijetu pobjegjena od jačih i još surovijih realnosti života.

Da suviše ne oduljim ovo i onako dosta dugačko pismo, biću tako slobodan povratiti se u drugom jednom pismu na neke stvari koje sam ovdje tek natuknuo. Za sada, uzeo sam slobodu u opštim crtama iznijeti Vam Presvjetli Gospodine svoju želju i glavne njene motivacije. I biću presretan budete li sa Vašom običajnom blagonaklonošću, tu želju shvatili i stavili joj u izgled mogućnost realizacije.

Razumije se da je od povjerljivosti ovoga pisma izuzet Vaš zet, a moj stari pobratim, Milan. Molim Vas da i ovom prilikom, Presvjetli Gospodine primite uvjeravanja o mojoj blagorodnosti i najdubljem poštovanju.

Vaš najodaniji Lujo Vojnović

P.S: Predajem ovo pismo jednome talijanskome diplomati koji putuje kroz Beč da ga tamo expedira na Vašu adresu. Kadgod budete imali dobrotu da mi štogod javite, molim Vas da to učinite preko Milana preporučenim pismom, a u pismu govoreći kao o jednoj trećoj osobi, mome kolegi – za koga se ja interesiram.

Pariz
22/5 917.

Gospodine Poslaniče,

poznat Vam je nemili slučaj koji se desio mojoj materi, mojoj starijoj sestri i mojoj deci. Da je u pitanju samo uvreda jednome licu, postupanje talijanskih vlasti izgubilo bi se u moru svih onih pojedinačnih slučajeva koji se imaju izdvajaju iz anormalnosti ratnog stanja. Ali policajno svirepo postupanje prema članovima moje familije usljed sasvim izuzetnih prilika prevazilazi granice partikularnog slučaja i nosi obilježje političkog akta. Talijanske su vlasti očito htele da me izgonom ženskih članova moje familije ponize i za račun iredentističke sekte da diskredituju i omalovaže misiju poravnanja izmedju talijanskog i našeg javnog mišljenja kao i publicističku obranu naših narodnih prava i aspiraciju, zadatak koji mi je u dužnost metnuo gospodin ministar Predsednik još od decembra god. 1914. i koji sam sa uspehom kod (...) ⁵⁷ elemenata u Italiji vršio sve do ovog trenutka. Čast mi je usljed toga, gospodine Poslaniče zamoliti Vas da biste, sa Vašim uvaženim mišljenjem, sproveli priloženi akt upućen g. Predsedniku min. Saveta, a u kojem tražim da naša vlada učini punu pažnju po ovoj stvari i prinudi talijansku vladu, da joj da objašnjenje za izgon moje familije iz Italije.

Primate i ovom prilikom, gospodine Poslaniče uverenje o mom najodličnijem poštovanju

L. Vojnović

.....
⁵⁶ HDA, fond 781, 2-1-4-1, Obitelj Vojnović, Prepiska o špijunskoj aferi, Vojnović Mihajlu Ristiću, 22. V. 1917.

⁵⁷ Nečitljiva riječ.

Pariz

25. X. 1917.

Gosp. Predsedniče,

Do koji dan biće mi čast podneti Vam moje delo koje se doštampava u Ženevi u francuskom i talijanskom tekstu, dok se gg. (...) i Heed? zauzimlju za engleski tekst.⁵⁹ Cilj mog današnjeg pisma je drugi. Prijatelji koji su ovamo došli iz Rima izvestili su me najnovijoj makinaciji političkog personala talijanskog kome evidentno Fridjungovi lovorvenci ne daju spavati. Izvestili su me da se iz rimskih vladinih krugova pronosi glas o nekim mojim pismima nagenim u austro-ugarskom konsulatu u Zurichu. Na navaljivanja g. Ristića ti krugovi nisu reagirali, ma da su našem poslaniku obećali metnuti mu fotografije tih pisma na raspoloženje! Ovoliko saznajem od svojih prijatelja, jer iz službenih izvora ništa mi nije poznato.

Ako je tako, ja bih Vas najtoplie molio gospodine Predsjedniče, da biste uputili g. Ristića da najenergičnije traži od tal. Vlade originalna pisma ili bar obećane fotografije. Kao privatno lice mogu sa gnušanjem preći preko blata kojim ti degenerisani potomci mazzinijevi hoće da poprskaju jednog srpskog rodoljuba. Ali mislim da je u interesu i kr. vlade kojoj sam ja potčinjen i naše nacionalne stvari pritisnuti o zid ljude koji sa ovakim bečkim metodama ratuju protiv našeg narodnog ujedinjenja. Pa kad bi kr. vlada metnula nogu na ovo zmijsko gnezdo učinila bi

.....

⁵⁸ HDA, fond 781, 2-4-2-1-5, Obitelj Vojnović, O klevetama na račun Luje Vojnovića, Koncept pisma Vojnovića Nikoli Pašiću 15. X. 1917.

⁵⁹ L. de Vojnovitch, *La Dalmatie, l'Italie et l'unite Yugoslave: (1797–1917): Une contribution a la future paix européenne*, Georg & co: Geneve-Lyon, 1917.

jedno deinfektivno delo u interesu opšteg evropskog morala. Čujem takogjer da je jedan tal. Narodni poslanik, neki Capriola (ne znam od koje partije) u parlamentu rekao da „noto conto jugoslavo scamparso circolazione (...)”⁶⁰ mille corone al mase dali Austria per la propaganda imperiialista jugoslava.“ Trebalo bi, dakle, talijansku vladu prinuditi da se ne sakriva za legja neodgovornih lica, nego da otvoreno primi odgovornost za svoje nevaljalštine. Uveren da ćete gospodine predsedniče naći da je moja molba podesna i pravedna molim vas da i ovom prilikom primite uverenje o najodličnijem poštovanju Vašeg najodanijeg

Luja Vojnovića.

.....
⁶⁰ Nepoznata riječ.

PRILOG 4.⁶¹

U vezi sa klevetničkom kampanjom otvorenom protiv potpisanog, za račun iredentističke Italije, uputio je potpisani gosp. Rudolfu Giuniju direktoru „Slobodne Tribune“ slijedeće:

PISMO:

Dubrovnik, 7. oktobra 1924.

Poštovani g. Giunio,

U gnusnoj kampanji jedne zagrebačke banditske grupe protiv jednog već nažalost veterana narodne misli, nadao sam se ako ne aktivnoj obrani poštenih ljudi – jer su kod nas poštene ljudi strašljivice – a to barem njihovom nesarađivanju u Hinković – Ćurčinskoj lješinarskoj radnji. Ali da bude čaša do dna ispijena, prevario sam se u tome i sad mi javljaju da je „Slobodna Tribuna“ koja je dosada bar ćutala, uzela stav protiv mene t.j. protiv zastupnika narodne misli, protiv istine i pravice, u jednom tobože objektivnom članku – a la Ćurčin. Jedan od šefova „Slobodne Tribune“ ste Vi, pa dakle i Vi, kog sam volio i kao mog užeg zemljaka i po mislima i vaspitanju gentlmena, pridružili ste se ovoj odurnoj antipatriotskoj kampanji.

Ovo me bolno iznenadilo i hoću da Vam to i izjavim.

Ko se god pridruži ovoj sotonskoj makinaciji, taj ne samo doprinosi širenju nemoralna u našoj zemlji, nego još i ide direktno protiv njenih vitalnih interesa u inostranstvu; jer, podgrijavali italijanske intrige protiv jednog čovjeka koji je godinama, na očigled cijele Italije, bez i samo jednog trenutka slabosti, zastupao jugoslavensko jedinstvo, vući ga u blato, predstavljati ga kao austrijskoga plaćenika, to za

.....
⁶¹ HDA, fond 781, 2-1-4-1, Obitelj Vojnović, Prepiska o špijunskoj aferi, Vojnović Giuniju, 7. X. 1924.

svakog onog kome srce nije sasvim isušilo, a um se nije potpuno pomračio, znači oslabiti i n r a d i c e cijeli naš nacionalni rad u Italiji i oduzeti svaku važnost i svaku moralnu vrijednost kapitalnim djelima kojima sam za uvijek revendicirao naša prava protiv talijanskog imperijalizma. U kratko, znači, po nekim mračnim osnovama, raditi za talijanske interese.

Kakva mora biti ova moralna močvara, u kojoj smo do grla zagnjurenj, kad nikome od vas, a Vama u prvom redu, nije sinula takva misao prije nego li će te se i Vi dati na takvu rabotu? A neću ni da pomenem odioznu, a ujedno strašno smiješnu pojavu te gospode, koji se, u samoj stvari, zagrijevaju, kao da su Talijani, za Italiju, onu ratnu, koja nam je bila najveća neprijateljica i protiv koje ja bih, bajagi, bio radio sporazumno sa – Austrijom, dakle u ono doba sporazumno sa čitavim mentalitetom našega naroda! Dok sam ja naprotiv baš one iste godine 1915, zajedno sa češkim prvakom Štefanikom, u Rimu, saradovao u redigiranju manifesta našim regimentama na frontu, protiv Austrije! (I zato bi me sigurno Austrija plaćala!)

Ali u svemu ovome još je nešto drugo beskonačno žalosno: Kad Vi i Vaši prijatelji mislite da bi moguće bilo, da jedan čovjek koji je do svoje 50. godine bio bezogranično odan zavjetnoj narodnoj misli i to baš u njenoj najradikalnijoj predratnoj ekspresiji antiaustrijskoga programa; koji je bio ministar pravde u Crnoj Gori, guverner sadašnjeg našega Kralja, publicistički pobornik naših prava, progonjen od austrijskih vlasti i opisan od samoga Feldmaršala Conrada kao protivnik Austrije, kome je brat čamio u austrijskim tamnicama, kome su starica majka, sestra i djeca, proćerane kao stoka od austrijskih vlasti iz svoga zavičaja, tumarale po svijetu od nemila do nedraga, a živeći, moja majka, ne više od ukinute joj penzije, nego od pripomoći srpske vlade; da jedan čovjek, kome je ta ista vlada povjerila bila jednu

časnu nacionalnu misiju za vrijeme rata u Italiji; da bi moguće bilo da takav čovjek služi ujedno još i onu Državu koja je pregazila bila Srbiju, a rekoh utamničila mu brata i prognala mu majku, kad vi to možete zamisliti i vjerovati, tada to znači samo ovo jedno: da Vi i Vaši prijatelji sami o sebi najrgjavije mislite, da Vi ne vjerujete u poštenje, ni u karakter, ni u dosljednost, ni u savjest ni jednog čovjeka i da osjećate da biste, u danom slučaju, i Vi i Vaši prijatelji, a to isto vrijedi i za moje klevetnike u još jačoj mjeri, uradili tačno onako kako su talijanski iredentistički krugovi meni podmetnuli i kako mi sada, za njihovim stopama, podmeću neki zagrebački amoralni elementi, koji, tako radeći, samo produžuju talijansku grobarsku radnju protiv čistog obraza našega naroda!

Bio bih smatrao sama sebe kukavicom i nedostojnikom da nisam podvukao ovo nebratsko i nepatriotsko držanje Vašega lista o kome sam do sada sasvim drukčije mislio, kao i ponašanje Vas samoga, koji ste mi u Pragu, samo pred par mjeseci, iskazivali ono poštovanje, koje sam, držim, usljed svoga 40-godišnjeg nacionalnog rada, u punoj mjeri od svakog svog suplemenika i zaslužio.

Bio sam se u početku riješio uputiti Vam preko javnih glasila ovo pismo, ali ne činim to – bar za sada – iz razloga što sam predao ovu odurnu aferu ministru inostranih djela na uređivanje, pak ne želim niti jednom riječi dati povoda da se misli, da hoću da izvršim presiju na ministrove odluke, a najzad i za to, što je ime što nosite vezano za mene sa milim uspomenama i što nisam izgubio nadu da ćete uvidjeti zločin što je počinio list koji izlazi i pod VAŠIM POTPISOM. Pridržajem, megjutim, sebi pravo publikovati ovo pismo pošto svrši anketa koju sam zatražio od g. ministra inostranih djela, ali ga ipak saopćujem nekim prijateljima.

S pozdravom Dr. Lujo Vojnović

DR ADNAN ČIRGIĆ

FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST, UNIVERZITET CRNE GORE

PREGLED PROUČAVANJA CRNOGORSKIH GOVORA DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

Abstract

Systematic research of Montenegrin dialects started only between the two World Wars, more precisely the study on the so called East-Herzegovina dialect by Danilo Vušović. However, prior to that study, several of our and foreign dialectologists, philologists, teachers and enthusiasts left more or less important data on the Montenegrin dialects. This paper deals with exactly those initial dialectological contributions on Montenegro, until the First World War.

Key words: Montenegrin dialects, dialectology, Montenegrin language

Proučavanja crnogorskih govora sežu u prvu polovinu XIX vijeka.¹ Prvi proučavalac njihov bio je Vuk Karadžić, koji je svoje rezultate objavio 1836. godine u predgovoru *Srpskih narodnih poslovice*.² Iako su crnogorski govori tu bili samo uzgredno predstavljeni u sklopu predgovora, taj se predgovor može smatrati prvim radom iz crnogorske dijalektologije.

XIX vijek neće dati značajnije radove o crnogorskim govovima, kao što ih uostalom nema ni kod okolnih naroda. Pored Vuka Karadžića, koliko nam je poznato, do početka XX vijeka vrijedi pomenuti još pet kraćih i dužih radova o ovoj problematici. To je kratki rad o poluglasnicima „u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj“ čiji je autor Luko Zore³, nešto malo duži tekst o zamjeni poluglasnika u barskome govoru Ivana Broza⁴, dio teksta o partikulama *zi* i *si* Đura Škarića⁵, dio studije o akcentima u slovenskim jezicima Alekseja Aleksandroviča Šahmatova⁶ i studija o peraškome govoru Toma
.....

¹ Ovaj rad je samo pregled proučavanja crnogorskih govora, bez ulaznja u analizu rezultata do kojih su pojedini proučavaoci došli. O tome opširnije videti u: Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik do polovine XX vijeka*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014.

² Videti: Vuk Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, Cetinje, 1836.

³ Luko Zore, „*z* i *b* u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj“, *Slovinac*, knj. II, Dubrovnik, 1879, str. 199.

⁴ Ivan Broz, „Zamjena poluglasnika u govoru barskome“, *Nastavni vjesnik*, knj. I, Zagreb, 1893, str. 64–68.

⁵ Đuro Škarić, „Deiktične čestice *zi* i *si* u slovenskim jezicima“, *Rad JAZU*, knj. 229, str. 208–293. Primjeri se odnose na Katunsku i Riječku nahiju.

⁶ A. A. Šahmatov, „Prilog istoriji akcenata u slovenskim jezicima“,

Brajkovića⁷. Ovđe bi valjalo spomenuti i udžbenik Dimitrija Milakovića *Srpska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež* (Cetinje, 1838) jer su u njemu date i neke opštecnogorske jezičke osobine, koje nijesu bile prihvaćene Karadžićevim modelom standardnoga jezika (niti kasnijim pravopisima).⁸ Među navedenim istraživačima Tomo Brajković, profesor kotorske gimnazije, zaslužuje posebno mjesto jer je dao prvi, za to vrijeme i podroban, opis jednoga crnogorskog govora. Njegov opis govora Perasta nudi obilje osobina za koje nije teško pretpostaviti da su danas dobrim dijelom iščezle. Taj opis potvrđuje da se Perast jezički skladno uklapao u opštecnogorsku jezičku sliku. Nažalost, koliko nam je poznato, Brajković nije ostvario svoj naum da slične opise dade i za ostale bokeške krajeve. Njegova studija nema samo kulturnoistorijski značaj. Iako su neka njegova tumačenja prevaziđena i metodologija više no zastarjela (ugledao se, i po sopstvenome priznanju, na Budmanijevu studiju o dubrovačkome dijalektu), ipak njegov rad donosi bogatu građu kojom se upotpunjuje slika o crnogorskim govorima.

Prva izučavanja crnogorskih govora, koja je sproveo učeni dijalektolog, objavljena su 1900. godine od hrvatskoga slaviste Milana Rešetara, kojemu po svemu pripada

.....

Lingua Montenegrina, br. 8, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 477–498. Tekst je prvobitno objavljen na ruskome jeziku, u Zborniku Odjeljenja za ruski jezik i književnost Carske akademije nauka (tom III, knj. 1, Sankt Peterburg, 1898, str. 1–34). Svoja zapažanja o istoriji akcenata Šahmatov potkrepljuje primjerima iz crnogorskih govora (prije svega Katunske nahije). Studija danas više ima kulturnoistorijski značaj jer je riječ o jednoj od prvih dijalektoloških rasprava o crnogorskim govorima.

⁷ Tomo Brajković, „Peraški dijalekat“, *Programm des Gymnasiumus von Cattaro 1892/93*, Zagreb, 1893, str. 3–21.

⁸ O Milakoviću videti u: Dr Danilo Radojević, *CXIV godina i ličnosti*, DANU, Podgorica, 2011, str. 81–82.

jedno od čelnih mjesta u montenegristici.⁹ Godine 1900. objavljena je njegova knjiga o „srpskohrvatskim“ akcentima¹⁰, u kojoj je dobar dio posvećen akcentu u Crnoj Gori, a 1907. godine objavljena je njegova knjiga *Štokavski dijalekat*¹¹, đe je takođe dobar dio posvećen crnogorskim govorima.

Nakon izlaska pomenute Rešetarove studije o akcentima „srpskohrvatskih“ govora pojaviće se nekoliko kraćih, manje značajnih radova o crnogorskim govorima, kakvi su radovi Sava P. Vuletića o karakteristikama govora u Zeti¹² i govora u Kućima¹³ ili rad Alberta Rosija o govoru kotorskome.¹⁴ (Odmah treba reći da rad Alberta Rosija ima samo kulturnoistorijski i donekle književnoistorijski značaj, a da za dijalektologiju i lingvistiku uopšte ne donosi nikakvih upotrebljivih podataka. Naslovljen kao tekst o „jeziku starih Kotorana“, on zapravo o starome kotorskome govoru ne kazuje ništa osim nepotvrđena podatka da je u Kotoru preovlađivala ikavica koja je onđe „do kasnije vladala, što potvrdiše razni spisatelji“¹⁵. Taj podatak daje na osnovu dvije nepotpisane strofe koje pripisuje kotorskome pjesniku Jerolimu Pimi. Sve i da su

.....

⁹ Viđeti: Adnan Čirgić, „Milan Rešetar kao montenegrist“, In: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 9–28.

¹⁰ *Die serbokroatische Betonung sudvestlicher Mundarten*, Wien, 1900. Knjiga je nedavno prevedena na crnogorski jezik i ove godine bi trebala izaći iz štampe u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici.

¹¹ *Der stokavische Dialekt*, Wien, 1907. Knjiga je 2010. godine objavljena u prijevodu na crnogorski jezik, u izdanju Matice crnogorske, u Podgorici.

¹² Savo P. Vuletić, „Neke karakteristične odlike govora u Zeti“, *Brankovo kolo*, knj. IX, Karlovci, 1903, str. 186–187.

¹³ Savo P. Vuletić, „Neke karakteristične odlike govora u Kućima“, *Brankovo kolo*, knj. X, Karlovci, 1904, str. 217–219.

¹⁴ Alberto Rosi, „O jeziku starih Kotorana“, *Smotra Dalmatinska*, br. 59, Zadar, 1918, str. 1–3.

¹⁵ Isto, str. 1.

te dvije strofe zbilja autorstvo kotorskoga pjesnika Pime, one ne mogu biti potvrda Rosijeve ikavštine već samo odraz manira hrvatskih dalmatinskih pjesnika. Ipak, rad smo ovđe bili dužni navesti i zbog naslova i zbog ispravke toga nepotvrđenoga podatka.)

Ako se dodaju dvije studije Jovana Erdeljanovića¹⁶, dvije studije Andrije Jovićevića u kojima ima značajnih podataka o jeziku¹⁷ te jedna studija Pavla A. Rovinskoga¹⁸, time se uglavnom završava spisak proučavanja crnogorskih govora do Prvoga svjetskog rata. Ono što odmah pada u oči jeste činjenica da je samo jedna od svih dijalektoloških studija montenegrističkih objavljena u Crnoj Gori, a sve ostale izvan nje, te da su gotovo svi njihovi autori stranci (s izuzetkom Toma Brajkovića, Andrije Jovićevića i Sava Vuletića). Uz to nije potrebno posebno isticati da se u tim studijama crnogorski govori ne tretiraju kao samostalna cjelina već – u skladu s ondašnjim shvatanjima – kao dio širega srpskog ili srpskohrvatskog korpusa. Nije u to doba, opštepoznato je to, ni u Crnoj Gori bilo školovanoga stručnjaka niti institucije koja bi trasirala drugačiji put. Kad se uzme u obzir da ne samo u to vrijeme no i nekoliko decenija kasnije Crna Gora nije imala nijednu svoju naučnu ili visokoškolsku instituciju, a ni specijalizovanih filoloških časopisa u kojima bi se

.....
¹⁶ Jovan Erdeljanović, „Bratonožići, pleme u crnogorskim Brdima“, *Srpski etnografski zbornik*, knj. XII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1909. (na jezik se odnosi 525. i dio 526. strane); Isti, „Kući, pleme u Crnoj Gori“, *Srpski etnografski zbornik*, knj. VIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1907. (na jezik se odnose str. 262–265).

¹⁷ Andrija Jovićević, „Riječka Nahija u Crnoj Gori“, *Srpski etnografski zbornik*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1911; Isti, *Crnogorsko Primorje i Krajina*, Obod, Cetinje, 2004. (fototipsko izdanje).

¹⁸ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom 3, Etnografija – Književnost i jezik*, Izdavački centar „Cetinje“ & Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ & Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje – Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994, str. 633–764.

moгли objavljivati rezultati o kojima je riječ, onda se mora priznati da spisak proučavalaca nije zanemarljiv. Nespor-
no je da su studije koje su u ovome tekstu spomenute s
današnjega aspekta prilično metodološki zastarjele i pre-
vaziđene jer od njih zapravo i počinju prva saznanja o cr-
nogorskim govorima. No za današnja zalaganja za status
crnogorskoga jezika i njegovu afirmaciju bilo bi prijeko
potrebno sve te studije kritički prirediti, ukazati na nova
saznanja o pojedinim govorima na koje se odnose, uklo-
niti eventualne materijalne greške, ukazati na dalji razvoj
tih govora i sl, a time i vratiti dug zaslužnim crnogorskim
i inim istraživačima koji su se svojim djelom ugradili u
temelje današnje montenegristike, a čije radove i studije
Crna Gora dobrim dijelom danas ne posjeduje čak ni u
Nacionalnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ na Cetinju.

MARKO KADIĆ, BOŽIDAR KASALICA

OPERACIJE CRNOGORSKE VOJSKE 1914–1916. GODINE

Abstract

This paper deals with the issue of organization and actions of the Montenegrin army in the First World War. The paper describes operations of the Montenegrin army which took place between August 1914 and January 1916, with special reference to the periods of the most intensive battles, starting from the declaration of war on 6 August 1914 until January 1915 and from 5 October 1915 to 21 January 1916. We analyzed through war phases the issue of strength, deployment and direction of activities of the Montenegrin and Austro-Hungarian army, as well as the matter of human and material losses on both sides. We also analyzed regrouping of forces of the two armies in moments when that was demanded by the necessities of war.

In this paper we emphasized the inferiority of the Montenegrin army in relation to the Austro-Hungarian in terms of manpower and material resources, from the beginning to the end of war. We stressed the issue of relations between King Nikola and the government, on one side, and the Montenegrin Army High Command headed by Serbian officers, on the other, as from the beginning of the war until 17 January 1916 the Montenegrin army conducted operations based on the war plan of the Serbian High Command.

Key words: Montenegrin army, fronts, military operations, relation between the Montenegrin and Serbian High Command

Julska kriza u odnosima između Austrougarske i Srbije, izazvana atentatom u Sarajevu, nagovještavala je da se zategnuti odnosi ne mogu rješavati mirnodopskim sredstvima.

Ultimatum, koji je Vlada Austrougarske uputila Srbiji 23. jula 1914 godine, predstavljao je jasan znak za crnogorskog kralja Nikolu i Vladu, da treba otpočeti sa ratnim pripremama i podići crnogorsku vojsku na veći stepen borbene gotovosti. Istog dana, crnogorska vlada preduzela je niz političkih i vojnih mjera u cilju odbrane zemlje. Tako je, 23. jula izdala naredbu kojom se zabranjuje vojnim obveznicima odlazak u inostranstvo, kao i udaljavanje iz svog mjesta stanovanja. Kralj Nikola je izdao naredbu načelniku operativnog odsjeka Ministarstva vojnog, brigadiru Jovu Bećiru, da izradi plan o koncentraciji crnogorske vojske, u cilju odbrane graničnog fronta i zatvaranja pravaca koji iz Bosne, Hercegovine i Primorja vode u Crnu Goru, s naređenjem da na Lovćen odredi Katunsku, Riječko-lješansku, Crmničko-primorsku i Spušku brigadu, a da ostale rasporedi prema sopstvenom nahođenju.¹

Novostvorena situacija nalagala je da Ministarstvo vojno 24. jula 1914. godine izda niz naređenja, kojima se sugerisalo komandnom kadru divizija i bataljona da crnogorsku vojsku koncentrišu u pograničnim pravcima radi zaštite granice. Naređenjem se tražilo da se na pojedinim sektorima izvrši i djelimična mobilizacija, kao što je to bio slučaj sa Sandžackim odredom. Zvanična mobilizacija

.....
¹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954, str. 64.

Sandžačkog odreda izvršena je 26. jula 1914. godine, a istoga dana je prestolonasljednik Aleksandar objavio mobilizaciju srpske vojske. Istovremeno je naređeno svim ministarstvima, da sve činovnike i studente, koji dolaze iz inostranstva, a nijesu i ne budu određeni na kakvu dužnost – upućuju u jedinice kojima teritorijalno pripadaju. U početku je postojala namjera da se mlada crnogorska inteligencija pošalje u jedinice aktivne vojske. No kasnije, zbog organizacije intendantskih ustanova u pozadini vojske, oni su bez malog izuzetka izvučeni iz operativnih jedinica i raspoređeni u intendantskim ustanovama.²

Na depešu prestolonasljednika Aleksandra, upućenu 27. jula 1914. kralju Nikoli, odgovorila je – istoga dana – crnogorska vlada. U toj depeši, između ostalog, stoji:

„Pripreme za mobilizaciju izvršili smo i tek je sutra zvanično objavljujemo. Jedan dio naše vojske već se nalazi na granici, a ostala vojska biće na granici 8 dana najdocnije. Pristajemo na predlog srpske vlade da imamo jedan generalštab za srpsku i crnogorsku vojsku, kao i jedan plan za ratne operacije.“³

U depeši se navodi da će Crna Gora mobilisati do 35.000 ljudi, i traži se od srpske vlade pomoć u naoružanju i vojnom kadru.

Nakon što je Austrougarska objavila rat Srbiji, kralj Nikola je, kao vrhovni komandant crnogorske vojske, izdao proglas za mobilizaciju vojske, u kojem, između ostalog, stoji: *„Na osnovu čl. 212 Zakona o ustrojstvu vojske, a s obzirom na opšte stanje i nagomilavanje vojske od strane susjedne Austrougarske monarhije duž naše*
.....

² Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br. 34, 30. 08. 1936.

³ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 68.

*granice, naređujem mobilizaciju cjelokupne moje hrabre vojske.*⁴ Istovremeno je zatražio od srpskog poslanika na Cetinju, dr Gavrilovića, da vladi u Beogradu pošalje depešu kojom se traži dostava plana o pravcu kretanja i operacijama crnogorske vojske.

S obzirom na to da je naredba o mobilizaciji zatekla dio crnogorske vojske na važnijim pravcima duž graničnog fronta, to je olakšalo izvršenje mobilizacije i koncentracije. Crnogorska vojska mobilisana je u roku od 24 časa i već 29. jula bila je spremna za pokret. Svi poslovi o mobilizaciji i koncentraciji crnogorske vojske izvršeni su pod rukovodstvom divizijara Janka Vukotića kao ministra vojnog, u sporazumu sa vrhovnim komandantom, kraljem Nikolom. Poslovi su odrađeni u najvišoj tajnosti, tako da se moglo malo šta znati izvan crnogorskog dvora.⁵

Crnogorska vojska je na početku Prvog svjetskog rata mobilisala 35.000 boraca (71 bataljon) podijeljenih u 6 divizija, a bila je naoružana s 30 mitraljeza i 14 ½ baterija (65 art. oruđa). Odmah po završenoj mobilizaciji, 29. jula, pristupilo se koncentraciji crnogorske vojske duž linije fronta. I koncentracija je takođe izvršena u najkraćem roku. Otpočela je 29, a završena je 31. jula. Brzom koncentraciji pogodovalo je više faktora, između ostalih i malo prostranstvo državne teritorije, lako pokretljive jedinice, čije kretanje nije bilo zavisno od dobrih komunikacija.

Raspored jedinica crnogorske vojske duž graničnog fronta, na početku Prvog svjetskog rata, izgledao je ovako:

.....

⁴ Proglas kralja Nikole 28.07. 1914, Arhivsko-bibliotečko odjeljenje državnog Muzeja na Cetinju (u daljem tekstu ABODMC), fond Nikola I, dok. br. 99.

⁵ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, 02.08.1936, str. 6.

1. Vrhovna komanda na Cetinju, vrhovni komandant kralj Nikola, a načelnik štaba serdar Janko Vukotić, koji je obavljao i funkcije predsjednika vlade, ministra vojnog i komandanta Hercegovačkog odreda;
2. Sandžački odred, koji je činilo deset bataljona, Pljevaljska i Bjelopoljska brigada, Poljski bataljon iz Kolašinske brigade, Šaransko-jezerski iz Durmitorske brigade, jedan vod brdskih krupovih topova i jedna brdska baterija. Jačina Sandžačkog odreda iznosila je 6.000 boraca, pod komandom brigadira Luke Gojnića, prikupljena je na prostoru Boljanići–Bobovo. Pred Sandžačkim odredom stajao je zadatak da zatvori pravce koji od Čajniča i Čelebića vode ka Pljevljima i obezbijedi sadejstvo crnogorske i srpske vojske.
3. Hercegovački odred (2. podgorička divizija – Bjelopavlička i Zetska brigada, bez Gornjo-kučkog bataljona; 3. nikšićka divizija – Nikšićka, Durmitorska i Vučedolska brigada, bez Šarano-jezerskog bataljona; 4. kolašinska divizija – Kolašinska brigada bez Poljskog bataljona i Donjovasojevićka brigada, svega 29 bataljona i 5 baterija – 1 haubička 150 mm, 2 brzometne poljske i 2 brzometne brdske baterije – oko 15.000 boraca), pod komandom serdara Janka Vukotića, prikupljen na prostoru Krstac–Grahovo–Trubjela (Krivošije vode u pravcu Nikšića i dalje u dolinu Zete.
4. Lovčenski odred crnogorske vojske (1. cetinjska divizija: Katunska, Riječko-lješanska i Crmničko-primorska brigada i Spuška brigada iz 2 divizije; svega 18 bataljona, 3 gradske i 2 poljske baterije) koncentrisan je na prostoru Lovćen-Sutorman. Jačina odreda je iznosila 8.000 boraca, raspoređenih u dvije divizije, pod komandom divizijara Mitra Martinovića. Lovčenskom odredom namijenjen je zadatak da zatvori pravce koji iz Boke Kotorske i Rijeke Crnojevića vode ka Cetinju.

5. Starosrbijanski odred (Gornjovasojevička – 5 bataljona i Donjovasojevička brigada – 3 bataljona, zatim 3 bataljona iz Zetske brigade i 3 regrutska bataljona – svega 13 bataljona i 3 baterije – oko 6.000 boraca) pod komandom Radomira Vešovića. Pored ovih bataljona, u sastavu odreda bile su posade u Peći, Đakovici, Plavu, Gusinju i Rožaju, svega oko 1 bataljon. Zadatak: Obezbjedenje granica prema Albaniji.⁶

Na frontu prema Austrougarskoj, crnogorske trupe su mobilisale 58 bataljona i 11^{1/2} baterija jačine oko 29.000 boraca, a ostatak snaga (oko 6.000) bio je na granici prema Albaniji. Iz prednjeg se dá zaključiti da je odnos između crnogorskih i austrougarskih snaga na tom frontu bio 1:2.5.⁷

Početkom Prvog svjetskog rata izvršena mobilizacija i koncentracija crnogorske vojske pokazala je određene slabosti, koje su bile vidljive i identifikovane još u balkanskim ratovima. One su se, u prvom redu, manifestovale u sljedećem: nedostatak stručnog vojnog kadra, neadekvatno naoružanje za vođenje savremenog rata, loše izgrađena pozadinska služba, prevashodno uočljiva u djelovanju Glavne intendature, ustanove koja je, Zakonom o ustrojstvu vojske iz 1910. godine, zadužena za snabdijevanje vojske hranom. Ipak, Vrhovna komanda i Vlada nastojale su da se slabosti prevaziđu požrtvovanošću i visokim borbenim moralom, što je bila jedna od osnovnih odlika crnogorske vojske.

Ministarstvo finansija i građevine pobrinulo se da oficiri i vojnograđanski činovnici tokom rata uredno primaju plate. Isplatu po odredima vršili su činovnici određeni od strane Ministarstva finansija na osnovu platnih lista, dok su u komandi odreda bili zaduženi da izrade spiskove za isplatu.

.....
⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 82–84.

⁷ Isto, str. 84.

Striktno se vodilo računa da ne dođe do propusta u isplati, odnosno da pojedini vojnici ne prime platu, i da se izbjegne mogućnost da pojedini budu isplaćeni, dva ili više puta.⁸

I pored ogromne širine odbrambenog fronta (širina: 500 km), odbrambeni strategijski razvoj crnogorske vojske bio je tipično kordonski, jer strategijsku rezervu nije imala. Takođe, jačina i sastav operativnih trupa je neadekvatno raspoređena. Na najugroženijem pravcu određena je najslabija grupa (Sandžački odred od deset bataljona).

Iako je kralj Nikola tražio izradu zajedničkog operacijskog plana od strane srpske Vrhovne komande, crnogorska vojska je operacijski plan dobila tek nakon dolaska srpskih oficira u Crnu Goru 21. avgusta 1914. godine. Ne postoji ni dokument koji bi potvrdio postojanje ratnog plana od strane kralja i vlade, koji bi prilikom ratnih operacija mogao biti sproveden u djelo. Tako da je Crna Gora u Prvi svjetski rat ušla, bez jasno definisanog ratnog cilja, što nije bio slučaj u ranijim ratovima.

Pod pojmom crnogorsko-austrougarsko vojište podrazumijeva se teritorija jugoistočne Bosne, Hercegovine, južne Dalmacije i Crne Gore. Državna granica, koja je iznosila 380 km, ujedno je bila i linija razdvajanja vojišta na crnogorski i austrougarski dio. Dužina linije fronta, kao i znatno razvijenije komunikacije na zapadnoj strani⁹ omogućavale su Austrougarskoj obuhvatno djelovanje protiv Crne Gore. Granična linija je presijecana putevima Kotor–Cetinje–Podgorica i Goražde–Čajniče–Pljevlja, dok su ostali prelazi bili, zapravo, obične staze, pogodne, doduše, za prepade

.....

⁸ Uputstvo za izdavanje plata oficirima i vojnogradanskim činovnicima za vrijeme rata, 20.08. 1914, ABODMC, dok. br. 306.

⁹ Pomenimo željezničku prugu uzanog kolosijeka Sarajevo–Mostar–Dubrovnik, od kojeg se jedan krak odvajao za Zeleniku, a drugi za Trebinje. S druge strane, u Crnoj Gori, postojala je pruga uzanog kolosijeka Bar–Virpazar, prilično tanke transportne moći.

i diverzantske akcije. Za potencijalnu ofanzivu na Crnu Goru, od posebnog značaja su bili Cetinje, Nikšić i Pljevlja, a u završnim operacijama Podgorica i Peć. Crnogorska ofanziva, s ciljem posjedanja Boke Kotorske, Trebinja, Biće i Gacka, bila je zamisliva samo u kontekstu savezničkog rata protiv Austrougarske. Za izvođenje obostranih operacija bila su pogodna tri pravca: Sandžački, Hercegovačko-zetski i Lovčenski operacijski pravac.¹⁰ Austrougarska je, u cilju što efikasnije zaštite od crnogorskih upada, još od Berlinskog kongresa gradila fortifikacijska utvrđenja.

Uopštavajući, mogli bismo crnogorsko-austrougarsko ratovanje od početka rata do kapitulacije podijeliti u nekoliko faza: (1) sam početak rata (2. avgust–15. septembar 1914), (2) crnogorske akcije u jugoistočnoj Bosni (15. septembar – 25. oktobar 1914), (3) nakon povlačenja iz Bosne (25. oktobar – kraj 1914), (4) zatišje (januar – 22. oktobar 1915), (5) austrougarsko-njemačko-bugarska ofanziva na Srbiju i Crnu Goru; slom crnogorske vojske (22. oktobar 1915 – 21. januar 1916).

Objava rata Srbiji od strane Austrougarske 28. jula 1914. godine, ubrzala je i tok dešavanja u odnosima između Crne Gore i Austrougarske. Crnogorska narodna Skupština na zasijedanju od 1. avgusta 1914. godine, donijela je odluku da zatraži od kralja Nikole, da objavi rat Austrougarskoj. Do prekida diplomatskih odnosa između Crne Gore i Austrougarske došlo je 5. avgusta, a sljedećeg dana, 6. avgusta kralj Nikola je objavio rat Austrougarskoj.¹¹

.....

¹⁰ Sandžački operacijski pravac se dijeli na dva pravca: Višegrad–Priboj–Bijelo Polje (na srpskoj teritoriji) i Foča–Pljevlja–Bijelo Polje–Peć (na crnogorskoj teritoriji). Hercegovačko-zetski operacijski pravac obuhvata liniju Mostar–Nevesinje–Gacko–Nikšić–Podgorica. Na sjeveru se širi do južne granice Sandžačkog operacijskog pravca, a na jugu do linije rijeka Trebišnica–Grahovo–Čevo–Podgorica. Pod pojmom Lovčenski operacijski pravac podrazumijeva se linija Boka Kotorska–Cetinje–Podgorica.

¹¹ *Glas Crnogorca*, br. 38, 03.08.1914; *Vjesnik*, br. 51, 06.08.1914.

Crnogorske operacije tokom 1914. godine bile su, prije svega, usmjerene na front Sandžačke vojske. Shodno zadatku dobijenom od Ministarstva vojnog (29. jul 1914) komandant Sandžačke vojske izvršio je formiranje Kovačkog i Ljubišanjskog odreda, s ciljem da jedinice odreda posjednu granicu, oslanjajući lijevo krilo na Ljubišnju i Taru, a desno krilo grebenom od Pijevčeve Glave do Lima i da u tom položaju iščekuju napad na Pivu, s tim da se ne smiju puštati u odlučnu borbu s jačim neprijateljem, nego odstupati bojem, u cilju zadržavanja neprijateljskog napredovanja – lijevom kolonom pravcem od Ljubišnje ka Stožeru i Bjelasici, a desnim krilom granicom između Srbije i Crne Gore do Lima. Takođe, Ministarstvo vojno je dalo zadatak komandantu Sandžačkog odreda da organizuje od ustaša¹² male čete koje bi prelazile na posjede pod austrougarskom kontrolom i vodile dejstva u poledini neprijatelja, ali ovu akciju nijesu preduzimali dok Austrougarska ne otpočne napad.¹³

Napad Austrougarske na Crnu Goru počeo je prije zvanične objave rata 1. avgusta 1914. godine, upadom na crnogorsku teritoriju jednog odjeljenja šuckora, koji su otvorili vatru na opštinsku kancelariju u Pljevljima. O namjerama šuckora da upadnu na teritoriju Crne Gore u pravcu Javorja prema Metaljci i Pljevljima, komandant Sandžačke vojske bio je obaviješten 30. jula, nakon što je crnogorska vlada bila obaviještena od strane crnogorskog poslanika u Srbiji.¹⁴

Dan nakon napada, jedinice Sandžačkog odreda su odbacile šuckore prema granici i upale na austrougarsku teritoriju. Kovački odred je 2. avgusta prešao granični front i,

.....
¹² Ustašama su se nazivali Srbi dobrovoljci sa oslobođene teritorije i prebjezi iz Austrougarske.

¹³ *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 104.

¹⁴ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (u daljem tekstu BIICG), *Rad crnogorske vojske od 11. jula do 6. avgusta 1914. godine do dolaska srpskih oficira u Crnu Goru*, f. 346, str. 15.

sa manjim borbama sa austrougarskim jedinicama, uspio da, do 4. avgusta, zauzme Čajniče i izbije na liniju: planina Vučevica–selo Gluščići–žandarmerijska stanica Ifsar i dalje rijekom Slatinom do rijeke Čeotine. Trupe Sandžackog odreda sa oduševljenjem su dočekane u Čajniču od strane mjesnog stanovništva.¹⁵

Istovremeno, s Kovačkim odredom, prešao je granicu i Ljubišanjski odred, koji je 2. avgusta zauzeo Čelebić i Viševinu i prednjim dijelom izbio na liniju: selo Vikoć–selo Mirići–selo Bastasi. Tokom operacija Ljubišanjskog odreda, austrougarski granični djelovi davali su slab otpor do povlačenja ispred Čelebića, gdje su, pomognuti vatrom prve baterije sa Viševine, pružili jači otpor. Austrougarske jedinice su se, u povlačenju, zadržale na liniji: Crni Vrh–Zečje Brdo–Pliješ. Tokom borbi je zarobljeno 30 austrougarskih vojnika. Po dolasku crnogorskih trupa na granicu, sa teritorije Bosne, od sela Vikoća do sela Bastasi, u njihove redove pristupilo je 570 dobrovoljaca Srba, koji početkom rata nijesu bili u mogućnosti da stupe u jedinice crnogorske vojske. Od njih je formiran I bataljon. Sandžacka vojska se na zauzetim položajima zadržala do 15. avgusta, kada je, usljed jačih aktivnosti austrougarske vojske, bila primorana na povlačenje.¹⁶

Na početku rata, Hercegovačkom odredu je stavljeno u zadatak da brani dio graničnog fronta: Šćepan Polje (kod Huma) – Bukova Gradina–Troglav–Ilijino Brdo–Grahovo–Trnovo Ždrijelo (jugoistočno od Grahova). Dužina fronta je iznosila oko 130 km. Za napad Austrougarske na pozicije Hercegovačkog odreda postojali su sljedeći pravci dejstva: Gacko–Duga–Nikšić, Bileća–Vučji Do–Velimlje–Nikšić, Trebinje–Klobuk–Vilusi–Trubjela–Nikšić i Krivošije–Grahovo–Droškorića–Nikšić.

.....

¹⁵ *Vjesnik*, br. 54, 10.09. 1914.

¹⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 106.

Prednost Austrougarske na Hercegovačkom frontu je ispoljena posjedovanjem jakih utvrđenja, koja su tokom rata dopunjavana poljskim utvrđenjima i raznim zaprečnim sredstvima. Utvrđenje Dvrtnik, sjeverno od Crkvice, bilo je jedno od najmoćnijih na Balkanu, dok na crnogorskoj strani, u pogledu utvrđenja graničnog fronta, ništa nije preduzimano.

Na dan objave rata, 6. avgusta, Hercegovački odred je imao sljedeći raspored: (a) 3. divizija, sastava 3 brigade: Durmitorska (4), Vučedolska (4) i Nikšićka (4 bataljona), svega 12 bataljona, na odsjeku od Huma do Bileće – Vučji Do zaključno; (b) 2. divizija, sastava 2 brigade: Bjelopavlička (4) i Zetska (5 bataljona), svega 9 bataljona, na odsjeku od Vučjeg Dola do Grahova isključno; (c) 4. divizija, sastava 2 brigade: Kolašinska (5) i Donjovasojevićka (3 bataljona), svega 7 bataljona, na odsjeku od Grahova do Trnovog Ždrijela zaključno; ukupno: 28 bataljona, 8 mitraljeza i 20 artiljerijskih oruđa – oko 15.000 ljudi.¹⁷

Snage Austrougarske na Hercegovačkom frontu su imale zadatak da brane granični front. Uglavnom su bile raspoređene na odsjeku Avtovac, tvrđava Bileća, tvrđava Trebinje. Ukupna snaga austrougarskih jedinica iznosila je jačine 17 ¼ bataljona (jačina bataljona – oko 1.000 ljudi), 139 mitraljeza, 190 topova, oko 17.200 ljudi, ne računajući odrede formirane od šuckora, graničara i žandarma, kojima je stavljeno u zadatak obezbjeđenje graničnog fronta.

Prema navedenom, austrougarske snage su imale izrazitu nadmoćnost u artiljeriji (10:1) i u mitraljezima (17:1) na teritoriji na kojoj je djelovao Hercegovački odred. Znatno preimućstvo austrougarskim trupama davalo je i posjedovanje utvrđenja.

.....
¹⁷ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 108.

Znajući da austrougarske trupe nemaju ofanzivne namjere, komandant Hercegovačkog odreda je obavijestio Vrhovnu komandu da će njegove jedinice biti spremne za pokret 8. avgusta, a, po potrebi, i prije. Vrhovna komanda je uvažila prijedlog i dala naređenje da napad otpočne 8. avgusta. Shodno naređenju, trupe Hercegovačkog odreda su otpočele upade na austrougarsku teritoriju.

Jedinice Hercegovačkog odreda preduzele su napad na graničnom frontu ispaljivanjem haubice sa Malog Ilijinog brda ujutro 8. avgusta. Brzometna baterija Hercegovačkog odreda uspjela je da pogodi kulu na Kosmaču, i da je zapali, dok su jedinice odreda odmah zaposjele Kosmač.¹⁸

Na ovom pravcu su zauzeti: Klobuk, Crveno brdo, Visoka glavica, Miči motika, Milanov odsek, Borova glava, selo Korjenici i cio reon do sela Arslanagića Mosta (4 km istočno od Trebinja). Tokom operacija, trupe Hercegovačkog odreda zauzele su i 8 blokhausu¹⁹ i žandarmerijske kasarne Vrbnica, Dubočane, Golog Brđa, Vračevica, Meka-Gruda, Plana, Baba-planina i finansijsku kasarnu „Skrobotno“. Prilikom operacija, austrougarske trupe su imale velike gubitke, a zarobljeno je 12 njihovih vojnika i podoficira, dok su jedinice Hercegovačkog odreda su imale 4 ranjena i četiri poginula.²⁰

Na desnom krilu odreda, jedinice Pivske grupe (oko 2 bataljona) zauzele su karaulu Čemerno i vodile borbu radi zauzimanja sela Mulja. Istoga dana, uspjeh su postigle i jedinice Rudinsko-trepačkog bataljona, zauzevši manastir Omunska brda na desnoj obali rijeke Trebišnjice, manastir Dobričevo i kulu na Dubočanima koju je srušio, i Golijski bataljon (3 divizije), koji je

.....
¹⁸ *Vjesnik*, br. 53, 08.08.1914.

¹⁹ Blokhaus – bunker.

²⁰ *Vjesnik*, br. 54, 10.08.1914.

ovladao Brljevom (sjeveroistočno od Troglava), gdje je zarobio 6 žandarma.²¹

U noći između 9. i 10. avgusta, izviđačka četa II divizije sukobila se sa slabim austrougarskim snagama u reonu Krnje Jele i Kličevca. Trupe izviđačke čete II divizije bile su izložene jakoj artiljerijskoj vatri sa Dvrnsnika, koja je trajala cijelu noć 10. avgusta do 7 časova.²²

Budući da je komandant Hercegovačkog odreda zaključio da će biti napadnut Lisac, naredio je Bjelopavličkoj brigadi da pritekne u pomoć Grahovskom bataljonu. Napad na položaje Lisac–Deljevac –Krnja Jela izvršen je, uz pomoć jake artiljerijske vatre, 10. avgusta iz reona Dvrnsnika. Grahovski bataljon je uspio da odbije napade uz pomoć Pavkovičkog bataljona, dok su za vrijeme borbe imali 10 mrtvih i 10 ranjenih, a gubici napadača bili su znatno veći. Za vrijeme napada zarobljeno je 17 austro-ugarskih vojnika i 1 oficir. Zarobljenog austrougarskog oficira ubio je jedan vojnik iz Pavkovičkog bataljona.²³

Borba na frontu Hercegovačkog odreda nastavljena je i sljedećeg dana, kada su crnogorske trupe uspjele u reonu sela Korjenica da unište jedno austrougarsko odjeljenje od 40 ljudi, koje je pokušalo da izvrši napad na predstražne djelove II divizije. Tokom ovih akcija, komandantu Hercegovačkog odreda je stavljen u zadatak da formira gerilske grupe (jačine od 3 do 5 boraca ili voda, a najviše do bataljona) s ciljem da ruše austrougarske komunikacije između Gacka, Bileće i Trebinja i da neprijatelju nanose gubitke u ljudstvu i materijalu. Formirane grupe su, tokom 11. avgusta, zapalile austrougarsku karaulu na Vračevici i

.....
²¹ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br. 9, 03.07.1937, str. 6.

²² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 110.

²³ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br. 9, 03.07.1937, str. 6.

prekinule telefonsku vezu Trebinje–Bileća, dok je jedna od grupa 15. avgusta uspjela da, na komunikaciji Trebinje–Bileća, poruši 5 malih mostova, telefonske stubove i prekine vezu između garnizona Trebinja i Bileće. Prilikom djelovanja izvidnica je zapijenila 5 jahačih konja sa kočijašima.²⁴

Aktivno djelovanje jedinica Hercegovačkog odreda i ugroženost Bileće, Gacka i Trebinja bio je povod da komandant austrougarske balkanske vojske izda naređenje o čišćenju pograničnog prostora u reonima Avtovca, Bileće i Trebinja. Treća brdska brigada austrougarske vojske je, 14. avgusta 1914 godine izvršila napad na Golijski, Župopivski i Planinopivski bataljon u reonu istočno od Avtovca. Oba pivska bataljona nijesu uspjela da izdrže napad znatno nadmoćnijeg neprijatelja, tako da su, zajedno sa uskočkim bataljonom, odbačeni od Ravnog, istočno od Avtovca.

S ciljem da olakša odbranu pivskih bataljona, predvođenih brigadirom Jokom Adžićem, komandant Hercegovačkog odreda je naredio da 3 čete Banjskog bataljona (oko 250 ljudi) istog dana izvrše napad u pravcu Gacka. Dolaskom dobrovoljačke čete u pojačanje četama banjskog bataljona, u bici na Kobiljoj Glavi, austrougarske trupe su, pretrpjevši znatne gubitke (oko 200 mrtvih i ranjenih spram svega 22 poginula i 52 ranjena vojnika Banjske čete) razbijene i odbačene od Gatačkog Polja.²⁵

Austrougarske jedinice su 18. avgusta nastavile napredovanje na frontu koji je branila Durmitorska brigada. Nakon zauzimanja Ravnog, paleći su produžile prema Muratovici, pri čemu su uspjele da u potpunosti razbiju jedinice pivskih, drobnjačkog i uskočkog bataljona. Bataljoni su se su se razbježali radi spasavanja porodica koje su provodili

.....
²⁴ Isto, str. 6.

²⁵ BIICG, *Rad crnogorske vojske od 11. jula do 6. avgusta do dolaska srpskih oficira u Crnu Goru*, f. 346, str. 32.

od Goranska put Brezana.²⁶ Austrougarske snage su prešle granicu u predjelima Golije, gdje su zapalile sela Ravno i Kazance (izgorjelo oko 150 kuća). Nakon protjerivanja Durmitorske brigade, austrougarske trupe su se povratile na odbrambene položaje u reonu Avtovca i Gacka.²⁷

U periodu od 14. i 15. avgusta, austrougarske trupe su preduzele napad iz reona Bileće i Trebinja. Izvršenim napadom, istočno od Bileće, austrougarske jedinice, ojačane landšturmskim pukom (oko 4.000 ljudi), uspjele su da odbace slabije djelove Hercegovačkog odreda. Ipak, jedinice Hercegovačkog odreda su uspjele na graničnim položajima da zadrže neprijatelja.²⁸

Posadne trupe Trebinja, u sadejstvu sa djelovima XIV brdske brigade iz Boke Kotorske, jačine od 6.000 do 7.000 ljudi, sa sjeverozapada i jugozapada, preduzele su napad na grahovske položaje. Donjovasojevička brigada (3 bataljona – oko 1.500 ljudi), koja je zatvarala pravaca Lisac–Bojanje brdo, došla je do saznanja da neprijatelj ima namjeru da, preko Grahova, izvrši prodor ka Nikšiću. Austrougarske jedinice su, 12. avgusta, izvršile napade, sa ciljem da ovladaju položajem Bijela gora–Lisac i stvore uslove za izbijanje u reon Grahova. U borbama vođenim 12. i 13. avgusta, III bataljon Donjovasojevičke brigade, suočivši se sa velikim gubicima, bio je primoran da odstupi na Bojanje brdo. Prvi i drugi bataljon iste brigade su, 14. avgusta, napali Lisac i zauzeli Jelovu goru i Borovu Glavu. Usljed jake artiljerijske vatre, ova dva bataljona su, pretrpjevši velike gubitke, odstupila ka Grahovu i posjela liniju Kličevac–Čebrlen–Derviš. Na Hercegovačkom frontu je, do 17. avgusta, zavladao zatišje.²⁹

.....

²⁶ Isto, str. 32–33.

²⁷ BIICG, Vule M. Tomović, *Uloga crnogorske vojske u svjetskom ratu*, f. 230, str. 346.

²⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 112.

²⁹ Isto, str. 113.

Na početku rata Lovčenski odred je imao zadatak da brani granični front: Trnovo Ždrijelo (planina Bukovica zaključno)–selo Mali i Veliki Zalazi–Krstac–Kuk– Mirac–jugoistočne padine Lovčena–greben Paštrovića do zaliva Spiča i dalje morskom obalom do rijeke Bojane. Dužina fronta je iznosila 150 km. Najvažniji pravac djelovanja austrougarske vojske bio je onaj iz Boke Kotorske, budući da je najkraći, dok su pravci iz Krivošija i Grblja pomoćni. Pravac s mora je, imajući u vidu prisustvo savezničkih flota, bio prilično nepouzdan.

Na dan objave rata Lovčenski odred je imao sljedeći raspored:

- a) Desni odsjek: Katunska brigada (6 bataljona), četa dobrovoljaca, četa pionira, 10 mitraljeza, 3 topa. Jedinice ovog odsjeka su posjele za odbranu odsjek od Trnovog Ždrijela do Goliša;
- b) Srednji odsjek: Riječko-lješanska brigada (4 bataljona) i 2 mitraljeza posjela je odsjek od Goliša do Grebena Paštrovića zaključno;
- c) Lijevi odsjek: Crmničko-primorska (5) i brigada muhamedanaca (3 bataljona), 2 mitraljeza, 5 topova. Zadatak ovih brigada je bio da posjednu za odbranu odsjeka od grebena Paštrovića do rijeke Bojane i osiguraju lijevo krilo i bok odreda od upada Albanaca preko rijeke Bojane;
- d) Odredska rezerva: Spuška brigada (3 bataljona), 2 mitraljeza, 2 topa u reonu Treštaničkog Dola;
- e) Odredska artiljerija: Odredska artiljerija (oko 25 oruđa raznih kalibara) je podijeljena na dvije grupe: jača u reonu Kuka, a slabija na prostoru Krstac–Njeguši. Obje grupe bile su pod komandom komandanta odreda.³⁰

.....
³⁰ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 115–116.

Austrougarske snage su, na Lovćenskom frontu, takođe imale odbrambeni zadatak. Njihova snaga je iznosila 22 bataljona, 116 mitraljeza i 238 oruđa raznih kalibara, oko 22.000 ljudi, ne računajući žandarmerijske i granične jedinice.³¹

Dan nakon objave rata, komandant lovćenskog odreda uputio je pismo komandantu austrougarskih trupa u Kotoru, kako bi se pridržavali odredaba međunarodnog prava u toku ratovanja, i zatražio da austrougarske vlasti udalje iz Kotora ili na sigurno mjesto sklone sve neborce, tj. nekaku djecu, žene, starce i činovnike. Takođe, zatražio je u cilju poštede humanitarnih i vjerskih zdanja, njihovo obilježavanje, za uputstva crnogorskoj artiljeriji. Pismo je predato komandantu Boke Kotorske 8. avgusta, u četiri sata ujutro.³²

Čim je došlo do objave rata, komandant balkanske vojske izdao je naređenje da austrougarske trupe napuste uzani primorski pojas (širine od 5 do 8 km) od Prčije Glave do zaliva Spiča. Austrougarske snage su ove oblasti napustile u periodu od 6. do 15. avgusta. U oslobođenim oblastima Crna Gora je uspostavila svoju vlast. Budva je postala sjedište oblasne uprave. Za prvog oblasnog upravitelja imenovan je Đuro Zenović iz Paštrovića.³³

Ulaskom crnogorskih trupa u ovaj pojas, znatno je smanjen suvozemni front odreda, koji se, od sela Mirca preko sela Trešnjice, pružao u jugozapadnom pravcu na Strijekanicu. Povlačenje austrougarskih trupa izazvalo je izvjesne promjene u rasporedu lovćenskog odreda, tako da je Katunska brigada produžila svoje lijevo krilo do sela Pobori zaključno, Riječko-lješanska brigada posjela je nove

.....
³¹ Isto, str. 115.

³² Novica Rakočević, „Lovćenski odred u Prvom svjetskom ratu“, *Istorijski zapisi*, sv. 2, 1966, str. 259.

³³ BIICG, *Crna Gora u evropskom ratu – dnevnik majora Marka M. Martinovića*, f. br. 304, str. 21.

položaje od sela Pobori do Strijekanice, a Crmničko-primorska brigada ulijevo do rijeke Bojane.

Jedinice lovcenskog odreda 8. avgusta 1914. godine posjetio je kralj Nikola. Istog dana artiljerija je u 13 časova otvorila vatru na austrougarska utvrđenja Vrmac, Goraždu i Markov Do. Dejstvovala su baterije sa položaja Kuka i Krsca. Sa Kuka je ispaljeno 17 haubičkih i 17 mortirnih metaka. Bilo je pogodaka, ali sa slabim razornim dejstvom.³⁴

U periodu do 16. avgusta, na frontu Lovčenskog odreda nije bilo većih borbi. Crnogorska artiljerija je povremeno tukla austrougarska utvrđenja: Vrmac, Goraždu i Markov Do, dok je austrougarska artiljerija sa utvrđenja i ratnih brodova svakodnevno dejstvovala, ne štedeći municiju.

Iz Boke Kotorske povremeno su izlazili austrougarski ratni brodovi, koji su krstarili duž crnogorske obale, sprečavajući svaku plovidbu. Tako su austrougarski ratni brodovi doplovili 10. avgusta do pred Bar. Tom prilikom austrougarski oficir je zatražio objavljivanje blokade Bara. Crnogorske vojne vlasti su odbile taj prijedlog, smatrajući da su austrougarske trupe protivno međunarodnim principima vođenja rata bombardovale nebranjenu varoš Bar.³⁵

U vrijeme ofanzive V austrougarske armije u sjeverozapadnoj Srbiji trajale su pripreme da XVI austrougarski korpus, poslije izvršenog strategijskog razvoja, kod Goražda i Foče preduzme ofanzivu na Sandžak 15. avgusta, s ciljem odbacivanja crnogorskih trupa sa svoje teritorije i zauzimanja povoljnijih položaja za dejstvo protiv Užičke vojske. U 9 h, 15. avgusta, kolona Gabrijele je, uz podršku jake artiljerijske vatre, napala Kovački odred Pljevaljske divizije u tri kolone. Kovački odred, čiji su bataljoni pretrpjeli velike gubitke, bio je prinuđen da se zadrži na .....

³⁴ Isto, str. 259.

³⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 121.

liniji: selo Zaborak–Čivči Brdo–Crni Vrh. Istovremeno s napadom na Kovački odred, kolona generala Trolmana je, pravcem Foča–Čelebić, napala Ljubišanjski odred. I pored žestokog otpora, taj je odred bio primoran da, 16. avgusta, napusti Čelebić. Kolona Gabrijela je, u daljem nastupanju, 16. avgusta produžila pokret s težištem napada na Kraljski i Andrijevički bataljon, koji su, u međuvremenu, priključeni Pljevaljskoj diviziji radi uspješnije odbrane. Ti bataljoni su uspjeli da spriječe kolonu Gabrijela da izbjije na planinu Kovač. Istoga dana, Kovački odred je bio prinuđen da se povuče ka Boljaniću, dok se Ljubišanjski odred, da bi izbjegao opkoljavanje, povlačio na granični front, gdje se, iz istih razloga, nije zadržao, pa je odstupio u pravcu planine Ljubišnja. U borbama vođenim 17. avgusta jedinice Limskog odreda i Pljevaljske divizije su, poslije kraćih borbi na graničnom frontu kod Metaljke i Kovača bile prinuđene na povlačenje, prije nego što su uspjele da se sjedine. Time je Sandžački odred razbijen na dva dijela.³⁶

Limski odred je odstupio prema Limu, a Pljevaljska divizija u pravcu Bijelog Polja. Austrougarske trupe (VIII brdska brigada) su 19. avgusta zauzele Pljevlja, 20. avgusta Jabuku, a dan kasnije su produžile operacije ka Prijepolju i Novoj Varoši. Uspjehu austrougarske vojske u borbama od 15. do 19. avgusta znatno je doprinijelo preimućstvo u ljudstvu (5:1) i artiljerijskim oruđima (16:1).

Prilikom operacija Sandžačke vojske uočena je slaba borbena osposobljenost jedinica iz novooslobođenih oblasti, tako da su se jedinice iz novooslobođenih oblasti davale u bjekstvo, čim je dolazilo do jače artiljerijske vatre od strane neprijatelja.³⁷

.....

³⁶ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br.13, 04.04.1937, str. 6.

³⁷ Isto, str. 6.

Zbog poraza koji je V austrougarska armija doživjela na Ceru i Jadru, VI austrougarska armija je obustavila ofanzivu u Sandžaku, a 23. avgusta je, sa XV i XVI korpusom, bila prinuđena na povlačenje ka sjeveru, u reone Vlase-nice i Sokoca.

Na frontu Hercegovačkog odreda austrougarske jedinice nakon grupisanja kod Trebinja i Dvrsnika, u potporu sa jakim udarima artiljerije iz tvrđave Dvrsnika, nastavile su napade u području Grahova i 18. avgusta, nastojeći da izvrše proboj preko Grahova. Ovaj dio fronta branilo je 8 do 10 bataljona odnosno 4 do 5 hiljada vojnika, boraca Hercegovačkog odreda. Austrougarske jedinice su zauzele položaje Mičimotike i spustile se do zapadne strane Grahova. Ipak, jedinice Hercegovačkog odreda su uspjele napade da odbiju, nanoseći neprijatelju velike gubitke. O gubicima neprijatelja svjedočio je i major Ludvig Navratila iz Češke, koga je 19. avgusta uspjelo zarobiti jedno odjeljenje Donjovasojevičke brigade. On je rekao, da mu je tokom borbe pola bataljona poginulo. Zadivljen otporom koji su pružile jedinice Hercegovačkog odreda, komandant austrougarskog korpusa je izjavio: „*Grijeh je uništiti narod, koji ovako brani svoja prava*“. U borbi kod Grahova crnogorska vojska je imala 262 vojnika izbačena iz stroja.³⁸ Austrougarske trupe uspjele su da zadrže Lisac i Bijelu Goru. Tokom napada na Grahovo bio je ranjen i austrougarski komadant, general Novak.³⁹ Neprijateljske trupe su odbačene i u reonu Bileće. Do 18. avgusta, gubici Hercegovačkog odreda procjenjivali su se na oko 850 poginulih i ranjenih.

Nepovoljne vijesti sa Sandžackog ratišta iziskivale su promjene u komandnom kadru. Janko Vukotić je postao

.....
³⁸ BIICG, Vule Tomović, *Uloga Crne Gore u svjetskome ratu*, f. 230, str. 135.

³⁹ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br.12, 28.03.1936, str. 3.

komandant Sandžačke vojske, dok je upražnjeno mjesto komandanta Hercegovačkog odreda popunio divizijar Mitar Martinović. Istovremeno, Cucki bataljon je pripojen Hercegovačkom odredu. Novi napad III brdske brigade, preduzet 23. avgusta s namjerom da se zauzme selo Krstac, odbačen je krajnjim naporima.

Sušтина dešavanja na Hercegovačkom graničnom frontu može se sažeti u jednoj rečenici: Hercegovački odred jeste bio prinuđen da se povuče sa austrougarske teritorije, ali je pružanjem otpora onemogućio neprijateljsko napredovanje u Crnoj Gori, čime su se stvorili uslovi za pregrupisanje crnogorske vojske, započeto 19. avgusta.

U periodu od 15. do 25. avgusta, na frontu Lovćenskog odreda važnijih događaja nije bilo. Austrougarska flota je bila veoma aktivna. Tako se, 16. avgusta, 10–12 km jugoistočno od Budve odigrala pomorska bitka između austrougarskih i francuskih ratnih brodova, tokom koje je došlo do potapanja austrougarske krstarice „Zenta“, koja je pogođena u magacin s naoružanjem, dok su ostala tri broda uspjela da pobjegnu u zaliv Boke Kotorske. Bitka je trajala 40 minuta.⁴⁰

Krajem avgusta, na Cetinje su iz Skadra stigle dvije čete francuske mornaričke pješadije i stavljene na raspolaganje crnogorskoj Vrhovnoj komandi. Mornarička pješadija je na Cetinju ostala do kraja rata.

Načelnik štaba srpske Vrhovne komande, Radomir Putnik, izradio je, 17. avgusta *Zajednički plan dejstva srpske i crnogorske vojske protiv Austrougarske*. Za vezu između Vrhovne komande dvije vojske u štabu srpske Vrhovne komande određen je Jovo Bećir, a, s druge strane, misiju, na čelu sa generalom Božidarom Jankovićem, koju

.....
⁴⁰ *Vjesnik*, br. 59, 16.08.1914.

je srpska Vrhovna komanda stavila na raspolaganje crnogorskoj Vrhovnoj komandi, činili su: pukovnik Petar Pešić, inženjerski pukovnik Borivoje Nešić i pješadijski potpukovnici Ljuba Mihajlović i Đorđe Paligorić.

Srpska vojna misija je na Cetinje stigla 21. avgusta, a sutradan je u audijenciju primljena kod kralja Nikole, koji je šefu vojne misije, generalu Jankoviću, povjerio položaj načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande, s tim da njegov pomoćnik bude pukovnik Petar Pešić. Tom prilikom je kralj Nikola prihvatio i zajednički plan dejstva. Plan je podrazumijevao da oko 2/3 crnogorske vojske bude koncentrisano oko Pljevalja, za operacije pravcem: Čajniče–Goražde–Sarajevo, u cilju ostvarenja kooperacije sa srpskom Užičkom vojskom, koja će operisati od Mokre Gore do Višegrada ka Sarajevu, koja je konačno oformljena 25. avgusta.⁴¹ Sprovodeći ratni plan izrađen u srpskoj Vrhovnoj komandi, doći će do izmjene u koncentraciji i strategijskom razvoju crnogorske vojske u odnosu na početak rata. Koncentracija i strategijski razvoj crnogorske vojske, ubuduće će biti usmjeren ka ostvarivanju ratnih ciljeva Srbije, s obzirom na to da će srpski generali pri crnogorskoj vojsci insistirati da 2/3 crnogorske vojske sadejstvuje sa srpskom Užičkom vojskom. Prihvatanjem da na čelu Vrhovne komande crnogorske vojske bude srpski general, došlo je do značajnog gubitka individualiteta crnogorske vojske.

Sprovodeći plan, crnogorska Vrhovna komanda je pristupila formiranju Sandžačke vojske (od Sandžačkog odreda i upućenih joj pojačanja).⁴²

.....
⁴¹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 134.

⁴² Upućena pojačanja Sandžačkom odredu bijahu: Spuška i Lovćenska brigada (po tri bataljona) iz Lovćenskog odreda, Kolašinska brigada (pet bataljona) i jedna brdska baterija iz Hercegovačkog odreda, te Đakovička brigada (dva regrutska bataljona) i dva poljska brzometna topa (ukupno – 13 bataljona i 1 ½ baterija) iz Starosrbijanskog odreda.

Sandžačka vojska je podijeljena u dvije divizije: I sandžačku, pod komandom brigadira Luke Gojnića (formirana od Pljevaljske divizije, bez Pljevaljske brigade i Đakovičke brigade), te II sandžačku sačinjenu od Lovćenske, Spuške i Pljevaljske brigade, na čelu sa brigadirom Mašanom Božovićem. U rezervi Sandžačke vojske bila je Kolašinska brigada.⁴³

Odmah po formiranju, Sandžačka vojska je dobila zadatak da austrougarske jedinice odbaci preko granice. U cilju izvršenja dobijenog zadatka, komandant Sandžačke vojske je, 25. avgusta, izdao zapovijest o nastupanju, koje je izvršeno u dvije kolone: desna (glavna: I sandžačka divizija pravcem Grab–Pljevlja–Metaljka–Goražde) i lijeva (pomoćna: II sandžačka divizija pravcem Lever Tara–Kraljeva Gora–Čelebić–Foča). U toku 26. avgusta, prednji djelovi I sandžačke divizije su ušli u Pljevlja. Sjutradan je I sandžačka divizija produžila nastupanje i sa prednjim djelovima, koji su protjerali neprijatelja kod Boljanića, izbila na Metaljku.⁴⁴

Prednji djelovi I sandžačke divizije su, 31. avgusta, prešli granicu i izbili na liniju: Pećina planina–Čivči Brdo–Čajniče, gdje su od protivničkih djelova zadržani do 2. septembra. Prva sandžačka divizija je 2. septembra zauzela Čajniče i odmah produžila nastupanje prema Goraždu. Po naredjenju Vrhovne komande, I sandžačka divizija je, do 7. septembra, ostala na položajima ka Goraždu. U daljem nastupanju su prednji djelovi naišli na jači otpor djelova VIII brdske brigade na utvrđenoj Kozari. Divizija je 7. septembra produžila nastupanje i poslije kraće borbe na položajima Kolijevka–Samarri protjerala austrougarske snage preko Drine. Tokom povlačenja neprijatelj je na desnoj obali Drine zapalio

.....
⁴³ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 139.

⁴⁴ Isto, str. 140.

kasarnu i porušio most u Goraždu. Paralelno sa I sandžačkom divizijom, nastupala je i II sandžačka divizija, koja je, 30. avgusta, svojim prednjim djelovima, izbila na desnu obalu Drine, kod Foče.

Crnogorska vojska je 8. septembra zauzela Foču, a njena pozadina se prebacila na lijevu obalu Drine. Protivnik je bio primoran da se povuče, a crnogorske trupe su nastavile da ga gone ka Kalinoviku. Crnogorske trupe su došle do znatnog ratnog plijena, između ostalog, zarobljen je veliki broj austrougarskih vojnika, i neprijateljski mitraljezi kao i mnogo drugog oružja i municije.⁴⁵

Crnogorska Vrhovna komanda je naredila zadržavanje Sandžačke vojske u reonu Kozare, u periodu od 8. do 15. septembra, usljed priprema glavnih snaga srpske vojske za prelaz u ofanzivu na savsko-drinskom vojištu.

Ne čekajući sadejstvo novoformiranog Drinskog odreda, II Sandžačka divizija je 11. septembra prešla Drinu, i to njene Lovćenska, Spuška i Pljevaljska brigada. Tada se razvila jaka pješadijska borba i neprijatelj je, u neredu, odbačen u pravcu Kalinovika. U vrijeme prelaska, voda u Drini je na pojedinim mjestima prelazila pojas vojnika.⁴⁶

Prilikom forsiranja rijeke Drine, I sandžačka divizija je imala 7 mrtvih i 20 ranjenih. Gubici austrougarske vojske nije su poznati. Prva sandžačka divizija je prešla Drinu 14. septembra. Paralelno sa njenim aktivnostima, i Uzička vojska je prešla Drinu, premda nije uspjela da osvoji Višegrad.⁴⁷

Nakon prelaska Drine, Lovćenska i Spuška brigada nastavile su nastupanje i preuzele sveobuhvatan napad na austrijske snage kod Šišeta. Jakim napadom zauzele su .....

⁴⁵ *Vjesnik*, br. 75, 14.09.1914.

⁴⁶ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br.18, 09.05.1937, str. 6.

⁴⁷ *Operacije crnogorske vojske u prvom svjetkom ratu*, str. 143.

Šištet, a tom prilikom su zarobile 4 austrougarska oficira i 240 vojnika.⁴⁸

Crnogorska Vrhovna komanda formirala je Drinski odred u Goransku, od jedinica Hercegovačkog odreda, 30. avgusta, kako bi se potpomogla Sandžачku vojsku u namjeri da vrši operacije po jugoistočnoj Bosni. Ovom su odredu pripadale: Durmitorska brigada III divizije (4 bataljona) i Golijski bataljon Nikšićke brigade (3.200 ljudi), te Zetska brigada II divizije (4 bataljona), jačine od oko 3.000 ljudi. Pored toga, odred je dopunjen sa 6 mitraljeza, 2 brdska brzometna topa i jednom debanžovom baterijom (6 topova). Kasnije je odredu priključen i Komansko-zagarački bataljon. Komandant novoformiranog odreda postao je divizijar Mitar Martinović, dok je na mjesto komandanta Hercegovačkog odreda došao Đuro Petrović. Zadatak Drinskog odreda se sveo na obavezu da do 4. septembra pređe granicu kod Huma, da djeluje u pozadini Foče, kako bi se Sandžачkoj vojsci olakšalo nastupanje uz Drinu. Taj je zadatak, međutim, odgođen usljed napada austrougarskih snaga duž Hercegovačkog fronta, 31. avgusta. Prioritet se tada svodio na jačanje Hercegovačkog odreda. Nakon što je napad neprijatelja odbačen, 9. septembra je naređeno ponovno okupljanje Drinskog odreda, koji je, šest dana kasnije, stigao u Foču.⁴⁹ Formiranjem Drinskog odreda došlo je do znatnog slabljenja Hercegovačkog odreda, u kojemu je ostalo 16 bataljona (oko 9.000 ljudi).

Krajem avgusta i početkom septembra 1914. godine austrougarske snage prešle su u ofanzivu na djelovima Hercegovačkog fronta. Takvu mogućnost pružila im je izrazita nadmoćnost, u pješadiji (2:1), a u artiljeriji, ...

⁴⁸ Miro Božović, „Crna Gora u evropskom ratu“, *Slobodna misao*, br.18, 09.05.1937, str. 6.

⁴⁹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 145.

mitraljezima i ostalom, takođe su bili superiorni u odnosu na jedinice Hercegovačkog odreda. Trideset prvog avgusta pokret austrougarskih snaga krenuo je od Bileće, izvršavajući napad na granične djelove fronta u reonu selo Kovači–Vardar–Pilatovci. Ovaj dio fronta branile su Nikšićka i Vučedolska brigada. Austrougarske trupe su nakon jake artiljerijske vatre uspjele da uđu u crnogorsku teritoriju. Ulaskom trupa prijetila je opasnost da ubrzo Obljaj i Bratogoš padnu u ruke austrougarskih jedinica, stoga je Vrhovna komanda izdala naređenje Drinskom odredu da izvrši pokret s Goranska, sa zadatkom da djeluje na njegov lijevi bok. Hercegovački odred je bio izložen jakoj vatri tri austrougarske brdske brigade. Za dva dana su crnogorske jedinice imale 150 mrtvih i ranjenih, među kojima i tri oficira. Komandant Hercegovačkog odreda zatražio je pomoć u artiljeriji i mitraljezima, ali je Vrhovna komanda odbila zahtjev, upućujući ga da traži pomoć s onih frontova gdje traju dejstva manjeg obima.⁵⁰

Četvrtog septembra mobilna posada Bileće izvršila je napad na Veliki i Mali Bratogoš i Tisac (reon Rudine). Poslije žestoke borbe mobilna posada je zauzela ove položaje, i njeni izvođački djelovi su stigli na Sominu. U toku borbe Lukovski i Župski bataljon Nikšićke brigade čvrsto su držali Obljaj. Narednog dana mobilna posada Bileće i djelovi tri brdske brigade su produžili napade u pravcu Crnog Kuka i Obljaja. Zbog jakog pritiska kojem su bili izloženi komandant, vojvoda Đuro Petrović, je naredio povlačenje Župskog i Nikšićkog bataljona sa Obljaja. Istovremeno je zatražio od Pavkovičkog bataljona Bjelopavličke brigade da posjedne Stražište, a Komansko-zagaračkom da desno od Pavkovičkog osigura spoj sa Trećom divizijom. Ovim mjerama je koliko-toliko osiguran prostor između Obljaja i Skorča Gore (prolaz Bileća–Vilusi). Na-

.....
⁵⁰ Isto, str. 147–148.

kon izvršene konsolidacije jedinice Drinskog i Hercegovačkog odreda su 6. septembra uspjele da povrate Veliki i Mali Bratagoš, Obljaj i objekte na graničnoj liniji selo Kovač–Vradar–Kovčeg.⁵¹

Na frontu Druge divizije, austrougarske snage su jednovremeno vršile pritisak od Trebinja i Krivošija put Grahova. Najveći pritisak neprijatelj je vršio na pravcu Omutić–Bojane Brda, ali nije imao uspjeha. Treća divizija Hercegovačkog odreda je uspjela 3. septembra da odbaci austrougarske snage preko Bojane Brda, Popova Dola i Lisca. U borbama vođenim u periodu od 31. avgusta do 6. septembra druga i treća divizija Hercegovačkog odreda je imala gubitke, koji su iznosili: 50 poginulih i 296 ranjenih, dok austrougarski gubici nijesu poznati.⁵²

Ofanziva austrougarskih snaga u periodu 10–25. avgusta na frontu Hercegovačkog odreda nije dala rezultate. Prvenstveni cilj austrougarskih jedinica bio je da spriječi upućivanje jedinica novoformiranog Drinskog odreda u jugoistočnu Bosnu.

U periodu inicijative crnogorske vojske u pravcu jugoistočne Bosne na području djelovanja Lovćenskog odreda značajnijih događaja nije bilo, izuzev izviđačke djelatnosti i obostranih artiljerijskih dejstava.

Težište operacija crnogorske vojske u periodu od 15. septembra do 25. oktobra proteći će u znaku ofanzive u pravcu jugoistočne Bosne u sadejstvu sa snagama Užičke vojske, čime se težilo ostvarivanju operacijskog ratnog plana. Po zauzeću Goražda od strane Sandžačke vojske, srpska Vrhovna komanda zatražila je od crnogorske Vrhovne komande da Sandžačka vojska nastupi u pravcu Rogatice i zauzme položaje: Peti Bor–Jabuka–Vranovi-
.....

⁵¹ Isto, str. 149–150.

⁵² Isto, str. 151.

na–Hranjen planina, a Drinski odred da se prikupi kod Foče i primi pod svoju komandu Spušku brigadu, koju je druga Sandžačka divizija ranije uputila u pravcu Kalinovika. Na osnovu naprijed iznijetih uputstava, komandant Sandžačke vojske je naredio kretanje svojih jedinica. Prva sandžačka divizija je uspješno obavila zadatak zauzevši Rogaticu 17. septembra 1914. godine i došla na 15 kilometara od Sarajeva.⁵³

Dva sata nakon ulaska Sandžačke vojske u Rogaticu, došlo je do spora između dvije vojske po pitanju vršenja vlasti. Do kompromisa je došlo tako što je civilna vlast pripala Crnogorcima, a vojnu vlast su preuzeli srpski oficiri.⁵⁴

U daljim operacijama srpska Vrhovna komanda zatražila je od Sandžačke vojske da štiti lijevi bok i pozadinu srpskoj vojsci prilikom njene ofanzive prema Vlasenici. Od komandanta Sandžačke vojske zatraženo je da zatvori pravce – Sarajevo–dolina Prače i Sarajevo–Glasinac–Rogatica. Jedinice Sandžačke vojske i Drinskog odreda su zauzele određene položaje i preduzele izviđanje preko Glasinca, Romanije i Jahorine u pravcu Sarajeva. Komandant Drinskog odreda je uspješno izvršio naređenje da pomoću zasjeda presiječe komunikaciju Kalinovik–Sarajevo i na njoj onemogući saobraćaj. Komunikacija je presječena kod Trnova, a diverzantska akcija je imala za cilj da se omogući srpskoj vojsci noćni napad na Kalinovik. Izviđački organi Drinskog odreda su 25. septembra uspješno zauzeli važne tačke u pravcu Sarajeva–Palež, Čelopek, Pohovac, Siljeva Glava i selo Pale, uspješno štiteći pozadinu Užičkoj vojsci, koja je istog dana nastupala prema Vlasenici. Budući da su crnogorske i srpske snage uspješno obavile operacije u jugoistočnoj Bosni, i neposredno ugrozile Sarajevo, Austrougarska će preuzeti

.....
⁵³ *Vjesnik*, br.76, 18.09.1914.

⁵⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 168.

mjere u cilju konsolidacije VI austrougarske armije, kako bi prešla u protivofanzivu.

Od 26. septembra do 25. oktobra trajaće *Rovovska faza bitke na Drini*. Odmah po početku operacija srpska Vrhovna komanda izdala je naređenje Užičkoj i Sandžačkoj vojsci da produže ofanzivu ka Vlasenici i Srebrenici, tj. u pozadinu VI austrougarske divizije. U vremenu od 26. do 30. septembra Užička vojska je energičnim nastupanjem prema Vlasenici ugrozila pozadinu VI austrougarske armije na sredini Drine, a crnogorska ofanzivna grupa je zauzela Romaniju i presjekla komunikaciju Sarajevo–Vlasenica. Pomjeranjem crnogorske ofanzivne grupe ka Sarajevu i posjedovanjem Romanije i Jahorine obezbijedena je pozadina Užičke vojske od dejstva ka zapadu. S obzirom na podatke da neprijatelj vrši pripreme za napad na Romaniju, kao i da je njegova brdska baterija pojačala posadu u Kalinoviku, držeći širok front, Sandžačka vojska nije bila u mogućnosti da štiti bok i pozadinu Užičke vojske. Stoga je Vrhovna komanda crnogorske vojske zatražila od strane srpske Vrhovne komande da se u sastav Sandžačke vojske vrati Vasojevićka brigada, koja je ranije pridodata Užičkoj vojsci. Srpska Vrhovna komanda do 6. oktobra 1914. godine nije usvojila predstavku, kada su događaji dokazali njenu osnovanost. Do 5. oktobra 1914. godine operativne grupe crnogorske vojske u jugoistočnoj Bosni nijesu imale važnije aktivnosti.

Istoga dana komandant Drinskog odreda je dobio naređenje da sa Jahorine pokrene trupe u pravcu Kalinovika, gdje bi izvršio napad na Treću brdsku austrougarsku brigadu. Postupajući po naređenju komandanta odreda formirao je tri kolone. Desna kolona (dva bataljona Zetske brigade) upućena je pravcem Rogoj–Treskavica–Vratlo na Ručnik; srednja kolona (tri bataljona Kučko-bratonoške brigade i dva topa) nastupala je pravcem selo Varoš–Šivolje; a lijeva kolona pravcem Vratlo–Mahač Šuma–Kalinovik.

Djelujući prema Kalinoviku, kolone Drinskog odreda su spriječile Treću diviziju da izvrši prelaz iz Kalinovika ka Sarajevu. Između desne kolone Drinskog odreda i Treće brdske divizije 5. oktobra je došlo do iznenadne bitke kod sela Dobrog Polja. U bici kod Dobrog Polja, Drinski odred je zaplijenio 1 brdski top, 9 konja, dosta pušaka i ostalog materijala.⁵⁵

Zatišje na frontu u jugoistočnoj Bosni trajalo je sve do 9. oktobra, kada su austrougarske trupe preuzele napad na Užičku i Sandžačku vojsku. Kolona potpukovnika Tolmana izvršila je 9. oktobra žestok napad na Sandžačku vojsku na području kod Mlađa. Napad je potpomognut jakim artiljerijskom vatrom. Uprkos žestini napada uskočka brigada Sandžačke vojske uspjela je da odbije napade austrougarskih jedinica. Kolona potpukovnika Helebranta je i sutradan po kišnom i maglovitom vremenu izvršila napad na Mlađ. Napad je kao i prethodnog dana podržan jakim artiljerijskom vatrom (17 topova). Nakon uspješnog odbacivanja austrougarskih jedinica komandant prve divizije, brigadir Milo Matanović se odlučio na protivnapad. Iznenaden odlučnim jurišem crnogorskih i srpskih bataljona neprijatelj se odlučio za odstupanje na poziciju Žljebovi. Komandant Sandžačke vojske je u toku borbe dobio izvještaj da se austrougarske trupe kreću od Glasinca prema Sarajevu (što se ustvari nije dogodilo), pa je naredio da se jedinice njegovog desnog krila, koje su bile u gonjenju austrougarskih jedinica, povrate na svoje položaje na Mlađu.⁵⁶

U boju na Mlađu učestvovalo je šest crnogorskih i jedan srpski bataljon. Crnogorski gubici su bili: 182 poginula i 445 ranjenih vojnika i oficira, dok su gubici austrougarskih trupa bili: oko 900 poginulih, a zarobljena su četiri

.....
⁵⁵ *Glas Crnogorca*, br. 56, 21.10. 1914.

⁵⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 178–179.

oficira i 25 vojnika. Sandžačka vojska je uspješno obavila dodijeljeni zadatak, razbijajući desnu neprijateljsku kolonu i odbacujući je na sjever. Preostale dvije kolone austro-ugarskih trupa odustale su od napada na Užičku vojsku i bile su primorane na povlačenje.⁵⁷

U periodu od 11. do 18. oktobra došlo je do zatišja na frontu, na kojem su djelovale Sandžačka i Užička vojska. Ocjenjujući da srpska vojska nije spremna da izvrši napad prema Kalinoviku, komandant Užičke vojske donio je odluku da snage Užičke vojske djeluju odbrambeno. Komandant Sandžačke vojske Janko Vukotić je izašao pred Vrhovnu komandu sa dva prijedloga. Prvim je zatražio od Vrhovne komande da se skрати linija fronta Sandžačke vojske, tako što će Užička vojska preuzeti front do Siljeve Glave, a da djelove Sandžačke vojske prebace na desnu obalu rijeke Prače, gdje bi izvršila napad ka Kalinoviku, a Drinski odred da se grupiše prema Kalinoviku. Drugi prijedlog je podrazumijevao grupisanje Sandžačke vojske na desnu obalu rijeke Prače odakle bi djelovala prema Kalinoviku. Prema ocjeni komandanta Vukotića, ovim mjerama bi se postigla veća operativnost Sandžačke vojske, nego da ostane rastrgnuta na kordonskom frontu. S prvim prijedlogom nije bila saglasna srpska Vrhovna komanda, dok je drugi prijedlog odbila crnogorska Vrhovna komanda.⁵⁸

Do obnavljanja operacija u jugoistočnoj Bosni došlo je 18. oktobra napadom austrougarskih trupa na Užičku i Sandžačku vojsku. Nakon izvršenog napada prednji djelovi Sandžačke vojske su bili primorani da se povuku na položaj selo Bondin Odžak i Gromile. Devetnaestog oktobra djelovi Sandžačke vojske bili su primorani da napuste položaje na Gromili i Gradini. Izviđačkom odredom kapetana

.....
⁵⁷ Isto, str.181.

⁵⁸ *Operacije Crnogorske vojske u prvom svjetkom ratu*, str. 183.

Popovića, koji je branio ove položaje bila su upućena u pomoć tri bataljona (Župski, Lukovski i treći rezervni). Iako su bataljoni izvršili tri juriša u cilju povratka Gradi-
ne, nijesu uspjeli u svojoj namjeri.⁵⁹

Pomenuti bataljoni su tom prilikom pretrpjeli velike gubitke. Naročito su bili veliki gubici Trećeg regrutskog bataljona. Od pet oficira imao je jednog poginulog i tri teško ranjena, a od 716 vojnika 96 poginulih i 230 ranjenih. Jedna od četa ovog bataljona sa ukupno 147 vojnika imala je 114 poginulih i ranjenih. Istoga dana 50. divizija austrougarske vojske produžila je nastupanje sa zapada, i sa Romanije protjerala djelove Pljevaljske divizije.⁶⁰

Crnogorska Sandžačka vojska je u toku 20. i 21. oktobra bila izložena jakim i obuhvatnim dejstvima neprijateljskih snaga. Dvadesetog oktobra vođene su borbe kod Mlađa i sela Kule, dok su austrougarske snage 21. oktobra izvršile žestok napad s Glasinca i doline rijeke Prače na lijevo krilo i centar Sandžačke vojske na području (Siljeva Glava i Markovo Brdo) koju su napadale 50. divizija i odred pukovnika Hajdera. Lijevo krilo Sandžačke vojske je kod Siljeve Glave potpuno razbijeno, što je navelo komandanta Sandžačke vojske Janka Vukotića da izda naređenje o povlačenju prve divizije Sandžačke vojske noću 21. oktobra na Jabuku i Hranjen planinu, a Kolašinskoj brigadi da štiti odstupanje, a potom da odstupi na Hranjen.⁶¹

Komandant Sandžačke vojske za ovu odluku nije tražio odobrenje Vrhovne komande, što je izazvalo negodovanje srpske Vrhovne komande, koja je čak razmišljala i o prekidu dalje kooperacije u djelovanju sa crnogorskom vojskom. Povlačenje je otpočelo noću između 21. i 22.

.....
⁵⁹ Isto, str. 184–185.

⁶⁰ Isto, str. 185.

⁶¹ Isto, str. 187–191.

oktobra. Jedinice Sandžačke vojske su se okupile na liniji Peti Bor–selo Jabuka–Hranjen planina, ostavljajući zaštitne djelove na obali rijeke Prače. Usljed povlačenja Sandžačke vojske, srpska Užička vojska je bila primorana da se povuče na desnu obalu Drine, o čemu je obavijestila crnogorsku Vrhovnu komandu.

Po naređenju crnogorske Vrhovne komande, Sandžačka vojska se noću između 23. i 24. oktobra povukla na desnu obalu Drine. Poslednje trupe Drinskog odreda prešle su Drinu 24. oktobra uveče.⁶² Istovremeno komandant Sandžačke vojske, izdao je naređenje o evakuaciji ranjenih i municije iz Goražda u Čajniče, koje je postalo privremeno sjedište oblasne uprave.⁶³

Time su završene operacije crnogorske vojske izvedene u vremenu 15. septembar–25. oktobar na prostoru jugoistočne Bosne. Za vrijeme operacija jedinice crnogorske vojske, koje su nastupale na prostoru jugoistočne Bosne imale su znatne gubitke, i to: poginulih 468 (17 oficira); ranjenih 1.203 (33 oficira), među njima i tri brigadira; zarobljenih jedan oficir i jedan vojnik, što iznosi 11.5 % cjelokupnog brojnog stanja ove ofanzivne grupe.⁶⁴

Prilikom operacija u jugoistočnoj Bosni uočeni su brojni propusti u djelovanju crnogorske i srpske vojske. Srpska Vrhovna komanda je ignorisala brojne apele glavnokomandujućih Užičke i Sandžačke vojske u cilju brojnog pojačanja jedinica, s obzirom na to da su dvije vojske imale brojčano nadmoćnijeg neprijatelja protiv sebe.

Propust crnogorske Vrhovne komande ogledao se u tome što je propustila priliku da objedini komandovanje Sandžačke vojske i Drinskog odreda, čime bi se obezbijedio

.....

⁶² Isto, str. 196.

⁶³ ABODMC, f. Nikola I, dok.br. 153.

⁶⁴ *Operacije crnogorske vojske u prvom svjetkom ratu*, str. 197.

taktički rad na frontu. Manjkavost u radu crnogorske Vrhovne komande učinjena je i u necjelishodnom rasporedu jedinica Drinskog odreda. Odred sa dvije brigade (Durmitorskom i Zetskom) po naređenju crnogorske Vrhovne komande je zadržan na Jahorini, gdje austrougarske trupe nijesu ispoljavale veća dejstva. Makar jedna od brigada Drinskog odreda mogla je biti pridodata Sandžačkoj vojsci.

I komandant Sandžačke vojske načinio je propust u komandovanju, kada nije obezbijedio pozadinu Kolašinskoj brigadi, koja je bila primorana da napusti reon Siljeva Glava. Ipak, crnogorska vojska je u periodu od 15. septembra do 21. oktobra uspješno izvršila zadatak, štiteći lijevi bok i pozadinu Užičkoj vojsci u širini fronta 40 km (Rogatica–Kalinovik).

U vrijeme djelovanja crnogorske ofanzivne grupe u jugoistočnoj Bosni, na frontu Hercegovačkog odreda nije bilo operacija većeg obima. Hercegovački odred je imao zadatak da vrši manje napade na neprijateljsku teritoriju, a da pritom ne dovede u pitanje sigurnost sopstvene odbrane. U cilju izvršenja ovog zadatka, komandant Hercegovačkog odreda je 16. septembra organizovao manje borbene grupe radi upada na austrougarsku teritoriju. Grupe su imale zadatak da izviđaju neprijatelja, postavljaju zasjede, vrše prepade i diverzantske akcije u pravcu Gacka, Plane i Bileće. Hercegovački je odred, iako brojčano oslabljen formiranjem Drinskog odreda, uspješno obavio zadatak.⁶⁵ Ne samo što nije doveo u pitanje integritet teritorije koju je pokrивao, već je vršio uspješne upade na austrougarsku teritoriju posebno u reonu Gacka, tako da je austrougarska Balkanska vojska bila primorana da odvoji dio svojih snaga koje su djelovale u reonu Kalinovika, i da ih uputi kao ispomoć dijelu svoje vojske koja je djelovala na Hercegovačkom frontu. Budući

.....
⁶⁵ Isto, str. 202.

da je crnogorska Vrhovna komanda 10. oktobra dobila izvještaj da je neprijatelj iz reona Gacka i Avtovca uputio veći dio svojih snaga u pravcu Sarajeva, izdao je narednje komandantu Hercegovačkog odreda da po mogućnosti zauzme Gacko, Got i Kobilju Glavu. Komandant Hercegovačkog odreda nije bio u mogućnosti da odmah izvrši prednje naređenje, iz razloga širokog fronta i razvučenosti jedinica. Trupe Hercegovačkog odreda nijesu mogle izvršiti zadatak, jer im je za napad na Gacko i Avtovac bila potrebna jača artiljerija, s obzirom na jaka utvrđenja, kojima je Austrougarska raspolagala.⁶⁶

Do ispunjenaja naređenja došlo je 23. oktobra kada su jedinice Hercegovačkog odreda u napadu na Avtovac i Gacko uspjele da osvoje Gat i Kobilju Glavu, važne pozicije kod Gacka. Prilikom borbi, jedinice odreda došle su do plijena, i to: 1 brdski top, 1 mitraljez i 30 brdskih konja. Austrougarske snage su imale 60 poginulih i veliki broj ranjenih, dok su jedinice Hercegovačkog odreda imale 5 poginulih i 10 ranjenih.⁶⁷

Na frontu Lovćenskog odreda za vrijeme nastupanja Sandžackog odreda u jugoistočnoj Bosni vođena je jaka artiljerijska borba između crnogorskih trupa i austrougarskih odreda. Artiljerija Lovćenskog odreda dejstvovala je 16. septembra sa Krsca i Kuka na austrougarska utvrđenja Vrmac, Goražde i Markov Do. Dejstvovanje artiljerije, koje je trajalo čitav dan, nije dalo određene rezultate.⁶⁸

Austrougarski ratni brod je 17. septembra izvršio bombardovanje Bara, Kaštela (Petrovca) i Budve, dok mu je otpor pružila crnogorska artiljerija iz reona Dobre Vode. Razmjena vatre nije donijela posebne koristi objema stranama.

.....
⁶⁶ Isto, str. 206.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, br. 58, 26.10.1914.

⁶⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 208.

Tokom 18. i 19. septembra u Baru se iskrcao francuski ratni brod *Anri Fresine* praćen flotom, na čelu sa kapetanom fregate Gremijem i dva oficira, 140 vojnika i osam marinskih topova upućenih kao ispomoć artiljeriji Lovćenskog odreda koja je djelovala na reonu Krstac-Kuk. Kapetan fregate Gremija, nije prethodno obezbijedio odobrenje crnogorske Vrhovne komande za razmještaj trupa duž linije Lovćenskog fronta, pa je od strane načelnika štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, generala Božidara Jankovića obaviješten, da je ubuduće potrebno za razmještaj vojske prethodno dobiti odobrenje Vrhovne komande.⁶⁹

Dolaskom francuske vojne misije došlo je i do objedinjavanja komandovanja crnogorske i francuske artiljerije na položajima Lovćenskog odreda. Crnogorska i francuska artiljerija su stavljene pod komandu kapetana Gremija.⁷⁰ Dolazak francuske artiljerije na Lovćen imao je za cilj osvajanje Boke Kotorske, kada se za to ukaže povoljna prilika. Radi izrade plana o zajedničkoj akciji za zauzimanje Boke Kotorske 6. oktobra 1914, Cetinje je posjetio pomoćnik ministra francuske mornarice, admiral De Bon. U razgovoru sa načelnikom Vrhovne komande, generalom Jankovićem, admiral De Bon je izradio plan za operaciju. Ovaj plan nije realizovan, iako bi nesumnjivo imao značajan vojno-politički uticaj na dalje vođenje rata Crne Gore i Srbije. Ostvarenjem plana bi se zatvorio i zajednički saveznički front na jugozapadnom dijelu balkanskog ratišta, koji bi u toku rata imao sve veći značaj, jer bi Austrougarska prilikom protivofanzive prinudila saveznike da ojačaju ovaj front.⁷¹

.....

⁶⁹ Petar Petrović, komadant Lovćenskog odreda – Gremiju, kapetanu fregate francuske vojske (pismo nije datirano), ABODMC, fond. Nikola I, dok. br. 659.

⁷⁰ ABODMC, f. Nikola I, dok. br. 566.

⁷¹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 209-212.

Transport francuske artiljerije je izvršen pod teškim uslovi-
ma 18. oktobra u reonu Kuka i Krsca. Sljedećeg dana fran-
cuske i crnogorske snage otvorile su snažnu vatru na Vrmac
i Goražde, kao i skladište u Tivtu. Crnogorska i francuska
artiljerija je uspjela da onesposobi jedan top na foru Vrmac,
a njegovo ljudstvo je imalo 2 mrtva i 16 ranjenih.⁷²

Za vrijeme povlačenje srpskih i crnogorskih snaga iz Bo-
sne, u periodu od 23. do 27. oktobra u reonu Boke Kotorske
i Lovćena vođena je žestoka artiljerijska borba. Najjača arti-
ljerijska borba vođena je 23. oktobra, kada su crnogorska i
francuska artiljerija uspjele da 176 puta pogode for Vrmac.
Dvadeset petog oktobra crnogorska i francuska artiljerija su
uspjele da pogode barutni magacin na Vrmcu, koji je di-
gnut u vazduh. Takođe, dejstvom artiljerije su i tri kupole
na Vrmcu razorene.⁷³ Ministarstvo vojno je 27. oktobra iz-
dalo naređenje da iz bezbjedonosnih razloga zabrani odla-
zak na Lovćen svima onima, koji nemaju pismenu dozvolu,
i koji nijesu angažovani unutar jedinica Lovćenskog odreda,
s obzirom na to da je takvih slučajeva bilo ranije.⁷⁴

Iako je vjerovao u ostvarljivost plana osvajanja Boke
Kotorske, francuski kontraadmiral De Bon je zaključio
da ne treba pomišljati na osvajanje Kotorskog zaliva, jer
crnogorske borbene snage nijesu imale dovoljnu artiljeri-
ju, niti brojčanu snagu za ostvarivanje ovakvog poduhva-
ta. Odred francuske vojske sa pozicije Kuka povukao se 6.
novembra i oputovao za Francusku. Artiljerijska oruđa
predao je komadantu artiljerije Lovćenskog odreda.⁷⁵

Poslije ove artiljerijske borbe, sve do kraja decembra 1914.
na frontu Lovćenskog odreda nije bilo ozbiljnijih akcija.

.....
⁷² Isto, str. 213.

⁷³ *Glas Crnogorca*, br.58, 26.10.1914.

⁷⁴ ABODMC, f Nikola I, dok. br. 614.

⁷⁵ Isto, dok. br. 723.

Nakon povlačenja iz jugoistočne Bosne trupe Sandžačke vojske i Drinskog odreda posjele su položaje na desnoj obali Drine, i to: Sandžačka vojska od rijeke Janjine do Oglečevskog Potoka, a Drinski odred od Oglečevskog Potoka do Plijesa. Nakon povlačenja Užičke vojske iz Užica, radi obezbjeđivanja svoga desnog krila, po naređenju komandanta Sandžačke vojske, trupe su zauzele položaje na reonu rijeka Lim–rijeka Janjina. U prvoj polovini novembra na pravcu djelovanja Sandžačke vojske, izuzev izviđačkog djelovanja nije bilo važnijih aktivnosti.

Povlačenjem srpske vojske, radi zaštite desnog boka Sandžačke vojske i sprječavanja austrougarskih snaga da pravcem Višegrad–Priboj prodru desnom obalom Lima, komandant vojske postupajući po naređenju Vrhovne komande pristupio je organizaciji Limske divizije. Limske diviziju su činili: Dečanska brigada (4 bataljona), Donjovasojevička brigada (3 bataljona) sa 4 brdska topa i 4 mitraljeza. Za komandanta divizije određen je dotadašnji komandant I divizije Sandžačke vojske brigadir Milo Matanović. Radi zaštite istog pravca i srpska Vrhovna komanda uputila je peti Kadrovski puk sa dva topa. Da bi se obezbijedilo jedinstvo komandovanja peti Kadrovski puk stavljen je pod komandu komandanta Limske divizije.⁷⁶

Dvadeset trećeg novembra austrougarska 17 brdska brigada je izvršila napad na položaje Varda–Vranovina–Vihra. Na ovim položajima su vođene petodnevne žestoke borbe. Zahvaljujući odlučnom otporu prije svega regrutskih bataljona, napadi austrougarskih snaga su odbijeni, a austrougarske jedinice su odstupile sjeverno od sela Repuševića. Prilikom napada austrougarskih jedinica bataljoni crnogorske vojske su imali 2 mrtva i 10 ranjenih.⁷⁷ Za vrijeme borbe austrougarske jedinice su imale

.....
⁷⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 218.

⁷⁷ ABODMC, f Nikola I, dok. br. 170.

600 mrtvih i ranjenih. Ipak, austrougarskoj 17 brdskoj diviziji 2. decembra 1914. je pošlo za rukom da zauzme položaj Vihre, i prinudi jedinice regrutskih bataljona na povlačenje. Tokom borbe regrutski bataljoni su imali oko 120 izbačenih iz stroja.⁷⁸

U toku borbi, komandant Dečanske brigade je u noći između 2. i 3. decembra naredio povlačenje brigade za Rudo, i pored izričitog naređenja komandanta Sandžacke vojske da uporno brani posjednute položaje. Zbog neizvršavanja naređenja komandant Labović je smijenjen, a brigada je stavljena pod komandu trupa Nove oblasti.⁷⁹

Po naređenju srpske Vrhovne komande, a radi zaštite pravca prema Priboju, Limska divizija, ojačana Ostroškom brigadom, stavljena je pod komandu trupa Nove oblasti. Ove trupe imale su zadatak da brane pravac Priboj–Novi Pazar, i pravac koji iz Užica vodi u Sanžak.⁸⁰

U toku borbi Limske divizije od 23. novembra do 2. decembra, na ostalim djelovima fronta Sandžacke vojske i Drinskog odreda nije bilo značajnijih aktivnosti.

U to vrijeme od jedinica Sandžacke vojske i Drinskog odreda, formiran je novi Drinski odred, jačine 10 bataljona, 7 topova i 4 mitraljeza na čelu sa divizijarom Mitrom Martinićem koji je 29. novembra upućen iz Čajniča za Nikšić.

Odlaskom Drinskog odreda i povlačenjem Limske divizije front Sandžacke vojske znatno je proširen. Zato je komandant Sandžacke vojske odlučio da manjim snagama brani Drinu, a da glavninu koncentriše na Metaljku.

Da bi se olakšala djelatnost Limske divizije crnogorska Vrhovna komanda izdala je naređenje komandantu .....

⁷⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 219.

⁷⁹ Isto, str. 219.

⁸⁰ Isto, str. 220.

Sandžačke vojske da dejstvuje u pravcu Rudog, kako bi zaustavila nastupanje austrougarskih snaga desnom obalom rijeke Lima ka Priboju. Postupajući po naređenju, komandant Sandžačke vojske formirao je 2. decembra Leteću brigadu, pod komandom komandira Ščepana Mijuškovića. Brigadu su činila tri bataljona (Uskočki, Premćanski i jedan regrutni). Leteća brigada je dejstvovala prema Rudom 6. decembra 1914. i uspješno odbacila austrougarske snage, koje su prelazile rijeku Lim kod Rudog.⁸¹

Kako su ovih dana trupe srpske vojske prešle u protivofanzivu (Kolubarska bitka), srpska Vrhovna komanda izdala je naređenje Limskoj diviziji 9. decembra da odbaci austrougarske snage preko rijeke Drine.

Divizija je 9. decembra izvršila napad u tri kolone:

- desna (Ostroška brigada), u pravcu Bijelog Brda, istočno od puta Uvac–Dobrun;
- srednja (Donjovasojevička brigada), u pravcu planine Varde;
- lijeva (Dečanska brigada), u pravcu Poštan Brda.

Limska divizija je uspješno obavila zadatak. Ostroška brigada je 11. decembra zauzela Dobrun, Donjovasojevička Suhu Goru, a Dečanska je preko sela Drinskog izbila na Drinu.⁸²

Sljedećeg dana je Ostroška brigada Sandžačke vojske zauzela Višegrad. Jedinice Sandžačke vojske u Višegradu došle su do velikog plijena, i to: 30 konja, 10 tovara hljeba, 400 pari cipela, 6 sablji, 10 tovara šećera, 3 tovara kafe, 1 tovar soli. Jedinice su se domogle sanitetskog materijala, kao i velike količine municije. Prilikom zauzimanja Višegrada crnogorske snage su zarobile 30 vojnika i oficira

.....
⁸¹ Isto, str. 221.

⁸² Isto, str. 222.

austrougarske vojske.⁸³ Tokom 13. decembra austrougarske snage su bombardovanjem pokušale da povrate Višegrad, ali to im nije pošlo za rukom. Jedinice Limske divizije su uspjele, za vrijeme operacija prema Drini, da u potpunosti očiste desnu obalu Drine od neprijateljskih snaga.⁸⁴

Istog dana Limska divizija je na čitavom frontu odbacila austrougarske snage na lijevu obalu rijeke Drine, i posjela odsjek od sela Starog Broda do ušća rijeke Lim.

Limskoj diviziji i V kadrovskom puku pripada zasluga, što su za vrijeme Kolubarske bitke, zadržavali veoma jake austrougarske snage, i dali veliki doprinos pobjedi srpske vojske u Kolubarskoj bici.

U vremenu kada su trupe crnogorske vojske napustile jugoistočnu Bosnu jedinice Hercegovačkog odreda vršile su napad ka Avtovcu i Gacku u cilju privezivanja austrougarskih snaga na ovom frontu, kako bi olakšali odbranu rijeke Drine.

Naročito su se žestoke borbe u periodu 23–27. oktobra vodile oko utvrđenja Gat. Utvrđenje je tokom borbi prelazilo iz jednih u druge ruke. Ipak, 27. oktobra austrougarske jedinice pojačane iz reona Kalinovika uspjele su da zauzmu Gat, zahvaljujući neopreznosti i slaboj borbenoj gotovosti treće divizije Hercegovačkog odreda. U toku borbi 27. i 28. oktobra austrougarske jedinice su uspjele da povrate i Cernicu, Ključ i Kobilju Glavu.⁸⁵

Značajnu aktivnost austrougarske trupe su ispoljile u prvom dijelu novembra u reonu Klobuka i Grahova, dok su se u reonu Bileće zadržale na izviđačkoj djelatnosti. U periodu od 9–12. novembra austrougarske jedinice jačine 4.000

.....
⁸³ *Vjesnik*, br.110, 14. 12. 1914.

⁸⁴ *Vjesnik*, br. 111, 15. 12. 1914.

⁸⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 225.

ljudi, 6 mitraljeza i 12 topova izvršile su napad na reon Klobuk–Grahovo. Ovaj reon su branila oko tri bataljona Bjelopavličke brigade (oko 1.500 ljudi), sa 4 mitraljeza i 5 topova. Austrougarske snage nisu uspjele da probiju reon Klobuka i Grahova, već su njihovi napadi odbijeni sa značajnim gubicima. Vrhovna komanda crnogorske vojske nije izašla u susret zahtjevu komandanta Hercegovačkog odreda da mu uputi jače pojačanje zbog pritiska austrougarskih snaga na Grahovo i Bileću. Vrhovna komanda je uputila samo dvije čete sa Njeguša, koje tokom borbenih dejstava nisu djelovale, već su jedinice druge divizije sopstvenim snagama odbile sve napade austrougarskih jedinica. U ovim borbama obje divizije imale su 7 poginulih i 71 ranjenog, dok je kod austrougarskih trupa bilo oko 160 poginulih, a među njima i jedan major. Prilikom borbe na Grahovu, jedinice Hercegovačkog odreda zaplijenile su 7 oficirskih sablji.⁸⁶

Izuzev izviđačkih aktivnosti, na frontu djelovanja Hercegovačkog odreda do kraja decembra je vladalo zatišje. U periodu od 25. oktobra do kraja decembra Hercegovački odred je ispunio zadatak, jer je svojim aktivnim djelovanjem privezao austrougarske snage na ovom frontu, koje su u jednom momentu bile primorane da pojačaju brojčanu snagu dovlaćeci snage iz sandžačkog pravca.

U toku 1914. najmanju aktivnost crnogorska vojska je imala na frontu prema Albaniji. Nesređeno unutrašnje stanje u Albaniji prinudilo je crnogorsku Vrhovnu komandu da za zaštitu svoje teritorije prema Albaniji formira Starosrbijanski odred. Vrhovna komanda je 28. jula izdala naredbu za formiranje Starosrbijanskog odreda, koji je brojao oko 7.000 ljudi, i na čijem čelu je bio brigadir Radomir Vešović. Međutim, ovaj odred nije bio dovoljan da ispuni zadatak koji mu je povjeren.

.....

⁸⁶ Isto, str. 286; *Vjesnik*, br. 103, 31.10.1914.

Grupnim rasporedom odreda i formiranjem posada u važnijim prigraničnim mjestima, ovaj zadatak je ublažen. U tom cilju su formirane posade: Tuška, Plavogusinjska, Pečka, Đakovička i Rožajska. Komandantu odreda je naređeno da formira leteći odred i da u slučaju napada Albanaca bude spreman da njihov napad odbije i da preduzme gonjenje do Skadra. Poslije prekida diplomatskih odnosa Crne Gore s Austrougarskom neprijateljski stav pograničnih albanskih plemena je bio očigledan. Upadi Albanaca na crnogorsku teritoriju su učestali u drugoj polovini 1914. godine. Tako su Albanci iz plemena Klimenti noću 27. avgusta napali i zauzeli Rikavac. Kako je crnogorsko odjeljenje u tom mjestu bilo slabo to su mu 31. avgusta upućena pojačanja, koja su odmah oslobodila mjesto i Albanice protjerala preko granice. Pokušaj Albanaca da 30. avgusta prodru na crnogorsku teritoriju prema Gusinju je odbijen, a u novom sukobu 3. i 4. septembra Albanci su ponovo prešli granicu na gusinjskom pravcu, ali su ubrzo protjerani duboko u Albaniju. U tim borbama Crnogorci su imali 8 mrtvih i 19 ranjenih. Poglavice graničnih plemena Hasa, Gaša i Krasnića zahtijevali su 16. oktobra od komandanta Starosrbijanskog odreda da im do 18. oktobra preda Đakovicu. Komandant odreda, brigadir Vešović je preduzeo potrebne mjere da se njihov eventualni napad odbije. Albanci su sem ovih akcija, povremeno upadali na crnogorsku teritoriju, gdje su vršili ubistva i pljačke. Zanimljivo je da su se među prigraničnim albanskim plemenima nalazili agenti Austrougarske, koji su podstrekivali ova plemena na borbu protiv Crne Gore i Srbije, dajući im novac i oružje. Ovakvo stanje je vladalo na crnogorsko-albanskoj granici sve do 8. juna 1915. godine, kada je Starosrbijanski odred dobio zadatak da zauzme albansku teritoriju do rijeke Drim, a kasnije i Skadar, kao centar svih albanskih akcija protiv Crne Gore.⁸⁷

.....
⁸⁷ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 229–232.

Tokom septembra 1914. godine došlo je do prelaska većeg broja vojnika iz regrutskih bataljona Starosrbijanskog odreda u svoje jedinice narodne vojske. Samo u noći između 26. i 27. septembra prebjeglo je 14 vojnika u jedinice Lovčenskog bataljona. Odlazak vojnika iz bataljona doveo je u pitanje i odbranu fronta koji je štitiio Starosrbijanski odred. Povodom žalbi koje je vrhovnoj komandi uputio komandant odreda, brigadir Vešović, Vrhovna komanda je izričito zahtijevala povratak vojnika u regrutske bataljone, a u suprotnom je naložila komandantu odreda, da prema njima upotrebi strože zakonske mjere.⁸⁸

Crnogorska vojska je u toku ratne 1914. u većini ispunila ratni plan dodijeljen od strane srpske Vrhovne komande, jer je na svojim granicama zadržavala i do 72.000 austrougarskih vojnika. Veliki doprinos crnogorska vojska je dala srpskoj pobjedi na Ceru, jer u slučaju da nisu bile zadržane na crnogorskom frontu, Treća i Četrnaesta brigada austrougarske vojske (jačine oko 40.000 boraca) bi bile upotrebljene prema Srbiji i učestvovala u Cerskoj operaciji. Značajnu ulogu crnogorska vojska je odigrala tokom druge ofanzive austrougarske vojske prema Srbiji, koja je otpočela u prvoj polovini septembra 1914, bitkom na Drini, a završena je pobjedom srpske vojske u decembru 1914. godine u Kolubarskoj bici. Tada je veoma značajnu ulogu odigrala Sandžačka vojska i Drinski odred, koji su u sadejstvu sa Užičkom vojskom ofanzivno djelovali u pravcu Vlasenice i Sarajeva, udarajući u desni bok i pozadinu Šeste austrougarske armije u jugoistočnoj Bosni.

Znatnu ulogu crnogorska vojska je imala i tokom austrougarske ofanzive novembra i decembra 1914. godine, kada je spriječila prodiranje austrougarskih trupa iz

.....
⁸⁸ Brigadir Radomir Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – knezu Petru Petroviću, komandantu Lovčenskog odreda, 27. 09.1914, ABODMC, f Nikola I, dok. br. 535; ABODMC, f Nikola I, dok.br. 526.

gornjeg toka rijeke Drine u Sandžak. Crnogorska vojska nije ispunila plan crnogorskog državnog rukovodstva, da u sadejstvu sa francuskim snagama zauzme Boku Kotorsku. S operativnog stanovišta ova namjera je bila pravilna, ali crnogorska vojska nije imala dovoljnu oružanu snagu za izvođenje ove operacije.

Operativno zatišje na graničnom frontu prema Austro-ugarskoj od januara do oktobra 1915. crnogorska vlada je iskoristila da aktuelizuje pitanje zauzimanja Boke Kotorske. U tom cilju je početkom 1915. godine poslala dvije misije, jednu u Francusku, a drugu na Krf kako bi izdejstvovala odobrenje da se dio francuske flote i kopnenih snaga upute u Crnu Goru, radi sadejstva crnogorskoj vojsci u zauzimanju Boke Kotorske, kao i da se obezbijedi transport hrane i ostalih potreba od Francuske do Bara. Iako je misija poslata na Krf, dobila obećanje od strane komandanta francuske flote da će crnogorski zahtjevi biti realizovani, do realizacije nije došlo.⁸⁹

Takođe, svi zahtjevi Vlade i Vrhovne komande da se crnogorska vojska snabdije odjećom i obućom od strane saveznika ostali su bez rezultata. Radi popune gubitaka i ojačavanja oružanih snaga, početkom 1915. godine pozvano je na vježbu 5.000 regruta, koji su formirali Sedmu diviziju. S obzirom na plemenski karakter crnogorske vojske, navika, srodničkih odnosa u njoj, ministar vojni je početkom juna odlučio da ukine Sedmu diviziju, a regrute uputi u svoje oblasne bataljone. Protiv ovakve odluke izjasnio se načelnik štaba crnogorske vojske Božidar Janković.⁹⁰

Vrhovna komanda je preuzela i niz mjera da se uočeni nedostaci u crnogorskoj vojsci otklone. S tim u vezi .....

⁸⁹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 251.

⁹⁰ Božidar Janković, načelnik štaba Vrhovne komande crnogorske vojske – srpskoj Vrhovnoj komandi, 18. 06. 1915, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, f. 44, br. dok. 26.

pristupilo se taktičkoj obuci vojnika, preduzete su mjere za održavanje discipline, organizovani su vojni sudovi i izrađen zakon o njihovom postupku, formiran je bataljon žandarma za održavanje reda u pozadini pojedinih odreda. Početkom 1915. godine Vrhovna komanda je donijela odluku o puštanju vojnika na odsustvo u trajanju od sedam dana, usljed izmorenosti, naročito u zimskim mjesecima. Odluka je sprovedena tako da na odsustvu može biti najviše do 25% ljudstva iz jedinica. Ova odluka je opozvana početkom jula 1915. godine, po naređenju načelnika štaba Vrhovne komande srpske vojske, Radomira Putnika.

Preduzete mjere realizovane početkom 1915. godine pozitivno su uticale na konsolidaciju crnogorske vojske u periodu od januara 1915. do oktobra 1915. Na graničnom frontu između Crne Gore i Austrougarske nije bilo operacija većeg obima. U vrijeme zatišja na Lovčenskom frontu, austrougarske snage su prenijele borbena dejstva na flotu i avijaciju. Noću između 1. i 2. februara, pet austrougarskih brodova uplovilo je u Barski zaliv i otvorilo vatru na obalska postrojenja. Tokom napada pod zaštitom vatre na obalu se iskrcalo 40 neprijateljskih vojnika, koji su uspjeli da upadnu u jedan magacin sa hranom, a ujedno i pokušali da odvuču kraljevu jahtu. Crnogorska artiljerija i pješadija su otvorile vatru i natjerale austrougarske snage da se povuku iz zaliva. Ovom prilikom je potopljena kraljeva jahta, ali nije utvrđeno da li od dejstva crnogorske ili austrougarske artiljerije.⁹¹

Austrougarska avijacija je u ovom periodu često vršila napade na crnogorske gradove (Bar, Budvu, Cetinje, Podgoricu, itd). Avijacija je pričinila veliku materijalnu štetu bombardujući Cetinje. U noći između 30. i 31. marta, tokom dejstvovanja bilo je i ljudskih žrtava. Od

.....
⁹¹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 268.

strane austrougarske avijacije bombardovana je 6. aprila 1916. godine i Podgorica. Pored načinjene materijalne štete, prilikom bombardovanja bilo je 93 mrtva i ranjena, mada tačan broj nije utvrđen s obzirom na to da su neki od pogođenih lakše ranjeni. Zbog bombardovanja otvorenih gradova i naselja, materijalne štete i gubitaka, koji su nanošeni civilnom stanovništvu, kralj Nikola je naredio komandantu Lovćenskog odreda, svome sinu knezu Petru, da 5. juna uputi parlamentare komandantu Boke Kotorske, i da traži sastanak sa bivšim austrougarskim vojnim izaslanikom na Cetinju majorom Hubkom. Sastanak između Hubke i kneza Petra održan je 11. juna 1915. u selu Lazarevići (sjeverozapadno od Budve). Cilj održanog sastanka je bilo humaniziranje rata između Austrougarske i Crne Gore.⁹²

Ovaj sastanak će kasnije koristiti protivnici kralja Nikole u cilju njegove političke i moralne diskreditacije, optužujući ga da je tokom rata saradivao sa Austrougarskom.

Na frontu Hercegovačkog odreda u periodu od januara do jula 1915. godine osim izviđačke djelatnosti nije bilo važnijih događaja, i na frontu Hercegovačkog odreda austrougarska avijacija je povremeno bombardovala vojne i civilne objekte. Početkom jula 1915. godine austrougarske snage jačine pet bataljona (oko 3.000 ljudi) pripremale su se da izvrše napad u pravcu Lastva–Grahovo. Napad je izvršen 5. jula, a u nastupanju su uspjele da odbace trupe Klobuškog odsjeka, koje su bile na položaju sjeverozapadno od Grahova (zapadne padine Ilijinog brda i sela Nudola). Nastavak napada izvršen je 7. i 8. jula, ali su jedinice Klobuškog odsjeka uspjele da zadrže neprijateljevo nadiranje. Borbe su vođene i u periodu od 10. do 14. jula, ali austrougarskim snagama nije pošlo za rukom da se probiju u reon Grahova. Jedan od ciljeva napada je bio i sprečavanje prebačaja

.....
⁹² Isto, str. 269–271.

crnogorskih snaga sa Hercegovačkog na Sandžački front, u čemu napadač nije uspio. U toku avgusta i septembra potpomognute jakom artiljerijskom vatrom austrougarske snage su vršile nasilno izviđanje iz reona Avtovca, Bileće i Vrsnika. Jedinice Hercegovačkog odreda raspoređene na ovom dijelu fronta uspješno su sprečavale upad neprijatelja na crnogorsku teritoriju.⁹³

I u toku 1915. upadi Albanaca u Crnu Goru su se produžili. Upadi i pljačke tokom prve polovine 1915. godine dobile su šire razmjere. Albanci su često ugrožavali jedini slobodni put za snabdijevanje Crne Gore, vodenu komunikaciju koja je vodila od pristaništa San Đovani di Medua, rijekom Bojanom i Skadarskim jezerom, i u tim akcijama spriječavali snabdijevanje Crne Gore. U noći između 7. i 8. aprila napali su crnogorske lađe kod Skadra, i uspjeli da ih potope. I tokom maja 1915. godine napadi su nastavljeni, tako da su 18. maja napali dvije crnogorske lađe, koje su plovile od Skadra za Rijeku Crnojevića. Jednu su uspjeli da odvedu sa sobom, a druga se spasila. U akcijama su imali podršku austrougarskih agenata, a kulminacija njihovih aktivnosti se dogodila kad su u međuvskom pristaništu opljačkali i uništili 2 miliona kg hrane, koju su saveznici namijenili crnogorskoj vojsci, pored toga što im je Crna Gora na posredovanje saveznika obećala dati 200 000 kg od te hrane. Crnogorska vlada i Vrhovna komanda bile su prinuđene da preuzmu određene aktivnosti da bi obezbijedile hranu za narod i vojsku. Vrhovna komanda, na zahtjev kralja, je težila da posjedne teritoriju između rijeke Drima i zapadno od linije: Čafa Pejč–Kakinja–Grada–Starza–Maja Aršalit–Bobi, do Drima između sela Salce i Polsi. Za izvođenje plana komandant Starosrbijanskog odreda je formirao dvije kolone: desnu (Gusinjsku) i lijevu (Đakovičku) koje su 8. juna prešle granicu.⁹⁴

.....
⁹³ Isto, str. 276–278.

⁹⁴ Isto, str. 258.

Tokom nastupanja lijeva kolona je naišla na otpor plemena Gaša i Krasnića. U trodnevnoj borbi Albanci su razbijeni, a trupe Đakovačke kolone su imale 30 mrtvih i 50 ranjenih. Desna kolona prilikom nastupanja nije imala ozbiljnijih prepreka. U toku nastupanja obje kolone su vršile razoružavanje stanovništva, i na pojedinim mjestima su ostavili manje posade. Tokom nastupanja crnogorske vojske pleme Šalja je tražilo da i njega posjedne crnogorska vojska. Vrhovna komanda je po naređenju kralja uvažila zahtjev da se posjedne teritorija plemena, ali da se ne ide dalje na jug. Tuška brigada je 9. juna zaposjela pleme Klimente, a 13. juna pleme Kastrate.⁹⁵

U vremenu od 14. do 20. juna komandant Starosrbijanskog odreda nije imao vezu sa Tuškom brigadom. Predvođena komandantom (komandir Milom Rašovićem) Tuška brigada je 15. juna uspjela da razoruža plemena Škronja, Kopljka, Reča i Ljoja. Razoružanje je komandant Rašović izvršio samoinicijativno, jer je smatrao da će Albanci preduzeti napad s obzirom na to da je Tuška brigada imala manju jačinu (svega oko 2.000 ljudi). Tuška brigada je razoružala sva plemena od crnogorske granice do Skadra, rijeke Kir i Prokletija. Nakon posjedanja plemena Šalja produžio je nastupanje ka Skadru, zauzeo Bardanjon i dio prostora do rijeke Kir. Time je uspio da se spoji sa Tuškom brigadom. U periodu od 19. do 27. juna jedinice Starosrbijanskog odreda ostale su pred Skadrom, na obalama rijeke Kir, očekujući da Vlada izda naređenje za ulazak u Skadar.⁹⁶

Jedinice Starosrbijanskog odreda 28. juna u 11h bez otpora su ušle u Skadar i uspostavile vlast. Jedinice ovog odreda odmah po zauzimanju Skadra zauzele su i ostalu albansku teritoriju do rijeke Drim, a dio snaga Lovćenskog odreda zauzeo je San Đovani di Medua. Tokom jula

.....

⁹⁵ Isto, str. 259.

⁹⁶ Isto, str. 259–260.

1914. godine crnogorske jedinice su nastojale da razoružaju albanska plemena. S tim u vezi došlo je do pobune albanskih plemena. Početkom jula jedinice Starosrbijanskog odreda pristupile su razoružavanju albanskog plemena Šalja (7. jula). Istog dana Šaljani su uputili oko 300 ljudi da napadnu crnogorsku posadu na Čafe Koljište. Crnogorska posada bila je bez osiguranja, opkoljena i potučena. Od 150 vojnika jedva se spasilo 30 do 40 ljudi. Potpomognute djelovima Prizrenskog odreda crnogorske trupe su uspjele da odbace Šaljane, koji su se povukli na Čafa Koljište. Jedinice Tuške brigade uspjele su da zauzmu 13. jula Pljon, u kome je nekoliko dana bila zarobljena od strane Albanaca Donjovasojevićka brigada. Brigadu je oslobodio Prvi bataljon regruta upućenih na Skadar. U pobunama Albanaca tokom jula vidno učešće je imala i Austrougarska, čiji su agenti proturali vijesti da Velike sile neće dozvoliti okupaciju Skadra, već da će narediti da crnogorske trupe napuste oblast. Pobuna Šaljana djelimično je proizašla iz uvrijeđenosti, jer su im bile date garancije da neće biti razoružani, jer se 200 ljudi iz Šalje pridružilo brigadiru Vešoviću pri zauzimanju Skadra.⁹⁷

Zbog okupacije Skadra došlo je do nesuglasica između saveznika i Crne Gore. Tokom juna je već došlo do neslaganja između crnogorskog dvora i načelnika štaba Vrhovne komande srpske vojske, da se iz redova Sandžačke vojske odvoji 5.000 ljudi (pet bataljona) radi zauzimanja Skadra. Okupacija Skadra je svakako bila podstaknuta, pored ostalog i upadom srpskih trupa u Albaniju 29. i 30. maja 1915. godine, kao i strahom crnogorskog rukovodstva da italijanske ili srpske trupe ne posjedu Skadar. Protiv okupacije Skadra od strane crnogorskih trupa izjasnili su se i saveznici (Italija, Engleska, Francuska, Rusija). Oni su vladi Crne Gore predali zajedničku deklaraciju, čiji je tekst sastavila italijanska vlada. U toj deklaraciji

.....

⁹⁷ Isto, str. 260–261.

je decidno kazano da se saveznici ne slažu sa okupacijom Albanije, niti je priznaju.⁹⁸

U drugoj polovini jula 1915. godine, saveznici su doveli u pitanje finansijsku, vojnu, pa čak i sanitetsku pomoć Crnoj Gori.

Usljed okupacije Skadra ostavku je podnio i načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande Božidar Janković, po nalogu svoje vlade. Naredbom ministra vojnog Srbije, general Janković povučen je iz Crne Gore, a na njegovo mjesto je određen pukovnik Petar Pešić. Janković je iz Crne Gore otišao sa ubjeđenjem da je kralj Nikola zaključio tajni sporazum s Austrijom, što je saopštio i engleskom poslaniku na Cetinju.

Na frontu Sandžačke vojske od januara do oktobra 1915. godine vladalo je zatišje. Na ovom frontu crnogorske i austrougarske trupe zadržale su identičan raspored kao pri kraju 1914. godine, izuzev što je srpska Vrhovna komanda vratila Limsku diviziju (bez Donjovasojevičke brigade) u sastav Sandžačke vojske. Srpska Vrhovna komanda je imala plan početkom jula 1915. godine za zajedničku ofanzivu Užičke i Sandžačke vojske u Bosni – ka Sarajevu. Načelnik štaba srpske Vrhovne komande, general Radomir Putnik, zatražio je da se Sandžačka vojska stavi pod komandu Užičke vojske. Ovaj prijedlog je energično odbijen od strane kralja Nikole i crnogorske vlade. U odgovoru na zahtjev načelnika štaba Vrhovne komande srpske vojske, kralj Nikola je napisao da bi ovim činom crnogorska vojska izgubila individualnost, s obzirom na to da je Sandžačka vojska činila 2/3 jačine crnogorske vojske.⁹⁹

.....
⁹⁸ Isto, str. 263–264.

⁹⁹ Vojvoda Radomir Putnik, načelnik štaba Vrhovne komande srpske vojske – pukovniku Petru Pešiću, zastupniku delegata pri Vrhovnoj komandi crnogorske vojske, 20. 07. 1915, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, f. 44, dok. br. 59.

Vrhovna komanda je usljed slabih aktivnosti austrougarske vojske na frontu Hercegovačkog i Lovćenskog odreda za pojačanje Sandžačke vojske uputila Drinsku diviziju, ojačanu bataljonima iz Hercegovačkog, Lovćenskog i Starosrbijanskog odreda.

Iz razloga što nije htio biti pod komandom serdara Jan-ka Vukotića, pukovnik Petar Pešić razriješio je dužnosti komandanta Drinske divizije, brigadira Vučinića, a za komandanta Drinskog odreda odredio je brigadira Luku Gojnića. Ovim pojačanjem Sandžačka vojska je činila 2/3 crnogorske vojske. Šesnaestog septembra 1915. godine pred Mekenzenovu ofanzivu Sandžačka vojska je imala 26.388 vojnika, 39 mitraljeza i 54 artiljerijska oruđa, bez Donjovasojevičke brigade, koja je i dalje ostala u sastavu Užičke vojske.¹⁰⁰

Odluka o smjeni brigadira Vučinića je izazvala protivljenje pripadnika Drinskog odreda iz Pipera, a svi oficiri bataljona iz Pipera su podnijeli ostavke na svoje položaje. Njihov postupak je okarakterisan kao neposlušnost i svi su stavljeni pred prijeki sud. Oba piperska bataljona upućena su u sastav Hercegovačkog odreda, a na njihovo mjesto je poslata Durmitorska brigada. Načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande, potpukovnik Petar Pešić, tumačio je kao uzrok što je crnogorska vojska plemenskog karaktera, a naročito i kao agitaciju ljudi, koji ne biraju sredstva da obore vladu i režim kralja Nikole.¹⁰¹

Austrougarska i njemačka vojska su 5. oktobra 1915. godine pokrenule veliku ofanzivu protiv Srbije, a 14.

.....

¹⁰⁰ Pukovnik Petar Pešić, načelnik štaba Vrhovne komande crnogorske vojske – Vrhovnoj komandi srpske vojske 27. 07. 1915, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, f. 44, dok. br. 103.

¹⁰¹ Pukovnik Petar Pešić, načelnik štaba Vrhovne komande crnogorske vojske – srpskoj Vrhovnoj komandi, 29. 08. 1915, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, f. 44, dok. br. 75.

oktobra u rat se, na strani Centralnih sila, priključila i Bugarska. U takvoj situaciji, crnogorska Vrhovna komanda je naredila komandantima crnogorskih vojnih odreda, da što većom aktivnošću i demonstrativnim napadima na položaje austrougarske vojske, natjeraju austrougarsku Vrhovnu komandu da dio svojih trupa sa srpskog, prebaci na crnogorski front.

U periodu od početka ofanzive do 17. januara 1916. godine kralj Nikola je samo formalno bio vrhovni komandant crnogorske vojske, dok je suštinski njenim operacijama upravljala crnogorska Vrhovna komanda, koja je bila potčinjena srpskoj Vrhovnoj komandi.

U materijalnom pogledu, crnogorska vojska je bila izuzetno loše snabdjevena. Imala je svega 200–700 metaka na pušku, oko 80 zrna po topu (za teža artiljerijska oruđa, svega po 35), dok su velike probleme pravili nedostaci odjeće, obuće i hrane. Pošto je 1915. godina bila nerodna, u Crnoj Gori je vladala glad. Iako su količine materijalnih potreba bile osigurane u inostranstvu, problem je bio kako ih doturiti do Crne Gore, jer je dolazak brodova do crnogorskih pristaništa bio gotovo nemoguć, zbog toga što ih nije obezbjeđivala saveznička flota, dok je sa druge strane, nepostojanje kolskog puta Peć–Andrijevića, usporavalo transport robe, koja je upućivana iz Soluna i Prahova. Ulazak Italije u rat nije poboljšao poziciju Crne Gore, jer joj ona nije pomogla ni u vojnom, ni u političkom, ni u materijalnom pogledu.

Borbeni moral i disciplina crnogorske vojske su bili na visokom nivou, pa će se Crnogorci sa velikim požrtvovanjem uspješno boriti protiv neprijatelja, koji je bio mnogo bolje materijalno snabdjeven. Jačina crnogorske vojske početkom oktobra je bila oko 48.000 vojnika, 134 topa i 73 mitraljeza, dok je austrougarska imala oko 51.000

vojnika, raspoređenih na položajima prema crnogorskom frontu.¹⁰²

Sastav i raspored crnogorske vojske pred početak ofanzive je bio sledeći:

- 1) Sandžačka vojska, od ušća Lima do planine Bioč, je imala sledeći raspored:
  - Prva sandžačka divizija (Bjelopoljska i Dečanska brigada i Izviđački odred), od ušća Lima do Bučja;
  - Druga sandžačka divizija (Lovćenska i Vasojevićka brigada i dva bataljona Pljevaljske brigade¹⁰³), od Bučja do Ogleševskog potoka;
  - Samostalna Kolašinska brigada, od Ogleševskog potoka do Bastaja;
  - Drinska divizija (Durmitorska i Kučko-bratonožićka brigada), od Bastaja do Bioča;
  - Donjovasojevićka brigada, koja je pridodata Užičkom odredu, na odsjeku od Višegrada do rijeke Lim.

Naspram Sandžačke vojske djelovali su austrougarski odredi iz reona Foče i Goražda, dok se sjeverno od njih nalazila 62. divizija koja je imala zadatak da dejstvuje na front Užičkog odreda kod Višegrada.¹⁰⁴

- 2) Hercegovački odred, od planine Bioč do Visoke Gore, je imao sljedeći raspored:
  - Treća divizija (trupe Pivskog odsjeka, Nikšićka i Vučedolska brigada), od Bioča do Pareške ploče;
  - Druga divizija (trupe Klobuškog odsjeka i Bjelopavlićka brigada), od Pareške ploče do sela Zaslup;
  - Odredska rezerva (Spuška brigada) na Babjaku.

.....
¹⁰² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 291–304.

¹⁰³ Preostala tri bataljona Pljevaljske brigade su sa Pečkim bataljonom formirali Sandžačku brigadu pod komandom Blaža Vrbice, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str.306.

¹⁰⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 305–307.

Ukupna jačina Hercegovačkog odreda je bila 8.550 boraca, 13 mitraljeza i 21 artiljerijsko oružje. Jačina austro-ugarske vojske u reonima Trebinja, Bileće i Gacka bila je 14.500 vojnika, 150 mitraljeza i 193 artiljerijska oruđa.¹⁰⁵

3) Lovčenski odred, od Visoke Gore do rijeke Bojane, je imao sljedeći raspored:

- Katunska brigada, od Visoke Gore do Zveronjaka (sjeverno od sela Mirca);
- Zetska brigada, od Troljeza do kolskog puta Budva – Kotor;
- Crmničko-primorska brigada, od kolskog puta Budva – Kotor do mora preko Prčije Glave, zatim morskom obalom do rijeke Bojane;
- Odredska rezerva (Riječka brigada), na Lovćenu.

Lovčenski odred je ukupno imao 7.100 vojnika, 11 mitraljeza i 42 artiljerijska oruđa, dok je jačina austrougarskih snaga na lovčenskom frontu bila 19.247 vojnika, 106 mitraljeza i 237 artiljerijskih oruđa.¹⁰⁶

4) Starosrbijanski odred su činile sljedeće trupe:

- Pečka brigada kao posada u Dečanima, Babajloću i Ćafa Morini;
- Gornjovasojevička brigada¹⁰⁷ kao posada u Gašu i Krasnićima;
- Donjovasojevička brigada u reonu Gornjeg Valbona, s jednom četom u Gusinju;
- Tuška posada u reonu Šalje, na liniji Ćafa Bašić–Gornja Šalja–Ćafa Biškasić–Metuz;

.....
¹⁰⁵ Isto, str. 349, 350.

¹⁰⁶ Isto, str. 355.

¹⁰⁷ Mirnodopske brigade Gornjovasojevička i Donjovasojevička su u početku rata podijeljene na dva dijela. Jedan njihov dio (jači) upućen je u sastav Hercegovačkog odreda i Sandžačke vojske, a drugi je ostao u sastavu Starosrbijanskog odreda, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 407.

- Posada Skadra;
- Bojanski odsjek u reonu Bušata i Barbaluša.

Ukupna jačina Starosrbijanskog odreda je bila 6.000 vojnika, 9 mitraljeza i 22 artiljerijska oruđa.¹⁰⁸

U periodu od 5. do 22. oktobra na frontovima crnogorske vojske nije bilo većih borbi. Austrougarska vojska je uglavnom vršila demonstrativne napade na Drini, u reonima Goražda, Međeđe i Foče, kojima je imala namjeru da priveže crnogorske trupe za vrijeme operacija u pravcu Višegrada¹⁰⁹

Nakon što je 62. divizija (11.500 vojnika) u borbi sa jedinicama Užičkog odreda uspjela 22. oktobra da obrazuje mostobran kod Višegrada, počele su ozbiljnije operacije Sandžačke vojske, koja je do kraja 1915. godine bila najaktivniji dio crnogorskih trupa. Po naredjenju crnogorske Vrhovne komande Prva sandžačka divizija (4.200 vojnika) i Kosovski odred¹¹⁰ (3.000 vojnika) su 24. oktobra prešli rijeku Lim i zauzeli položaje između Lima i rijeke Ržav u blizini višegradskog mostobrana, sa ciljem da onemoguće prodor austrougarskih trupa pravcem Višegrad–Priboj–Nova Varoš–Sjenica, kao i da pomognu Užičkom odredu u odbrani pravca Višegrad–Užice. Crnogorske trupe, kojima je komandovao brigadir Luka Gojnić, su bile na položajima Bujak–Vihra–Vranovina–Varda–Bijelo Brdo. Od 25. oktobra do 2. novembra vođene su svakodnevne borbe, nakon kojih je crnogorska

.....

¹⁰⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 407.

¹⁰⁹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – Srpskoj Vrhovnoj komandi, 17, 18, 19. i 20. oktobar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 52, 53, 55, 57.

¹¹⁰ Kosovski odred je formiran 21. oktobra i činile su ga Vasojevička i Sandžačka brigada. Tokom borbi kod Višegrada, Prva sandžačka divizija je bila u sastavu Kosovskog odreda.

vojska očuvala svoje položaje i nije dozvolila proboj neprijatelju prema Priboju i dalje u pravcu Sandžaka, čime je uspješno štitila lijevi bok i pozadinu srpske vojske, koja se postepeno povlačila prema Kosovu. Naročito je žestoka borba vođena od 25. do 29. oktobra na Suhoj Gori, koja je nekoliko puta osvajana i od jedne i od druge strane. Austrougarska vojska je 29. oktobra konačno zauzela Suhu Goru, ali je 9. brigada (5.000 vojnika) 62. divizije 31. oktobra, nastupajući pravcem Suha Gora–Vranovina, doživjela poraz i imala velike gubitke (800 mrtvih i ranjenih, kao i 300 zarobljenih vojnika). Takođe, desno krilo crnogorskih trupa kod Višegrada, koje je zauzimalo položaje na lijevoj obali rijeke Rzav, je uspješnim borbama kod Gornjeg Vardišta, Macuta, Dobruna i Metaljke onemogućavalo 62. diviziju da produži dejstvo preko Šargana za Užice.¹¹¹ Tokom borbi kod višegradskog mostobrana, na ostalom odsjeku Drine, austrougarske trupe su i dalje vršile napade demonstrativnog karaktera (pokušaji prelaska rijeke na više mjesta, kao i svakodnevni artiljerijski napadi). Jači neprijateljski napadi, bez uspjeha, izvršeni su 26. i 27. oktobra kod Goražda i Foče.¹¹²

Pošto se srpska vojska 7. novembra nalazila na desnoj obali Zapadne Morave i na lijevoj obali Južne Morave, a lijevo krilo I srpske armije na položajima koji su zatvarali sjeverni izlaz iz Ibarske klisure, odbrana Sandžaka je imala veliki značaj. Srpska vojska nije bila u mogućnosti da odvoji trupe koje bi zaštitile prodor III austrougarske armije u Sandžak, pa je zbog toga izvršeno pregrupisanje djelova Sandžačke vojske u cilju zaštite pravaca

.....

¹¹¹ *Opercije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 309–321; *Glas Crnogorca*, br. 50, 06. novembar 1915.

¹¹² *Glas Crnogorca*, br. 50, 06. novembar 1915. godine; Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 27. oktobar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 71.

Višegrad–Priboj–Nova Varoš–Sjenica, Užice–Nova Varoš i Ivanjica–Javor–Sjenica. U datoj situaciji, došlo je do pomjeranja fronta Sandžačke vojske od Višegrada do planine Javor, zbog čega je formiran Javorski odred. Raspored Sandžačke vojske 7. novembra je bio sljedeći:

- Drinska odbrana (8 bataljona, 13 mitraljeza i 20 topova) na odsjeku Drine, od Foče do Međeđe;
- Kosovski odred (18 bataljona, 12 mitraljeza i 27 topova) od Višegrada do Priboja, a Kučko-bratonožička brigada Kosovskog odreda je bila na položajima sjeverno od Kokinog broda, na pravcu Užice – Nova Varoš;
- Javorski odred (7 bataljona, 4 mitraljeza i 8 topova) na planini Javor.

Sandžačka vojska je imala 15.500 vojnika, a njen štab je, radi lakšeg upravljanja operacijama, premješten u Prijepolje.¹¹³

U napadu na Sandžak, najjače trupe austrougarske III armije su bile grupisane na pravac Ivanjica–Javor–Sjenica, gdje su se četiri brigade 19. korpusa (21.000 vojnika) borile sa Javorskim odredom (3.500 vojnika). Pored toga, Javorski odred, kojeg su činile Lovćenska i Kolašinska brigada, bio je četiri i po puta slabiji u materijalnom pogledu. Jedinice 62. divizije su imale zadatak da izvrše napad na front Kosovskog odreda i da njegove trupe protjeraju na lijevu obalu rijeke Lim, a na pravcu Užice–Nova Varoš su bile stacionirane trupe generala Rajnela.¹¹⁴

Od 8. do 16. novembra austrougarska vojska je pokušavala da savlada odbrambenu liniju na Javoru i prodre u područje Sjenice, a odatle u pozadinu srpske i crnogorske vojske.

.....
¹¹³ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 322–327.

¹¹⁴ Isto, str. 322, 323.

Već je 8. novembra vođena žestoka borba između djelova Lovćenske brigade i dvije brigade 19. korpusa na Karađorđevom šancu. Zahvaljujući izdržljivosti Čevsko-bjeličkog bataljona, koji je u ovoj borbi imao 1/3 ljudstva izbačenog iz stroja, Karađorđev šanac je tri puta prelazio iz ruke u ruku, a neprijatelj je zaustavljen. Zbog složene situacije na Javor se uputio komadant Sandžačke vojske Janko Vukotić, a Javorskom odreda se 10. novembra priključila Kolašinska brigada, koja je bila jedina rezerva crnogorske vojske. Da bi se osiguralo lijevo krilo Javorskog odreda poslat je 11. novembra jedan bataljon vojske na Čemernicu, (sjeverozapadno od Javora).¹¹⁵

Na pravcu Užice–Nova Varoš, Kučko-bratonožićka brigada je 6. novembra zauzela položaje sjeverno od Kokinog broda, kod Ljubiša. Jedno izviđačko odjeljenje austrougarske vojske je 10. novembra prešlo rijeku Rzav i prošlo u pozadinu brigade. Međutim, brzom intervencijom Bratonožićkog bataljona ovaj odred je neutralisan, i svi njegovi vojnici su nastradali u borbi, dok je Bratonožićki bataljon imao 9 poginulih i ranjenih vojnika. Da bi se ojačao sektor između Kučko-bratonožićke brigade i Javorskog odreda, po naredbi komandanta Javorskog odreda Petra Martinovića, poslat je 11. novembra Bratonožićki bataljon na Mučanj (sjeverno od Čemernice). Narednog dana, Donjokučki bataljon je, kod Trštene stijene (jugoistočno od Ljubiša), sačekao u zasjedi djelove grupe generala Rajnela, i nakon borbe zarobio 200 vojnika i jednog oficira, a bilo je i dosta mrtvih i ranjenih austrougarskih vojnika.¹¹⁶

.....
¹¹⁵ Isto, str. 327, 328.

¹¹⁶ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 10. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 99; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 330, 335.

I 13. novembra moćnije austrougarske trupe su napale crnogorske pložaje kod Ljubiša, ali je njihov napad odbijen.¹¹⁷

Na javorskom frontu, neprijatelj je 13. novembra napao crnogorske položaje na Mučnju i na Karađorđevom šancu i zauzeo ih. Rovački bataljon i dvije čete Lovćenske brigade su žestokim protivnapadom uspjeli da povrate Mučanj, da bi 14. novembra, Pješivački bataljon i dvije čete Lješanskog bataljona, kod karaule Tisovice, porazili djelove brigade Švarc (19. korpus) koje su bile krenule da ugroze lijevo krilo Javorskog odreda. Ovom prilikom je zarobljeno 50 austrougarskih vojnika. Međutim, Javorski odred je bio u teškoj situaciji, jer je austrougarska vojska, koja je bila u velikoj nadmoćnosti, prijetila da preko pravca Velike Livade–Jankov kamen, zaobiđe njegovo desno krilo. Neprijateljska vojska je 15. novembra na više mjesta napala jedinice Javorskog odreda, ali je branilac pružio snažan otpor. Ipak, 16. novembra 3 austrougarske brigade su ugrozile bokove crnogorske vojske i natjerale je na povlačenje sa Javora.¹¹⁸

Na pravcu Višegrad–Priboj, ojačana 62. divizija se borila sa Kosovskim odredom (Prva sandžačka divizija, Vasojevićka i Sandžačka brigada). Kosovski odred, koji je oslabljen slanjem Kučko-bratonožićke brigade, 2. novembra, na pravac Užice–Nova Varoš, postepeno se povlačio na lijeve obale rijeka Lim i Uvac. U borbama 12. i 13. novembra on se povukao na liniju Vihra–Varda–Bijelo Brdo, a 14. novembra na liniju Bijelo Brdo–Rudo, da bi 15. novembra Prva sandžačka divizija kod Rudog prešla na lijevu obalu rijeke Lim. Jedinice 62. divizije su 16.

.....
¹¹⁷ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 14. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 118.

¹¹⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 335–337, 338, 342.

novembra natjerale Sandžačku i Vasojevičku brigadu Kosovskog odreda da pređu na lijevu obalu rijeke Uvac.¹¹⁹

Sandžačka vojska je velikim požrtvovanjem od 8. do 16. novembra zaustavila nadiranje 19. korpusa u pravcu Sandžaka i time značajno doprinijela uspješnom povlačenju srpske vojske ka Kosovu.

Na frontu Hercegovačkog odreda, u periodu od 22. oktobra do 1. novembra 1915. godine, nije bilo značajnijih dešavanja, izuzev sukoba izvidničkih odreda u okolini Grahova i Gacka 26. oktobra.¹²⁰ Sa namjerom da natjeraju crnogorsku Vrhovnu komandu, da dio vojske iz Sandžaka, koji je tih dana imao izuzetan strategijski značaj, prebaci na hercegovački front, austrougarske snage (4.000 vojnika) su 1. novembra, iz reona Avtovca i Bileće, napale na položaje 3. divizije i osvojili graničnu liniju Troglav–Vardar.¹²¹ Posada iz reona Avtovca je napala Nikšićku brigadu (1.000 vojnika) na liniji Pitoma gradina–Troglav i zauzela Hercegovu Gradinu, Troglav, Orlovac i Obješ, dok je posada iz reona Bileće uspjela da u sukobima sa djelovima Vučedolske brigade zauzme Vardar i Tegarinu gredu. Istog dana, neprijatelj je pokušao da prodre u reon Vučjeg dola, ali je zaustavljen od strane 1. bataljona Vučedolske brigade. Vučedolska brigada je snažnim protivnapadom 2. novembra povratila Vardar. U cilju da povrati i Troglav, komandant Hercegovačkog odreda Đuro

.....
¹¹⁹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 10. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 125; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 333, 334.

¹²⁰ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 27. oktobar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 71.

¹²¹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 2. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 83.

Petrović je naredio 2. diviziji da 3. novembra izvrši iz reona Grahova demonstrativan napad na austrougarske položaje, kako bi na ovaj dio fronta privukao što veći broj austrougarskih vojnika. Cilj je bio da se prodre u neprijateljsku pozadinu na liniji Crveno brdo–Češalj–Mičimotika–Lisac. I pored početnog uspjeha crnogorskih trupa, do noći su morali, pod jakim neprijateljskim pritiskom, da se vrate na početne položaje, a Austrougari su tokom dana na frontu 3. divizije ponovo ovladali Vardarom.¹²²

Od 4. novembra težište operacija na Hercegovačkom frontu, na kojem je dejstvovalo 20.000 austrougarskih vojnika, prenijelo se u reon Grahova. Tako je 4. novembra austrougarska vojska jačine 5.000 vojnika i 20 topova napala crnogorske položaje u reonu Grahova. Žestoka borba je produžena 5. novembra, i poslije tri juriša neprijatelj je odbijen, pri čemu su zarobljena 4 oficira i 50 vojnika, a zaplijenjena su 4 brdska topa i 4 mitraljeza. Crnogorska vojska je u borbama od 1. do 5. novembra na Hercegovačkom frontu imala 200 mrtvih i ranjenih vojnika.¹²³ Naročito žestoke borbe vođene su kod Ilijinog brda i Kosmača. I 6. novembra je bio jači napad austrougarskih trupa prema Grahovu, a 8. novembra je na području Vučjeg Dola i Grahova vođena slabija pješadijska borba.¹²⁴

Tokom napada na hercegovački front, iz straha da Austrougari ne ugroze pravac Grahovo–Nikšić–Podgorica, poslata su dva bataljona (Morački i Komansko-zagarački)

.....

¹²² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 350–353.

¹²³ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 05, 06. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 84, 86; Glas Crnogorca br. 50, 06. novembar 1915. godine.

¹²⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 353; Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 07, 09. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 98, 100.

Sandžačke vojske na ovaj front, a pritom se i usporilo sa slanjem rezervi crnogorske vojske iz Pljevalja ka Javoru, koji je bio ugrožen od jedinica 19. austrougarskog korpusa. Da bi se povećao broj vojnika u reonu Grahova, hitno su mobilisani đaci nikšićke gimnazije, kao i učitelji i profesori u Nikšićkoj oblasti.¹²⁵

Na frontovima Starosrbijanskog i Lovćenskog odreda do 16. novembra nije bilo značajnijih dešavanja. Od 27. oktobra do 13. novembra crnogorska vojska zarobila je 16 oficira, 3 činovnika i 737 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjeno je 8 topova, 9 mitraljeza i 700 pušaka.¹²⁶

Sandžačka vojska je, naredbama Crnogorske vrhovne komande od 15. i 20. novembra, preduzela povlačenje sa linije Javor–Kokin Brod–Višegrad–rijeka Drina, prema liniji Čakor–Bjelasica–Mojkovac–rijeka Tara. Povlačenje je vršeno postepeno, sa ciljem da se uz pomoć zaštitnih djelova crnogorskih trupa uspori i oteža napredovanje neprijatelja prema glavnoj liniji odbrane. Komandantu Sandžačke vojske Janku Vukotiću je naredeno da se dio pješadije Drinske odbrane sa artiljerijom i mitraljezima povlači sa Drine ka Šćepan Polju, Metaljci i Pljevljima, zatim da se Prva sandžačka divizija i Kosovski odred povlače sa Lima i postepeno grupišu kod Pljevalja i Prijepolja za odbranu pravca ka Bijelom Polju i Mojkovcu, dok je Kučko-bratonožićka brigada i Javorski odred, od Nove Varoši i sa Javora, trebalo da se povlače prema Sjenici i dalje ka Novom Pazaru. Zaštitni djelovi Drinske odbrane, Prve sandžačke divizije i Kosovskog odreda ostavljeni su na Drini i Limu, sa zadatkom da ometaju prelaz neprijateljske vojske preko ovih rijeka, kao i da upornom borbom usporavaju njen napredak.¹²⁷

.....
¹²⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 354.

¹²⁶ *Glas Crnogorca*, br. 51, 14. novembar 1915. godine.

¹²⁷ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 340, 341.

Srpske trupe su se 15. novembra nalazile u reonu Kosova, s namjerom da izvrše proboj prema Skoplju i pokušaju da se spoje sa savezničkim trupama, koje je trebalo da preduzmu ofanzivu iz pravca Soluna. Tokom proboja, veoma važno je bilo spriječiti nadiranje neprijateljske vojske iz Sandžaka u dolinu rijeke Ibar i dalje na Kosovo. Zbog toga je 17. novembra donešena odluka da se Javorski odred i Kučko-bratonožička brigada, nakon povlačenja linijom Sjenica–Novi Pazar, priključe Prvoj srpskoj armiji i pomognu joj u odbrani Novog Pazara. Oslabljene trupe Sandžačke vojske nijesu bile u mogućnosti da brane pravce Sjenica–Bijelo Polje i Sjenica–Rožaje–Peć, pa je ubrzo na prijedlog komandanta sandžačke vojske Janka Vukotića, Kučko-bratonožička brigada vraćena u sastav Sandžačke vojske. Pošto su ovi pravci bili još više ugroženi povlačenjem lijevog krila srpske vojske (Prva armija) na liniju Kopaonik–Bijelo Brdo–Rogozna, kao i neprijateljskim zauzimanjem Tutina na pravcu Novi Pazar–Rožaje, srpska Vrhovna komanda je naredila komandantu Prve armije da se Javorski odred vrati u sastav Sandžačke vojske, radi uspješne odbrane pravaca koji vode prema Andrijevići.¹²⁸ Tako je raspored Sandžačke vojske 22. novembra bio sljedeći:

- Javorski odred kod Rožaja, štiteći pravac Rožaje–Bera-
ne–Andrijevića;¹²⁹
- Vasojevićka brigada kod sela Đerekare (jugoistočno od
Suvog dola) na pravcu Sjenica–Suvi Do–Rožaje;

.....

¹²⁸ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 20. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 140; Srpska Vrhovna komanda – Živojinu Mišiću, komandantu I srpske armije, 20. novembar, 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 145; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 358, 359.

¹²⁹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 21. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 147;

- Kučko-bratonožićka brigada kod Trešnjevica, na pravcu Sjenica–Bijelo Polje;
- Prva sandžačka divizija u povlačenju od Priboja ka Prijepolju;
- Trupe Drinske odbrane, povukle su se prema Kovaču i okolini Čelebića.¹³⁰

Srpska vojska se nije povezala sa savezničkom, pa je 22. novembra crnogorska Vrhovna komanda obaviještena da je donešena odluka da se izvrši povlačenje srpskih trupa prema Jadranskom moru, i to, glavne snage (I, II, III armija i Odbrana Beograda), da se povlače preko Crne Gore, putem Peć–Andrijevića–Podgorica–Skadar, a pomoćne (trupe Nove oblasti i Timočka vojska) preko Albanije. Na ovaj način, crnogorska vojska od kraja novembra preuzima ulogu strategijske zaštitnice srpske vojske. Sandžačka vojska, pomognuta jedno vrijeme od strane Prve srpske armije, je vodila borbe sa djelovima III austrougarske armije, štiteći pravce, čijim osvajanjem bi Austrougari mogli ugroziti povlačenje srpskoj vojsci. Put Peć–Andrijevića je imao veliki značaj, pa je srpska Vrhovna komanda tražila od crnogorske Vrhovne komande da trupe Sandžačke vojske u koordinaciji sa srpskom vojskom dobro zaštite ovaj pravac.¹³¹

Pred nastavak austrougarske ofanzive, djelovi III austrougarske armije (ukupne jačine 50.000 vojnika) bili su stacionirani u reonu Sjenice (19. austrougarski korpus) i na rijekama Drini i Limu (62. divizija). 62. divizija i odredi kojima je ona komandovala (oko 20.000 vojnika) su imali sljedeći raspored:

.....
¹³⁰ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 363, 364.

¹³¹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 21. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 146; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 367, 402.

- 62. divizija, na Limu od Rudog do Priboja;
- trupe generala Rajnela, na liniji Nova Varoš–Bistrica;
- odred pukovnika Cubera, oko Vardišta i na donjem Limu;
- djelovi trupa Bosne i Hercegovine, koji su sadejstvovali sa 62. divizijom, i to, odred pukovnika Blehingera, od Međeđe i odred pukovnika Vučetića, od Goražda.¹³²

Od austrougarskih trupa, prva u dejstvo je trebalo da krene 62. divizija, sa zadatkom da ovlada reonom Pljevalja, i na taj način obezbijedi desni bok ostalim trupama III austrougarske armije, koje je trebalo da dejstvuju prema Rožajama, Beranama, Peći i Andrijevići, sa ciljem da onemoguće povlačenje srpske vojske. Takođe, zadatak 62. divizije je bio da oslobodi prugu Međeđa–Uvac i put Čajniče–Pljevlja–Prijepolje, čime bi bilo omogućeno lakše snabdijevanje austrougarskih trupa.¹³³

U periodu od 16. do 28. novembra uglavnom su na teritoriji Sandžaka vođene borbe između izvidničkih djelova crnogorske i austrougarske vojske. Od 16. do 19. novembra jedinice 19. austrougarskog korpusa su ovladale reonom Sjenice. Grupa Rajnel i 62. divizija su 19. novembra pokušale da pređu na lijeve obale Lima i Uvca. Pokušaj na Limu je bio bezuspješan, dok su austrougarske trupe, kod mjesta Štrpci, prešle rijeku Uvac. Iz pravca Goražda, grupa generala Blehingera je 19. novembra napala jedinice Drinske odbrane, pa je njen komandant Pavle Vujisić, u skladu sa dobijenim naređenjem, 20. novembra izvršio povlačenje na položaje oko Čelebića.¹³⁴ Neprijateljska vojska je 22. novembra poslije borbe sa zaštitnim jedinicama

.....
¹³² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 364, 365.

¹³³ Isto, str. 364, 365.

¹³⁴ Isto, str. 360, 361.

Kosovskog odreda zauzela Prijepolje.¹³⁵ Istog dana Kučko-bratonožićka brigada je odbila napad austrougarske vojske kod Trešnjevica, na pravcu Sjenica–Bijelo Polje.¹³⁶

Da bi povlačenje srpske vojske kroz Crnu Goru proteklo bezbjedno, kao i da bi se omogućilo formiranje rezervnih trupa u crnogorskoj vojsci, zbog potencijalne opasnosti jačeg neprijateljskog napada na ostalim crnogorskim frontovima, srpska Vrhovna komanda je odlučila da se Prva armija zadrži u reonu Rožaja i zajedno sa Sandžačkom vojskom onemogući Treću austrougarsku armiju da ugrozi pravac kojim su se povlačile srpske trupe. Tako su jedinice Prve srpske armije 28. i 30. novembra smijenile sa fronta Sandžačke vojske Kučko-bratonožićku i Lovčensku brigadu, koje su ušle u sastav opšte rezerve crnogorske Vrhovne komande. Sandžačka vojska, koja je bila u povlačenju, 30. novembra je imala sljedeći raspored:

- Odbrana Tare (Pljevaljska i Sandžačka brigada – 4.000 vojnika, 8 mitraljeza i tri topa) se povlačila prema liniji od Pive do Prošćenja;
- Mojkovački odred (Prva sandžačka divizija – 6.500 vojnika, 8 mitraljeza i 25 topova) se povlačio prema liniji od Polja do Bjelasice;
- Vasojevički odred (Gornjovasojevička i Donjovasojevička brigada¹³⁷) i Drinska divizija II poziva Prve srpske armije, ukupno 4.000 vojnika, su bili na pravcima Sjenica–Bijelo Polje i Sjenica–Rožaje–Berane.

.....

¹³⁵ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 22. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 153.

¹³⁶ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 22. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 153.

¹³⁷ Donjovasojevička brigada je 23. novembra ušla u sastav Vasojevičkog odreda.

Zaštitni djelovi su se nalazili na liniji Suvi Do–Trešnjevica–Brodarevo–Jabuka–Boljanići–Čelebić. Brojno stanje Sandžačke vojske i Drinske divizije II poziva bilo je: 23. 635 vojnika, 32 mitraljeza i 58 topova.¹³⁸

Napad na reon Pljevalja je započet 28. novembra. Grupa generala Rajnela je nastupala iz Prijepolja, 62. divizija iz Priboja, odred pukovnika Cubera od Rudog ka Boljaniću, a odred Blehingera, zajedno sa odredom Vučetića, ka Čajniču.¹³⁹ Reon Pljevalja su branili odredi Sandžačke i Pljevaljske brigade, koji su imali zadatak, da uspire napredovanje neprijatelja prema glavnoj odbrambenoj liniji na rijeci Tari. Grupa Blehingera je sa jednim bataljonom 28. novembra nastupala od Metaljke ka planini Kovač, ali su crnogorske trupe uspjele u protivnapadu da ih protjeraju ka Čajniču. Istog dana, na pravcu Priboj–Pljevlja, poslije uspješne borbe Sandžačke brigade sa djelovima 62. divizije, Boljanićki bataljon je zarobio 35 vojnika kod Babinu.¹⁴⁰ Austrougarske snage su 28. novembra zauzele Foču, a crnogorske trupe su ovog dana, tokom borbi u reonu Pljevalja, zarobile ukupno 50 austrougarskih vojnika.¹⁴¹ U noćnom napadu, koji je izveden 29. novembra, po dvije čete iz Prenčanskog i Bobovskog bataljona ponovo su natjerale trupe generala Blehingera, koje su se pripremale za novi prodor od Metaljke ka Kovaču, da odstupe ka Čajniču.¹⁴² Narednog dana, 62. divizija je nastupala prema

.....

¹³⁸ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 20. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 155; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 376.

¹³⁹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 365.

¹⁴⁰ Isto, str. 372.

¹⁴¹ *Glas Crnogoraca*, br. 54, 29. novembar 1915.

¹⁴² Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 29. novembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 159; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 372.

Boljanićima i Pljevljima. Komandant Odbrane Tare, Pavle Vujisić, je naredio komandantu Sandžačke brigade, Blažu Vrbici, da sa svojim jedinicama izvrši protivnapad na lijevo krilo 62. divizije kod mjesta Babine. Nakon jakih borbi kod Babina, Krnjače i Han Grnice, austrougarske jedinice su potisnute prema Vrbovu. Međutim, zbog velike nadmoćnosti snaga 62. divizije, a naročito zbog toga što je veliki broj vojnika grupe Rajnel prešao Lim kod Prijepolja, zbog čega je mogla biti ugrožena pozadina trupa sjeverno od Pljevalja, naređeno je njihovo povlačenje na lijeve obale rijeka Čehotine i Suve Dubočice, dok su Pljevlja napuštena.¹⁴³ Ovog dana je zarobljeno 30 austrougarskih vojnika.¹⁴⁴ Nakon povlačenja zaštitničkih jedinica Pljevaljske brigade na lijevu obalu Čehotine, 62. divizija je 2. novembra ušla u Pljevlja i odmah započela borbu za obrazovanje mostobrana na lijevoj obali Čehotine. Iako su tokom 2. decembra odbijeni svi neprijateljski napadi, 62. divizija je, zajedno sa djelovima grupe Rajnel, uspjela da obrazuje, 3. decembra, mostobran između Čehotine i desne obale rijeke Vezičnice.¹⁴⁵ Sandžačka brigada se, pod napadom 62. divizije i grupe Rajnel, do 3. decembra povukla na liniju Mataruge–Kneževići. Na taj način 62. divizija je ovladala putem Prijepolje–Pljevlja–Čajniče.¹⁴⁶

Na ostalim frontovima Sandžačke vojske od 28. novembra do 4. decembra, izuzev manjih sukoba izvidničkih odreda, nije bilo značajnijih dešavanja.

.....

¹⁴³ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 1. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 158; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 373, 374.

¹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, br. 55, 04. decembar 1915.

¹⁴⁵ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 3. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 164; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 376, 377.

¹⁴⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 377.

Nakon što je odbacila srpske trupe iz reona Kosova i obezbijedila saobraćaj sa Turskom, njemačka XI armija je prekinula ofanzivu protiv srpske vojske, pa je tako Austrougarska sama morala da nastavi rat protiv Srbije i Crne Gore. Zbog nemogućnosti adekvatnog snabdijevanja trupa u Metohiji i Sandžaku, austrougarska Vrhovna komanda je donijela odluku da najkasnije od 1. do 10. januara izvrši opšti napad na Crnu Goru, pri čemu je glavni udar trebalo izvesti iz reona Boke Kotorske u pravcu Lovćena. Zbog toga su 19. korpus, kao i dio trupa 62. divizije, krajem novembra i početkom decembra pokrenuli svoje izmještanje iz Sandžaka u Boku Kotorsku.¹⁴⁷ Iako oslabljena, austrougarska vojska je i dalje bila brojno i materijalno nadmoćnija od Sandžačke vojske i Prve srpske armije. Njen zadatak je bio da, do početka opšteg napada na Crnu Goru, konstantno vrši operacije, čime bi bilo onemogućeno slanje vojnika na Lovćen.¹⁴⁸

Od 4. do 24. decembra austrougarska vojska je intenzivno operisala u pravcu rijeke Tare i Mojkovca. Glavni zadatak Sandžačke vojske je bio, da obezbijedi pravce Peć–Andrijevića i Mojkovac–Kolašin–Mateševo. Na području između Lima i Tare, 62. divizija je 4. decembra nastavila ofanzivu protiv jedinica Sandžačke vojske, sa ciljem da ih protjera na lijevu obalu Tare. Ovog dana su austrougarske trupe energično napadale pravcem Pljevlja–Kraljeva gora–Lever Tara i kod sela Kruševa su vodile žestoku borbu sa Jezersko–šaranskim bataljonom Pljevaljske brigade. I pored tri neprijateljska juriša, crnogorske trupe su zaustavile jedinice 62. divizije. Međutim, neprijateljska vojska je natjerala Sandžačku brigadu da se sa linije Mataruge–Kneževići prebaci na lijevu obalu rijeke Čehotine, na području između Korjena i Šumana, a takođe je primorala crnogorske trupe sa lijeve obale Čehotine, zapadno od .....

¹⁴⁷ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 382, 383.

¹⁴⁸ Isto, str. 384.

Pljevalja, da se povuku na liniju Trnovice–Meljak–Vitnje. Na pravcima Jabuka–Kamena gora i Prijepolje–Kamena gora austrougarske trupe su čitav dan bezuspješno vršile napade na jedinice Prve sandžачke divizije.¹⁴⁹

Pošto je 62. divizija vršila jak pritisak na jedinice Pljevaljske i Sandžачke brigade na lijevoj obali Ćehotine, Bjelopoljska brigada Prve sandžачke divizije je, da bi usporila neprijateljsku ofanzivu, napala austrougarske trupe 5. decembra na pravcu Mataruge–Ivovik planina i odbacila ih do Crnog Vrha, zauzevši položaj Obarde–Ivovik, koji austrougarske jedinice nijesu uspjele da povrate u napadu 6. decembra, da bi 8. decembra, na pravcu Pljevlja–Mataruge, odbacile Brzavski bataljon Bjelopoljske brigade na položaj Karičko brdo–Gornji Krš. Istog dana, kod mjesta Dubočice zarobljeno je 10 austrougarskih vojnika i zaplijenjeno 30 pušaka. Jedinice 62. divizije, krećući se u dvije kolone od Ili-na brda i Suve Dubočice u pravcu Zekavice, opkolile su 9. decembra Kamenogorski i Boljanički bataljon Sandžачke brigade, koji su se povlačili sa Korjena prema mjestu Mijakovići. Tokom probijanja obruča, gdje je zarobljenim jedinicama pomogao Pljevaljski bataljon, napadom na austrougarke trupe od sela Mijakovića, Kamenogorski bataljon je imao 50 poginulih i 70 ranjenih vojnika, dok je Boljanički bataljon imao nešto manje gubitaka.¹⁵⁰

Austrougarska vojska je 13. i 14. decembra nastavila ofanzivu, i nakon napada u nekoliko pravaca (Pljevlja–Kraljeva

.....

¹⁴⁹ Petar Pešić, načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande – srpskoj Vrhovnoj komandi, 5. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 167; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 387.

¹⁵⁰ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 195; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 387–389.

gora–Lever Tara, Otilovići–Korjeni–Mijakovići i rijeka Vezičnica–selo Potpeće–Zelena Borje) Sandžačka i Pljevaljska brigada su, i pored jakog otpora, naročito kod sela Kruševa, 14. decembra počele povlačenje na lijevu obalu Tare, ostavljajući slabije zaštitne djelove na desnoj obali ove rijeke. Djelovi 62. i 53. divizije su 14. i 15. decembra napali Prvu Sandžačku diviziju, i to, lijevo krilo 62. divizije Bjelopoljsku brigadu pravcem Mataruge–Grab, dok su djelovi 53. divizije, iz pravca Brodareva izvršili napad na izviđački odred Popovića. Austrougarske jedinice su potiskivale crnogorsku vojsku, osvojile 15. decembra Gradinu i Goricu i spustile se u Pavino polje, čime su razdvojile Bjelopoljsku brigadu od izviđačkog odreda Popovića, pa se zbog toga brigada povukla na Stožer, a izviđački odred kod Šahovića. U skladu sa opštom situacijom na teritoriji između Lima i Tare, crnogorska Vrhovna komanda je naredila povlačenje Prve sandžačke divizije na lijevu obalu Tare, s tim da se osigura pravac Mojkovac–Kolašin–Mateševo, kao i da se zaštitni djelovi ostave sjeverno od Mojkovca, na položajima desnom obalom Lepešnice do ušća Lepešnice u Ljuboviđu, a odatle desnom obalom Ljuboviđe do njenog ušća u Lim.¹⁵¹

Istočno od rijeke Lim, djelovi Sandžačke vojske su, zajedno sa Prvom srpskom armijom, od 4. do 17. decembra, vodili svakodnevne borbe sa 8. korpusom, u cilju da zaustave prodor neprijatelja u pravcu Andrijevice, preko koje su se, ovih dana, povlačile srpske trupe. Međutim, jedinice 8. korpusa nijesu vršile energične napade, što je braniocima olakšalo posao u izvršenju njihovog zadatka.

.....

¹⁵¹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 14. i 15. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 200, 202; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 389, 390.

Da bi se osiguralo povlačenje srpske vojske na pravcu Peć–Andrijeвица, iz sastava Vasojevićkog odreda, formiran je Čakorski odred, koji je 6. decembra upućen u Rugovsku klisuru. Nakon što se najveći dio srpskih trupa (I i II armija i Odbrana Beograda) uspješno povukao i 12. decembra bio na maršu prema Podgorici, Prva srpska armija se, iz reona Rožaja i Suvog Dola, povukla u reon Andrijevice, pa su jedinice Vasojevićkog odreda preuzele u zaštitu pravce Sjenica–Berane i Rožaje–Berane.¹⁵²

Čakorski odred je od 8. do 17. decembra, u borbama u Rugovskoj klisuri i na Mokroj planini, spriječio prodor austrougarske vojske prema Andrijevici, dok je 13. i 14. decembra vođene žestoke borbe na pravcu Rožaje–Berane, nakon kojih je 59. divizija 8. korpusa zauzela Turjak.¹⁵³ Na pravcu Sjenica–Bijelo Polje, Kolašinska brigada¹⁵⁴ je, nakon borbi sa austrougarskom vojskom od 6. do 8. decembra, bila prinuđena da se povuče sa linije Trešnjevica–Višnjevo prema selu Bare, da bi neprijateljska vojska do 13. decembra napredovala do sela Pećarska (sjeverno od rijeke Bistrice).¹⁵⁵ Zbog situacije zapadno od Lima, Kolašinska brigada je 15. decembra dobila naredenje da se povlači prema Mojkovcu, gdje je trebala da uđe u sastav Prve sandžačke divizije.¹⁵⁶

Pošto je stigla na desnu obalu rijeke Tare, kao i na lijevu obalu rijeke Lepešnice, 62. divizija je od 17. do 23.

.....
¹⁵² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 391–393.

¹⁵³ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 393–395.

¹⁵⁴ Nakon što je rasformiran Javorski odred, a Kučko-bratonžička brigada ušla u sastav opšte rezerve crnogorske Vrhovne komande, Kolašinska brigada je početkom decembra dobila zadatak da uspori napredovanje Austrougarske vojske na pravcu Sjenica–Bijelo Polje.

¹⁵⁵ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 07, 09, 14. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 182, 195, 200.

¹⁵⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 395.

decembra pokušavala, da preko Mojkovca prodre prema Mateševu. U ovom periodu, Prva srpska armija se i dalje nalazila u reonu Andrijevice i Berana, pa je crnogorska Vrhovna komanda 17. decembra naredila komandantu Sandžačke vojske, Janku Vukotiću, „da se položaji na Tari imaju braniti najodsudnije do poslednjeg čovjeka“. Austrougarska vojska je istog dana prešla rijeku Lepešnicu, ali je prilikom napada na Uloševinu dočekan od strane Kolašinske brigade. Izviđačka četa ove brigade je uspjela da se provuče u pozadinu neprijateljske vojske, koja je tako napadnuta, frontalno i sa boka, zbog čega je morala da se ponovo povuče na lijevu obalu Lepešnice, pri čemu je zarobljeno 100 njenih vojnika. Narednog dana, crnogorska vojska je, nakon novog napada, potisnuta na glavne položaje (Pržište–Brskovo–Medeno Guvno), da bi u toku noći 22/23. decembra, 205. landšturmarska brigada sa oko 5.000 vojnika izvršila jak napad na položaje Kolašinske brigade (2.000 vojnika) kod Mojkovca. Do jutra, četiri puta je odbijen neprijateljski nalet kod Medenog Guvna, a Kolašinska brigada je u popodnevnom časovima izvršila protivnapad u pravcu Razvršja i Bojine Njive, natjeravši na povlačenje neprijateljsku vojsku, koja je na bojištu ostavila 500 poginulih vojnika. U međuvremenu, Prva srpska armija je 22. decembra krenula u povlačenje prema Podgorici.

Na frontu Čakor–Turjak–Bijelo Polje, Čakorski i Vasojevički odred su, takođe, vodili uspješne borbe sa jedinicom 8. korpusa, a Gornjovasojevička brigada je 17. decembra povratila Turjak.¹⁵⁷

Od 23. decembra 1915. godine do početka opšteg napada na Crnu Goru vođene su svakodnevne artiljerijske i

.....
¹⁵⁷ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 18, 19, 23 decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 205, 206, 213; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 396–401.

pješadijske borbe na frontu Sandžacke vojske. Crnogorska vojska je 25. decembra, na pravcu Berane–Suvi Do, zauzela sela Godušu i Godijevo i odbacila austrougarske trupe prema Koritima.¹⁵⁸ Austrougarska vojska je 27. decembra izvršila jače napade na frontu Sandžacke vojske (prema Lever Tari, Slijepač mostu i Beranama), pri čemu su austrougarske trupe imale velike gubitke, a kod Slijepač mosta je zarobljeno 30 njihovih vojnika.¹⁵⁹ Vasojevički odred je 30. decembra zauzeo Vlah i protjerao neprijateljsku vojsku prema Rožajama.¹⁶⁰ Na Mojkovačkom frontu je 2. januara 1916. godine vođena cjelodnevna borba, tokom koje su odbijeni svi neprijateljski napadi.¹⁶¹

Sandžacka vojska je u decembra ispunila svoj zadatak, jer je upornom borbom svojih zaštitničkih odjeljenja usporavala napredak austrougarskih trupa ka glavnoj linji odbrane Čakor–Mojkovac–rijeka Tara, da bi požrtvovanim zalaganjem kod Mojkovca, u periodu od 17. do 23. decembra, bio onemogućen pokušaj neprijatelja da prodre prema Mateševu. Na taj način je u decembarskim borbama osujećena namjera austrougarske vojske da ugrozi povlačenje srpskih trupa prema Jadranskom moru.

.....

¹⁵⁸ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 26. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 216.

¹⁵⁹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar) 28. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 218.

¹⁶⁰ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar) 31. decembar 1915. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 222.

¹⁶¹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije (Skadar), 03. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 224.

Jedinice Starosrbijanskog odreda su u toku decembra 1915. godine vodile borbe protiv Albanaca, koji su napadali i pljačkali srpsku vojsku, pa je iz tog razloga, krajem novembra upućena Kučko-bratonožićka brigada da umiri pobunjena plemena iz sjeverne Albanije, koja su ugrožavala bezbjednost na putu Podgorica–Skadar. Nakon uspješno odrađenog zadatka, Kučko-bratonožićka brigada je vraćena u sastav opšte crnogorske rezerve. U cilju bezbjednog povlačenja srpske vojske preduzete su mjere da se osiguraju pravci Peć–Plav i Dečane–Plav, pa su 4. decembra formirane Crnogorske metohijske trupe u jačini 4.000 vojnika. Konstantnim borbama sa 9. brigadom i Albancima, ovaj vojni odred je dosta pomogao srpskoj vojsci i izbjeglicama, prilikom njihovog povlačenja prema Jadranskom moru.¹⁶²

Početak januara 1916. godine na Balkanu je bila izuzetno nepovoljna situacija za sile Antante i njene saveznice, Crnu Goru i Srbiju. Engleske i francuske divizije su se nalazile u Solunu, iscrpljena srpska vojska je, nakon povlačenja, bila u reonima Skadra i Drača, dok su italijanske trupe u reonima Valone i Drača bile neaktivne u ukazivanju pomoći srpskoj i crnogorskoj vojsci. U takvoj situaciji, jedino racionalno rješenje za crnogorsku vojsku je bilo njeno postepeno povlačenje prema Skadru i dalje, ka albanskoj obali. Međutim, crnogorska Vrhovna komanda je svojim naredbama zahtijevala da crnogorske trupe pruže jak otpor neprijatelju na graničnim frontovima, što je, ako uzmemo u obzir odnos austrougarskih i crnogorskih snaga, vodilo ka sigurnom slomu crnogorske vojske.¹⁶³

Poslije odluke načelnika austrougarske Vrhovne komande Konrada fon Hencendorfa, da težište napada na Crnu

.....
¹⁶² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 406–409.

¹⁶³ Isto, str. 421, 422.

Goru i sjevernu Albaniju, iz Sandžaka i Metohije, prenese u Boku Kotorsku, počela je koncentracija austrougarskih trupa (19. korpus) prema Lovćenskom i Hercegovačkom frontu. U cilju da porazi crnogorsku vojsku, komandantu Treće armije, generalu Kevešu, je naređeno da izvrši koncentričan napad na Crnu Goru, nakon čega je on obrazovao tri komandne grupe, od kojih je glavna bila prva grupa, koja je svojim jačim snagama iz Boke Kotorske i Krivošija trebala da osvoji Lovćen i prodre do linije Virpazar–Podgorica, dok bi joj lijevi bok štitile pomoćne trupe iz Trebinja, koje su imale zadatak da napreduju pravcem Trebinje–Nikšić–Podgorica. Druga i treća komandna grupa (62. divizija i 8. korpus) su, iz oblasti Sandžaka i Metohije, trebale da najjači udar koncentrišu prema Mojkovcu i Beranama, i nakon njihovog osvajanja, napreduju ka Podgorici, kao i da sa linije Prizren–Đakovica djeluju put Skadra. Ukupna jačina Treće armije je bila preko 150.000 vojnika i oko 950 artiljerijskih oruđa. Kao datum za opšti napad na Crnu Goru, prvo je određen 20. decembar, ali je zbog preopterećenosti željeznice, početak ofanzive pomjeren za period od 1. do 10. januara.¹⁶⁴

Ukupna jačina crnogorske vojske je bila 43.000 vojnika, 61 mitraljez i 141 artiljerijsko oruđe, što znači da je Crna Gora imala gotovo četiri puta manje vojnika, kao i šestostruko inferiorniju artiljeriju u odnosu na neprijatelja. Pored toga, crnogorske trupe su oskudijevale u municiji, odjeći i hrani.

Iako je imala podatke o grupisanju austrougarskih trupa u reonu Boke Kotorske i znala tačan datum napada na Lovćen, crnogorska Vrhovna komanda je na jugozapadni front rasporedila najmanji broj vojnika, u odnosu na hercegovački i front Sandžačke vojske. Odnos snaga u pješadiji je bio 6:1 u korist napadača, dok je dominacija

.....
¹⁶⁴ Isto, str. 418–420; Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Podgorica 1997, str. 152.

u artiljeriji bila još izraženija, jer su austrougarske snage imale dvanaest puta više artiljerijskih oruđa.¹⁶⁵

Dva dana prije nego što je austrougarska vojska napala crnogorske trupe na Lovcenu, djelovi Treće armije su počeli sa napadom na front Sandžačke vojske. Na taj način, komanda Treće armije je težila da onemogući slanje jedinica sa ovog fronta na pravac glavnog udara. Težište napada je bilo usmjereno prema reonima Berana i Mojkovca, preko kojih se najlakše mogao ostvariti prodor ka unutrašnjosti Crne Gore.

Sandžačka vojska je na frontu širine 140 kilometara, koji se prostirao od Čakora do Šćepan Polja, imala oko 16.000 hiljada vojnika. Njen raspored je bio sljedeći:

- Čakorski odred (700 vojnika) se nalazio na Čakoru i imao je zadatak da zaustavi prodor austrougarskih trupa iz Rugovske klisure, na pravcu Peć–Andrijevića;
- Vasojevički odred (2.600 vojnika) je štitiio prolaze prema Beranama. Gornjovasojevička brigada je bila na Turjaku, na pravcu Rožaje–Berane, a Donjovasojevička brigada je bila na položajima sjeverno od rijeke Lješnice, sa zadatkom da štiti pravac Suvi Do–Berane.
- Prva sandžačka divizija (Kolašinska i Bjelopoljska brigada, Izviđački odred Popović i Drobnjačko-uskočki bataljon) je štitiila pravac od Mojkovca prema Kolašinu, i zauzimala je položaje na desnoj obali rijeke Ljuboviđe, od njenog ušća u Lim do Slijepač mosta, zatim na Medenom Guvnu, Razvršju, lijevoj obali potoka Rudnica (jugozapadno od Razvršja) i na lijevoj obali Tare, od Gornjih Polja do sela Dobrilovina. Na ovim položajima je bilo raspoređeno 6.500 vojnika, 8 mitraljeza i 25 topova.
- Odbrana Tare (Pljevaljska i Sandžačka brigada) je zauzimala položaje na lijevoj obali rijeke Tare, od sela

.....
¹⁶⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 429–433.

Dobrilovina do Huma, i imala je 4.000 vojnika, 11 mitraljeza i 8 topova.¹⁶⁶

Od austrougarskih trupa, na frontu Sandžacke vojske su početkom 1916. godine, iz sastava Treće armije, djelovale 62. divizija i djelovi 8. austrougarskog korpusa, ukupne jačine 30.000 vojnika i 155 artiljerijskih oruđa. Jedinice 62. divizije su bile raspoređene duž desne obale rijeke Tare i na položajima prema Mojkovcu, dok su trupe 8. korpusa djelovale prema Beranama (pravcima Rožaje–Berane i Gradina–Berane) i Čakoru (dolinom rijeke Pečke Bistrice ka Mokroj planini).¹⁶⁷

Napad na crnogorske trupe u reonu Berana je počeo 5. januara 1916. godine. Jedinice 8. korpusa (59. divizija i jedna brigada 53. divizije) su tokom čitavog dana žestoko napadale crnogorsku vojsku na liniji Turjak–Vlah–selo Goduša–selo Godijevo, ali su crnogorske trupe očuvale svoje položaje.¹⁶⁸ Narednog dana je 20 bataljona 59. divizije produžilo napad na trupe Vasojevićkog odreda sjeverno od rijeke Lješnice i na Turjaku. U borbi, koja je trajala cijeli dan, i u kojoj je bio veliki broj ljudskih žrtava i na jednoj i na drugoj strani, neprijateljske snage su uspjele da ovladaju Vlahom i lijevim odsjekom Turjaka, kao i da zauzmu sela Godijevo i Godušu.¹⁶⁹ Austrougarska vojska, koja je bila brojno i materijalno nadmoćnija, je 7.

.....

¹⁶⁶ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 437.

¹⁶⁷ Isto, str. 435, 436; Novica Rakočević, *pom. djelo*, str. 154.

¹⁶⁸ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 06. januar 1916. godine, BII-CG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 206; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 438, 439; Novica Rakočević, *pom. djelo*, str. 154.

¹⁶⁹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 07. januar 1916. godine, BII-CG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 207; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 439.

januara napadala istim intenzitetom i uspjela da zauzme Turjak, kao i da natjera jedinice Donjovasojevićke brigade da se povuku na lijevu obalu rijeke Lješnice.¹⁷⁰ Vasojevićki odred je 8. januara vodio energične borbe, u cilju sprečavanja prodora neprijatelja ka Beranama. Ljevorječki bataljon Gornjovasojevićke brigade je u protivnapadu ponovo zauzeo Turjak, ali su ga, nakon dolaska pojačanja, jedinice 59. divizije povratile. Crnogorska vojska je i 9. januara uspjela da zaustavi ulazak neprijateljske vojske u Berane, da bi Austrougari narednog dana, nakon uporne odbrane i uličnih borbi, zauzeli ovaj grad.¹⁷¹ U Rugovskoj klisuri su, kod mjesta Kućišta, u periodu od 6. do 10. januara, vođene svakodnevne borbe između Čakorskog odreda i 9. brdske brigade 59. divizije, u kojima je, i pored energičnih napada, onemogućen prolazak neprijateljskoj vojsci prema Andrijevići.¹⁷²

Jedinice 62. divizije (205. landšturmiska brigada pod komandom generala Rajnela) i brigada Švarc iz 53. divizije su 6. januara počele sa napadom na mojškovačke položaje. Neprijatelj je sa vojskom jačine 14.000 vojnika napao na dio položaja Prve sandžačke divizije, koji je branilo 4.000 vojnika. Austrougarska vojska je imala cilj da djeluje pravcem Bojina Njiva–Razvršje i da osvajanjem Razvršja dovede u tešku situaciju odbranu na mojškovačkom frontu. Na pravcu djelovanja austrougarskih trupa nalazila se Kolašinska brigada. Čitav dan su vođene intenzivne .....

¹⁷⁰ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 08. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 208; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 439.

¹⁷¹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 439.

¹⁷² Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 07, 08, 09. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 207, 208, 211; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 440.

borbe na Razvršju, ali austrougarska vojska nije uspjela da ga osvoji, već je ovladala Bojinom Njivom i Uloševinom, odakle je narednog dana trebalo da nastavi napad.¹⁷³

Međutim, komandant Sandžačke vojske Janko Vukotić je, u cilju onemogućavanja neprijateljskog prodora iz Mojkovca ka Kolašinu, naredio komandantu Prve sandžačke divizije Petru Martinoviću da 7. januara izvrši protivudar u pravcu Bojine Njive i protjera austrougarsku vojsku preko rijeke Lepešnice. U napadu, koji je počeo u zoru 7. januara Kolašinska brigada je napala frontalno austrougarsku vojsku na Bojinoj Njivi, dok su Uskočki bataljon (rezerva Prve sandžačke divizije) i 1. i 3. regrutski bataljon napali neprijatelja sa lijevog i desnog boka, čime su značajno pojačali dejstvo Kolašinske brigade. Uskočki bataljon je, iz pravca sela Rakite, uspio da se desnom obalom rijeke Lepešnice neprimijećen približi lijevom boku austrougarske vojske, nakon čega je počeo borbu sa jedinicama brigade Švarc, koja je, na taj način, bila prinuđena da dio svojih trupa izdvoji sa pravca glavnog udara Kolašinske brigade. Takođe, 1. i 3. regrutski bataljon su napali neprijatelja na desnom boku, a tokom dana, kao pojačanje im je stigao Drobnjački bataljon iz rezerve Prve sandžačke divizije, koji je nakon nekoliko napada na robove austrougarske vojske zauzeo Bojinu Njivu. Kolašinska brigada, koja je izvršila protivnapad pravcem Razvršje–Bojina Njiva–Lepenac, je tokom čitavog dana vodila intenzivne borbe sa austrougarskim trupama. Oko 15 časova, 205. landšturmiska brigada je uvela u borbu svoju posljednju rezervu, ali, usljed jakog otpora Drobnjačkog bataljona i djelova Kolašinske brigade, ipak nije osvojila

.....
¹⁷³ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 07. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 207; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 442, 443.

Razvršje, čime je crnogorska vojska, uspješnim protivnapadom postigla svoj cilj. Tokom Mojškovačke bitke gubici su bili veliki i na jednoj i na drugoj strani. Kolašinska brigada je imala 400 mrtvih i ranjenih vojnika, Uskočki bataljon 1/3 ljudstva izbačenog iz stroja, dok su gubici 1. i 3. regrutskog bataljona, kao i Drobnjačkog bataljona, bili veliki. Austrougarska vojska je imala preko 700 mrtvih i ranjenih vojnika, što je uz iscrpljenost i zimske uslove, onemogućilo nastavak napada istog intenziteta, pa je u borbama 8, 9. i 10. januara crnogorska vojska uspješno odbijala austrougarske nalete u pravcu Mojkovca.¹⁷⁴

Pobjedom kod Mojkovca, kao i čvrstim držanjem Čakorskog odreda na pravcu Peć–Andrijevića, spriječene su austrougarske trupe, da preko Mojkovca i Andrijevice prodru u unutrašnjost Crne Gore. Sa druge strane, pošto crnogorska vlast i crnogorska Vrhovna komanda nijesu izdavale naredbu za postepeno povlačenje crnogorske vojske prema Skadru, kao i činjenice da su se jake austrougarske snage pripremale za napad na Lovćen i prodor prema Podgorici i Skadru, pobjeda u mojškovačkoj bici, u suštini, nije poboljšala položaj crnogorske vojske.¹⁷⁵

Glavnina austrougarskih snaga se do početka opšteg napada na Crnu Goru, koncentrisala u reon Krivošija, Boke Kotorske i Grblja. Od Dragalja do zaliva Traste bile su raspoređene jedinice 19. korpusa Treće austrougarske armije, koje su ukupno imale 37.600 pušaka, 99 mitraljeza i 373 artiljerijska oruđa. Takođe, u Boki Kotorskoj se nalazila austrougarska ratna flota, koja je .....

¹⁷⁴ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 08, 10. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 208, 211; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 445–447, 451, 452.

¹⁷⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 452–455.

između ostalog, raspolagala i sa 58 dalekometnih mornaričkih topova, što je omogućilo veliku pomoć jedinicama 19. korpusa u borbi sa crnogorskim trupama.¹⁷⁶

Osvajanje planinskog masiva Lovćena je imalo veliki značaj za austrougarsku Vrhovnu komandu, jer je Lovćen predstavljao značajan oslonac za dalje operacije austrougarskih trupa u Crnoj Gori i Albaniji, u kojoj se, u njenim primorskim blastima oko Skadra i Drača, nalazila srpska vojska. Od dva glavna pravca, koji iz Boke Kotorske vode preko Lovćena na Cetinje (Boka Kotorska–Krstac–Njeguši i Boka Kotorska–Kuk), komanda 19. korpusa je odlučila da glavni napad usmjeri prema Kuku, čime bi se sa lijeve strane obuhvatile crnogorske trupe na Krscu, dok bi napadom iz pravca Vališta, Krstac bio obuhvaćen i sa desne strane, nakon čega bi bila onemogućena njegova odbrana. Da bi ostvarila ovaj cilj, kojim bi bilo olakšano dalje osvajanje Lovćena i prodor prema Cetinju, Podgorici, kao i primorskim putem prema Skadru, jedinice 19. korpusa su imale pred početak napada sljedeći raspored:

- grupa generala Sorsića (brigade Šis i Štrajt) u reonu Grblja, od zaliva Traste do sela Sutvara, imala je zadatak da crnogorsku vojsku iz reona Grblja odbaci na liniju Budva–Majstori;
- glavni dio snaga 19. korpusa je bio na prostoru od sela Sutvara do Kotora. Tu se nalazila 47. divizija, koja je sa svojim glavnim snagama (14. brdska brigada, Grupa Terk) imala zadatak da izbije na liniju Treštenik–Mali Božur–Golo Brdo–Bukovica–Tatinac, dok je slabija grupa Lotšpajh trebalo da obezbijedi lijevo krilo glavnim snagama osvajanjem sjeverne padine Tatinca, Veljeg vrha i Gomilica;

.....
¹⁷⁶ Isto, str. 472–474.

– grupa Cuber se nalazila u reonu Dragalja, za zadatkom da ovlada putem od Dragalja preko Nanove i tako onemogućiti dejstvo crnogorskih trupa iz pravca Grahova.¹⁷⁷

Crnogorska Vrhovna komanda je 5. januara donijela odluku da Lovćen brane dva odreda: Kotorski i Lovćenski. Kotorski odred, čiji je komandant bio Mitar Martinović, je bio na odsjeku od Grahovske ploče do Zveronjaka i činila ga je Katunska brigada, jačine 1.770 vojnika, a ubrzo su, naredbom crnogorske Vrhovne komande od 5. januara, iz opšte crnogorske rezerve, poslate Lovćenska i Ostroška brigada na front Kotorskog odreda, s tim, što je dio rezerve stigao tek poslije pada Krsca. Kotorski odred je bio na pravcima udara lijevog krila 47. divizije (grupa Lotšpajh) i grupe Cuber.¹⁷⁸

Lovćenski odred (5.600 vojnika), kojim je komandovao knez Petar Petrović, su činile Riječka, Zetska, Crmničko-primorska brigada i manja odjeljenja za osmatranje morske obale. Riječka brigada se nalazila, na pravcu glavnog udara austrougarskih trupa, u reonu Kuka, dok se položaj Zetske brigade spuštao sa Lovćena (Kriminalj), preko Nalježića, Šišića i Prijerada, ka kolskom putu Budva–Kotor. Na položaje Zetske brigade dejstvovala su 47. divizija (desno krilo) i Grupa Sorsić (lijevo krilo). Crmničko-primorska brigada je bila u reonu Grblja, od kolskog puta Budva–Kotor do Prčije Glave (jugoistočno od zaliva Traste), a na njen front djelovalo je desno krilo grupe Sorsić. Ukupan broj vojnika u odjeljenjima, koja su štitila crnogorsku obalu od mogućeg austrougarskog iskrcavanja, bio je 800.¹⁷⁹

Lovćenski i Kotorski odred su imali 8.000 vojnika, a raspolagali su sa 42 artiljerijska oruđa, koja su uglavnom

.....
¹⁷⁷ Isto, str. 469–473.

¹⁷⁸ Isto, str. 475, 476.

¹⁷⁹ Isto, str. 476, 477.

bila postavljena na Krscu i Kuku. Austrougarski 19. korpus je pored višestruke nadmoćnosti u broju vojnika, imao kvalitativnu i brojčanu superiornost u pogledu artiljerijskog naoružanja.¹⁸⁰

Napad na Lovćen je počeo 7. januara i tokom čitavog dana vršeni su artiljerijski napadi na položaje crnogorske vojske, a naročito u reonima Krscu i Kuka. U toku borbi za osvajanje Lovćena neprijateljska vojska je bila izuzetno moćna u pogledu artiljerijskog dejstva, doprinoseći tako, uspješnom nastupanju austrougarske pješadije. Usljed jakih artiljerijskih napada sa kotorskih forova i ratnih brodova, artiljerija i mitraljezi Lovćenskog odreda, već su 8. januara bili najvećim dijelom onesposobljeni, a ništa bolja situacija nije bila ni kod Kotorskog odreda. Austrougarske trupe su, poslije jakog otpora Riječke i dijelova Zetske brigade, uspjele da osvoje 8. januara, Krimalj i Troljezu, čime su ovladale zemljištem do posljednje serpentine u pravcu Kuka i Solara, što im je omogućilo da već narednog dana zauzmu ove značajne tačke u odbrani Lovćena. Istovremeno su se Crmničko-primorska brigada, koja je bila izložena jakom dejstvu krstarice *Aspern*, i lijevo krilo Zetske brigade, iz reona Grblja, povlačile prema Vjetrenom Mlinu, Poborima i Brajićima, sa zadatkom da čuvaju prolaz prema Cetinju, pravcima Majstori–Bjeloši–Cetinje i Brajići–Obzovica–Cetinje. Tako su, nakon svega dva dana borbi, jedinice Lovćenskog odreda bile pomjerene na novu liniju odbrane Lovćena (Štirovnik–Treštanik–Brajići). Zbog teške situacije na frontu Lovćenskog odreda, kralj Nikola je 8. januara naredio da se na Lovćen, iz Podgorice, pošalje Kučko-bratonožićka brigada, koja je bila u sastavu opšte rezerve crnogorske vojske.¹⁸¹

.....
¹⁸⁰ Isto, str. 479.

¹⁸¹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 09, 10. januar 1916, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 209, 211; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 481–489.

Kotorski odred je uspio od 7. do 9. januara da se održi na svojim položajima. Tokom 7. i 8. januara zaustavljeni su napadi lijevog krila 47. divizije u pravcu Vališta (sjeveroistočno od Dobrote), dok je i napad grupe Cuber 8. januara, iz reona Dragalja, u pravcu Bjeloša, onemogućen od strane Cuckog bataljona Katunske brigade. Sva tri dana vršeni su intezivni artiljerijski napadi na Krstac, pri čemu je skoro u potpunosti uništena crnogorska artiljerija. Austrougarska vojska je 9. januara preduzela pješadijski napad prema Krscu, ali je zaustavljena od strane Cetinjskog bataljona. Tokom 8. januara, u sastav Kotorskog odreda je ušao Lješanski bataljon Lovćenske brigade, čiji je jedan dio upućen u blizinu Kuka, na spoj Lovćenskog i Kotorskog odreda. Kada je 9. januara primijećeno da su austrougarske trupe zauzele Kuk i natjerale na povlačenje Riječku brigadu, četiri čete Lješanskog bataljona su preduzele protivnapad i povratile Kuk, da bi tokom dana, u žestokoj borbi sa jedinicama 47. divizije, kojom prilikom su u bliskoj borbi korišćene bombe, a od strane neprijatelja i zagušljivi gasovi, nekoliko puta gubile i opet osvajale ovaj položaj. Na kraju, zahvaljujući velikoj nadmoćnosti, austrougarska vojska je konačno zauzela Kuk.¹⁸²

Brojčana i materijalna superiornost neprijatelja, oskudica u hrani i oružju crnogorskih trupa, nesposobnost komandanta Petra Petrovića i neaktivnost crnogorske Vrhovne komande, doprinijeli su neuspjesima Lovćenskog odreda, pri čemu je značajno opao moral vojske, koja je sve manje poštovala autoritet svojih komandanata, što je slabilo operativnu moć vojnih odreda. U takvoj situaciji, teško je bilo zaustaviti dalje napredovanje austrougarske

.....
¹⁸² Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije, 10. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 210; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 494–496.

vojske, koja je 10. januara zauzela najveći vrh Lovćena, Štirovnik, zatim ovladala Babljakom i Golišom, a Riječka i Zetska brigada su potisnute prema Presjeci. Lovćen je bio praktično izgubljen, zbog čega je kralj Nikola, umjesto kneza Petra, za komandanta Lovćenskog odreda postavio brigadira Luku Gojnića.¹⁸³

Neaktivnost crnogorske Vrhovne komande je doprinijela da koordinacija Kotorskog i Lovćenskog odreda, tokom operacija za odbranu Lovćena, bude slaba. Komandant Kotorskog odreda Mitar Martinović je 10. januara donio odluku da se zbog pada Kuka, čime je bilo ugroženo lijevo krilo njegovog odreda, napuste Krstac i Njeguši, i odstupi ka Bukovici, da bi 12. januara samoinicijativno, iako mu je u međuvremenu pristigao i ostatak rezerve crnogorske vojske (Ostroška brigada i Čevsko-bjelički bataljon Lovćenske brigade), naredio lijevom krilu Kotorskog odreda napuštanje bukovičkih položaja. Ovom odlukom je ugrozio desni bok Lovćenskog odreda, ali i omogućio neprijatelju da osvajanjem Ubala, presiječe odstupnicu desnom krilu Kotorskog odreda (Cucki i Pješivački bataljon) koji je uspješno zaustavljao nalete grupa Lotšpajh i Cuber.¹⁸⁴

Situacija Lovćenskog odreda je bila veoma teška, jer su Zetska i Crmničko-primorska brigada bile u osipanju, dok se Riječka brigada prikupljala u reonu Presjeke. Zbog neizdavanja blagovremene naredbe od strane crnogorske Vrhovne komande da se ojačaju položaji na Lovćenu, Kučko-bratonožička brigada je tek 10. januara stigla na Cetinje, da bi 11. januara posjela posljednju liniju odbrane Lovćena (Jezerški vrh–Presjeka–Treštenik). Iako su

.....
¹⁸³ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije 11. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 210; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 490–493.

¹⁸⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 503–505.

11. i, do popodnevnih časova, 12. januara zaustavljeni svi napadi 47. divizije sa Štirovnika i Kuka, zbog zauzimanja Obzovice od strane austrougarske vojske, kao i povlačenja Kotorskog odreda sa Bukovice, Kučko-bratonožićka brigada je bila ugrožena na oba boka, zbog čega je 12. januara bila prinuđena da se povuče na položaje južno od Cetinja, u koje su austrougarske trupe ušle 13. januara.¹⁸⁵

Crnogorska Vrhovna Komanda je izdavala naredbe za povlačenje vojske Kotorskog i Lovćenskog odreda prema unutrašnjosti, pa su se trupe ova dva i Hercegovačkog odreda 13. januara nalazile na položajima Krstac (zapadno od Nikšića)–Trubjela–Čevo i u reonu južno od Cetinja, pri čemu je zanemarivan izuzetno bitan pravac prema Skadru, čijim osvajanjem bi bila opkoljena crnogorska vojska i onemogućeno njeno povlačenje. Austrougarske trupe su 14. januara stigle do Spiča, odakle su odbacile slaba odjeljenja crnogorske vojske prema Starom Baru.¹⁸⁶

Kotorski odred se od 13. januara jednim dijelom povlačio prema Štitarima, dok je dio odreda upućen na Čevo, gdje je od ovih jedinica i Spuške brigade (rezerve Hercegovačkog odreda) formiran odred pod komandom Steva Vukotića. Kralj Nikola je 16. januara smijenio komandanta Kotorskog odreda Mitra Martinovića, a na njegovo mjesto je postavio brigadira Milutina Vukotića.¹⁸⁷

Nakon povlačenja sa Lovćena, Lovćenski odred je 14. januara bio na položajima južno od Cetinja, štiteći pravac Cetinje–Rijeka Crnojevića–Podgorica. Kučko-bratonožićka brigada

.....

¹⁸⁵ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 507–510.

¹⁸⁶ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije, 13. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 239; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 510–512.

¹⁸⁷ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 504–507.

je 14. januara, tokom cjelodnevne borbe kod Belvedera, zaustavila prodor austrougarskih snaga, dok je Riječka brigada istog dana uspjela da zauzme Obzovicu. Lovčenski odred nije imao vezu sa Kotorskim, pa se, zbog mogućnosti prodora neprijateljske vojske sa desnog boka, 15. januara povukao prema Rijeci Crnojevića, da bi se, poslije jakih borbi sa 47. divizijom, jedinice ovog odreda 16. januara povukle kod Carevog Laza.¹⁸⁸

Na hercegovačkom frontu austrougarska vojska je tokom opšteg napada na Crnu Goru, najači dio svojih snaga (grupa generala Brauna, 6.760 pušaka i 117 artiljerijskih oruđa) koncentrisala između planine Lisac i rijeke Trebišnjice, sa zadatkom da prodre u reon Grahova. Na ovaj način, grupa generala Brauna je dejstvovala u koordinaciji sa grupom Cuber, koja je napadala desno krilo Kotorskog odreda, iz pravca Dragalja. Austrougarski odredi, koji su bili raspoređeni u reonima Bileće i Avtovca, imali su zadatak da osvoje teritoriju do rijeke Pive. Ukupna snaga austrougarskih trupa je bila 20.000 vojnika, 114 mitraljeza i 221 artiljerijsko oruđe.¹⁸⁹

Pred napad, vojska Hercegovačkog odreda je imala sljedeći raspored:

- Treća divizija (Pivska grupa, Nikšićka i Vučedolska brigada) od planine Bioč do Pareške ploče (8 kilometara zapadno od Vilusa);
- Druga divizija (Klobuški odsjek i Bjeloplavlička brigada) na linji Pareška ploča–Grahovska ploča–Veliki Kličevac (jugoistočno od Grahovca).

.....
¹⁸⁸ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije, 15. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 214; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 525, 526.

¹⁸⁹ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 457, 458.

Hercegovački odred je imao 9.100 vojnika, 13 mitraljeza i 21 artiljerijsko oruđe.¹⁹⁰

Poslije jakih artiljerijskih napada, tokom čitavog 7. januara, grupa generala Brauna je 8. januara krenula u napad na 2. diviziju, a naročito na njeno desno krilo južno od Klobuka, na pravcu Skočigrm–Žugljaj. Zahvaljujući izdržljivosti trupa Klobuškog odsjeka neprijatelj je zaustavljen. Austrougarska vojska iz reona Bileće je uspjela da zauzme Vardar i Kovčeg. I narednog dana su austrougarske trupe sa 23 bataljona, 80 topova i 30 mitraljeza čitav dan napadale front hercegovačkog odreda, pri čemu su najjači naleti opet bili u pravcu Grahova i Vučjeg dola, ali se crnogorska vojska održala na svojim položajima.¹⁹¹

Ipak, odbrana je 10. januara, pod žestokim udarima neprijatelja popustila i austrougarska vojska se probila u reon Grahova na liniju Škuljevac–Omutić–Zakurjaj–Derviš, nakon čega je naređeno povlačenje Druge divizije prema Trubjeli, dok se Treća divizija povukla na liniju Goransko–Orlina. Crnogorska Vrhovna komanda je izdala dvije kontradiktorne naredbe, tražeći prvo 12. januara povlačenje Hercegovačkog odreda prema Danilovgradu, a zatim je 13. januara naređeno Trećoj diviziji da zauzme stare položaje, što je ova i uradila i, izuzev Grahova, u energičnom protivnapadu 15. januara, povratila ostale izgubljene teritorije. U međuvremenu je kod Druge divizije oslabila vojna disciplina, pa je ona nakon uporne odbrane Grahova otišla u pravcu Danilovgrada.¹⁹² Delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi Božidar Janković je 13.

.....

¹⁹⁰ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 458, 459.

¹⁹¹ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije, 10. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 210; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 459, 460.

¹⁹² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 462–467.

januara obavijestio srpsku Vrhovnu komandu da mnogi vojnici sa lovcenskog i hercegovačkog fronta „napuštaju svoje komande i odlaze kućama, a starešine nisu kadre da ih u tome spreče“.¹⁹³

Crnogorske metohijske trupe Starosrbijanskog odreda su od 5. do 18. januara zaustavile sve pokušaje Devete brigade i pobunjenih Albanaca da se iz Metohije probiju prema Plavu, dok je Tuška posada vodila borbe sa Albancima kod sela Prekali i Drišta.¹⁹⁴

Porazi na Lovćenu su loše uticali na crnogorsku vojsku, kojoj je opadao borbeni moral, a brojni odredi su se osipali. Zbog kritične situacije u zemlji, crnogorska vlada je na sjednicama 10. i 11. januara predložila kralju Nikoli da se zatraži primirje od šest dana. Nakon kraljevog pristanka, njegovi ađutanti Risto Ljumović i Mitar Popović, u ulozi parlamentara su otišli na Njeguše da predaju zahtjev crnogorske Vlade. Austrougarska Vrhovna komanda je narednog dana odgovorila da su uslovi za primirje predaja oružja od crnogorske vojske, kao i predaja srpskih trupa na crnogorskoj teritoriji.¹⁹⁵

Kralj Nikola je 13. januara prihvatio da se nastave pregovori, a crnogorska vlada je formulisala u 4 tačke uslove pod kojim bi crnogorska vlast pristala na mir. U najboljoj opciji, Crna Gora je trebalo da ostane samostalna država, pod uslovom najstrože neutralnosti, dok bi u najgoroj varijanti bila okupirana, ali bi vojska ostala u svojim domovima, a kralj Nikola sa počastima napustio zemlju.

.....

¹⁹³ Božidar Janković, delegat srpske vojske pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi – Vrhovnoj komandi Srbije, 13. januar 1916. godine, BIICG, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, fascikla br. 44, br. dok. 239;

¹⁹⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 456, 457.

¹⁹⁵ Novica Rakočević, *pom. djelo*, str. 161, 162; Radoslav Raspopović *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica–Beograd, 1996, str. 607.

Međutim, austrougarska Vrhovna komanda je 15. januara ponovo tražila polaganje oružja i predaju srpskih trupa, pa onda nastavak pregovora o miru. Crnogorska vlast je 16. januara prihvatila uslov o razoružanju, dok je austrougarsku Vrhovnu komandu izvijestila da na teritoriji Crne Gore nema srpskih trupa, izuzev malog broja ranjenika i bolesnika. Pošto su prihvaćeni austrougarski zahtjevi, srpska Vrhovna komanda je naredila Petru Pešiču, Božidaru Jankoviću i svim drugim srpskim oficirima u crnogorskoj Vrhovnoj komandi da napuste Crnu Goru i otputuju za Skadar. Za novog načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande postavljen je 17. januara Janko Vukotić. Diplomatski kor i predsjednik crnogorske vlade Lazar Mijušković su 16. januara otputovali u Skadar.¹⁹⁶

Prihvatanjem uslova austrougarske Vrhovne komande prestali su sukobi, s tim, što je austrougarska vojska nastavila prodor prema Skadru. Komandant 47. divizije, general Veber je 18. januara tražio potpunu predaju naoružanja, interniranje svega sposobnog stanovništva za rat, kao i da austrougarske trupe i dalje vode neometano operacije preko crnogorske teritorije. Istog dana je zapriječeno crnogorskoj vlasti da, ukoliko za dvadeset četiri časa ne obavijesti austrougarsku Vrhovnu komandu da li su preduzete mjere u pogledu razoružanja, austrougarske trupe će morati nastaviti sa operacijama. Nakon ovih teških uslova za uspostavljanje mira, kralj Nikola je 19. januara otišao u Skadar, iz kojeg je 20. januara otputovao za Medovu, gdje se narednog dana ukrcao na italijanski brod.¹⁹⁷

Crnogorska vojska je 17. januara imala sljedeći raspored:
– Starosrbijanski odred sa posadama u Lješuu, Skadru i kod sela Prekalja, a njegov Metohijski odred zatvarao je pravac Peć–Plav i Dečane–Plav;

.....
¹⁹⁶ Novica Rakočević, *pom. djelo*, str.164, 165,170, 171.

¹⁹⁷ Isto, str. 173–175.

- Sandžačka vojska (Čakorski odred, Vasojevički odred, Prva sandžačka divizija i Odbrana Tare) na linji Čakor–Mojkovac– Rijeka Tara;
- Treća divizija Hercegovačkog odreda na položaju kod Trubjele;
- Odred Steva Vukotića u reonu Zagarača i Lješanske nahije;
- Kotorski odred u povlačenju ka Štitarima;
- Lovčenski odred na položajima u reonu Careva Laza.¹⁹⁸

Zbog teških uslova mira, novi načelnik štaba Janko Vukotić je 18. januara izdao naredbu da se crnogorska vojska povlači prema Skadru, a ukoliko se ovdje ne bi mogao pružiti jak otpor neprijatelju, da se sa povlačenjem nastavi u pravcu Drača. Sandžačka vojska je pokrenula povlačenje prema Podgorici. Međutim, austrougarske trupe su nastavile prodor u pravcu Skadra, i 21. januara stigle do desne obale rijeke Bojane, da bi 22. januara ušle u Skadar, čime je presječena otstupnica crnogorske vojske, koja je bila opkoljena na području između Podgorice, Nikšića i Čeva.¹⁹⁹

Tri ministra crnogorske vlade, koji su ostali u zemlji, primili su 20. januara akt od austrougarske komande na Cetinju, u kojem se naglašava, da ukoliko se ne prihvate austrougarski uslovi od 18. januara, napad austrougarske vojske će biti nastavljen u podne 21. januara. U takvoj situaciji „krunja vlada“ je obavijestila austrougarsku Vrhovnu komandu da je crnogorskoj vojsci naređeno da položi oružje, a da ostale uslove, ne može sprovesti zbog njihovog ponižavajućeg karaktera. Načelnik štaba je, na osnovu odluke vlade, saopštio vojsci 21. januara da ona više ne postoji i da se vojnici razidu kućama. Istovremeno

.....
¹⁹⁸ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 528.

¹⁹⁹ Novica Rakočević, *pom. djelo*, str. 176; *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 528, 532.

je ukinuta crnogorska Vrhovna komanda, čime je Janko Vukotić razriješen sa svoje dužnosti.²⁰⁰

Crnogorski delegati, brigadir Jovo Bećir i komandir Petar Lompar, i austrougarski predstavnici Jovan Šipčić i Viktor Veber, su 25. januara na Cetinju potpisali odredbe o polaganju oružja crnogorske vojske. Iako ovaj akt sadrži elemente potpune vojne kapitulacije, Crna Gora sa formalno-pravne strane nije kapitulirala, jer „krunja vlada“ nije imala legitimitet da zaključuje mir. Po ustavu, samo je kralj Nikola mogao da objavljuje rat i zaključuje mir.²⁰¹

Crnogorska vojska je imala veliki broj žrtava u Prvom svjetskom ratu. Ukupno poginulih, ranjenih i nestalih crnogorskih vojnika je bilo oko 20.000, što je činilo 10% stanovništva Crne Gore prije početka balkanskih ratova.²⁰²

Crnogorska vojska je u periodu 1914–1916. godine, gotovo u potpunosti ispunila obaveze prema Saveznicima, ali nije uspjela da zaštiti teritorijalni integritet crnogorske države, što je u krajnjem dovelo do okupacije Crne Gore od strane Austrougarske. Dalji pokušaji obnavljanja crnogorske vojske u egzilu, nijesu dali rezultata, isključivo zbog protivljenja saveznika, u prvom redu srpske vlade i srpske Vrhovne komande. Crnogorska vojska je na kraju Prvog svjetskog rata doživjela sudbinu države kojoj je pripadala.

.....
²⁰⁰ Novica Rakočević, *pom. djelo*, str. 186, 187.

²⁰¹ Novica Rakočević, *pom. djelo*, str.198; Radoslav Raspopović, *pom. djelo*, str. 610.

²⁰² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, str. 534; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Podgorica, 2006, str. 294.

MR IVAN JOVOVIĆ

MATICA CRNOGORSKA

ZVANIČAN STAV KOTORSKE OPŠTINE POVODOM SARAJEVSKOG ATENTATA 1914. GODINE

Abstract

This paper is based on the documentation saved in the State Archive in Kotor, in the archive fund "Municipal Administration in Kotor". The central topic concerns the assassination in Sarajevo which happened on 28 June 1914, and its repercussions in Kotor as the administrative center of Boka. Based on the presented documents there is a need for additional perception of the overall situation in Boka, immediately before and after the outbreak of World War One, which is the subject matter of the concerned topic.

Key words: Kotor, Boka, Municipal Administration, Habsburg Monarchy, Montenegro

Atentat u Sarajevu 28. juna 1914. godine je događaj koji je preusmjerio tokove svjetske historije. I danas, ovaj događaj prate određene kontroverze, prije svega, one koje se odnose na vrednosno određenje tog čina.

Zbivanja na južnoslovenskom prostoru od atentata u Sarajevu do započinjanja Prvog svjetskog rata bila su predmet različitih istraživanja, o čemu svjedoči obimna historijska građa. Ovo se odnosi kako na političke procese u Kraljevini Crnoj Gori,¹ tako i na onaj dio crnogorskog prostora koji je bio pod austrougarskom upravom (Boka, Budva, Paštrovići i Spič), i pripadao zasebnoj administrativnoj jedinici pod nazivom Kotarsko poglavarstvo, sa sjedištem u Kotoru, odnosno njegovim ekspoziurama u Budvi i Hercegu Novom.²

Geografski položaj Boke u okviru Habsburške monarhije odredio joj je status graničnog područja prema Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori. U austrijskom sistemu odbrane, Boka je zauzimala posebno mjesto, s obzirom da je bila druga po važnosti austrougarska pomorska baza na Jadranu.³ Pojačana pažnja austrijskih vlasti prema pojedincima, političkim strankama, crkvenim ustanovama i

.....
¹ Rakočević N, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969; Radojević D, *Problemi crnogorske historije oko Prvog svjetskog rata*, Časopis „Kritika“, br.16, Zagreb, 1971, str. 65–87; Martinović N, *Crna Gora i Habsburška monarhija 1715–1918*, tom II, Podgorica, 2014.

² Ivković F, *Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918*, Arhivski vjesnik, br. 34–35, Zagreb, 1992, str. 31–51.

³ Pavićević R, *WERK – Austrougarske tvrđave u Crnoj Gori*, Herceg Novi, 2012.

drugim organizacijama u Boki primjećuje se još od vremena aneksione krize (1908–1909). Osim nagomilavanja vojnih snaga u Boki, u Kotor je došao određen broj policijskih agenata, a austrijska štampa je tokom trajanja aneksione krize stvarala psihozu napetosti između dvije države. I crnogorska strana je odgovarala mogućim protivmjerama. Uz posredovanje drugih država, izbjegnut je vojni sukob na crnogorskim granicama, ali je ova kriza dodatno produbila jaz u odnosima dvije države, dok je u Boki izazvala veliku paniku među stanovništvom, što se manifestovalo u svim oblastima života.⁴ Na temelju objavljene literature vidimo da su austrijske vlasti razumjele specifičnu geopolitičku poziciju Boke, tj. upliv Crne Gore i Srbije i jugoslovenski orijentisanih sredina Dalmacije i Hrvatske na bokeljsko stanovništvo.⁵ Bez obzira što su se smirile strasti nakon aneksione krize, refleksije tih dešavanja očituju se pola decenije kasnije u Kotoru, što zaključujemo na osnovu jedne cenzorske presude Okružnog suda u Kotoru, s početka aprila 1914. godine, u čijem dispozitivu stoji zabrana distribucije štampanog materijala kojim se poziva na oslobođenje svoje jugoslovenske braće što žive pod austrougarskim jarmom.⁶

Austrija je bila upoznata i prije izbijanja rata sa akumuliranim ekonomskim nezadovoljstvom i političkom orijentacijom Bokelja, koje su njihovi predstavnici iznosili u Dalmatinskom saboru u Zadru, odnosno Carevinskom vijeću u Beču. Da bi se izvršilo „radikalno

.....

⁴ Radusinović M, *Zategnutost na crnogorskoj granici prema Boki Kotorскоj u vrijeme aneksione krize (1908–1909)*, Zbornik Kotorske sekcije Društva istoričara Crne Gore, Kotor, 1973, str. 147–153.

⁵ Radović V, *Riječi i djela (Boka na početku dvadesetog vijeka)*, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 6–7/1975, Herceg Novi, 1975, str. 251–261.

⁶ Mijušković S, *Jedna cenzorska presuda Okružnog suda u Kotoru iz 1914. godine*, Istorijski zapisi, god. XVII, knj. XXI, sv. 3, Titograd, 1964, str. 587–589.

saniranje političkog stanja u Boki“, kako stoji u izvještajima vojno-obavještajne austrijske Komande u Herceg Novom, predlaže se Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu u Beču da se pod poseban nadzor stavi više pravoslavno negoli katoličko sveštenstvo, s obzirom da je u njima prepoznat glavni uzročnik neprijateljstva prema Monarhiji, čija subverzivna djelatnost seže i prije izbijanja rata. Pojedinačno su označeni pravoslavni (Jovan Bućin, Nikola Midžor, Marko Popović, Teofil Damjanović, Ilija Balić, Savo Nakićenović, Marko Stanišić i Milan Netović) i katolički sveštenici (Antun Milošević, Marko Vučković i Ivo Učelini) prema kojima je trebalo sprovesti kaznene mjere. Za razliku od pomenutih sveštenika, prema istraživanju austrijske vojno-obavještajne službe veći dio klera obju crkava u Boki je okarakterisan u političkom smislu lojalnim.⁷ Kakvo je bilo držanje civilnog stanovništva u Boki, tj. kakav je bio stav običnog čovjeka iz naroda povodom bitnih događaja koji su prethodili ili se neposredno odigrali tokom Velikog rata na tom području ne možemo u potpunosti utvrditi, jer imamo veoma malo podataka o privatnoj prepisci i memoarskoj građi. O tome su oskudna pisana svjedočanstva i od onih Bokelja koji su bili na istaknutim položajima u tadašnjoj državnoj i crkvenoj hijerarhiji, što je svakako indikativno.⁸

Nešto više od jednog stoljeća Boka je provela u sastavu Austrougarske, a najveći dio tog razdoblja odnosi se na vladavinu cara Franja Josipa, zbog čega su tekovine stvorene tokom austrijske vlasti vremenom postale dio kolektivnog identiteta lokalnog stanovništva. Iako je Boka

.....
⁷ Baroš J, *Neke policijske mjere austrijskih vlasti u Boki Kotorskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Istorijski zapisi, god. XVII, knj. XXI, sv. 3, Titograd, 1964, str. 551–572.

⁸ Milošević M, *Ilegalno dostavljanje pošte mornara zatvorenih zbog učestvovanja u ustanku 1918. godine*, Istorijski zapisi, god. XXI, knj. XXV, sv. 1, Titograd, 1968, str. 151–154.

u Habsburškoj monarhiji bila marginalizovano područje, o čemu najbolje svjedoče demografski i ekonomski parametri, nameće se pitanje stepena identifikacije bokeškog (slovenskog) stanovništva prema Monarhiji. Pojedini akti nameću potrebu da još jednom analiziramo percepciju Bokelja katolika i pravoslavaca prema carskom dvoru u Beču. U tom smislu indikativna je sadržina dopisa u kojima, s jedne strane, tutorstvo i sveštenstvo Pravoslavne crkvene opštine u Kotoru 30. novembra 1914. godine, a Biskupski ordinarijat u Kotoru 1. decembra 1914. godine, sa druge strane, upućuju zvanični poziv načelniku i predstavnicima Općinskog Upraviteljstva u Kotoru da prisustvuju liturgijama u katoličkoj stolnoj crkvi Sv. Tripuna 2. decembra 1914. godine u 9 časova, odnosno istoga dana u pravoslavnoj sabornoj crkvi Sv. Nikole u 10 časova, „pošto naš premilostivi vladar car i kralj Franjo Josip I dana 2. decembra t.g. navršuje 66 godina sretnog vladanja: to će se držati svečano blagodarenje“. Dakle, vidimo da kontinuitet obilježavanja ovog jubileja u crkvenim institucijama u Kotoru nije prekinut za vrijeme Prvog svjetskog rata.⁹

Odjeci Sarajevskog atentata 1914. godine osjetili su se i u Kotoru, što je imalo negativne reperkusije na lokalno stanovništvo. Zabilježeno je podizanje optužnice od strane državnog tužilaštva protiv jednog đaka kotorske gimnazije za verbalni delikt, čiji ishod je bila oslobađajuća presuda.¹⁰ Ubrzo, austrijske vlasti su izvršile mobilizaciju vojnih obveznika iz Boke Kotorske. Međutim, bilo je i onih koji su se odmetali i stupali u redove crnogorske vojske, ali kapitulacijom Crne Gore 1916. godine, okupacione vlasti su pro našle veći broj tih lica i njima četrdesetosmorici vojni sud

.....
⁹ Državni arhiv u Kotoru, fond „Općinsko Upraviteljstvo – Kotor“, god. 1914, akt br. 2100 i 2101.

¹⁰ Mijušković S, *Jedna istraga u kotorskoj gimnaziji povodom izjava učenika poslije sarajevskog atentata*, Istorijski zapisi, god. XVII, knj. XXI, sv. 4, Titograd, 1964, str. 747–756.

u Herceg Novom je sudio za „veleizdaju“.¹¹ Stanovništvo Boke će tek u narednim godinama Velikog rata biti izloženo represalijama, progonima i pogibijama, mada, ukupan broj žrtava je značajno manji u odnosu na druge crnogorske krajeve.¹²

Uprkos prisutnim tenzijama, odnosno polarizaciji po političkoj, nacionalnoj i vjerskoj osnovi, ondašnja lokalna vlast u Kotoru – Općinsko Upraviteljstvo je jednoglasno usvojilo odluku, tj. Zapisnik i Proglas na sjednici 29. juna 1914. godine, u kojima najoštrije osuđuje atentat na prestolonasljednika Franja Ferdinanda i vojvotkinju Sofiju, pri čemu je apostrofirana moralna, a potpuno zaobiđena politička dimenzija tog čina. Na osnovu sadržine navedenih akata ne možemo zaključiti da li je Općinsko Upraviteljstvo, u tom trenutku, posjedovalo više informacija, osim činjenice da se dogodila nasilna smrt članova carske porodice. Takođe, ne može se u potpunosti isključiti mogućnost da je ovdje u pitanju puki birokratizam i politički oportunistički dijela članova Općinskog Upraviteljstva, s obzirom da je odluka usvojena jednoglasno. Ovo iz razloga, što je potrebno sagledati ukupan politički kontekst, tj. učešće i stavove potpisnika gore navedenih akata, kao i članova njihovih familija u političkim i drugim društvenim dešavanjima u Boki, prije i poslije 28. juna 1914. godine. Sedmog juna 1914, na inicijativu Srpske garde, koja je okupljala pravoslavne Bokelje, u Kotoru su izbile snažne demonstracije projugoslovenskog i protivaustrijskog karaktera, što je bio povod za pokretanje

.....

¹¹ Batričević Đ, *Vojni obveznici iz Boke Kotorske u mariborskom zatvoru*, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 12/1980, Herceg Novi, 1980, str. 339–343.

¹² Baroš J, *Patnje naroda u Boki Kotorskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Istorijski zapisi, god. XIX, knj. XXIII, sv. 3, Titograd, 1966, str. 522–541.

brojnih krivičnih postupaka.¹³ Nešto kasnije, tj. 26. jula 1914. godine, austrijske vlasti uhapsile su istaknute političke prvake u Boki, i držale ih kao taoce, među njima i općinskog vijećnika prota Jovana Bućina. Vjerovatno da su takve mjere austrijskih vlasti uticale na stav pojedinih članova predsjedništva Općinskog Upraviteljstva u Kotoru (Đura Vukotića, Veljka Ramadanovića i Cvjetka Marasovića) da ne prisustvuju sjednicama, odnosno bojkotuju dalji rad ovog organa, s obzirom da iz sačuvanih Zapisnika, od izbijanja rata pa do raspuštanja saziva Upraviteljstva 25. oktobra 1914. godine, ne nailazimo na njihova imena.¹⁴ Raspuštanjem ondašnjeg saziva Općinskog Upraviteljstva u Kotoru prestala je ujedno dužnost dugogodišnjem kotorskom načelniku – predsjedniku Matu Radimiru.¹⁵

Za razliku od prethodnih, kao i kasnijih sjednica Općinskog Upraviteljstva u Kotoru, u kojima se radno tijelo bavilo tekućim pitanjima iz svoje nadležnosti, sjednica 29. juna 1914. godine održana je u proširenom sastavu, vjerovatno zbog usvajanja odluke kojom bi se na nedvosmislen način iskazala lojalnost Ćesaru. Zato je sjednici, osim načelnika i članova predsjedništva, prisustvovalo i 18 vijećnika. Važno je napomenuti da su saziv Općinskog Upraviteljstva činile najistaknutije ličnosti Kotora, među kojima je bilo poslanika, profesora, pravnika, sveštenika, trgovaca, posjednika, uključujući i zastupnika (agenta) Crne Gore u Kotoru Veljka Ramadanovića. Uglavnom među potpisnicima navedenih akata nailazimo na pripadnike

.....
¹³ Mijušković S, *Protivaustrijske demonstracije u Kotoru juna 1914. godine*, Istorijski zapisi, god. XVII, knj. XXI, sv. 3, Titograd, 1964, str. 573–587.

¹⁴ Državni arhiv u Kotoru, fond „Općinsko Upraviteljstvo – Kotor“, god. 1914, akt br. 1942.

¹⁵ *Vodič kroz arhivsku građu (sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki)*, Istorijski arhiv Kotor, Kotor, 1977, str. 64–65.

znamenitih bokeških porodica, Radimire, Bjeladinoviće, Lukoviće, Đuroviće i dr.

Iako su akti Općinskog Upraviteljstva u Kotoru usvojeni na sjednici 29. juna 1914. godine bili dostupni stručnoj javnosti, njihova sadržina nije korespondirala sa proklamovanom komunističkom ideologijom, u kojoj je Boka smatrana središnjim mjestom politike integralnog jugoslovenstva.¹⁶ Zbog takvog viđenja Boke istoriografija nije razmatrala predmetne akte. Uostalom, i sami sudionici te sjednice su se trudili da zaborave na vlastite potpise. Tako je u Kotoru, kao i u drugim gradovima Boke, početkom novembra 1918. godine, obrazovano Narodno vijeće u kojem su, između ostalih, bili potpisnici Zapisnika i Proglasa iz 1914. godine, profesor Rajmund Peručić, proto Jovan Bućin i kanonik Antun Milošević, dočekavši srpsku vojsku pred zidinama Kotora.¹⁷ Promjenom političkih okolnosti, odnosno državno-pravnog statusa i druga lica čiji se potpisi nalaze u spomenutim aktima preuzeće rukovodeće pozicije u kotorskoj opštini za vrijeme Kraljevine SHS. Tako je nekadašnji austrijski perovođa (administrativni radnik) Antun Rossi nakon uspostavljanja nove vlasti imenovan za kotorskog predsjednika, a poslije njega na ovu funkciju su izabrani Đuro Vukotić i Petar Kamber.¹⁸

Razmatrani akti Općinskog Upraviteljstva u Kotoru zahtijevaju njihovo ekstenzivno tumačenje, jer sve naprijed izloženo ukazuje na slojevitost društvenih odnosa u Kotoru, kao središtu Boke. U političkom smislu, produkt takvih odnosa jeste i rascjep između državne i nacionalne

.....
¹⁶ Zloković I, *Bokelji u Mornarskoj pobuni 1918. godine*, GPMK, knj. II, Kotor, 1953, str. 120–123, Usp. Bojović J, *Jedno sjećanje na ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1918. godine*, Istorijski zapisi, god. XXI, knj. XXV, sv. 1, Titograd, 1968, str. 143–150.

¹⁷ www.rastko.rs. *Pismo đenerala Svetislava T. Simovića predsjedniku gradskog poglavarstva Jovu Sekuloviću*, Beograd, 1937.

¹⁸ *Vodič kroz arhivsku građu*, op. cit, str. 64–65.

pripadnosti kod domicilnog stanovništva Boke, koji je evidentan od početka XX vijeka, a o čemu istovremeno svjedoče i dolje prezentirani dokumenti. Nažalost, u Državnom arhivu u Kotoru, u fondu Općinsko Upraviteljstvo nedostaju Zapisnici za 1915. i 1916. godinu, zbog čega nismo u prilici da sagledamo djelatnost kotorske lokalne uprave u toku najžešćih operacija na Lovćenskom frontu. U svakom slučaju, ovdje je riječ o neobjavljenim dokumentima, na osnovu kojih upotpunjavamo mozaik političkih zbivanja u Kotoru na zalasku austrijske vladavine.

PRILOG

Kotor, 29. juna 1914
U Općinskom Uredu
ZAPISNIK
sjednice općinskog Vijeća

Predsjednik g. Načelnik M. Radimiri

Perovođa opć.tajnik A. Rossi

Pristupilo ujedno s načelnikom 24 člana, i to gg. predsjednici: Đ. Vukotić, M. Luković, C. Marasović, V. Ramadanović i I. Petrović – Poljak, te gg. vijećnici: J. Anterić, Š. Baldić, N. Bjeladinović, J. prot.Bućin, T. Ćirković, T. Đuratović, L. Đurović, G. Grgurović, J. Jovanović, P. Kamber, M. Karaman, I. Kristo, M. Kurjal, J. Marinović, A. kan. Milošević, R. Peručić, J. Stojković i M. Verona.

Gosp. Načelnik ustaje, te okupljenom Vijeću, koje ga stojeće sluša, duboko kosnut upravlja ganutljiv govor ovoga sadržaja.

„Gospodo Vijećnici! Kad sam Vam onomadne upravio poziv za današnju sjednicu i priopćio odnosni dnevni red nijesam mogao slutiti da će kakva tužna zgoda osujetiti naš rad namijenjen boljitku općine, i da ću Vas okupiti radi priopćenja kobne vijesti o žalosnom i groznom događaju, koji je u crno zavio Prejasni Vladalački Dom i nemilo kosnuo sve narode prostrane naše države.

Gospodo Vijećnici! Jučer pred podne u Sarajevu zvjerska ruka lišila je dragocjenog života Prejasnog Prijestolonasljednika Nadvojvodu Franja Ferdinanda i Uzvišenu Mu Supругu Vojvotkinju Sofiju. – Ne treba da Vam ističem, kako je ovaj crni glas porazno djelovao na izranjeno Srce Viteško Našeg Cara, Kralja i Gospodara, te Njegovu ljutu ranu tek ponešto može da ublaži sinovska ljubav, neograničena vijernost i odanost svih Njegovih podanika, među kojima prednjači i pučanstvo ove općine.

Općinsko je Upraviteljstvo već sastavilo te će vam predložiti brzojavku, koja će se od strane ove općine podastrijeti Prijestolu Njegova Veličanstva, a uz to sastavilo i proglas općine, što će vam domalo perovođa pročitati.

Međutim, Gospodo Vijećnici, bolne duše vas pozivljam, da iz ranjena srca zavapimo palim žrtvama: „Pokoј Im vječni.“ Vijeće bolno prihvaća: „Pokoј im vječni.“

Zatim perovođa čita ovu brzojavku.

„Carskoj Kabinetskoj Kancelariji – Beč.

Cjelokupno Vijeće sveđ vjerne i odane općine kotorske na današnjem sastanku sazvanu povodom groznog zločina zaključilo je smjerno zamoliti da se prikaže pred Prijestoljem Njegova Veličanstva najdublje saučešće svih općinara u teškoj boli, uz izraze ogorčenja zbog nemilog zločina, kojemu je podlegao dragocjeni život Prejasnog Prijestolonasljenika i Uzvišene Mu Supruge.

Za Upraviteljstvo Općine Katorske – Načelnik.

Čita se zatim ovaj Proglas:

Sugrađani!

Pod pritiskom tužne vijesti, koja nam sinoć nenadno stiže o groznoj smrti Njegove ć i k. Visosti Prejasnog Prestolonasljednika Franja Ferdinada i Prejasne Vojvotkinje Sofije, uslijed zvjerskog atentata u Sarajevu, podsjećajući Vas na sveđernu nepokolebljivu vijernost sinovsku ljubav i privrženost pram Prijestola Njegova Veličanstva, stavljamo vam na srce, da duboku bol, koju osjećate radi ovog nemilog učina, dostojno očitujete i vanjskim iskazima, a uz to da se vruće pomolite Svevišnjemu, neka podare dovoljno snage Sijedom Ljubljenom Našem Vladaru, e da uzmogne podnijeti i ovaj grozni udarac.

Pozivljemo vas, da u znak opće žalosti izvjesite crninu na vašim stanovima za tri dana. Na dan zadušnica, o kojem ćete biti naknadno obaviješteni, osim izvješanja crnine neka i dućani budu cio dan zatvoreni.

Sugrađani! Vaše sinovsko učestvovanje u ovoj preteškoj boli i dostojna počast iskazana palim žrtvama biti će ublažavajući melem izranjenom Srcu Njegova Veličanstva koje neprestano kuca za dobrobit svojih podanika.

Od Općinskog Upraviteljstva – (Potpisi).

Vijeće jednodušno obije usvaja.

Predsjednik zatim u znak žalovanja obustavlja sjednicu, koju bijaše za danas urekao, izjavljujući da će vijećnicima naknadno poslati poziv za sjednicu radi izvedenja priopćenoga im poslovnog reda.

Načelnik - Predsjednik
Radimiri

Vijećnici:
Jovan Bućin
Tripo Ćirković

Perovođa:
Antun Rossi

MR MILAN ŠČEKIĆ

STANJE NA CRNOGORSKO-ALBANSKOJ GRANICI (1914–1915)

Abstract

Based on first-rate historical sources we presented in this paper the events at the Montenegrin-Albanian border, from the entry of Montenegro into the war until the occupation of Skadar by the Montenegrin army in June 1915.

Key words: newly liberated areas, border, conflicts, outlaws, Montenegrin army, Albanians

Nakon balkanskih ratova 1912–1913. godine Crna Gora je poprilično uvećala svoju državnu teritoriju na račun nekadašnjih najzaostalijih provincija Osmanskog carstva, kakve su bile Novopazarski sandžak, Metohija i djelovi Skadarskog vilajeta. Nije nikakva novost da na tom prostoru, osim u nekim oblastima (Donji Vasojevići, Zatarje i dio plavsko-gusinjskog kraja) nije uživala apsolutno nikakav prestiž. Čak ni među pravoslavicima! Istina, pravoslavno stanovništvo je u crnogorskoj vojsci vidjelo oslobodioca od viševjekovnog osmanskog ropstva. Međutim, to se ne može reći za muhamedansko, pa i katoličko stanovništvo, koje je živjelo u novooslobođenim krajevima. Razlog takvih doživljaja je s jedne strane logičan, jer je ponašanje crnogorskih organa vlasti u tim krajevima bilo daleko od besporočnog, ali pogrešno bi bilo izvući zaključak da je to glavni razlog nepovjerenja u nove vlasti.¹ Jednostavno, kako to reče najčuveniji jugoslovenski disident, Milovan Đilas, nekadašnji muhamedanski gospodari su se teško mirili da im „stoljetni rajetini i inovjerci postaju gospodari“.²

I dok su se u nekim novopripojenim oblastima teška srca mirili s novom realnošću, dotle se u novooslobođenim krajevima nastanjenim Albancima vodio pravi mali rat s crnogorskim organima bezbjednosti sve do jula 1914. godine. Kako je i do tada podršku takvom ponašanju Albanaca nesebično pružala Austrougarska, dijelom i Italija,

.....
¹ Više: Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica, 2003.

² Milovan Đilas, *Crna Gora*, Cetinje, 1994, 265.

nije bilo nikakvog razloga da se s tom praksom ne nastavi i nakon ulaska Crne Gore u rat s Austrougarskom 7. avgusta 1914. godine. Istina, nove okolnosti zahtijevale su da se na tom sektoru granice Crne Gore i Albanije vode mnogo ozbiljniji sukobi, nego što je to do tada bio slučaj.

Svega nekoliko dana pred ulazak Crne Gore u rat s Austrougarskom, crnogorski konzul u Skadru Aleksa Martinović, izvijestio je ministra inostranih djela Petra Plamenca, da se pod dirigentskom palicom biskupa Sređija i austrougarskog konzula u Skadru vrše ozbiljne pripreme za napad duž crnogorske granice. Čak su i svoje emisare uputili u Crnu Goru da tamošnje Albance animiraju za predstojeću borbu. Martinović dalje navodi i da je doznao preko Leke Miraša Ljuce, da su Rapšani već stigli u Skadar. I ne samo Rapšani. „Svi glavari iz Selca i Klimenata sa Uc Turkom na čelu“ došli su u Skadar po instrukcije. Nakon što je razgovarao sa francuskim i ruskim konzulom o komešanju kod Albanaca, Martinović je skrenuo pažnju skadarskom guverneru na pripreme koje čine Albanci, ali i oštro upozorio da će se Crna Gora u slučaju napada braniti svim raspoloživim sredstvima. Guverner je tom prilikom kazao Martinoviću da je čuo o pripremama koje su vršili Albanci, ali je obećao da će učiniti sve što je do njega da do napada s albanske strane ne dođe. Martinović, naravno, ni najmanje nije vjerovao da će guverner moći da zaustavi Albance i njihove mentore u namjeri da vrše napade duž granice s Crnom Gorom, ali je zato bio više nego siguran da je kod organizatora napada na Crnu Goru zavladao ne mali strah, jer se pronijela vijest da će najveći broj crnogorskih vojnika u Hotima i Grudima biti „Turci podgorički“, te da će im se zbog toga pridružiti skadarski muslimani „a osobito muhadžiri radi pokolja katolika“. Kako su ove glasine imale efekta i sam crnogorski konzul ih je širio. I ne samo to. Predlagao je Cetinju da takvo stanje maksimalno valorizuje. „Trebalo bi baš Turke

posokoliti koristeći se mržnjom koja ih razdvaja od Malisora katolika. Trebalo bi dozvoliti povratak prebjeglim muslimanima iz Hota i Gruda“ savjetovao je Martinović.³

No, uprkos korisnim sugestijama, vladajući krugovi na Cetinju nijesu vjerovali da ih na taj način može mimoići napad iz pravca Albanije. Štaviše, crnogorski ministar inostranih djela Petar Plamenac izvijestio je 29. jula 1914. godine ministra vojnog, brigadira Janka Vukotića, da će Hasan-beg Priština sa Nasri-begom i 200–250 prebjega iz Kosova napasti na srpsku granicu. Sa njima su na taj put krenula i dva austrougarska agenta. Međutim, ministar Plamenac je upozoravao i da se u pravcu srpsko-crnogorske granice već krenulo oko 300 Albanaca, a drugih 400 je bilo spremno da za dan ili dva pođu za njima. Dok su jedni išli da stvaraju nered na granici, drugi su bježali da ih crnogorska vojska ne bi uhvatila kada zauzme Skadar sa okolinom.⁴

Oni koji su otišli s namjerom da stvaraju nered, lišili su života 20. avgusta 1914. godine, oko 9 sati uveče, Bogosava Paunova iz sela Dragoljevca u istočnoj opštini i lako ranili sluškinju Nazif-bega Mahmutbegovića, na putu od Peći do Dragoljevca. Nakon izvršenja ovog zločina zlikovci su predali ognju četiri stoga sijena nekog Milete Jankova iz Kovraga. Po iskazu ranjene sluškinje „zlikovci su bili u bijelom (arnautskom) odijelu“⁵ Sjutradan su,

.....
³ Državni Arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo inostranih djela (u daljem tekstu MID), 1914, fascikla (u daljem tekstu – f) 221, 2311, Aleksa Martinović, konzul u Skadru – Petru Plamencu, ministru inostranih djela, 31. jul.

⁴ DACG, MID 1914, f-219, 1529, P. Plamenac, ministar inostranih djela – brigadiru Janku Vukotiću, ministru vojnom, 29. jul. U Skadru su „Kerim-beg Mahmutbegović iz Peći, Ahmet-beg Merteza pašin i Halil-beg sin Mehmeda paše iz Tetova“, vrbovali „pristalice“ za napad na srpsko-crnogorsku granicu. (*Isto.*)

⁵ DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), Upravno odjeljenje, (u daljem tekstu UO), f-151, 3575/3, Jovan Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Savu P. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. avgust.

u poslijepodnevnim časovima (oko 2 sata), u šumi koja se nalazi između sela Prekala i Staro Vorana, odmetnici lišili života Rama Useinova i Ibeka Odžina, obojicu iz sela Staro Dvorana. Iako je oblasni upravitelj u Peći, Jovan Hajduković, tražio da se protiv počinilaca ovog djela preduzmu najstrože moguće mjere, to nije bilo lako sprovesti u djelo. Konfiguracija terena u đurakovačkoj opštini omogućavala je kačacima da mogu i dalje nesmetano ubijati i pljačkati putnike po obližnjim putevima, a da se pritom krivci ne bi mogli pronaći niti uhvatiti. Ni prisustvo većeg broja oružanih formacija u ovom kraju nijesu garant mira i bezbjednosti.⁶ Konfiguracija terena je očito išla na ruku kačacima i u selu Istok. Amet Ajdarov iz tog mjesta, stradao je u večernjim satima 21. avgusta 1914. godine kada se vraćao s porodicom s planine, oko 7 sati u šumi više sela Sinaja. Gotovo istovremeno je ranjen „kraj svoje kuće“ i Murat Rušitov iz Donjeg Istoka. Na meti napada su se našla i petorica crnogorskih vojnika koji su obezbjeđivali telegrafsku liniju i tek nakon polučasovne razmjene vatre uspjeli su da kačake primoraju da se povuku u šumu. No, ako su pomisli da odmetnika nema više u blizini sela Istok, grdno su se prevarili. Na samo deset minuta od sela Istok opažena je jedna grupa od 8-10 naoružanih odmetnika obučenih u crno odijelo, skrivenih u kukuruzima kraj puta. Nekoliko vojnika i činovnika tog mjesta dalo se za njima u potjeru, ali istima nijesu mogli ući u trag. Crnogorskim vlastima u novooslobođenim krajevima nastanjenim Albancima posao u hvatanju odmetnika otežavali su „muftari i narodni prvaci“, koji su se izgovarali da napade na mirno stanovništvo i crnogorsku vojsku i policiju vrše odmetnici iz drugih kapetanstava i sa strane, a da su njihovi seljaci, koje crnogorske vlasti nijesu zatekle svojim kućama, otišli negdje na put ili da .....

⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3711/39 J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. avgust.

obavljaju poslove od državnog značaja. U nastojanju da spriječe nove napade albanskih odmetnika, oblasni upravitelj u Peći Jovan Hajduković izvijestio je resornog ministra, da je u dogovoru s brigadirom Vešovićem odlučeno da se 23. avgusta 1914. godine uputi „u istočku kapetaniju 40 žandarma sa dva oficira i dvadeset vojnika regruta sa jednim oficirima koji će se staviti na raspolaganje kap. Lekiću radi traganja za krivcima“.⁷

Ovakve i slične mjere praktikovane su, što je i logično, svaki put kada bi učestali neredi u novooslobođenim krajevima. Međutim, da su se njima mogla spriječiti ubistva, pljačke, krađe, paljevine i sl, sigurno da ih više ne bi bilo. Ali kako ista nijesu prestajala, na Cetinje su i dalje stizali izvještaji u kojima se govori da u tim krajevima nije moguće uspostaviti stabilnu vlast, ali i da se u susjednoj Albaniji spremaju za nove okršaje. To potvrđuje i izvještaj koji je 21. avgusta 1914. godine uputio na Cetinje oblasni upravitelj iz Peći Jovan Hajduković. Naime, u njemu on iznosi da je preko kapetana A. Čukića i A. Popovića, predsjednika đakovičke opštine, doznao da se Iso Boljetinac sa Bajramom Curijem povukao iz Malesije u unutrašnjost Albanije. „Barjam Dokljat vrbuje ljude po Hasu davajući im po jedan napulon unaprijeda takođe, organizira intendantsku službu koja mu najbolje ne ide te je prinuđen da plaća na svakog konja po jednu liru kirije. Iz Puke ovamo propovjeda im da je Austrija i Njemačka uz njih i da su im stavili tri hiljade vojnika na raspolaganje [...] Namjeravali su da napadnu na Đakovicu na drugi dan Barjama, ali ne mogu jer nijesu gotovi i još nijesu prevezli svo oružje. I municiju što imaju osobito nijesu uspjeli da jedan dio oružja i municije preture Arnautima na našu teritoriju na čemu rade preko svojih povjerenika.“ Čovjek od povjerenja kapetana Čukića i predsjednika đakovičke opštine, ...

⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3711/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 22. avgust.

A. Popovića, je doznao i to da Albanci iz novooslobođenih krajeva prebacuju u Albaniju velike količine stoke, konja i žita, te da ne zna sa sigurnošću da li to rade da izbjegnu rekviziciju ili, pak, s nekom „zadnjom namjerom“. No, najveći problem za crnogorske vlasti je bio taj što se oružje nesmetano prebacivalo u Albaniju. Tome se moglo stati na put jedino ako glavne puteve koji vode za Albaniju posjede vojska. Kako bi njenim prisustvom na granici bilo onemogućeno prebacivanje žita i stoke, albanski odmetnici i njihovi domaćini u Albaniji postali bi bezopasni tim prije što se kod njih javila velika oskudica u žitu.⁸

Dok s crnogorske strane nijesu preduzeli nešto u tom smislu, nijesu ni prestajali česti upadi i ubistva. Tako je u noći između 9. i 10. avgusta 1914. godine u selu Ljubeniću, ubijen od strane nepoznatih počinitelja Ustem Arslanov, a teško ranjen Cemo Bećirov.⁹ Žrtve nepoznatih

.....
⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3529/6, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. avgust.

⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3518/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust; Negdje oko 7 sati poslije podne, 23. avgusta 1914. godine, nepoznati zlikovci su ubili Đak Nikolu i njegovog sinovca Nikolu Kolju iz sela Brekovca i pobjegli u nepoznatom pravcu. (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3621/6, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust); Njihovim ubicama se nije moglo ući u trag. „Jedino se je moglo utvrditi da su ubice kačaci, koji su krišom priješli u našu granicu i koristeći se mrakom iste poubijali i opet natrag umakli.“ (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3621/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. avgust.); U noći između 23. i 24. avgusta 1914. godine „u tri i po ure po ponoći napali su kačaci“ crnogorsku patrolu ispod sela Vrela. Tom prilikom je ubijen žandarm Milutin Nikolić, a ranjen njegov kolega Vidak Vujadinović, kao i jedan regrut. (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3711/4, komanir Sava Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. avgust); Pomenuti trojac (Nikolić, Vujadinović, „i jedan vojnik regut“) napadnut je „u šumi između sela Crnoga luga i sela Ljubožda“. (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3711/6, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust); Za napad na ovu crnogorsku patrolu „osumnji-

.....

čen“ je „bio izvesni broj muslimana iz obližnjih sela kojih su sa deset žandarma sprovedeni za Istok, od kojih su petina pokušali kroz izvjesnu šumu da pobjegnu te su žandari u bještvu ubili četvorici a jednog ranili.“ Oblasni upravitelj u Peći Jovan Hajduković, naredio je „kap. Lekiću da utvrdi, da li su Turci pokušali da bježe i u bještvu ubijeni“. Takođe je naredio, da se „utvrdi da li ikakvi dokazi izdaju ubijene Turke za saučesnike ili ubice u zločinu“. (DACG, MUD 1914, UO, f–151, 3711/10, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust); Oblasni upravitelj iz Peći javio je ministru Vuletiću 24. avgusta 1914. godine, da ga je izvjestio pisar kapetanije iz Istoka sljedeće: „Baš sada je ovo kapetanstvo od strane opšt. uprave s Đurakovca izvješteno da je sinoć oko 7 sati od nepoznatih zlikovaca ubijen na mrtvo Daut Asanov iz Žača kraj svoje kuće.“ (DACG, MUD 1914, UO, f–151, 3711/8, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći - S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust); U noći između 24. i 25. avgusta 1914. godine smrtno je stradao od nepoznatih zlikovaca Uka Drecin iz sela Ljeskovca. Iste večeri je izgorjela kuća Marku Koleviću iz Zlokućana. (DACG, MUD 1914, UO, f–151, 3711/14, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. avgust); Zbog neredovnih prilika u istočkoj kapetaniji, tamo „su odaslata tri žandarmeriska oficira sa šezdeset žandarma i deset vojnika iz regrutskih klasa a koi su stavljeni na raspoloženje kap. Lekiću.“ Isti su dobili naređenje „da prema krivcima i jatcima budu bezobzirni.“ U Istok je trebao da krene 27. avgusta 1914. godine „još jedan oficir sa pedeset vojnika, kojemu su također onake instrukcije date, a je li to dovoljan broj vojne snage, tek će se videti s obzirom na prostor kapetanstva i šumovitost onamošnjih predjela, koja ide zlikovcima na ruku.“ Radi suzbijanja odmetničke aktivnosti, Oblasni upravitelj u Peći je „s načelnikom okruga mitrovačkog preko telefona udesio doticaj naših i srbijanskih patrola“. Upravitelj Hajduković na kraju navodi, da su ovo „sve mjere“ koje je „preduzeo“, te da ne bi „znao druge predložiti osim kad bi bilo jače vojne posade sa artiljerijom i mitraljezima da se onamo razmjesti kao što su to činile prošle godine srpske vlasti u mnogo središnjem stanju ovamošnjih prilika nego što su ove godine.“ (DACG, MUD 1914, UO, f–151, 3711/19, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. avgust.); No, i pored svih mjera koje su preduzimate sa crnogorske i srbijanske strane, kačaci se nijesu pokolebali u nastojanju da čine neredu duž granice Crne Gore i Albanije. „Opštinska uprava iz Junika“ izvjestila je kapetaniju iz Đakovice da su u noći između 25. i 26. avgusta 1914. godine nepoznati zlikovci zapalili „devet sijena Dem Šalje iz sela Junika u iznosu od 9.000 kgr. na livadi zvanj ‘Kancin’. Rečeni Šalja kaže da su mu sijeno zapalili kačaci na koje je pucao“ 24. avgusta 1914. godine „u šumi zvanj ‘Ma-

zlikovaca bili su 9. avgusta 1914. godine i Ajdar Baljević i njegov sin Jusuf iz Muževina. Kako su u posljednje vrijeme na ovom sektoru granice stradali uglavnom muslimani, oblasni upravitelj iz Peći je posumnjao da iza njih stoje Srbi koji su se naoružani nalazili „pri opštinama i kapetanijama radi obavljanja raznih intendantskih poslova“. Pravo da tako razmišlja davao mu je i gorepomenuti slučaj iz sela Ljubenića, za koji se ispostavilo da su odgovorni Srbi, „vojnici iz dečanske posade“.¹⁰ Ne sporimo da su možda Srbi koji su služili u crnogorskoj vojsci bili odgovorni za neka ubistva, ali za većinu sasvim sigurno nijesu. I sam oblasni upravitelj Hajduković navodi u nekim izvještajima da su svjedoci prepoznali u mnogim slučajevima kao napadače albanske odmetnike, te da su crnogorska policija i vojska vodile okršaje i išle u potjeru za njima po šumama i kukuruznim poljima. S druge strane stradanje mirnog albanskog stanovništva od albanskih odmetnika nije bila nikakva novina u ovim krajevima, što može potvrditi brojna arhivska građa. Štaviše, vrlo često su se nalazili na meti njihovih napada.

.....

ljerečit'. Po tragovima koje je sutra dan vidio kaže da ih je bilo oko 40 ljudi i da su istoga na mjestu čekali da ga ubiju.“ O ovom slučaju bilo je javljeno brigadiru Vešoviću „radi preduzimanja nužnih vojničkih mjera jer su svi izgledi da su paljevinu izvršili ljudi iz Albanije koji su prešli na našu teritoriju“. No, i pored svega što se dešavalo, oblasni upravitelj u Peći Jovan Hajduković bio je zadovoljan, budući da je „od nazad dva tri dana stanje u istočnoj kapetaniji“ bilo „promjenjeno na bolje jer se nije pojavio nijedan slučaj sličan onim prvim“. (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3711/23, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. avgust.); Ako je privremeno bilo mirno u istočkoj kapetaniji, u tuškoj kapetaniji nije. Noću između 26. i 27. avgusta 1914. godine su „ubijeni tri vojnika iz Gornjo-kučkog bataliona u Nikče, selo Broja prema Bukoviću na straži“. Za dvojicu vojnika koji su stražarili sa stradalima, nije se znalo gdje su. (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3620/2, Milo Dožić, oblasni upravitelj u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. avgust)

¹⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3524/3, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. avgust.

Međutim, ako su u Metohiji Srbi stajali iza nekih ubistava, u Gusinju to nije bio slučaj. Oblasna uprava u Andrijevići javila je ministru unutrašnjih djela, da ih je komandant gusinske brigade komandir Božović izvijestio da su u noći 9. avgusta 1914. godine Klimenti napali na crnogorske predstraže. Stoga je molio da mu se uputi municija iz slagališta u Kraljima za puške mauzerke.¹¹ Par dana kasnije i iz Oblasne uprave u Podgorici su se žalili da im je komandant vojnog okruga, komandir Milo Rašović, javio da su 12. avgusta 1914. godine oko 7 sati, ubijeni od strane Albanaca, po svoj prilici od Hota ili Gruda, vojnici iz Pavkovićeuskog bataljona, Novica Kalezić i Simo Jovanović, kada su otišli „sa straže sa Samobora na vodu Vitoju“.¹² O novom napadu kačaka na crnogorske organe bezbjednosti, izvijestio je, 13. avgusta 1914. godine, ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić kolege iz Ministarstva inostranih djela. Tom prilikom im je javio da ga je predsjednik đurakovičke opštine upoznao da su pola sata poslije pola noći kačaci u istočnom dijelu varoši, osuli „puščanu vatru na našu stražu koja je tu stražarila. Straža ih je odbila i borba je posle kraćeg vremena prestala. U borbi je ranjen jedan vojnik stražar koji je prenesen u bolnici.“¹³ Nekoliko dana kasnije „na dvije ure po ponoći Selčani su tajno došli i ranili jednog na šiljbočno mjesto na Ježici. Vojnik nije još umro ali izgleda da ne može preteći.“¹⁴

Na česte i iznenadne napade koje su vršili albanski odmetnici iz pravca Malesije stigao je munjevit odgovor s crnogorske strane. Crnogorska vojska zapalila je Selcu,

.....

¹¹ DACG, MID 1914, f-219, 1551, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 10. avgust.

¹² DACG, MID 1914, f-219, 1564, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 13. avgust.

¹³ DACG, MID 1914, f-219, 1565, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Ministarstvu inostranih djela, 13. avgust.

¹⁴ DACG, MID 1914, f-219, 1579, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 19. avgust.

Vukle i Nikče i sve im opljačkala. Zaplijenjene stoke bilo je preko tri hiljade, goveda oko trista i nešto konja i magaradi. Smrtno stradalih Klimenata bilo je 100, kao i mnogo ranjenih. S crnogorske strane bilo je svega 9 mrtvih i 23 ranjena vojnika.¹⁵ Međutim, ovo nije bio konačan zbir mrtvih i ranjenih crnogorskih vojnika, jer se u međuvremenu raspolagalo informacijom da „svega ima ranjenih 27, od kojih su 4 teško, a ostali lako ranjeni“. Kako je jedan od ranjenih u međuvremenu umro, iz Oblasne uprave u Andrijevici su javili na Cetinje da je ukupan broj ranjenih 26, a poginulih 10 vojnika.¹⁶

Poraz koji su pretrpjeli Malisori na ovom dijelu granice od strane crnogorske vojske ni najmanje nije značio da će na granici sa Crnom Gorom zavladati mir. Na to je upozoravao i plemenski kapetan iz Krajine, Krsto Pekić. U izvještaju koji je uputio 20. avgusta 1914. godine ministru unutrašnjih djela, kapetan Pekić navodi da je preko ljudi od povjerenja doznao da „trećina skadarskih muslimana [...] švapskim duhom diše“. Naravno, ta ljubav skadarskih muslimana prema Beču nije bila iskrena, već su bili novcem kupljeni od strane Austrije. Plemenski kapetan iz Krajine je upozoravao i da se ne smije bezrezervno vjerovati starim znancima crnogorskih vlasti, Prenku Bib Dodi i Esad-paši Toptaniju. „Prečko Bib Doda privolio se Esadu.“ Pekić nije uspio doznati šta je Prečko Bib Dodu „na to navelo, dali interesi dali kaka sila“. No, što god da je u pitanju, „izgleda da bi teško bilo vjerovati i u samu ispravnost paše Esata, dočim je on čovjek koji isključivo radi za samog sebe, i tek onda ostaće pri svojoj riječi, kad ne bude našao sebi izlaza.“ Ono što je posebno trebalo da zabrine vlasti na Cetinju je to da je veliki broj

.....
¹⁵ DACG, MID 1914, f-219, 1657, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 23. avgust.

¹⁶ DACG, MID 1914, f-219, 1656, Ministarstvo unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 23. avgusta.

skadarskih muslimana naoružan „do zuba, i kako se onako za njih čuja, sa nestrpljenjem očekuju Esata sa vojskom da dođe i uđe u Skadru.“ Zbog toga po Pe-kićevom mišljenju „nebi zgoroga bilo, da što priđe naša vojska posjedne glavno utvrđenje u Tarabošu [...] jer tim posjedom osigurale se bi svake eventualne naše posljedice, jer sa ovolikom posjedanjem gdje se danas naša vojska“ nalazi nema nikakve sigurnosti „dok gl. pozicija u Tarabošu“ ne bude u crnogorskim rukama.¹⁷ Da je plemenski kapetan u Krajini ovo predložio polovinom 1915. godine, sigurno da bi vlasti na Cetinju taj prijedlog bez mnogo razmišljanja prihvatile, ali kako se radilo o samom početku rata, iz međunarodnih obzira valjalo je biti oprezan sa državom koja zvanično nije bila u ratu, iako je stanje na terenu govorilo sasvim nešto drugo.

No, da je bolje trebalo utvrditi postojeće granice prema Albaniji, sasvim sigurno jeste. Posebno u pečko-đakovičkom kraju. Tokom prvog mjeseca rata s Austrougarskom, Albanci su ubili 21, a ranili 10 crnogorskih državljana samo u Pečkoj oblasti. U istoj oblasti za to vrijeme zapaljene su potajno 2 kuće i 33 stoga sijena. „Ta razbojnička ubistva i paljevine tamo se nastavljaju i nema dana kad u Metohiji ne pogine čovjek-dva ili više njih, a sve to jedino i isključivo čine oni koji upadaju u našu zemlju iz Arbanije. Ovakva se razbojništva od strane Arbanasa nad našim mirnim stanovništvom čine i drugdje duž naše i arbanaške granice“ ali u „nešto manjoj mjeri“, javio je 20. septembra 1914. ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić, svom kolegi zaduženom za resor inostranih djela Petru Plamencu.¹⁸

.....
¹⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3590/2, Krsto Pečić, plemenski kapetan iz Krajine – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. avgust. Plemenski kapetan u Krajini navodi i da je „skadarski biskup njegovim naredbama izdatim, po područnom mu sveštenstvu strogo zabranio seljacima uopšte, da žita dovoze u Skadru radi rasprodaje, time što sujma, da će se od toga žita prenijeti amo“. (*Isto.*)

¹⁸ DACG, MID 1914, f-219, 1709, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 20. septembar.

Iako su u pečko-đakovičkom kraju kačaci vršili najveći broj ubistava i paljevina, komandant Starosrbijanskog odreda, brigadir Radomir Vešović je upozoravao 7. septembra 1914. godine ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića, da se mora posvetiti velika pažnja „na Vrmošane i njihovo kretanje jer su oni jako nerasploženi prema Crnoj Gori tijekom više što su im sada plemenici u Klimente potučeni i što među Vrmošanima ima mnogo Klimentata iz Klimentata što su sa stokom prema Vašem ranijem naređenju zadržani.“ Zbog toga je po Vešovićevom mišljenju bilo neophodno da koga god Cetinje odredi da nadzire taj dio granice, da mora 10 naoružanih ljudi obezbjeđivati „put do Rikavca“ i da se oduzme „Vrmošanima sve oružje i britvu“.¹⁹

Pažnja nije bila na odmet ni kada su u pitanju bili neki katolički sveštenici, kakav je između ostalih bio Đorđe Dočaj „rodom iz Skadra, bivši sekretar biskupa zadrinskog kolecija“, koga je „okružno načelstvo iz Prizrena“ predalo „kapetanstvu u Đakovici“. Dočaj je dolazio u Srbiju kako bi vršio propagandu kod Albanaca-katolika, govoreći im da je Austrougarska izjavila da će i pored rata koji vodi, imati zaštitnički odnos prema Albaniji i da nema razloga za bilo kakvu bojazan, jer je car Franjo Josif kazao nekim Albancima, da se Austrija bori protiv Srbije zato što Srbi namjeravaju da unište sve tuđe vjere.²⁰ Naravno, sveštenik Dočaj o ovoj propagandi, za koju su ga terstile srpske vlasti, nije kazao ni riječi crnogorskim isljednicima u Đakovici, ali zato jeste: „da je prije pet mjeseci zbog svađe sa katolicima u Zadrimu .....

¹⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3864/6, brigadir Radomir Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. septembar.

²⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3934/8, Aleksa Čukić, kapetan kapetanije iz Đakovice – J. Hajdukoviću, oblasnom upravitelju u Peći, 12. septembar.

prebjegao na Cetinje i prijavio se ministru vojnom Vu-
kotiću, odakle ga je ovaj g. ministar uputio kod arcbis-
kupa barskog u Baru“, gdje „je stajao dva mjeseca dana, pa je
na traženje zadrinskih vlasti povraćen od strane barskog
arcbiskupa u Zadrim. Došavši u Zadrim doznao je da će
ga katolici pogubiti i odmah je prebjegao i došao ovdje
u Đakovicu, odakle je, kako kaže, po odobrenju g. đene-
rala Vešovića pošao u Srbiju da se tamo stalno nastani i
prijede u pravoslavlje, ali kad je došao u Skoplje da su ga
srbijanske vlasti odmah stavile u zatvor i po izdržavanom
jedno mjesečnom zatvoru na njegov zahtjev povratili ga u
Đakovicu.“ Međutim, kapetan Aleksa Čukić iz Đakovice
nije dijelio mišljenje da su ga srpske vlasti lišile slobode
tek tako, niti da je njegov boravak na crnogorskoj teritori-
ji slučajan. „Izgleda da je došao naročitom mislijom radi
širenja propagande među ovdašnjim i srbijanskim Arba-
nasima.“²¹ Da vlasti u novooslobođenim krajevima ne bi
opterećivale pomenutim slučajem, ministar unutrašnjih
djela je naredio da „se g. Đorđe Komani Dočaj, katolički
sveštenik iz Skadra, s odnosnim aktima“ uputi s pratio-
cem „do Cetinja, gdje se imaju on i pratilac prijaviti god-
podinu ministru“.²²

Sve da ovaj sveštenik i nije imao loše namjere, u šta se teš-
ko može povjerovati, novembra mjeseca 1914. godine cr-
nogorske vlasti su ocijenile da neki katolički sveštenici ne
dolaze u Crnu Goru s drugim namjerama, osim da vrše
agitaciju u korist Albanije. Naime, nakon posljednje cr-
nogorske ekspedicije protiv Albanaca na strani Đakovice
„fratar Đovani paroh u Vuklima i fratar Điakino paroh

.....
²¹ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3934/9, A. Čukić, kapetan kape-
tanije iz Đakovice – J. Hajdukoviću, oblasnom upravitelju u Peći,
13. septembar.

²² DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3937/11, propratni list za sveštene-
ka Đorđa Komani Dočija, 19. septembar. Oblasni upravitelj u Peći
J. Hajduković je tražio da pratilac, ukoliko je moguće, zna albanski,
italijanski ili grčki. (*Isto.*)

u Selca koji se nalaze u Skadru [...] su molili da bi im se dale preporuke na naše pogranične vlasti kako bi mirnije mogli biti na svojem mjestu.“ No, dok se za slučaj „padre Đovanija“ (isti je bio „Italijanac iz okoline Napulja“) mogla izdati neophodna „preporuka“, jer je po riječima crnogorskog konzula u Skadru 30 godina služio u istoj parohiji kao miran i bezazlen čovjek, dotle se to nije moglo reći za fratra Đakinija, rođaka biskupa Sređija, koji je prema Crnoj Gori „raspoložen kao svi Sređi“.²³

No, i bez prisustva sveštenika koji nijesu imali dobre namjere prema Crnoj Gori, u novooslobođenim krajevima naseljenim Albancima nijesu se prestajala dešavati ubistva. Istina, za njih nijesu uvijek bili krivi kačaci. Oblasni upravitelj u Peći javio je resornom ministru 27. septembra 1914. godine, da je od strane nepoznatih zlikovaca prošle noći ubijen Rustem Saitov iz Donjeg Streoca, ranjen Alit Bagov iz istog mjesta i jedan radnik, koji je kod njih na konak bio.²⁴ Međutim, ispostavilo se da je za ubistvo Rustema Saitova i Abdula Hazerova, koje je izvršeno noću između 26. i 27. septembra 1914. godine osumnjičen Srbin, Arsenije Jovanović Slavković iz Bijelog Polja, iz streočke opštine.²⁵ Od strane nepoznatih

.....

²³ DACG, MID 1914, f-220, 2013, Ministarstvo inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. novembar.

²⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3936/7, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. septembar.

²⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3936/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. oktobar. Arsenije Jovanović Slavković je osumnjičen iz sljedećih razloga: „1) što je Slavkovićeva kapa sa desečarskim grbom nađena na listu đe su ubijstva izvršena koju isti za svoju priznaje; 2) što isti priznaje da te noći oko 10 puta pucao na nepoznate Arnaute kad su ga, kako oni Slavković kaže istu noć napali na putu u Donjem Streocu, pošto je sam tuda išao u svoju četu kod Dečana; 3) što Slavković ima povrede na glavi nanešene mu ostrim oruđem – sekirom od koje je i kapa posječena; 4) što Slavković kao ranjen četiri dana ukriva bez prijave ijednoj mjesnoj vlasti ili ljekaru za liečenje; 5) što je Slavković peti

zlikovaca ranjen je 23. septembra 1914. godine, u 7 sati ujutru, i Ramadan Mustafa „iz sela Damjana na njivi pred njegovom kućom“. Oblasni upravitelj iz Peći javio je ministru unutrašnjih djela 24. septembra 1914. godine, da je kapetanska vlast iz Đakovice, uputila u selo Damjan pisara toga kapetanstva zajedno sa predsjednikom opštine „da stvar islijede i ranjenog Ramadana upute u Đakovicu radi ljekarske pomoći ako ga živog nađu“ jer je bio teško ranjen.²⁶ Ko je pucao na pomenutog Ramadana Mustafu, nijesmo uspjeli doznati iz raspoložive građe. Ali zato sa sigurnošću možemo kazati, da su „Nua Kol Ćerimova odbjeglog kačaka od nazad godinu dana“ sa njegova dva druga, sreli „kap. Tomo Marković, Tomica Nikolić i Mijalo Nikolić [...] između Novog sela gornjeg i Firaje i ubili“ pomenutog Nua, dok su dvojica njegovih drugova uspjeli pobjeći. „Kod ubijenog Nua Kole nađena je jedna puška mauzerka, jedan levorver sa 35 fišeka kao i jedno uvjerenje pisato latinicom na talijanski jezik.“ Uvjerenje je bilo „popisano od strane ovd. katoličkog sveštenika Stefana Krasnića i nekog Luidi Kurta i na ime nekog Zefa Nikolina još 10. jula ov. god.“²⁷

Zbog čestih nereda u đakovičkom kraju komanda Donjovasojevičke brigade molila je Oblasnu upravu u Beranama da sve vojnike iz te oblasti uputi u Đakovicu „usljed

.....

dan u jutru nađen u kući Milosava Milovanova bližnjeg mu komšije. Susjedna isljednja vlast čim je istog našla kao povrijeđenog predala ga je ovd. voj. bolnici radi ukazivanja ljekar. pomoći za liečenje. Kad Slavković od povreda bude opravljen isledna vlast otvoriće nad njim krivičnu istragu i dalje postupiti po zakonu“, javio je upravitelj Hajduković ministru Vuletiću. (*Isto.*)

²⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3828/3, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. septembar.

²⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 4028/10, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. oktobar. „Pomenutog Nua ubila je jedna puška u glavu, jedna na desnu sisu i četiri u trbuh.“ (*Isto.*)

toga što je vojska pošla k Sarajevu“ i što je veoma mali broj vojnika ostao u Đakovici. Kako je komanda Donjovasojevičke brigade tražila da se upute u Đakovicu i oni vojnici „koji su prikomandovani pri pojedinim nadleštvima“, iz Oblasne uprave u Beranama su bili „mišljenja pošto ima po kapetanstvima i opšt. Upravama po 4 vojnika, da od ovih otpusti po dva, a po sva da ostanu. Također je Obl. uprava mišljenja da otpusti nekoliko vojnika koji čuvaju telegrafsku liniju kroz ovu oblast, i to sa onih mjesta đe telegrafska linija ide kroz naš (pravoslavni – M. Š) živalj, jer po mišljenju oblasnog upravitelja u Beranama, Marka Petrovića, nije bilo u tom kraju opasnosti za telegrafsku liniju. Štaviše, „može je i ovdašnja policija obići po jednom dnevno“. No, kako je imalo onih koji su se krili od vojne obaveze, upravitelj Petrović je obećao da će „sekretara ove Uprave Protića sa cijelom policijom poslati kroz sva sela da sve prikupi i isti ih sa ovim vojnicima povede do u Đakovicu“.²⁸

Svakako da bi veća prisutnost crnogorske vojske u pećko-đakovičkom kraju doprinijela u određenoj mjeri boljoj bezbjednosti, ali da bi izgredi potpuno iščezli, teško je povjerovati. Ne treba sumnjati ni da je na traženje komande Donjovasojevičke brigade u Đakovicu upućen iz Berana određen broj vojnika (svakako ne veliki), ali njihovo prisustvo očito nije dekuraziralo kačake. Iz Đakovice nijesu prestajali stizati izvještaji o stradanju stanovništva i crnogorskih organa bezbjednosti. Tako je oblasni upravitelj iz Peći javio 15. oktobra 1914. godine ministru unutrašnjih djela, da je u noći između 13. i 14. septembra 1914. godine u Dečanima od strane nepoznatih zlikovaca ubijen jedan vojnik Pečkog

.....
²⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3927/3, Marko Petrović, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 2. oktobar.

bataljona koji se nalazio u dečanskoj posadi.²⁹ Ubrzo se ispostavilo da su ubistvo ovog vojnika (Živka Rakića) izvršili 13. septembra 1914. godine oko 8 sati poslije podne Azem Šudlanović, Daut Ibišimemetov i Uka Asović – kačaci iz Dečana koji su još 12. septembra te godine „uveče došli kod nekog Zenuna Šedlanovića iz istog sela“.³⁰

Da odu u kačake odlučili su se tih dana i Amet Musa i Bajram Useinov, braća iz Beca, koji su sa sobom odveli cijelokupnu familiju.³¹ Ne mali broj odmetnika koji su krstarili tim krajevima neprestano su zadavali probleme crnogorskim vlastima u novooslobođenim krajevima. Tako je u noći između 11. i 12. septembra 1914. godine izgorjelo oko 800 kila „sijena, koje je imalo pripanuti državi sa livade Avdije Braimova, kačaka iz sela Lipe [...] Misli se da je paljevinu izvršio sam kačak, Avdija Braimov za to što je kao lični njegov dio izdvojeno u korist državnu.“ Zbog toga je bilo „naređeno kap. vlasti u Peći da preduzme isleđenje protivu ostalih članova kutnje zajednice odbjeglog Avdije jer s vjerovatnošću može se izvesti zaključak: da su ga oni zapalili ili

.....
²⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4094/5, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 15. oktobar.

³⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4094/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. oktobar. „Po izvršenom ubijstvu sa zlikovcima pobjegao je i Zenun Šudlanović zajedno sa svojom familijom. Na mjestu odakle su zlikovci pucali, nađeno je 20 komada čaurica od mauzere turske i austrijske.“ (*Isto.*)

³¹ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4096/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. oktobar; Koji dan kasnije, predsjednik vogovske opštine izvjestio je kapetaniju u Đakovici da je Idriz Jakupov iz sela Deke u noći između 24. i 25 oktobra 1914. godine „pobjegao s familijom u Albaniju i sobom počerao svoja goveda i ponio nešto iz kuće od pokretne imovine“. (DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4142/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. oktobar.)

da Avdiju primaju i kriju.³² Ako je ovo sijeno možda zapalio pomenuti kačak Alija, ili možda članovi njegove porodice, oblasni upravitelj u Andrijevići Jevrem Bakić nije znao poimenice ko je u noći između 22. i 23. oktobra 1914. godine zapalio 18 stogova sijena u Žarovnicama iznad Vusanja, ali je zato znao da su iza navedenog zlodjela stajali vusanjski kačaci. Bakić je takođe izvijestio ministra unutrašnjih djela da su oko 11 sati prije podne 23. oktobra 1914. godine kačaci Selca oteli „4 konja i nešto para čiradžijama gusinjskim više katuna hockoga u Košticima“.³³ Nedjelju dana po ovom događaju Bakić je upozoravao nadležne na Cetinju „da se kačaci pojavljuju u Babino Polje Bjeluhu, kao i u Dudu vusanjskom, vrmoškom i upravo do hockijeh Korita“. Zbog toga je s pravom strahovao da opet mogu nekoga ubiti i plijeniti stoku, ali i preporučivao da se preduzmu mjere kako bi se isti likvidirali ili se barem spriječilo njihovo krstarenje po crnogorskoj teritoriji.³⁴

.....
³² DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4095, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. oktobar.

³³ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4172/2, Jevrem Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. oktobar.

³⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4185, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 30. oktobar. U noći između 3. i 4. novembra 1914. godine kačaci su „napali na kuću Avdula Adžijina u selu Babaj Boks koje se nalazi do same granice i zapalili njemu i još nekima iz istog sela sijeno pa potom odmah umakli preko granične linije u Albaniju, te se zbog toga nije mogla za istima ni poslati potjera.“ (DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4234/5, J. Hajduković – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 6. novembar); „Kačaci u selu Babaj Boks zapalili“ su „sijena sledećim licima. Kmetu Avdulu Adžijinu 3.000 kilograma sijena i 1.000 kgr. slame kukuruzne. Zejnilu Memetovu 5000 kgr. sijena i 2000 kgr. slame kukuruzne, Memetu Ramovu 2000 kgr. otave, 4000 kgr. slame kukuruzne i 1000 kgr. državnog sijena. Ukupna šteta prouzrokovana paljevinom iznosi 800 perper. Paljevinu je izvršio po dokazu seljaka neki kačak Jahamija s društvom koji su odmah pucajući iz pušaka priješli preko granice u Albaniju.“ (DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4234/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. novembar).

Jesu li i, kakve su, mjere preduzete u ovom kraju protiv kačaka ostalo nam je nepoznato. Međutim, u pečki kraj je u noći između 30. i 31. oktobra 1914. godine poslata „žandarmerija s jednim oficirom“, da hvata odbjegli kačake.³⁵ Potraga je urodila plodom. Žandarmerijski poručnik Rakočević, koji je rukovodio ovom akcijom na terenu, se pohvalio nadležnima „da je imao veliku borbu sa kačacima u budisavske i svrčke šume“, te da su uhvaćeni čuveni zlikovci, katolici Pren Crecu, Mark Đona i Binjak Dreku. Crnogorska žandarmerija je tom prilikom uhvatila i Uka Nua jataka kačačkog. Međutim, kako su gore pomenuti pokušali pobjeći nakon što su uhapšeni, žandarmerija ih je likvidirala. Inače za hvatanje navdenih kačaka zaslužna je Oblasna uprava iz Peći i kapetan Bešić sa svojim ljudima od povjerenja.³⁶ Nekoliko dana kasnije poginula su još dva Albanca, ali ne od strane crnogorske žandarmerije i vojske, već po svoj prilici od svojih odmetnutih sunarodnika. Riječ je o Vejsel Etemu iz Rugove i Sadik Mehmedobriću iz Crnobrega, koji su stradali putujući od Dečana za Crnobreg. Kada su ih ubili „u livade kraj sela Dečani“, zlikovci su paveli sa sobom i jednog njihovog konja.³⁷

.....
³⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4201/7, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 1. novembar.

³⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4201/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 1. novembar; Iz Oblasne uprave u Andrijevići javili su 31. oktobra 1914. godine: „juče u 4 sata po podne poginuo je Zef Maraš katolik, iz Vrmoše u Uđut gusinjski na mjesto između Grnčara i Vjeternika. Ubica je nepoznat, istraga se vodi. Misli se da su ga ubili kačaci.“ (DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4233/6, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 31. oktobar.)

³⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4249/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. novembar; Iz pritvora je pokušao da pobjegne oko 6 sati uveče 15. novembra 1914. godine i „Šalja Barjamov Mučović, težak iz sela V. Jablanice – opština radovačka – istočko kapetanstvo“, gdje „je bio stavljen u pritvor kao kačački jatak [...] ali je od žandarma odnosno opštine u bjegstvu ubijen“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4237/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu inostranih djela, 16. novembar)

No, napade na mirno crnogorsko stanovništvo i organe bezbjednosti je tek trebalo očekivati. Ministar inostranih djela Petar Plamenac javio je 6. novembra 1914. godine svom kolegi, ministru unutrašnjih djela Savu Vuletiću, da ima informacije iz Skadra „da će austrijski agenti da pokušaju da između Medove i Pulaja iskrcaju višu količinu oružja“. Plamenac je bio informisan i „da neki Jahja-aga Beriša i Sejidija iz Gusinja prikupljaju prebjegle Gusinjane, Plavljanke, Đakovičane i druge prebjegle da pokušaju napad na strani Plava i Gusinja“. Inače u Skadru se nalazio „sin nekog Gaspara Baltaka iz Peći koji je agent i saradnik poznatog barona Nopše, austrijskog agitatora u Arbaniji“. Kako se „tom Baltaki“ nalazila „familija u Peći, a otac mu ima tamo prilično imanje“, Plamenac je bio mišljenja da se zbog toga pozove „na odgovornost“.³⁸

Dok se iščekivao napad kačaka u Plavu i Gusinju, na adresu Ministarstva unutrašnjih djela na Cetinju stigao je 17. novembra 1914. godine kratak telegram iz Peći, u kome je pisalo da je u večernjim satima između 16. i 17. novembra 1914. godine krenuo neki Bajo Vlahović iz Budisavaca u Peć, ali je „u samu zoru u selu Plavljanke blizu Peći ubijen [...] sa nekoliko pušćanih metaka“.³⁹ Inače Vlahović se u Metohiju doselio iz Kolašina godinu dana prije nego će biti ubijen.⁴⁰ Tri dana potom, iz Oblasne uprave u Peći su

.....
³⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4232/2, P. Plamenac, ministar inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 6. novembar.

³⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4342/2, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvo unutrašnjih djela, 17. novembar.

⁴⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-154, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći - Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. novembar; Istog dana oblasni upravitelj u Peći je javio na Cetinje da ga je kapetanija istočka izvijestila „da su prošle noći nepoznati kačaci smrtno ranili ženu nekog Ajradina Sadikova iz sela Ljubova, opštine radočke kapetanije.“ (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4343/4, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvo unutrašnjih djela, 17. novembar.)

javili na Cetinje da su noću između 18. i 19. novembra 1914. godine „20 naoružanih kačaka došli u selo Dolju, kod kuće Osmana Latifovića s namjerom da nešto ukradu a kad im to nije ispalo za rukom ispalili su 2-3 metka i lako ranili pomenutog Osmana, koji se tada nalazio u dvorištu kod svoje kuće.“ Međutim, to nije bio kraj mukama pomenutog Osmana Latifovića, jer se na meti istih odmetnika našao i sutradan, 19. novembra 1914. godine, kada su mu ukrali četvoro goveda koje su odveli u Albaniju. No, zabrinjavajuće je bilo to što su se i po mnogim drugim opštinama počeli pojavljivati kačaci i to u mnogo većem broju nego do tada.⁴¹ Koliko se kačaka sukobilo sa jednim odjeljenjem žandarma u noćnim satima 25. novembra 1914. godine u selu Zahaću nije nam poznato, osim da je ubijen Bajram Fezlija iz toga sela, koji nije bio kačak ali jeste njihov jatak.⁴² Inače ova grupa albanskih odmetnika

.....
⁴¹ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4383/3, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. novembar; Oblasni upravitelj u Peći je 20. novembra 1914. godine, takođe javio na Cetinje da ga je „Uprava opštine iz Rakoša“ izvijestila „da je od strane nepoznatih zlikovaca prošle noći ranjen u svojoj kući Fejzula Bajramov iz sela Sušice“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4384/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. novembar.); Nepoznati počinitelji su 21. novembra 1914. godine „na podne smrtno“ ranili žandarma kapetanije istočke Velja Krstića „pred svojom kućom u selu Loboždu“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4401/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. novembar.); Istog dana, u istoj kapetaniji ranjen je „oko podne u više sela Krnjine [...] Tair Redžov iz istog sela“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4403/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 22. novembar.)

⁴² DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4428/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 27. novembar; Oblasni upravitelj u Peći javio je na Cetinje 28. novembra 1914. godine da je od strane nepoznatih zlikovaca smrtno ranjen Ramo Amzić iz sela Dobroša. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4442/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. novembar); Istog dana je Hajduković javio i da su kačaci noću između 26. i 27. novembra 1914. godine „ukrali komandi

se pojavila 24. novembra 1914. godine u lješanskoj opštini i odmah pošto su uočili crnogorsku žandarmeriju, kačaci su na nju otvorili vatru.⁴³

Za često pojavljivanje kačaka i izgrede koji su oni činili duž granice Crne Gore i Albanije, ogromne zasluge je imala austrougarska agentura u Skadru. Barem je tako tvrdio ministar inostranih djela Petar Plamenac. On je još 15. novembra 1914. godine upoznao ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića, da su ga izvijestili iz Skadra da će tih dana Albanci ponovo izvršiti napade duž crnogorske i srbijanske granice. „Austrijski agenti prikupljaju prebjegle, daju im po četiri napoleona i obećavaju dobru nagradu tek da sa višom energijom sudjeluju u napadu.“ Plamenac je takođe upozoravao ministra Vuletića, da će po nekim glasinama, osim prebjega na crnogorsku granicu krenuti i ne mali dio Dibre i Mata.⁴⁴ Informacije kojima je raspolagao ministar Plamenac ispostavile su se tačnima, jer su Albanci predvođeni Bajramom Curijem i Isom

.....

Gornjovasojevičke brigade dva jahaća i četiri tovarna konja i pri povratku zapalili 2000 kgr. sijena Petru Vuisiću iz sela Morine pa onda priješli u Albaniju pucajući iz pušaka“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4443/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. novembar); „U gorazdevačkoj opštini blizu Bijelog Polja na putu mjestu zvanom Brežanik“ pronađen je jedan muški leš, javio je 28. novembra 1914. godine upravitelj Hajduković Ministarstvu unutrašnjih djela. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4444/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. novembar); Dvadeset devetog novembra 1914. godine Hajduković je javio na Cetinje, da ga je istočeka kapetanja izvijestila, da je „prošle noći od strane nepoznatih lica smrtno ranjena majka nekog Bećira Daševca“. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4445/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 29. novembar)

⁴³ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4455/4, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvo unutrašnjih djela, 25. novembar.

⁴⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4453, P. Plamenac, ministar inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 15. novembar.

Boljetincem, sa preobučenim austougarskim oficirima i „mladoturcima napali Crnogorce sa strane Đakovice. Kako Crnogoraca nije bilo mnogo u tim predjelima napadači su prodrli duboko u crnog. granicu imajući sa sobom jedan brdski top.“⁴⁵ Iz Ministarstva inostranih djela su upozorili 30. novembra 1914. godine Ministarstvo unutrašnjih djela i Ministarstvo vojno „da su Bajram Cur i Isa Boljetinac iz Krasnića poslali pisma Elmas-begu i Bejtu Hadži – Hajiroviću iz Plava, kao i Saidu Zuku iz Pepića“, koji su se nalazili u Skadru „da hitno prikupe Plavljanje i Gusinjanje koji su prebjegli u Skadar, i da pođu na granicu radi napadaja koji se sprema“⁴⁶.

Preobučeni austrougarski oficiri i do zuba naoružane čete Albanaca nijesu bili prisutni samo na sektoru granice kod Đakovice i plavsko-gusinjskom kraju, već su duž cijele crnogorsko-albanske granice bile pripravne da napadnu Crnogorce.⁴⁷ Da napadne Crnu Goru bio je je pripravan

.....
⁴⁵ DACG, MID 1914, f-220, 1874, Ministarstvo inostranih djela – poslanstvima Italije, Rusije, Engleske i Francuske, bez datuma.

⁴⁶ DACG, MID 1914, f-220, 2029, Ministarstvo inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela i Ministarstvu vojnom, 30. novembar.

⁴⁷ DACG, MID 1914, f-220, 1912, Ministarstvo inostranih djela – poslanstvima Rusije, Italije, Engleske i Francuske, nema datuma; Ministar unutrašnjih djela izvijestio je ministra inostranih djela 8. novembra 1914. godine, da je toga dana „u 9 sati prije podne, kad se naš redovni putnički parobrod ‘Vranina’ vraćao iz Skadra“, jedna grupa Malisora pucala „na nj iz zasjede, s mjesta između Široka i Zoganja i tom prilikom je smrtno ranjen Radovan Zagračanin krmanoš ‘Vranine’, a jedan drugi Crnogorac lako je ranjen. Crnogorska straža, koja je nedaleko od rečenog mjesta na granici (na kraju sela Zoganja) nije ništa preduzimala.“ (DACG, MID 1914, f-220, 1946, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 8. novembar); Ova četa je brojala „od 20-25 Malisora u kojoj je bilo nekoliko žandara koje drži i plaća sadašnja uprava Skadra [...] Četa je bila sastavljena većinom od Hota, Gruda i predvodio je neki Pjetar Toma iz Postribe. Među njima se nalazilo i Skadrana. Jedan od njih se zove Šuk Luke Hoti. Izgleda da su svi bili katolici.“ Crnogorski konzul u Skadru Martinović je javio ministru unutrašnjih djela, da je ova četa došla „u Široke pod izgovorom da selo čuva od nas“, da

tih dana i, crnogorskim vlastima dobro poznati, Prenk Bib Doda, koji je zbog toga u Skadru prikupio nešto Malisora. Oblasna uprava u Baru je javila Ministarstvu unutrašnjih djela 18. novembra 1914. godine, da je i „Fat Maraš, barjaktar škreljski doputovao u Skadar“, po svemu sudeći s istom misijom. Ista uprava je izvijestila nadležne na Cetinju da se u Obliku nalazi „jedna četa od 60 druga Malisora, koji su priješli iz Suka Dajč u Obod“⁴⁸

Da im kojim slučajem ne pomanjka oružja i municije brinuo se Beč. Iz Ministarstva inostranih djela javili su 1. decembra 1914. godine svojim kolegama koje su bile zadužene za resor unutrašnjih djela, da će Austrougarska iskrcati oružje i municiju u Albaniju, te da su preduzeti nužni koraci da se to spriječi, ako uopšte bude moguće. No, i pored preduzetih mjera, na Cetinju su s pravom strahovali od mogućeg napada, pa su iz Ministarstva inostranih djela sugerisali svojim kolegama iz Ministarstva unutrašnjih djela, da skrenu pažnju pograničnim vlastima na Bojani „da motre da se pomenuto iskrčavanje ne bi učinilo na strani Pulaja, gdje su pomorski činovnici kreature austrougarskog konsulata u Skadru.“⁴⁹

.....

su odavno „prijetili da će ovo učiniti“, te da je „kapetanu bio skrenuo pažnju da se dalje od obale drži i da u slučaju napada okrene u pravcu Kastrata“. Inače, između ostalih, na ovom brodu su se nalazili „osam Crnogoraca i jedna žena“ koji su stigli iz Amerike. (DACG, MID 1914, f-220, 1953, A. Martinović, crnogorski konzul u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. novembar)

⁴⁸ DACG, MID 1914, f-220, 1996, Ministarstvo unutrašnjih djela – Ministarstvu inostranih djela, 18. novembar.

⁴⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4461/2, Ministarstvo inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. decembar; Istog dana su Albanci na granici u selu Ljuljaš Pepe ubili Baja B. Milića, uzeli mu pušku, kao i njegove ovce koje su odveli u Kastrate. Stradali Milić je bio vojnik iz bataljona Gornjo-kučkog. Po saznanjima kapetanske vlasti u Tuzima, Kastrati su ga iz osвете ubili. (DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4468/2, Janko Spasojević, oblasni upravitelj u Podgorici – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. decembar)

Da su crnogorske pogranične vlasti tih dana bile veoma budne svjedoči brojna arhivska građa. Oblasna uprava iz Bara je 8. decembra 1914. godine javila na Cetinje da je preko kapetana Luke Đurovića doznala da Albanci ne čekaju samo da im od strane Austrougarske dođe pomoć u borbi protiv Crnogoraca. Naime, Albanci su sakupljali dobrovoljne priloge kako bi osnovali jedan fond koji će im služiti za ranjenike. Tako su skupili 170 napoleona. Međutim, „kad su čuli da je srpska vojska učinila poraz od austrijske vojske sklonili su se i među njima opaža se velika klonulost“.⁵⁰ No, da ipak nijesu svi klonuli duhom upozoravao je 9. decembra 1914. godine ministar inostranih djela Petar Plamenac. On je doznao preko konzula u Skadru da mladoturci koje potpomaže nekoliko hodža namjeravaju da stvore čete, koje bi na granici trebale otpočeti neprijateljstva protiv Crne Gore, te da Hoti, Grude sa dijelom Kastrata kojima je upravljao Đeloš Đoka prijete Crnoj Gori.⁵¹

Da osokoli Malisore otišao je u Kastrate brat biskupa Seređija, Cuk Kauri, doznao je ministar Plamenac. U izvještaju koji je uputio 16. decembra 1914. godine kolegi Vuletiću, Plamenac je javio da su s njim pošla još četiri čovjeka. Njihova namjera je bila da na crnogorskoj granici prema Kastratima proizvedu sukobe na mjestima na kojima nije bilo veće koncentracije crnogorskih organa bezbjednosti. Kako bi preduprijedili napad na tom dijelu granice, konzul Martinović je bio mišljenja da „dobro bi bilo da se hitno naredi onamošnjem komandantu da preduzme potrebne mjere i da pripazi na njihovo kretanje, a još bi bolje bilo kad bi ga kojim načinom bilo moguće uhvatiti“. Nije ostala tajna sa kim će se i gdje sastati biskupov

.....
⁵⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4500/2, Mirko Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 8. decembra.

⁵¹ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4509/4, P. Plamenac, ministar inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. decembar.

brat sa svojim društvom. „Sastaće se kod katoličkog popa Mitrovića sa Đeloš Đokom i Nikol Dodom.“ U slučaju da dođe do napada od strane Albanaca, ministar Plamenac je „bio mišljenja, da posada u Tuzi i Hotima [...] postupi sa Kastratima onako, kako je bilo postupljeno sa Klimentima u avgustu mjesecu i da se zaustavi bilo na Suhi Potok bilo na Koplík.“⁵²

Da li su pod utiskom te propagande prešli granicu s Crnom Gorom Prenč Marko iz Kastrata i Đek Martin iz Hota, sa još dvojicom koji su sa njima išli, ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Iz nekoliko dokumenata koji govore o ovom događaju nijesmo doznali ni da li su navedeni Malisori imali kod sebe ikakvog oružja. Međutim, činjenica je da su prva dvojica prelazak na crnogorsko tle platili glavom, dok su druga dvojica, Pjetar Maraš Kastrat i Mark Đeloš⁵³ bili ranjeni od strane Krivodoljana iz bataljona Donjo-kučkog.⁵⁴ Razlog njihovog stradanja bila je osvetna Kuča za njihovog plemenika nedavno poginulog Baja Milića.⁵⁵ Svakako da je nakon ovog događaja bilo lakše animirati Malisore da vrše izgrede na granici.

Za razliku od Malisora koje je brat biskupa Seređija sokolio da čine neredu duž granice s Crnom Gorom, na njihove sunarodnike koji su upadali u Metohiju se nije moralo trošiti vrijeme na takve stvari. Oni su od početka rata vrlo predano pravili neredu duž tog dijela granice.

.....
⁵² DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4509, P. Plamenac, ministar inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. decembar.

⁵³ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 136/4, Stevan Raičković, kapetan kapetanije iz Tuzi – Ministarstvu unutrašnjih djela, 29. decembar 1914.

⁵⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 136/2, S. Raičković, kapetan kapetanije iz Tuzi – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. decembar 1914.

⁵⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 136/4, S. Raičković, kapetan kapetanije iz Tuzi – Ministarstvu unutrašnjih djela, 29. decembar 1914.

U noći između 13. i 14. decembra 1914. godine zapalili su „Zumberu Fazliću iz sela Rašića četiri stoga sijena, dva stoga tale i jedan stog slame a Zumbera lako ranili“.⁵⁶ Dva dana kasnije, u noći između 16. i 17. decembra 1914. godine, stradao je u „selo Smać vojnik Radojko Talić, redov pećske brigade“.⁵⁷ Ni posljednji dani 1914. godine nijesu prošli bez ubistava. Oblasni upravitelj iz Peći je izvijestio Cetinje 2. januara 1915. godine, da su vojnici iz Veličkog bataljona u noći između 30. i 31. decembra 1914. godine ubili u selo Brovin nepoznatog kačaka kod koga je nađena jedna puška mauzerka sa 130 metaka.⁵⁸ Istog dana na Cetinje je stigao telegram, u kome je upravitelj Hajduković javio o ubistvu Niman Derviša iz Donjeg Istoka.⁵⁹ Izvještaji o neredima u ovim krajevima stizali su gotovo svakodnevno tih dana. Nepoznati zlikovci su u noćnim satima između 2. i 3. januara 1915. godine „zapalili jedan stog sijena kom. Staniši Bogičeviću iz sela Dobrog Dola“.⁶⁰ I u ovom, kao i u sijaset drugih slučajeva, istraga je trebalo da otkrije počiniocce. No, ako su počinioci brojnih zlodjela ostali nepoznati, nije ostalo nepoznato koliko se zlodjela desilo u pećkoj oblasti. Samo od 28. jula pa do 1. septembra 1914. godine desilo se u ovoj oblasti 18 ubistava, 11 teških povreda, dvije paljevine kuća i 33 stoga sijena.⁶¹ Prema drugom izvještaju,

.....

⁵⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-155, 4594/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 16. decembar.

⁵⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-155, 4613/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 18. decembar.

⁵⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 1/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 2. januar.

⁵⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 2/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. januar.

⁶⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 68/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. januar.

⁶¹ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 130/17, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. septembar 1914.

u periodu od 20. jula do 31. avgusta 1914. godine u ovoj oblasti desilo se 21 ubistvo, 10 ranjavanja i 6 zločinačkih paljevina „u kućama i sijenima, 37 slučajeva za 40 dana!“⁶² Posljednjeg mjeseca 1914. godine zločina i prestupa u ovoj oblasti bilo je nešto manje: „u kapetanstvu đakovičkom ubistvo jedno i paljevina jedna (kuća u kojoj je smješteno kapetanstvo) a u kapetanstvu istočkom ubistvo jedno i u kapetanstvu pećskome ubistvo jedno, ranjena dva i jedna paljevina (kuća).“⁶³

Ni 1915. godina nije počela bez nereda. U noći između 17. i 18. januara 1915. godine stradao je od ruke „nepoznatih zlikovaca Kurta Dakić, katolik iz sela Gornjeg Petriča“.⁶⁴ Sjutradan, noću između 18. i 19. januara 1915. godine ubijen je Balja Fekmiju „iz Muževine, opš.

.....
⁶² DACG, MUD 1915, UO, f-156, 130/5, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 10, septembar 1914; Od dolaska oblasnog upravitelja Hajdukovića u Peć „na službu“, od 23. jula do 27. jula 1914. godine nije se desio ni jedan slučaj zločinstva. (DACG, MUD 1915, f-156, 130/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 4. septembar 1914).

⁶³ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 130/13, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 4. januar; Oblasni upravitelj u Peći javio je 2. decembra 1914. godine Ministarstvu unutrašnjih djela, da je „u toku prošlog mjeseca novembra bilo zločina i prestupa u ovoj oblasti i to u kap. đakovičkoj ubistva dva, ranjeni dva, i paljevine 4 stoga sijena; u kapet. pećskom ubistva tri, ranjena dva; u kapetanstvu istočkom ranjena četiri i paljevina jedna kuća i u opštini pećskoj jedno ranjeno.“ (DACG, MUD 1915, UO, f-156, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. decembar).

⁶⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 220/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. januar; Kačaci su noću između 16. i 17. januara 1915. godine „došli u selu Lipovcu koje je u blizini albanske granice gdje su ušli u kuću odbjeglog kačaka Odže iz Lipovca odakle su odnijeli oko 75 šeka državnog žita koje je u toj kući bilo smješteno“. (DACG, MUD 1915, UO, f-156, 221/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. januar).

istočke“.⁶⁵ Januara 1915. desile su se i minimum dvije paljevine. U noćnim satima između 21. i 22. januara 1915. godine nepoznati zlikovci zapalili su „1 sijeno i 1 otavu kmetu Ajdaru Ćupi iz Novog Sela“⁶⁶, a par dana kasnije kačaci će zapaliti „Ćun Jaku iz sela Meće, pomenute opštine, jednu pojatu, jedan koš sa kukuruzom, sijeno i slamu, te i pucali na seljane kada su pritrčali.“⁶⁷ Iako nije bilo lako uhvatiti kačake prilikom vršenja zločina, 29. januara 1915. godine „uhvaćeni su u opštinu paljabardsku, kap. đakovičke, dva kačaka iz Arbanije Musa Zenelov i Alil Murkarov“. Pismo koje je kod njih pronađeno

.....
⁶⁵ DACG, MUD 1915, UO, f–156, 237/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. januar; Albanski odmetnici su krstarili i duž drugih dijelova Crne Gore. Oblasni upravitelj u Podgorici Janko Spasojević javio je 18. januara 1915. godine ministru unutrašnjih djela, kako su nekih 12 prebjeglih iz Hota i Gruda prelazili na crnogorsko tle kako bi nekoga ubili. Spasojević dalje navodi da je u dogovoru s komandrom Rašovićem „učinio sve što treba dako se isti biše pohvatili“. (DACG, MUD 1915, f–157, 524/4, Janko Spasojević, oblasni upravitelj u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 18. januar).

⁶⁶ DACG, MUD 1915, UO, f–156, 309/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 25. januar; Istog dana kada je o navedenom slučaju izvjestio Cetinje, Oblasni upravitelj u Peći je javio i da je odbjegao u kačake sa svojom porodicom Suljo Avdić iz sela Korenice – opština Junik. (DACG, MUD 1915, f–156, 312/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 25. januar); U selu Lođ je 22. januara 1915. godine žandarm kraljevskog žandarmerijskog kora Milić Dašić (inače i sam bio iz tog sela) „ranio: Jah Idriza, Binjak Zećira, Jakup Sulju i ženu mu Sovu Ujru.“ (DACG, MUD 1915, UO, f–158, 725/5, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 22. januar.); Zbog ovog događaja žandarm Dašić je „predat vojnom sudu na suđenje parag. 4 zakona o sudskom postupku vojnih sudova u mobilno ratnom stanju, paragr. 8 i 28 zakona o ustrojstvu vojnih sudova, paragr. 1 vojno krivič. zakona stav 2 alineja 4. 5. i 6. čl. 5 zakona o ustrojstvu vojske.“ (DACG, MUD 1915, UO, f–158, 725/4, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. februar).

⁶⁷ DACG, MUD 1915, UO, f–156, 345/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. januar.

„otkrilo je u selu Kpuli u opštini goraždevačkoj, peć. kapetanije jatake Azema Kambera i kod njega jednu mauzerku sa 210 fišeka, a u selu Jablanica, đakov. kap. kod Sali Memet Musatafi jednu mauzerku i dva fišektara na 11/2 metar. dubine zakopana“.⁶⁸

Na meti Albanaca našli su se tih dana i crnogorski brodovi. Ministar Savo Vuletić izvijestio je 25. januara 1915. godine svog kolegu Plamenca, zaduženog za resor inostranih djela, da „su prekjuče s obale morske između Medove i ušća Bojane arbanaške bande pucale na naš parobrod ‘Pjesnik’, kada je remorkirao dvije jedrenjače. Tanad su padala na parobrod i oko njega, ali nije niko poginuo.“ Oblasna uprava u Baru, ali i sam ministar Vuletić, tražili su od ministra Plamenca da preduzme „korake, koji bi prekinuli ove arbanaške provokacije [...] s napomenom da je i suviše našeg strpljenja prema Arbanasima, poslije incidenata, koji su Vam poznati, a koji su od tolikog značaja na naše i inače teško ekonomsko stanje.“⁶⁹

Naravno da su brojni incidenti koje su činili Albanci morali iritirati crnogorske vlasti. Međutim, u Ministarstvu unutrašnjih djela su raspolagali informacijama da se na granici s Albanijom tek spremaju neredi. Naime, ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić javio je 27. januara 1915. godine svom kolegi, ministru inostranih djela Petru Plamencu, da je iz Kastrata preko svojih

.....

⁶⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 472/4, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. februar; Dan nakon ovog hapšenja, „u sedam sati uveče“ napali su kačaci „Janića Radivojevića redova iz G. vasojevičke brigade, te istog ubili na mrtvo jednu ženu iz Morače zvanu Stašatu koja je sa istim putovala.“ (DACG, MUD 1915, UO, f-157, 380/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 31. januar).

⁶⁹ DACG, MID 1915, f-222, 186, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 25. januar.

ljudi od povjerenja doznao kako Bajram Cura skuplja Albance. Naravno, to ne bi bilo ništa novo što do tada već nijesu radili albanski prvaci duž granice s Crnom Gorom, da ovaj nije prikupio 10.000 ljudi s namjerom da napadne Peć i Đakovicu.⁷⁰ Ozbijno se spremio i „Mehmed-paša, bivši velikodostojnik princa Vida, sa novcem koji je primio od austro-ugar. konsula organizira ekspediciju da učini napad na Crnu Goru sa strane Đakova.“ Napad je trebalo da bude izveden na sličan način, kao onaj što je „organizirao Hassa Riz, koji je učinio upad u srpsku teritoriju sa strane Prizrena“.⁷¹ No, ako je suditi po jednom izvještaju koji je uputio 15. februara 1915. godine, pomoćnik načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande, pukovnik Petar Pešić, ministru inostranih djela Petru Plamencu, Albanci se nijesu mogli pohvaliti napadom na Prizren. Naime, komandant Starosrbijanskog odreda, brigadir Radomir Vešović, doznao je preko svojih ljudi koje je uputio u Albaniju, da je Asan-beg Vučitrnac pretrpio težak poraz kod Žura, odakle se „povratio preko Hasa i Drima i prebjegao u Krasniće – isti je bio kao glavni komandant napadača na Prizren“. Inače, za vrijeme njegovog napada na Prizren, Bajram Curi se sa oko 3.000 svojih pristalica, uglavnom katolika bio spremio da napadne na Đakovicu, ali kako je bila potučena Asan-begova vojska, onda se i njegova vojska obeshrabrila i rasula, zbog čega je bio prinuđen da se povuče „na lijevu stranu Drima – u Ibal, gde se i sada nalaze i živo nastojava da rasturenu vojsku prikupi.“ Nakon agitacije koja je vršena u tim krajevima, „plemena: Gaša, Krasnić, Ljuma i Butuč su za napad na Đakovicu. Jedino je pleme Has mirno i prema nama lojalno, ali usljed velike agitacije“,

.....
⁷⁰ DACG, MID 1915, f-222, 217, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamenac, ministar inostranih djela, 27. januar.

⁷¹ DACG, MID 1915, f-222, 252, Ministarstvo inostranih djela – Poslanstvima Italije, Rusije, Francuske i Engleske, 6. februar.

postojala je opasnost da se i oni mogu pridružiti svojim sunarodnicima.⁷²

Ako su se Albanci uzdržavali jedno vrijeme da u većem broju pređu granicu i zametnu boj s Crnogorcima, sasvim sigurno nijesu prestajali da u manjim grupama uznemiravaju svoje susjede. Iz Oblasne uprave u Peći su izvijestili Cetinje 13. februara 1914. godine, da su kačaci dolazili u selo Babaj Boks gdje su „prekinuli telefonsku žicu i od iste ponijeli oko 60 metara i ako ih je onamošnja straža opazila i s njima se pucala“.⁷³ Tri dana kasnije zlikovci su u pet sati poslije podne izvršili ubistvo nad Zenel Suljom i ranili Fazli Metselmana iz Lumbarde.⁷⁴ Kako se bližilo proljeće rastao je i broj Albanaca koji su se odmetali od crnogorskih vlasti, ali i broj smrtno stradalih crnogorskih državljana. Tako su od strane nepoznatih zlikovca, u istom danu (4. marta 1915. godine), a na različitim mjestima, ubijeni Asan Labović iz Kovraga i Emin Velijov Ciganin iz sela Romca, koji je ubijen u blizini svoje kuće.⁷⁵ Učestali su napadi i na crnogorske vojnike. Oblasni upravitelj u Peći javio je nadležnima na Cetinje 12. marta 1915. godine, da su prethodne večeri albanski odmetnici napali kuću u selu Ponoševac

.....

⁷² DACG, MID 1915, f-222, 301, pukovnik Petar Pešić, pomoćnik načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 15. februar. U nastavku ovog izvještaja Pešić navodi da „Iso Boljetinac nalazi se u selu Kolj Menkše u Krasnićima i bolestan je. Ćerim-beg Mahmutbegović nalazi se u Butuču i živo agitira. Prije dva dana došli su iz Drača Karaman-beg Toska sa sinom Ramadan Gilancom sa kojima je i jedna ličnost iz inostranstva i obišla sve arbanaške prvake, koji se nalaze u Ljumi, Hasu, Gašu, Krasniću i Butumu, dali im izvesne instrukcije i novaca.“ (Isto.)

⁷³ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 531/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. februar.

⁷⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 657/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. februar.

⁷⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 806/2, 808/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. mart.

u kojoj su bili crnogorski vojnici. Tom prilikom je smrtno stradao jedan, a ranjena su bila petorica vojnika.⁷⁶ Crnogorska vojska je surovo kaznila žitelje Ponoševca. „Sedamdeset lješeva, oko dvadeset kuća spaljenih, dakle sve osim familije u kojoj je opštinska uprava predsj. Miro Vešović i osim 3-4 srpske kuće familije su prognane“, bio je bilans odmazde crnogorske vojske.⁷⁷ Na osvetu se nije dugo čekalo. Predsjednik ponoševačke opštine je izvjestio đakovičko kapetanstvo da su kačaci, u noći između 19. i 20. marta 1915. godine, upali u selo Morinu i tom prilikom ubili dječaka Radivoja Gojkovića od svega 15 godina.⁷⁸

Mnogi izvještaji koji su tih dana stizali na Cetinje govorili su prilog tome da na granici s Albanijom tek predstoje žestoki okršaji. Austrougarska se potrudila da Albancima dostavi veliki ratni materijal⁷⁹, a pristalice Esad-paše i knjaza Vida, kako muslimani tako i katolici, međusobno su

.....
⁷⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 938/7, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. mart; Crnogorski vojnici su bili napadnuti u noći između 11. i 12. marta 1914. godine „oko tri sata po ponoći“. Napad je izvršilo „15 do 20 kačaka“. „Kako su vojnici bili u kuće od brvana to pošto su ranili šiljboka pucali su kroz ta brvna i još ranili četvoricu i jednog ubili poslije čega ih je nestalo.“ Budući da je jedan od ranjenih ubrzo preminuo „vojska je opsadila selo i kako stanovnici nijesu htjeli odat kačake isto je bombardovano i predato plamenu. Ostalo robje žene i djeca pošteđeni su. [...] Svo ovo robje biće pregnato u Arbaniju a pokretna imovima pribira se i predaće se carinarnici. Nepokretna imovina predaće se na jednogodišnje obrađivanje putem licitacije. U kući je bilo oko devet vojnika.“ (DACG, MUD 1915, UO, f-158, 938/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. mart).

⁷⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 938/4, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. mart; Oblasni upravitelj Hajduković je naveo i da su protjerane familije „od kap. vlasti pored ostalog i da ih ne bismo morali izdržavati“. (*Isto*).

⁷⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 959/2, Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. mart.

⁷⁹ DACG, MID 1915, f-223, 505, Ministarstvo unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 11. mart.

se izmirili i dogovorili da razdaju oružje koje im je došlo iz Austrougarske, kao i ono iz Njemačke. Povjerenik komandanta Starosrbijanskog odreda, brigadira Radomira Vešovića, je tvrdio da je lično vidio kada je Jahja-aga Berišima podijelio 1.800 brzometnih pušaka. Vešovićev čovjek od povjerenja je tvrdio i „da je vidio kad se kupila komora u Lješ da primi oružje i municiju sa kojim će oružjem popuniti svoje nedostatke u naoružanju.“ Takođe je pričao kako se stalno agituje „preko bjegunca iz crnogorske i srpske teritorije“, te da je vidio poveću količinu bombi koje su podijeljene „bjeguncima iz obije srpske kraljevine“. Vešović je javio da će komisija za umir krvi krenuti u Has a potom za Ljumu, te da će motriti na njihovo kretanje.⁸⁰ Pripreme koje su vršili Albanaci za napad duž granice sa Crnom Gorom i Srbijom nijesu ostale nepoznate ni konzulu Martinoviću u Skadru. On je saznao da će s Bajramom Curijem iz Skadra krenuti najviše

.....
⁸⁰ DACG, MID 1915, f-223, 493, P. Pešić, pomoćnik načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 10. mart. Informacije o prilikama u Albaniji, koje su Vešoviću dostavile „uhode“, a potvrdio ih je krasnički barjaktar Barjam Mon. Oni su Vešoviću kazali da je glavnu ulogu oko pomirenja Albanaca odigrao „Barjam Cur, za čem je prijed nekoliko vremena išao u Skadar, đe je i sad. Zajednička komisija za umirenje krvi u krajeve susjedne nama i Srbiji već je došla i živo radi na umirenju krvnih osveta, dijeljenju oružja i pripremanju za zajednički napad svih plemena na nas i Srbiju, čim bi neprijateljska (austrijska) vojska napala na Crnu Goru i Srbiju. U ovu komisiju ušli su od pristalica knjaza Vida: Asan-beg Vučitrnac, Iso Boljetinac, Ceni Cur i Ariz Gruda. Od Esad-pašinih pristalica Sadri-aga Batu, Jaja-aga, bivši komandant u Đakovici, Murteza Pašić, također bivši đakov. kajmakam, Čerim-beg Mahmudbegović i Cana-beg, sin Riza-bega Đakovca. Sa njima su stalno svi ugledniji ljudi iz Albanije, pograničnih plemena (vojvode, barjaktari, muhtari itd). Petog ovog mjeseca (5. marta 1915. godine – M. Š) održali su skup sa velikim uspjehom u Gašu. Na ovom skupu bila su zastupljena plemena Gaša, Krasnića, Beriša i Bitića. Tom prilikom popisali su naoružanje i dali dužnost Sadri-agi za Gaše, Jaja-agi za Beriše da razdaju“ naoružanje koje je stiglo iz Austrougarske i Njemačke. (*Isto*).

do 400 ljudi, a da se drugi okupljaju duž granice.⁸¹ Prije nego što su krenuli 17. marta 1915. godine, neki albanski prvaci sastali su se radi dogovora sa činovnicima austrougarskog konzulata u Skadru. „Među prvijema veli se da su bili Asan-beg Prištinac i Barjam Cura“. Oni koji su bili zaduženi da prate prilike u Albaniji, saznali su da je dogovoreno da Hasan-beg Priština ide u Austrougarsku poslom, a Bajram Curi na srbijansku granicu, da čine izgrede.⁸²

Očito da se propaganda za borbu protiv Crne Gore i Srbije nije osjećala samo u Albaniji. Oblasni upravitelj u Peći javio je nadležnima na Cetinje 25. marta 1915. godine, da je noću između 21. i 22. marta 1915. godine pobjegao u Albaniju sa svojom familijom Braim Rustemov iz Grčine, koji je sa sobom odnio svu pokretnu imovinu⁸³ Tih su dana napustili crnogorsko tle i „Tair Zećir i Bećir braća Baljević [...] da se ne zna gde“.⁸⁴ Česta odmetništva i konstantni upadi kačaka iz Albanije nijesu ostajali bez posljedica po mir i bezbjednost u pograničnim krajevima Crne Gore. Krajem marta 1915. godine nepoznati zlikovci izvršili su ubistvo nad Ajdinom Smakom iz Verića, istočke kapetanije.⁸⁵ Prema nekim informacijama kapetanskih vlasti iz Vladimira, napad iz Albanije trebalo je očekivati i na tom dijelu granice. Naime, oni su bili u saznanju da su se Malisori prikupili u Puljaj, s druge strane Bojane naspram sv. Nikole, s namjerom da pokušaju prijeći u Crnu Goru. Međutim, postojala je sumnja da je možda po srijedi „i .....

⁸¹ DACG, MID 1915, f-223, 501, Ministarstvo inostranih djela – Ministarstvu vojnom, 11. mart.

⁸² DACG, MID 1915, f-223, 621, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 24. mart.

⁸³ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 1035/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 25. mart.

⁸⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 966/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 22. mart.

⁸⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 1080/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 29. mart.

izmišljotina ali za svaku eventualnost [...] trebalo bi imati dobru pažnju na Luarzu spram Reča.“ Kako se ništa ne bi prepuštalo slučaju izdate su neophodne naredbe komandantu bojanskog sektora.⁸⁶

Ako na ovom dijelu možda i nije postojala namjera Albanaca da pređu granicu s Crnom Gorom u cilju izazivanja nereda, na nekim drugim sasvim sigurno jeste. Devetog aprila 1915. godine u jutarnjim časovima na putu u Donje Novo Selo uhvaćen je Pran Mark „koi je prošle godine prećeran u Albaniju“.⁸⁷ Sa pomenutim kačakom uhvaćen je i njegov jatak Đok Mark.⁸⁸ Budnost crnogorskih organa bezbjednosti na granici dovela je 17. aprila 1915. godine do hvatanja kačačkih jataka: Arifa Sadika, Ibiš Baljova i Dava Smailova „iz sela Grabanice koji su zapisnički priznali da su kačaci dolazili u njihovim kućama, da su im nosili hljeb u šumu, dok su pokušali i da poćeraju jedno goveće, kmeta Zdravka Đurovića“.⁸⁹

Nekoliko dana prije ovih hapšenja vojnici dobrodolskog bataljona koji su patrolirali u goraždevačkoj opštini lišili su života jednog naoružanog kačaka u mjesto šume Pištanske.⁹⁰ Tih su dana crnogorske vlasti u Metohiji izvijestene i „da se u srodobraći Drima dviju Bistrica krije oglašeni odmetnik (kačak) Zef Mali sa 16 drugova“, zbog čega je tamo bila upućena žandarmerijska patrola s poručnikom Pajovićem. Pomenuti kačak sa svojim

.....

⁸⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 1105/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 31. mart.

⁸⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1380/4, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 10. april.

⁸⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1380/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 15. april.

⁸⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1399/2, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. april.

⁹⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1309/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. april

društvom u noći između 10. i 11. aprila 1915. godine „posijo“ je „mostove kotradićske, lugudujske i po jedan na objem Bisticama [...] Patrola sa utoka Peć-Bistrica oko ponoći došla je u sukob sa zlikovcima koji koristeći se mrakom i kišom noći umakli su poslije prepucavanja koje je trajalo do tri sata po ponoći ostavivši u bježstvo nešto hrane i odijela.“⁹¹ Za razliku od ove grupe kačaka, dvojicu kačaka koji su prešli sa crnogorske teritorije u Albaniju, na Ćaf glavi, između Silbnice i Padeša, ubili su 22. aprila 1915. godine vojnici iz Velikog bataljona Gornjovasojevičke brigade.⁹²

Ne male probleme kačaci su zadavali Crnoj Gori i na Skadarskom jezeru. Brigadir Radomir Vešović je izvijestio Vrhovnu komandu 27. aprila 1915. godine, da je u dogovoru sa Ministarstvom unutrašnjih djela stavio „na raspoloženje komandantu tuške posade dvije velike lađe od najmanje 7–8 vesala jer je prijeka potreba radi osiguravanja rejona Blatom od Plavnice do Huma jer kačaci krstare lađama na tom prostoru i češće izlaze na suho te uznemiravaju crnogorske državljane“.⁹³ Duž rijeke Bojane, Malisori su onemogućavali savezničke brodove koji su donosili hranu i ratni materijal Crnoj Gori da dođu do svog odredišta. Predsjednik Državnog savjeta Marko Đukanović izvijestio je 18. maja 1915. godine ministra spoljnih poslova, da je preko konzula Martinovića doznao kako su Malisori zatvorili plovidbu Bojanom, te da su potopili nekoliko lađa

.....
⁹¹ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1567/9, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. april.

⁹² DACG, Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV), Kabinet, f-11, komandir Gilić, zastupnik komandanta Starosrbijanskog odreda – Ministarstvu vojnom i Vrhovnoj komandi, 22. maj.

⁹³ DACG, MV, Vrhovna komanda (u daljem tekstu VK), 1914–1915, f-3, brigadir R. Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – Vrhovnoj komandi, 27. april 1915.

u Bojani kod Luarze.⁹⁴ Par dana kasnije opljačkali su jedan italijanski brod sa koga su odnijeli 70 kvintala žita i slanine.⁹⁵ Naravno, Ministarstvo inostranih djela je, uostalom kao i mnogo puta do tada, upoznalo poslanstva savezničkih država na Cetinju (Rusiju, Englesku, Italiju i Francusku), da su Malisori po nagovoru austrougarskog konzula u Skadru i Bib Dode počeli da pljačkaju crnogorsku robu koja se nalazila u Medovi.⁹⁶ Međutim, kako su se slične stvari dešavale i ranije, teško da je ova vijest mogla posebno uzrujati poslanike velikih sila na Cetinju. Nema sumnje da savezničke države nijesu znale mnogo toga o djelovanju austrougarskog konzula u Skadru. Ali ako nijesu znale da austrougarski konzul u Skadru organizuje i radi na bjekstvu austrougarskih ratnih vojnih zarobljenika, ne treba sumnjati da im i to u međuvremenu nije saopšteno.⁹⁷ Što se tiče prebacivanja pušaka iz magacina austrougarskog konzulata u pravcu Bardanjolta, Puke i Mirdisije, o tome su znali svi konzuli u Skadru, baš kao i da je tome prisustvovao austrougarski konzul.⁹⁸ Zbog ovog očitog akta „neprijateljstva prema Crnoj Gori“, ministar inostranih djela Petar Plamenac uputio je 2. juna 1915. godine konzulu Martinoviću hitnu depešu. U njoj se od Martinovića tražilo da hitno ode „kod predsjednika upravne vlasti Prenk Bib Dode“ gdje je imao zahtijevati „u ime kr. vlade da pošlje u poćeru žandarmeriju, da oružje i municiju uhvati“. „G. Prenk .....

⁹⁴ DACG, MID 1915, f-224, 933, Marko Đukanović, predsjednik Državnog savjeta – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 18. maj.

⁹⁵ DACG, MID 1915, f-224, 963, Risto Popović, zastupnik ministra vojnog – Ministru inostranih djela, 23. maj.

⁹⁶ DACG, MID 1915, f-224, 953, Ministarstvo inostranih djela – Poslanstvima Rusije, Engleske, Italije i Francuske, bez datuma.

⁹⁷ DACG, MID 1915, f-224, 815, Ministarstvo vojno – Ministar inostranih djela, 22. april.

⁹⁸ DACG, MID 1915, f-225, 1007, A. Martinović, konzul u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 30. maj.

Bib Dodu“ je trebalo savjetovati i „da pazi, da austrijski agitatori prekinu u Skadru raditi i dalje protiv Crne Gore, jer će to biti sigurno na štetu Skadrana i na štetu istog Bib Dode.“⁹⁹

Dok su s crnogorske strane stizala upozorenja Prenk Bib Dodi, srpske trupe su prešle granicu i za kratko vrijeme okupirale znatan dio Albanije. Nije se dugo čekalo ni da se s crnogorske strane povrijedi albanska granica. Konzul Martinović je javio 7. juna 1915. godine na Cetinje, da „5. ov. mj. uveče kasno stigao je na podnožje planinskog latca prema Skadru odred koji operiše od Đakovice primakao se čak do Drima i stupio u dodir sa trupama komandira Rašovića. Brigadir Vešović se nalazi u Rijoli od Đakovice

.....
⁹⁹ DACG, MID 1915, f–225, 1009, P. Plamenac, ministar inostranih djela – A. Martinoviću, konzulu u Skadru, 2. jun; Konzul Martinović je i prije intervencije ministra Plamenca razgovarao sa Prenk Bib Dodom u vezi prenošenja ovog oružja. „Izjavio sam mu da prenos i razdavanje oružja smatram kao najžešću provokaciju i ostavljam svu odgovornost i posljedice Upravnom savjetu.“ No, Prenk Bib Doda je na to odgovorio da se sve „to radi bez njegova znanja i protiv njegove volje; da on i svi Mirditi najiskrenije žele zdravlje i sreću kralju Gospodaru, da je gotov učiniti sve što od njega zatražimo i da toboš s nestrpljenjem, očekuje naš ulazak jer da ni on ni Mirdite niti Malisori katolici neće bez krvi i velike nesreće pristati da njima ponovo upravljaju Turci i Esad-paša. Uvjeravaše me da tako toboš misle i svi Malisori. Dodade da je austrijski konzul prek sinoć rekao u biskupa Seređija da je sto puta bolje predati se i potpasti Crnoj Gori negoli Italiji. Valjda misli da bi nas ponovo primorali da napustimo Skadar. Dalje da bi mi dokazao uslužnost predao mi je dva naša vojnika koji su ovamo prije nekog vremena utekli Milića Mirovića iz Bara i Mihaila Vukotića iz Pipera. Svi žandari Malisori kao i svi arbanaški nadripolitičari utekli su put Bardanjolta gdje se koncentrišu u namjeri da se opru ili napanu na naše trupe koje neprestano očekuju. Nastojim svim silama i pomoću svih povjerljivih ljudi da pogoršam rivalstvo za vlast između muslimana i katolika. Svaki čas oklijevanja podiže im duh i počelo se pričati da Italija ni u kojem slučaju neće dozvoliti da Crnogorci prijeđu most Bojane. To im je još jedina utjeha.“ (DACG, MID 1915, f–225, 1007, A. Martinović, konzul u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 30. maj).

do Drima.¹⁰⁰ Zbog dolaska brigadira Vešovića do Drima ili kako se u Skadru pričalo „na most u Mesi i u Drišti, sakupio se skadarski Upravni savjet i po sporazumu s talijanskim konzulom napisan je pismeni protest koji je predat sadašnjem predsjedniku konsularnog savjeta, francuskom kosulu. Protest je upućen velesilama potpisnicama Londonske konferencije. Protestuju protivu vijolacije albanske teritorije. Kažu dokle su Crnogorci došli i traže da se neodložno povrate natrag a Skadar spase. I juče prije nego što su saznali za Vešovićevo živo prodiranje četiri člana Upravnog savjeta: Filip Kraja, Paljok Kurti, Usuf Efendi Golem i Suljčo-beg, svi četiri poznati austrijski privrženici išli su kod konsula i apelujući na velikodušje velesila molili konsule da se lično založe kod svojih vlada kako bi se očuvala nezavisnost Albanije i Crna Gora spriječila u gaženju međunarodnih obaveza i riješenja.“ No, Albanci se nijesu samo uzdali u velike sile, već i u snagu svoga oružja. „Svi žandarmi katolici su napustili službu i izašli između Bardanjolta i Mazreka.“ U poslijepodnev-
nim časovima 7. juna 1915. godine „prenešena je kolima i konjima hrana a tako isto sve vojničke dekice i šatori koje je bio austrijski konzul prije nekoliko dana razdao. Ovo se čini sa znanjem Upravnog savjeta. Između Bardanjolta i Mazreka se kupe svi Hoti, Grudi i drugi odbjegli iz okupiranih sela. Među ovima ima i mladoturaka.“¹⁰¹ U Skadar

.....
¹⁰⁰ DACG, MID 1915, f-225, 1044, A. Martinović, konzul u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 7. jun. Martinović je izvijestio i da „Vešović je izgubio šest mrtvih i nekoliko ranjenih. Juče je bio mali sukob između kačaka i naših straža na kopiličke hanove. Kako mi je dostavljeno jedan ranjeni kačak je donešen u varoši. U varoši je mirno ali su sve više i više kuražniji. Počinju prijetiti da će napasti naše trupe. Držim da će se ovaj napad ako ga bude najprije izvesti protivu Rašovićevih vojnika.“ No, za svaki slučaj uputio je „ljude da paze kako“ bi za svaku eventualnost „mogao izvijestiti na vrijeme“. (*Isto*)

¹⁰¹ DACG, MID 1915, f-225, 1043, A. Martinović, konzul u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 7. jun. O „ovome kupljenju“ konzul Martinović „izvijestio je kom. Rašovića i preporučio mu da dostavi i g. Vešoviću“. (*Isto*)

je, pred trupama brigadira Vešovića, prebjegao preko Šalje i Iso Boljetinac sa 200 ljudi. „U varoši je ušao opkoljen sa 15 naoružanih pratioca. [...] Pričao je da je Vešović opalio Gaše i Krasniće. Isa mu je bio dao mali otpor, pa je onda umakao ovamo jer je uvidio da se ne može održati.“¹⁰²

Da se ne mogu održati pred naletom crnogorske vojske uvidjeli su i prvaci iz Šalje: „barjaktar Ljuš Prelja, Maraš Delija, Meted Špent, Binjak Voća, Čun Nika i Sadrus Ljuka“, koji su došli u Gusinje s namjerom da vode „pregovore s vojnim vlastima o ulasku naše vojske u Šalju“. Pomenuti prvaci su molili „da im se oružje ne uzima već da oružanu stanu na stranu naše vojske a za garanciju ispravnosti svoje dati će ne samo došle prvake nego još i onoliki broj koliko im se bude zatražio u taoce“.¹⁰³ U ime cijelog plemena Šalja obratio se crnogorskom kralju 5. juna 1915. godine barjaktar Ljuš Prelja. Tom prilikom mu je između ostalog saopštio da su Šalje „sretni“ što su „dočekali današnje vrijeme da se bar jednom oslobodimo i stanemo na mirno“, da nemaju ništa protiv ni da se u Šalju uspostave „vlasti kao u svu Crnu Goru“, ali da „nije potreba da vojska ide u Šalju“.¹⁰⁴

.....
¹⁰² DACG, MID 1915, f-225, 1033, A. Martinović, konzul u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 4. jun.

¹⁰³ DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1967/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. jun.

¹⁰⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1999/3, Ljuš Prelja, barjaktar škreljski – Nikoli I Petroviću, kralju crnogorskom, 5. jun; Kapetan Stevan Raičković javio je 30. maja 1914. godine ministru unutrašnjih djela Savu Vuletiću, da je „privatno doznao da su 28. i 29. ov. mj. oko 90 Klimenata predali oružje našim vojnim vlastima na Grabon i povratili se isti svojim kućama i familijama u Klimente. Izgleda da će i drugi Klimenti oružje predati i to neki komandi gusinjske brigade a neki ovamo. Na predstražama od Selca do Skadarskog jezera s obje strane sve je mirno o čemu sam izvijestio Oblasnu upravu.“ (DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1924/2, S. Raičković, kapetan iz Tuzi – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 30. maj); Oblasni upravitelj iz Peći, M. Petrović izvijestio je Ministarstvo unutrašnjih djela 5. juna 1915. godine, da komandant Starosrbijanskog odreda,

Međutim, na Cetinju su mislili drugačije. Ministar unutrašnjih djela javio je svim oblasnim upravama 14. juna 1915. godine, da je crnogorska vojska u „posljednje dvije sedmice okupirala i razoružala svu Malesiju do Bijelog i Velikog Drima i do mora, javila se onomad Skadru s Taraboina i Bardanjola“, a „jutros je ne samo bez ikakvog otpora no pozvata i dočekana od stanovništva umarširila i u sam Skadar i u njemu uspostavila i potpunu našu vlast. Naša ponosna zastava leprša se jutros na bedemima stare zetske prijestonice, svud se po Skadru opet uznosi ime njegovog slavnog oslobođioca kralja Nikole I, a nad toliko skrnavljenih grobova naših onamo palih vitezova rasijanih po Bardanjolu, Tarabošu, Brdici i Vraki bratska ruka čisti korov i obnavlja humke, a duše tih naših mučenika likuju na nebu“ i bratski mole: „Tu ste i tu ostanite, nikad nam više grobove ne napuštajte.“¹⁰⁵ Dok su crnogorski mučenici na nebu molili svoju braću da ne idu iz Skadra, dotle su velike sile poručile crnogorskim vlastima da ne odobravaju slanje crnogorske vojske u Albaniju i da ne priznaju okupaciju Albanije od strane Crne Gore. Kako je ova okupacija bila u „protivurečnosti sa savjetima koje su sile dale vladi kralja Nikole, konsulima u Skadru je naređeno da se ograniče vršenjem tekućih poslova i da izbjegavaju podržavanje zvaničnih veza sa crnogorskim vlastima.“ Iz prijestonica velikih sila su

.....
brigadir Radomir Vešović „dozvolio je slobodan dolazak na našim pazarima svijema Arbanasima koji se predaju iz novo dobivenih krajeva. Kapetanstva izvještavaju da se uz gornje povraćaju i porodice ranije odčeranane zbog kačakovanja.“ Zbog toga je pečki oblasni upravitelj tražio da mu se daju instrukcije kako će se postupati s njima „jer će se sad sve kačačke porodice kućama povratiti.“ (DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1979, M. Petrović, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. jun)

¹⁰⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-162, 2066, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama: Cetinje, Podgorica, Bar, Nikšić, Budva, Kolašin, Andrijevića, Bijelo Polje, Peć, Pljevlja, Čajniče, Berane, 14. jun.

takođe poručili da Crna Gora zauzimanjem Skadra ne može ništa postići, jer njegova sudbina „zavisi isključivo od volje velikih sila“.¹⁰⁶

No, i pored velikog negodovanja velikih sila, Crnogorci ovoga puta nijesu napustili Skadar. Njegovim zauzimanjem značajno su splasnuli sukobi koje je crnogorska vojska vodila s Albancima u novooslobođenim krajevima, ali ne i sasvim iščezli. Naprotiv, kačaci su bili veoma aktivni, posebno u Metohiji, o čemu svjedoči brojna arhivska građa. Takvo će stanje potrajati sve do januarskih dana 1916. godine i vojnog sloma Crne Gore. Nažalost, žrtve koje je Crna Gora stavila na oltar mira i bezbjednosti u tim krajevima ispostavile su se potpuno uzaludnim. Nakon rata, zaslugom pobjednika, Crna Gora je prestala da postoji kao nezavisna država. Brigu o svim njenim teritorijama preuzeće novostvorena KSHS/Jugoslavija.

.....
¹⁰⁶ DACG, MID 1915, f-226, 1396, protestna nota velikih sila 29. jul.

Završna riječ

Uvažene kolegice i kolege, dame i gospodo,

Mislim da dijelim vaš utisak da je skup u potpunosti postigao cilj zbog kojeg je organizovan. Čuli smo saopštenja u kojima su, na osnovu novih izvora, iznesena nova znanja o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu, i to je pokazatelj koji dominantno određuje smisao i svrhu svakog naučnog skupa, pa i ovog. Prevažodno po tome, ovaj se skup i razlikuje od mnogih naših naučnih skupova na istorijske teme. Svjedoci smo da se na nekim naučnim skupovima prepričavaju prethodna znanja, a tuđa istraživanja saopštavaju se kao sopstvena. Tako se o temi koja je predmet skupa, uglavnom kaže ono što se o njoj odavno zna. Od takvih naučnih skupova nema koristi ni nauka, niti institucija koja je organizator. Mislim da je Matica crnogorska, kao jedna od naših najuglednijih nacionalnih institucija, učinila dobru stvar kada je odlučila da napravi otklon od takve prakse. Zbog toga su na ovaj naučni skup pozvani oni koji imaju nešto novo da kažu, i koji su kompetentni da to saopšte. Poseban je značaj ovog skupa i u tome što je okupio najmlađu generaciju crnogorskih historičara, koja je svojim saopštenjima pokazala da je vjerovanje u njene potencijale opravdano. Pokazalo se da je bila dobra i ispravna odluka Odbora za obilježavanje stogodišnjice Prvog svjetskog rata, koji je decembra 2013. godine formirala Vlada Crne Gore, da upravo Matici crnogorskoj povjeri organizaciju ovog skupa. Matica crnogorska je još jednom potvrdila reputaciju institucije od izuzetnog ugleda i značaja.

Kao što ste čuli tokom izlaganja učesnika, na ovom skupu je prošlost Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, obrađena iz različitih istraživačkih aspekata. Uvažena je potreba da se i ovom prilikom ukaže na vojno-operacijski segment crnogorskog učešća u ovom velikom događaju, ali i da se obrade mnoge druge teme iz razdoblja rata.

Na kraju, želio bih da svim učesnicima, a posebno našim kolegama iz inostranstva, iskažem zahvalnost što su se odazvali pozivu, kao i za istraživački napor koji su učinili da bi došli do novih znanja o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu.

SADRŽAJ

Dragan Radulović	
Uvodna riječ	5
Dr Živko M. Andrijašević	
O NEKIM OSOBENOSTIMA CRNOGORSKOG DRUŠTVA 1914. GODINE	9
Dr Nikola Samardžić	
BALKANSKA KRIZA I PRVI SVJETSKI RAT 1875–1914: OPŠTI POGLED	45
Mr Ivan Tepavčević	
POGRANIČNI ODNOSI IZMEĐU CRNE GORE I AUSTROUGARSKE 1914. GODINE	65
Dr Tamara Scheer	
HABZBURŠKA OKUPACIONA POLITIKA PREMA CRNOGORSKIM ALBANCIMA, MUSLIMANIMA I TURCIMA TOKOM PRVOG SVJETSKOG RATA	85
Dr Dragutin Papović	
RAD AUSTROUGARSKE VLASTI NA UREĐENJU DRUŠTVENOG ŽIVOTA CRNE GORE 1916–1918	111
Dr František Šístek	
TOMAŠ G. MASARIK, CRNOGORSKO PITANJE I PRVI SVJETSKI RAT	169
Dr Ivana Jelić	
CRNA GORA I PRAVO NARODA NA SAMOOPREDJELJENJE NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA	203
Dr Željko Karaula	
SAMOZVANI GROF I DUBROVAČKI „SRBIN-KATOLIK“ LUJO VOJNOVIĆ – AUSTRIJSKI KONFIDENT DA DVORU KRALJA NIKOLE I. PETROVIĆA-NJEGOŠA	223
Dr Adnan Čirgić	
PREGLED PROUČAVANJA CRNOGORSKIH GOVORA DO PRVOGA SVJETSKOG RATA	261

Marko Kadić, Božidar Kasalica OPERACIJE CRNOGORSKE VOJSKE 1914–1916. GODINA	267
Mr Ivan Jovović ZVANIČAN STAV KOTORSKE OPŠTINE POVODOM SARAJEVSKOG ATENTATA 1914. GODINE	361
Mr Milan Šćekić STANJE NA CRNOGORSKO-ALBANSKOJ GRANICI (1914–1915)	373
Dr Živko M. Andrijašević Završna riječ	417

CRNA GORA U PRVOM SVJETSKOM RATU
(Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Crna
Gora u Prvom svjetskom ratu“, Cetinje, 15. i 16. oktobar 2014)
/ Biblioteka: Kultura i istorija / Izdavač: Matica crnogorska /
Za izdavača: Novica Samardžić / Urednik: Dragan Radulović /
Prevod s engleskog: Jelena Samardžić Kotri, prevod s češkog:
Adin Ljuca / Korektura: Saša Živković / Grafičko oblikovanje:
Suzana Pajović / Štampa: Grafo Bale, Podgorica / Tiraž: 800

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-84013-84-4
COBISS.CG-ID 27524880

